

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SENNUR SEZER
ADNAN ÖZYALÇINER

ESKİ İSTANBUL YAŞAYIŞI VE FOLKLORU

BİR ZA- MAN- LARIN İSTAN- BULU

1407

Arşivi - <https://arşivi.org>

SENNUR SEZER – 1943 – 2015

Sennur Sezer, 12 Haziran 1943 yılında Eskişehir’de doğmuş şair ve belgesel anlatıları yazandır. 1959’da İstanbul Kız Lisesi’nin ikinci sınıfından ayrıldıktan sonra Taşkızak Tersanesi’nde çalışmaya başladı. İlk şiirini liseden ayrılmadan önce 1959 yılında yayımladı. 1964’te ilk kitabı olan “Gecekondü” okurlarıyla buluştu. 1965 yılında Varlık Yayınları düzelticiliğine geçti. 1967’de Adnan Özyalçınar ile evlendi. 1982 yılına kadar çeşitli yayınevlerinde ve ansiklopedilerde düzelticilik, metin yazarlığı yaptı. 1985 yılında yayımlanan “Bu Resimde Kimler Var” ile Halil Kocagöz ödülünü aldı. 1991 Sıtkı Dost Çocuk Edebiyatı birinciliğini Adnan Özyalçınar’le birlikte yazdığı ‘Keloğlan ile Köse’ eseriyle aldı. 2000 yılında “Kirlenmiş Kağıtlar”- la Yunus Nadi şiir ödülünü, 2012 yılında da Pen şiir ödülünü aldı. Sennur Sezer’e ait eserlerden bazıları şunlardır; Gecekondü, Yasak, Direnç, Gerçeğin Masalı, Sesimi Arıyorum, Kirlenmiş Kağıtlar, Dilsiz Dengbej, Akşam Haberleri, İzi Kalsın... Vefatının ardından “Direnç” adıyla da bütün şiirleri yayımlandı.

ADNAN ÖZYALÇINER

Adnan Özyalçınar, 1934’de İstanbul’da doğdu. 1955’de İstanbul Erkek Lisesi’ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Türkoloji bölümünde okudu. 1959’da Cumhuriyet Gazetesi’nde düzeltmen olarak çalışmaya başladı. 1980-1984 tarihlerinde YAZKO’nun yayınladığı YAZKO Edebiyat ve YAZKO Çeviri dergilerinin, 1984-1986 yıllarında Hürriyet Gösteri dergisinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. 1974-1989 yıllarında Türkiye Yazarlar Sendikası’nın yöneticiliği ve genel sekreterliğini yaptı. Sur eseriyle 1964 yılında Sait Faik Hikâye Armağanı Ödülü’nü, Yağma ile 1972’de Türk Dil Kurumu Hikâye Ödülü’nü, 1993’te Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Ödülleri’ni almıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır: Panayır, Sur, Cambazlar Savaşı Yitirdi, Alaycı Öyküler, Ayak İzleri, Aradakiler, Edebiyatın Ağır İşçisi Cevdet Kudret, Sağnak, Alandaki Park, Yok Olan İstanbul ve Torik Akını.

KOR KİTAP – 27

BİR ZAMANLARIN İSTANBULU – SENNUR SEZER • ADNAN ÖZYALÇINER
ESKİ İSTANBUL YAŞAYIŞI VE FOLKLÖRÜ

KAPAK ve İÇ TASARIM • DEVRİM KOÇLAN

ISBN 978-605-2283-08-0

Birinci Basım Kasım 2017

© Ginko Kitap Ltd. Şti. 2017

BASKI: Ezgi Matbaacılık Tekstil Pors. İnş. San. Tic. Ltd. Şti.

Sanayi Cd. Altay Sk. No. 14 Yenibosna / İstanbul • Sertifika No. 12142

T: 0212 452 23 02 • www.ezgimatbaa.net

Ginko Kitap : Osmanağa Mah. Ali Suavi Sk. No: 10 D. 3 Kadıköy / İstanbul

T: 0216 449 20 99 • F: 0216 449 21 00

www.korkitap.com • info@korkitap.com

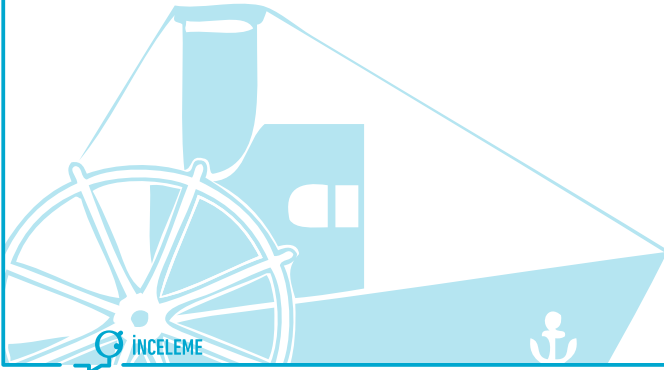
Sertifika No: 35054

Kor Kitap, Ginko Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

SENNUR SEZER
ADNAN ÖZYALÇINER

BİR ZAMANLARIN İSTANBULU

- ESKİ İSTANBUL YAŞAYIŞI VE FOLKLORU -

İNCELEME

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	15
GİRİŞ	19
İstanbul Folklorunu Oluşturan Tarihsel Ve Toplumsal Öğeler	19
İSTANBUL'UN YAŞAMA BİÇİMİ	25
Yedi Tepeli Şehir	25
Asıl İstanbul	26
Mahalle	27
Evler	28
Ev Halkı	32
Komşuluk	34
Cicianne, Ahret Kardeş Vb.	35
Misafirlilik	37
Gece Oturmaları / Helva Sohbetleri / Tandır	43
Yazlık Misafirligi	46
GİYİM - KUŞAM	49
Moda Ve Yasaklamalar	53
Giyim Ve Ekonomi	55
Çarşaf Renkleri	56
Fes	58
Devrimle Değişen Deyimler	59
Giyim Kuşam Açısından Ünlü Semtler	61
BESLENME	65
Fatih Dönemi Yemekleri	66
Saraydan Halka	68
Unutulan Yemekler	70
Patlıcan Yemekleri	73
Balıklar	74
Tatlılar	76
Yasaklar	82

İçecekler	83
Bestenme İle İlgili Kurallar Ve Sofra Görgüsü	86
Bestenmeyle İlgili Esnaf	87
Nizamnameler Ve Cezalar	91
Aşçılar, Lokantalar	93
HAMAM	97
Yabancı Gözüyle	98
Hamam Çalışanları	99
Hamam Adabı	102
Kadınlar Ve Hamam	105
Çalgılı Hamamlar	109
Sabahçı Hamamlar	111
Hamamlar Ve Eşcinsellik	111
Hamamlar Ve Cinler	113
ALIŞVERİŞ	115
Kapan	115
Han Ve Kervansaray	116
Arasta	117
Bedesten	118
Çarşı	119
Pazarlar, Seyyar Satıcılar	124
Denetim	124
ULAŞIM	127
Yaya İstanbullu	129
Ulaşım İlgili Esnaf	130
Araba Türleri	132
Altın Araba, Gümüş Tekerlek	134
Yük Arabaları	136
Köprü	137
Deniz Taşıtları	143
Tramvay, Tünel Ve Tren	146
EĞİTİM	151
KÜLTÜR VE SANAT	157
MESLEK GRUPLARI	161
Esnaf Örgütleri	163
Peştamal Kuşatma	166
EVLİLİK	169

Görücülük, Görücüye Çıkmak	169
Söz Kesilmesi	172
Nişan	172
Nikâh	173
Düğün	174
Güvey Alayı Ve Gerdek	177
Kismet Kapallığı, Evde Kalma	180
Aşk Ve Muhabbet	181
Gebelik Ve Doğum	187
Lohusalık Kırk Gündür	192
Bebek Büyürken	194
Doğum Kontrol	196
SAĞLIK	197
Saray Ve Sağlık	200
Hastalıklar Ve İnançlar	202
ÖLÜM	205
Genel İnanışlar	206
Komşudaki Cenaze	206
Mezarlık Ve Mezar Taşları	207
GEZİ YERLERİ	209
Ünlü Mesireler	210
Rumeli Yakası Mesireleri	211
Anadolu Yakası Mesireleri	214
ÖNEMLİ GÜNLER	219
Ramazan	220
Bayramlar	223
Muharrem Ve Aşure	223
Bahar Bayramları: Nevruz Ve Hidrellez	224
Sürre Alayı, Hacı Tehniyesi	226
GÜNLÜK YAŞAM VE İNANIŞLAR	227
İyi Saatte Olsunlar	228
Fal	230
Gövdenin Dili	232
Hayvanların Ve Eşyaların Dili	232
Ev Adakları	233
Türkçe Dualar	235
Hayırdır İnşallah!	236

EĞLENCE YERLERİ	239
Kahvehaneler	239
Bir Yeniçeri Kahvehanesi	240
Tulumbacı Kahvehaneleri	241
Semai Kahvesi	241
Âşık Kahveleri	244
Çalgılı Kahvehaneler Ve Kırathaneler	245
Meyhaneler	246
İçki Yasakları	251
Genelevler Ve Hovardalık	253
İstanbul Kabadayıları	255
SPOR YAŞAYIŞI	257
Cirit	257
Güreş	258
Okçuluk	258
Sarayda Spor	260
Tulumbacılar Ve Tulumbacılık	261
Yangın Habercileri	263
At Yarışları	264
HALK EDEBİYATI	265
Halk Şiiri	265
Meydan Şairleri	267
Anonim Halk Şiiri	273
Bilmeceler Ve Tekerlemeler	278
Atasözleri, Deyimler	283
Argo	284
Dualar, Beddualar	285
MASALLAR, HALK HİKÂYELERİ, FIKRALAR, SÖYLENCER	287
İstanbul Masalları	289
Zengin Hamamı	294
Halk Hikâyeleri	297
On Sekizinci Yüzyıl Yazmalarındaki Meddah Hikâyeleri	301
Sansar Mustafa	301
Hançerli Hanım	302
Letaifname	303
Tayyazade	304
Tıflî İle İki Biraderler Hikâyesi	305
Cevri Çelebi	306

Bir Başka Meddah Hikâyesi	307
Ayine Yusuf İle Attarzade (Aktaroğlu) Mehmet	307
Düş Ve Gerçek	309
Fakirin Düşü: "Ya Dost!"	311
Köroğlu	313
Köroğlu İstanbul'da	314
Fıkralar	316
İncili Çavuş Fıkraları	320
İncili Çavuş Fıkralarından Örnekler	321
Bekri Mustafa Fıkraları	322
Bekri Mustafa Fıkralarından Örnekler	322
Bektaş Fıkraları	324
Bektaş Fıkralarından Örnekler	324
Geçmiş Zaman Fıkraları	325
Geçmiş Zaman Fıkraları'ndan Örnekler	326
Esnaf Fıkraları	326
Letaif-i Esnaftan Bir Örnek	327
Deyim Olmuş Fıkralar	327
Deyim Olmuş Fıkralara Örnekler	328
Tarihsel Kişilerle Ünlülerin Fıkraları	329
Tarihsel Kişilerle Ünlülerin Fıkralarından Örnekler	329
Söylenceler	330
İstanbul'un Semtleriyle İlgili Söylenceler	337
İstanbul'un Tarihsel Yapılarıyla İlgili Söylenceler	338
Ayasofya İle İlgili Söylenceler	340
Süleymaniye İle İlgili Söylence	343
İstanbul'un Ermiş Sayılan Kişileriyle İlgili Söylenceler	344
SEYİRLİK OYUNLARI	347
Hokkabaz	347
Çengiler, Köçekler, Curcunabazlar	350
Meddahlar	352
Kukla	356
Karagöz	360
Ortaoyunu	368
Kantolar, Düettolar, Kantocular	375
Pandomima	378
Cambazlar	379
SİNEMANIN İSTANBUL'A GELİŞİ, TİYATROLAR VE İSTANBUL'DA TİYATRONUN KISA TARİHİ	383
Sinemanın İstanbul'a Gelişi	383

Beyoğlu Tiyatroları	384
Yazlık Tiyatrolar	385
İstanbul'da Tiyatronun Kısa Tarihi	386
KAYNAKÇA	387

Unutulan, yitirilen, yerine konulamayan ne varsa, kitaplarda bulabilirsiniz şimdi. İstanbul'u gezmek, dolaşmak, görmek mi istiyorsunuz, İstanbul'u mu seviyorsunuz, İstanbul'da yaşamayı mı özlüyorsunuz; hemen kitapları indirin raflardan.

*Adnan Özyalçiner
(Sağanak, Yıkım Günleri Sürüyor, Sayfa: 11)*

ÖNSÖZ

İstanbul adı, çağrıştırdığı “şehir, uygarlık” anlamlarıyla, özellikle son yıllarda, folklor sözcüğüyle yan yana gelmez sanılmaktadır. Folklor sözcüğünün tam karşılığı, halk bilgisidir. Halkı yalnızca köylü ya da öteki sınıflarla ilgisi az, kapalı bir çevrede yaşayan, dar gelirli sınıf olarak yorumlamak, büyük şehirleri folklor kavramından uzaklaştırmaktadır. Büyük şehirlerin, değişen zaman ve etkilerle bir kültür yabancılaşması yaşadığı, kitlelerin köklerinden koptuğu da doğrudur. Ancak, bu durum sürekli olmamakta, kalabalıklar yeni gelenekler, inanışlar edinmektedir.

İstanbul, geçmişinden bugüne hep bir kültür ve inanç mozaigi niteliği taşımıştır. İki kıtanın birleştiği noktada oluşu, ona çeşitli inançların yerleşme ve değişime uğraması olanağını vermiş, Türkçenin gelişimi, değişimi, kullanımını bile bu niteliğiyle etkilemiştir. Ne yazık ki, İstanbul’un folklor birikimi, bütün yönleriyle kitaplaşmamıştır. Bu konudaki çalışmalarının bütününü kitaplaştıramayanlar arasında Halit Bayrı’yu ve İstanbul’un bir ansiklopedi sınırları içinde incelenebileceğini düşleyen ve bu düşünüyü bütünüyle gerçekleştiremeden göçen Reşat Ekrem Koçu’yu, kültürümüze katkılarından dolayı saygıyla, basılamamış çalışmalarını da hüznle anıyoruz.

İstanbul, hem kendi folkloru olan, hem Türk folklorunda adıyla yer alan bir şehirdir. Bugün sınırları ve nüfusuyla bir metropol niteliği kazanmış olan bu şehrin, yaşama, yerleşim, beslenme biçimlerinin geçmişteki köklerinden örnekleri, halk inanışlarındaki değişimleri, Türkçe’nin gelişimindeki İstanbul folkloru payını örneklemek amacını güden bu çalışma, İstanbul için yapılacak yeni çalışmalara bir dipnot niteliği taşıyabilirse, mutlu olacağız.

Sennur Sezer - Adnan Özyalçın
10 Ekim 1994 / Merter - İstanbul

İstanbul, 2000’li yıllara şehirleşemeyen yeni semtleri ve şehir koşullarında yaşayamadıkları için şehirli olamayan kalabalıklarla girdi.

Bu kitabın ilk baskısından bu yana geçen on yıl bile ayrıca belgelenmeli.

Sizi masal olmuş bir İstanbul’la tanıştırıyoruz.

*Sennur Sezer - Adnan Özyalçınır
10 Eylül 2004 / Merter - İstanbul*

GİRİŞ

İSTANBUL FOLKLORUNU OLUŞTURAN TARİHSEL VE TOPLUMSAL ÖGELER

İstanbul, Byzantion adıyla kuruluşu İsa'dan 660 yıl önce olduğu söylenen, Lygos adıyla anılan önceki dönemininse ne kadar sürdüğü bilinmeyen bir şehirdir. Uzun tarihi boyunca pek çok ad verilmiş ona. Bu adların kimi unutulup gitmiş, kimi değişip bugüne kalmış. Osmanlılar dönemindeki adlarından Asitane, Farsça "Astan" sözcüğünden türetilmiş. Eşik anlamına gelen bu sözcük yalnızca padişah eşliğini değil, kıtaların eşliğini de anlatıyordu, herhalde.

İstanbul, tarihi boyunca çeşitli inanışların yaşadığı şehir olmuştur. Güzelliği ve zenginliği onun sık sık saldırılara uğramasına yol açmış, bu saldırılar ve yıkımlar halkın belleğine söylenceler ve masallarla kaydolmuştur. İstanbul tarihi boyunca yaşadığı yeni göç dalgalarından da etkilenmiştir, yeni yerleşimlerle yeni özellikler kazanmıştır.

İstanbul 1453'ten bu yana Türk-Müslüman bir şehirdir. Fetih'ten sonra halkının çoğu kaçmış, bakımsız ve harap İstanbul'a Anadolu ve Rumeli'den, Karadeniz yörelerinden göçmenler getirilmiştir. Böylece şehirde kalan Rum ve Latinlere, Yahudi ve Ermeni cemaatleri de katılacaktır. Şehre yeni gelen ve Türkçe konuşan Karamanlı Ermeni ve Rumlar, Yahudi inancına girmiş bir Türk boyu olan Karaimler İstanbul'un yeni mozaikini oluşturan halklardandır. Anadolu ve Rume-

li'den getirilen Müslüman Türkler, geldikleri şehirlerin adlarıyla anılacak semtlere yerleştirilmektedir: Aksaray, Karaman, Ereğli semtleri gibi. (Bugünkü Aksaray, Fatih ve Çarşamba ve Şehremini semtleri) Bu renk renk kalabalığa, dönemin özelliği yüzünden Afrika ve Kafkasya'dan esirler, İspanya'dan Musevi ve Arap göçmenler de katılacaktır bir süre sonra.

Birbirlerinden ayrı bölgelere de yerleşseler, ayrı işlerle de uğraşsalar, bu inançları, gelenekleri farklı ulusların birbirlerini etkilemeleri kaçınılmazdır. Bir dönemin paganlarca kutsal sayılan su kuyuları, Hristiyanlık döneminde, nasıl Hristiyan aziz ve azizelerinin ayazmalarına dönüşmüşse, kimi su kuyuları da tekkelerin şifa umulan kaynaklarına dönüşecektir. Cumartesi günleri ateş yakmayan Musevilerin Türk komşuları, “cumartesi yıkanan çamaşırların üzüntüyle kirleneceğine” inanacaklardır. Afrika inançları, gelecekte haber alma merakıyla siyahi bacılara başvuranlarca yaşatılacak, dünyanın dört köşesini dolaşmış çingene çergeleri, falı, ayı oynatmayı yayacaklardır.

Şehir, büyük bir imparatorluğun başkenti niteliğini taşıdığı sürece gezginlerden, göçmenlerden olduğu kadar, ‘Saray’dan da etkilenecektir. Kimi ilaç ve yemekler adlarıyla da bunu kanıtlar: Hünkârbeğendi, Cem Sultan Helvası, Saray “Kırmızı”... Gençliklerini bir konakta, bir zenginin cariyesi olarak geçirenler, özgür kaldıklarında yaşadıkları yoksul mahallelerde ‘Saraylanım’ (saraylı hanım) olarak çağrılacaklardır.

İstanbul folklorunu Batı'nın etkilemesiye, daha değişik yollar dandır. Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen İskoç taburları “Üsküdar'a gider iken” melodisini, Fransız mürebbiyeler “ön dö turva” oyununu bırakacaklardır. Çocuk oyun ve tekerlemeleri arasında Fransızca, Farsça ve Rumca sözcüklerin tanınmaz hale geldiği pek çok örnek vardır.

İstanbul halk hikâye ve masallarında, toplumsal olaylar yansıtılır. Örneğin bir dönem İstanbul'a bir tür pasaport ve çalışma izniyle girişi, İstanbullu olabilmek için bir İstanbulluyla evlenmek gereği, yoksul çiraklarla zengin bey kızlarının aşkları masallarının doğuş nedenidir.

İstanbul'daki toplumsal düzenlemelerde, Anadolu-Türk uygarlıklarının düzenlemelerinin biçimi ve adları yaşar. İstanbul'da dükkân açma ve çalışma izinleri olan “gedik”lerin kontrollerini yapanlar, esnaf teşkilatı yöneticileri “yiğitbaşı” diye anılır. Esnaf teşkilatının yarı dinsel kurumu Ahilik, İstanbul'da bir başka biçimde yaşayacaktır.

İstanbul folkloru, İslami öğeleri, söylencelere katarak yaşatır. Ünlü ilk Müslüman Arapların kimileri, bir mesleğin piri sayılacak, kimi bir mezarda yatıyor sanılacaktır. Müslüman Türk halkı, Hristiyanların kutsal saydığı mekânları da benimsemekten çekinmemiş, Hak dini saydığı Hristiyanlığa inananları dışlamamıştır. Müslüman kadınlarca ayazmalarda adak adayıp su içmek, papaza okunmak, tekkelere gitmek, yatırlara adak adamak kadar doğal sayılmıştır.

İstanbul folkloru, kimliği kiliseden camiye değiştirilen mekânlara da kutsallık yüklemiştir. Ama bu durum, onu bu konuda gülmeceler üretmekten de alıkoymamıştır. Borçları yüzünden zor durumda kalan birine “Ayasofya'nın top kandili altında kırk gün sabah namazı kılar-san, borcundan kurtulursun,” demişler. Adamcağız ertesi gün başlamış Ayasofya'ya gitmeye. Otuz dokuz sabah namazını kılmış. Kırkıncı gün biraz geç kalmış, top kandilin altında yer bulabilmek için acele ederken, sokakta biriyle çarpışmış, başından külahını düşürmüş. O zamanlar malum sokaklar karanlık, el yordamıyla külahını bulup başına geçirmiş, camiye koşmuş. Top kandilin altında namazını kılmış. Tam dua ederken bakmış ki, namazını bitirip yanından geçen önüne para bırakıyor. Sevinmiş ama bir şey de anlamamış. Cemaatin hepsi camiden çıkmış, bizimki şaşkın önündeki paralara bakar durmuş. O sıra yanına caminin kayyumu yaklaşmış bir miktar para bırakmış, sonra da “Kardeşim Allah imanını kabul etsin. Hadi paraları al git, yalnız sünnet olmadan külahını değiştirip Müslüman'a yakışır bir şey al” demiş. Bizimki şaşkınlıkla elini başına götürüp külahını çıkarınca ne görsün, bir papaz başlığı. Meğer yolda çarpıştığı adam papazmış. Onu papaz başlığıyla namaz kılar gören cemaat de, bu yeni Müslüman'a sünnet, kavuk vb. yardımı yapmak isteği duymuş. Adamcağız bir külahı bakmış bir top kandile, sonra “Allahım” demiş. “Ayasofya'da edi-

len duayı kabul ediyorsun ama, adamın başına da papaz külahını giydiriyorsun.” İstanbul folkloru, İstanbul’da yaşayan bütün halkların izini taşır. Çoğunluğu Sünni olan İstanbul halkı, Muharrem ayında Kerbela mersiyesi okuyan gezici dervişleri dinler, Kerbela şehitleri için oruç tutan Şii İstanbullulara, yeterince su içmeyerek katılırdı. Gezici dervişlerin yiyecek dilendikleri hindistancevizi kabuğundan yapılma keşköl denilen çanak da bir tatlıya ad olmuştur. Hem de içine çeşitli yemişler katılması yüzünden, dilenci çanağına benzediği belirtilerek, “keşkölü fıkara” adıyla. Bugün bu tatlıya keşköl deniyor.

İstanbul’un gelenek ve görenekleri, giyim kuşamı ve müziği sürekli bir değişim gösterir. Bunda imparatorluk başkenti olmanın etkisi vardır. İstanbullu kendi uydurduğu modalar yüzünden sık sık kısıtlamalarla da, yasaklamalarla da karşılaşmıştır. Saray ve çevresine gelen Batı müziği çalanlar, daha çok Pera’da konser veren orkestralar, türkülleri kantolara değiştirmede etken olmuştur. Kantolar, sözleriyle hep belli olayları anlatmış ya da taşlamışlar, etkilerini Cumhuriyet’in ilk yıllarında sürdürmüşlerdir. Kadınların da otomobil kullanmaya başlaması, o dönem kantolarından birini yaratmıştır:

Kadın şoföre siz yaklaşmadan
Sakin binmeyin helallaşmadan
Kefenin koynunda koy bulunsun
Zira kelleye uğurlar olsun.

Bir “düetto” da, kadınların kazandığı haklar, alaylı bir yolla eleştirilir. Karı koca ev işleri, çocuk bakımı üzerine tartışılar, kadın bunları yapacak zamanı olmadığını söyler. Kocasının itirazları üstüne de, bir tür yer değiştirmeden söz eder:

Zaten bıyık yok, fistan giy artık
Bir hotoz bağla, sol yana sarkıt
Eğer var ise namus hizmetin
Senin de çıkar elbet kısmetin

Gelenek ve göreneklerin değişiminde, ‘Saray’ın Batı modasını izlemesi kadar, savaşlar, yokluklar, savaş yıllarında şehre sığınan yeni

gruplar da etkili olmuştur. Bu etkiler en net biçimde giyim kuşamda, düğünlerde ve düğün âdetlerinde görülür.

Unutmamak gerekir ki, günümüzde de, saptanması gereken yeni gelenek ve görenekler türemektedir, altınlı misafir günleri, dolarlı düğün takıları gibi. Toplumsal değişimimizi izlemek isteyenler, bunların da bir dönemin âdetleri gibi gereksinimlerden doğduğunu görmek, eski ile yeniyi karşılaştırıp, saptamak zorundadır.

İstanbul yaşamı, kültürünü ve folklorunu kimi parçalarını atıp kimi parçalar ekleyerek yenileyegelmiştir. Bu süreç böyle de sürecektir. Çünkü hem “Bundan başka İstanbul yok”tur, hem de “İstanbul’un taşı toprağı altın”dır. Boşuna “Öl İstanbul’da, kal İstanbul’da” denilmemiş.

İSTANBUL'UN YAŞAMA BİÇİMİ

YEDİ TEPELİ ŞEHİR

İstanbul, yedi tepeli şehir olarak anılır. Bugün de üstlerinde ve eteklerinde yörenin özelliklerini yansıtan tarihi ve çağdaş yapıların yer aldığı bu yedi tepe şunlardır:

1. *Tepe:* Marmara ile Haliç girişi arasındaki yarımada'nın en uç noktası olan Sarayburnu Tepesi'dir. Topkapı Sarayı ile Ayasofya ve Sultanahmet camilerinin yanı sıra Yerebatan Sarnıcı ve Gülhane Parkı bu sırtın üzerinde bulunmaktadır.

2. *Tepe:* Nuruosmaniye Tepesi'dir. Üstünde Nuruosmaniye Camii, Sultan Mahmud Türbesi, Çemberlitaş ve Binbirdirek Sarnıcı yer alır.

3. *Tepe:* Sarayburnu ile Nuruosmaniye tepeleri arasında bulunan, Beyazıt Tepesi'dir. Üzerinde İstanbul Üniversitesi'nin geniş alanı ile Beyazıt ve Süleymaniye camileri yükselir.

4. *Tepe:* Fatih Camii'nin ve çevresinin yer aldığı Fatih Tepesi'dir.

5. *Tepe:* Üstünde Sultan Selim Camii ile Çarşamba semtinin yer aldığı Haliç'e bakan Sultan Selim Tepesi'dir.

6. *Tepe:* Üstünde Edirnekapı semti ile surların ve Tekfur Sarayı'nın yer aldığı Edirnekapı Tepesi'dir.

7. *Tepe:* Davutpaşa Tepesi'dir. Yedikule kıyılarından yükselerek Topkapı dolaylarına yayılan bu tepe, Davutpaşa semtini de içine alır.

ASIL İSTANBUL

İstanbul adı günümüzde bütün bir ili kapsıyor. Yine de günlük konuşmalarımızda sık sık “İstanbul’a inmek”, “Beyoğlu’na çıkmak”, “Karşıya (ya da Kadıköy’e) geçmek” deyimlerini kullanıyoruz. Çünkü yüzyıllarca İstanbul suriçindeki bölümden oluşan bir şehir sayılmış, ‘nefs-i İstanbul’ (İstanbul’un kendisi / asıl İstanbul) diye anılmıştır. Bugün PTT’nin kullandığı suriçi/surdışı bölümlemesi de bir geleneğe dayanıyor. Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul dört idari bölüme (kadılığa) ayrılmıştı: İstanbul (suriçi) kadılığı, Eyüp (Büyükçekmece, Çatalca ve Silivri’nin de kapsamında olduğu Haslar) Kadılığı ya da Havass-ı Konstantınıyye Kadılığı, Galata Kadılığı, Üsküdar Kadılığı. Bu idari bölümler ‘İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üç Belde / Üç Şehir) Kadılıklar’ diye anılırdı. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi’nin İstanbul’a ayırdığı 1. cildinde de, 17. yüzyılda İstanbul surları ve camilerinin onarımı için İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar mollalarının (geniş yetkili kadıların) toplandığını yazar.

Bugün, Galata ve Eyüp’ün, Osmanlı coğrafya terimlerince, on şehir den ya da beldeden sayıldığını söylemek de biraz gülünç kaçabilir. Ancak, İstanbul’dan ayrı bir belde sayılan bu iki semtin yer aldığı sıralamayı görmek, İstanbul folklorunda zaman zaman yapılacak bölümler için de gereklidir. Bilad-ı aşere, Türkçe söylersek On Belde şunlar: İzmir, Eyüp, Kandiye, Halep, Selanik, Sofya, Trabzon, Galata, Kudüs, Larissa.

İstanbul, İstanbul folklorunda da suriçi anlamında anılır. Eski bir türkü, bir tanışı ya da sevgiliyi, dilediğinde eğlenebilmek için, daha hareketli olan ‘İstanbul’a çağırır. Belki Üsküdar’dan, belki Eyüp’ten:

*Bu kış hanım İstanbul’a taşın da
Eylenelim, zevk edelim Kalpakçılarbaşı’nda
Güzeller var on üç on dört yaşında
Eylenelim, zevk edelim Kalpakçılarbaşı’nda*

Kapalıçarşı’nın büyük caddelerinden olan Kalpakçılarbaşı’nda yalnızca 13-14 yaşında genç kızların dolaştığını sanmayın. Söz ko-

nusu olan kalpakçıların ay yüzlü çıraklarıdır. Belki de bir hanım bir başka hanımı bu göz şenliği için çağırmaktadır İstanbul'a. Kadınların sokağa çıkmalarındaki kısıtlamalar da delikanlılara "ergenlik" ödeyip, kısa süre için nikâhlayan geçkin ve varlıklı hanımlar da bu şehri İstanbul'un tarihsel gereklerindendir.

MAHALLE

İstanbul'un yaşama biçimi mahalle ve mahalleli sözcükleriyle tanımlanabilir. Evliya Çelebi'nin, İstanbul surları ve camilerinin onarımını anlattığı metinde, onarım için İstanbul'un 4.700 mahallesinin imamlarına "tembih olunduğu" anlatılır. O dönem mahallede en yetkili kişinin imam olduğu anlaşılıyor. Bir cemaat biçiminde yaşanan dönemler, bir başka deyimle mahallelinin birbirini az çok tanınması, yakın tarihlerde, apartmanlaşma ile son buldu. Bugün yalnızca bir idari bölümlenme olan mahalle, İstanbul'un geçmişinde bir yaşama biçimidir. Genellikle toplumsal gereksinimleri sağlayacak yapıların (cami ya da mescit, karakol, hamam, çeşme, kahvehane ya da kiraathane) çevresinde kümeleşen evler topluluğu, düğünlerini, ölümlerini bir arada yaşardı. Toplumsal yapıları, Batılılaşmayla birlikte eczane ve eczanelerde nöbetçi doktorlar katıldı. İstanbullu 1960'lı yıllarda bile ünlü doktorların belli semt ve caddelerde, örneğin Cağaloğlu'nda oturduğunu bilirdi. Bugün yerinde bir iş hanı olan Sıhhiye Apartmanı, bir doktorlar (ev ve muayenehane) sitesiydi.

Mahallenin kapsadığı evler, sahiplerinin sosyal sınıfına uygunluğu bakımından birbirinden oda sayısı, mutfak yeri ve genişliği bakımından farklı da olsa, yaşama anlayışı bakımından farklı insanları barındırmadığı sürece mahalle hayatı zenginlerle orta halliler için aynı biçimde sürdü denilebilir. Bürokratların, yeni zenginlerin yeni ülenen semtlere taşınması, ev sıkıntısı ve savaş koşullarıyla oda oda kiraya verilen konaklar, mahalleden bir dönemin saygıdeğer zenginlerini uzaklaştırdıysa da, İstanbul'un mahalle yapısı uzun süre değişmedi. Ünlü gezi yerlerine birlikte gidişler, mahalle genişliğinden sokağa, sokakta bir iki evin birleşip gitmesine daraldıysa da, uzun süre devam

etti. Sokak ya da mahalle için toplanıp, konuşup karar vermeler, bu tür kararların kahvede ya da mescitte gündeme gelmesiye çok eski tarihlerde kaldı.

İstanbul mahallelerinde, mahalleye yeni taşınana “hoş geldin”e gitmeler, yeni taşınanın vakti olmayacağı gerekçesiyle götürülen yemekler, ölümlerde hiç değilse ölü evi çevresindeki evlerde yüksek sesle gülüp konuşulmaması, ölü evine üç dört gün yemek götürülmesi, başsağlıkları, bayramlarda, kandillerde yaşlıların “ziyaret edilmesi”, “öksüzlerin sevindirilmesi” günümüzde artık pek uyulmayan bir yaşama biçimi. Eve yemek yapılırken gelen birine verilen “göz hakkı”, bahçelerdeki meyvelerin komşulara gönderilmesi ise, bugünün bahçesiz, mutfağı ve yaşamı içe dönük İstanbul’unda anlaşılmas bir ayrıntı.

Böyle geleneklerden söz edebilmek için İstanbul evlerinden söz etmek gerekiyor.

EVLER

İstanbul evlerinin fetihten önce de çoğunlukla ahşap olduğunu söyleyen kaynaklar da, kâgir binalardan şehrin ünlü depremlerinden sonra vazgeçildiğini söyleyen kaynaklar da vardır. Bizans dönemindeki deprem sayısının yirmiyi aşkın olduğu söyleniyor. İlk önemli depremi 358 yılında yaşanan deprem olarak sayarsak, bundan sonraki önemli deprem 26 Ocak 447 tarihinde, surların, kulelerin ve anıtların yıkıldığı depremdir. 582 yılında depremle birlikte büyük bir yangın da yaşayan İstanbul’da eskiden kalan pek çok bina ve anıtın yok oluşu doğaldır. 358, 398, 402, 447, 483, 487, 527, 558, 582, 611, 732, 740, 860, 869, 986, 1010, 1034, 1037, 1064, 1086, 1296,1305,1344 yıllarındaki depremler Bizans’taki kâgir bina azlığının nedeni sayılabilir. 869 yılındaki depremin kırk gün, 1034 yılındaki depremin aralıklarla dört buçuk ay sürmesi, saray ya da kilise enkazı altında kalıp ölenler arasında patrik gibi kutsal kişilerin bulunması halkı taş binalardan soğutmuştur. Türk İstanbul da 1509 yılından başlayarak büyük depremlerle tanıştı. Aralarında 1894’teki gibi aralıkla bir aydan fazla süreni de, 1769’daki gibi iki dakikalık sürede büyük camilerden Sul-

tanselim, Şehzade, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Ayasofya ve Yeni Cami'ye zarar verip birçok mahalleyi kökünden yıkanı da bulunan bu depremler, İstanbulluyu en iyi barınağın "ahşap" olacağına inandırmıştır. İstanbulluların deyimiyle "zelzele sırasında çivilerin esnemesi, ahşap binanın yıkılmasını önler." Gerçekçi bir gözle bakarsak, ahşap, malzeme olarak da daha ucuzdur, depremlerde, enkaz altından sağ çıkma olasılığı da yüksektir. Birçok ibadethanenin sütun ve tavanlarının ahşap oluşu da bu gerekçeye bağlanabilir.

İstanbul'un Türk devri ahşap evleri, yangınlarla tükendiğinden eski örnekler pek az rastlanmaktadır. Plan özellikleri Anadolu'da (örneğin Kastamonu, Safranbolu) yer yer kalan Türk evlerine benzeyen bu evler, yapıldıkları doğal çevreye uyumludur. Çoğunlukla bahçelidir. Odaları çok amaçlıdır. Bir başka deyişle her oda yatak, oturma ve yemek odası olarak kullanılabilir. Odalarda yatakların konması için yerli dolap (yükçük), gusül abdesti almaya ve yıkanmaya uygun çinko kaplı genişçe dolap olan gusülhane vardır. Bazen yükçükler ve gusülhane iki oda arasındadır ve her iki odaya da açılan kapıları bulunur. Evin sokak kapısına yakın bir odası, erkek misafirlerin ağırlanması için selamlık olarak ayrılır. Bu oda iki kapılıdır. Kapılardan biri sokak kapısı yanındadır. Diğer kapı, evin öteki bölümünden kahve, çay, yemek vermek için kullanılır. Bu kapı, yükçük tarafından girenin görünmeyeceği biçimde yarı maskelenmiştir. Evin hanımı bu kapıyı vurarak, ikram edilecek şeyi içeri tam girmeden evin erkeğine verir. Konaklarda, yalılarda selamlık geniştir. Ayrı bir bölüm oluşturur. Odaların hepsinde duvarlara yapılmış girintiler içinde raflar bulunur. Bu rafların lamba konulmak için yapılanlarında kurşun borular, gaz kokusunu odadan uzaklaştırır. Buna karşın, pek çok İstanbul evinde soba, yangın korkusuyla yaygınlaşmamış, soba için baca düşünülmemiştir. Soba yaygınlaştığında, bacalar pencerelerden çıkarılmıştır. Pencereler iki bölümlü, aşağıdan yukarı itilerek açılan (giyotin) biçimindedir. Açılan bölüm, altından mandalla tutturularak açık bırakılır. Kafesler de bu alt bölümün önündedir. Evlerin üst katlarında bir tür balkon sayılabilecek cumbalar vardır. Cumbalar, sokağın iki yanını da görme olanağı veren üç yana pencereli bölümlerdir. Bazen bir

odada bazen de sofada olabilirler. Ahşap evlerde, her katta bir tuvalet bulunur. Bu tuvaletin girişinde el yıkama yeri ve el yıkama için bir depolu musluk bulunur. Tuvalet bölümü bir iki basamakla çıkılan, ayrı kapısı olan bir bölümdür. Burada da temizlik için su bulundurulur.

Eski İstanbul evlerinde mutfak ve kiler bölümü evin en alt katı olan bahçe katındadır. Yol eğiminden yararlanılan çoğu tipte kiler odası sokak düzeyi altında kalır ve serin olur. Mutfak, büyük ocağıyla hem çamaşır için, hem de yemek için bir ısı kaynağıdır. Pek çok İstanbul evinde mutfakta bir de sarnıç bulunur. Yağmur suları evin altındaki özel mermer bir mahzende biriktirilerek yıkanmada ve çamaşırdaki kullanılır. Bahçeli evlerde acı suyu ev temizliğinde kullanılan kuyular yaygındır. Kuyular, elektrik ve buzdolabının olmadığı yıllar boyu bir soğutma aracı olarak da kullanılmış, yemekler, içecekler sepetlerle kuyuya sarkıtılmıştır. Yemeklerin saklandığı dolaplar üç tarafı telli, havalanması tam, tahta dolaplardır. Teldolap diye anılan bu dolaplar, günübirlik yemeklerin soğutulması, akşama dek korunması için kullanılırdı.

Mutfakta içilecek su için büyük bir ya da iki küp bulunur. Bunların yere gömülü olanları da, içme suyu getiren sakanın içeri girmeden kapıdan su boşaltabilmesi için, sokak kapısı yanında bir düzeneğe bağlı olanları da vardı. Mutfak katında bir odunluk varsa, bu odunlukların da, tavanı sokak kapısı önündeki bir kapakla açılır, odun oradan boşaltılırdı. Mutfağında aşçı çalıştıranlar, bahçesi uygun olanlar ve konaklar, mutfağı bahçede ayrı bir binacık olarak yapmayı uygun bulurlardı.

Ahşap İstanbul evleri, yangının çatıdan çatıya atlamaması için iki bina arasındaki yangın duvarı denilen duvarlarla korunmaya çalışılırdı. Yangınlar daha çok, patlıcan mevsimi denilen yazın, mutfak bacasından çıkardı.

İstanbul evlerinde bir de kül suyu küp ya da küpeçi (çömleği) bulunurdu. Çamaşır ıslatmada beyazlatıcı, leke çıkarıcı deterjan, kimi tatlılarda kabartma tozu yerine kullanılan kül suyu, temiz odun külünün bir kaba elenerek konup üstüne su ilavesiyle yapılırdı. Kül suyu,

belki de, “komşu, komşunun külüne muhtaç” atasözünün doğması-
nın nedenidir.

Düğünler, nişanlar, sünnetler evlerin sofası ya da divanhanesinde yapılır; cenazeler, çevresine bir çarşaf perde çekilerek bahçesinde yıkanır, kurbanlar bahçede kesilir, kurbanın kanı bu bahçeye kazılan çukura akıtılır, kurbanın kullanılmayacak parçaları (bağırsak vb.) bu bahçeye gömülürdü. Kaçgöç ortadan kalkana kadar, İstanbullu kadın alışverişini de pek bol olan gezici satıcılardan yapardı. Manifaturacı görevini gören bohçacılar, süt, yoğurt, sirke, yağ satanlar, sebzeciler her sokaktan belli saatlerde geçirdi. İstanbullu için semtten çıkıp çarşıya gitmek bile yılda bir iki kez göze alınan bir serüvendi.

Kadınların, misafirlikler dışında sokağa çıkmaları hamam içindi. Hamam yalnız temizlik için değil, gelin hamamı, lohusa hamamı gibi toplumsal olaylar için de kullanılan bir yerdi. Hamama, zeytinyağlı dolmalar, turşular hazırlanarak gidilmesi, orada uzun süre harcanmasının nedenleri arasında, kadının bunu topluma karışmak sayışı da, bugün berber ya da güzellik salonlarında yaptırdığı pek çok bakımın (saç boyanması, tüy temizliği vb.) hamamda yapılışı da vardır. Hamam, her sınıftan insanın bir araya geldiği bir yerdi.

İstanbul evi, kullanışlı, ancak bakımı zor evlendendi. Tahtaları sakız gibi gıcır gıcır tutmak, yağmurlarda akmaması için damları ak-tartıp, yağmur oluklarını lehimletmek, sık sık badanalamak vb. kadının tüm zamanını alırdı. Bu evlerde misafirin saati belli olmaz; uzak yerden gelene yemek çıkması, gece yatısına kalması için üstelenmesi doğal sayılırdı.

Tahta ve bağdadi duvarlarından sesin kolay sızdığı İstanbul evlerinde, gürültü etmek ayıptı. Misafir olduğunda -ki hiç eksik olmazdı- evde tartışılmaz, misafir alınır korkusuyla çocuklara bile bağırılmaz, azarlanmazdı.

Eski İstanbullu hanımlar, konaklarda misafir edilseler bile, evlerini hep ayrı ve üstün tutarlardı: “Ah evceğizim, sen bilirsin halceğizim!”

EV HALKI

İstanbul'da, çok uzun süre "büyük aile" biçiminde yaşanmıştır. Büyükanca, büyükbaba, baba, anne ve torunlar diye üç kuşağın bir arada olduğu bu aile biçimi yalnızca oğulların evlendirilmesi, eve gelin gelmesiyle oluşan bir aile biçimi değildi. Bazen evin kızının evlendiği erkek de eve yerleşirdi. İç güveyliği diye anılan bu durumun yaygınlığı, Musahipzade Celal'in "Eski İstanbul Yaşayışı" kitabında şöyle anlatılıyor: "(Kız beğenilmiş, kızı oğullarına isteyen ailenin durumu araştırılmış, uygunsuz bir durum görülmemiştir) ...damadın pederi, yanına ailesinden veyahut akrabasından bir iki zat ile beraber kız evine gelirler. Kızı, pederinden Allah'ın emri, Peygamber'in kavli ile resmen isterler. Kızın pederi muvafakat eder ve 'İçeri mi, dışarı mı?' diye sorar. Eğer içeri olursa iç güveyi gelir, dışarı olursa, kız damadın evine gelin gider. Oğul-gelin, damat-kız ikililerine genellikle bir yatak odası verildiği, evin geri kalan bölümleri ortak kullanıldığı için, kimi zaman aynı ev içinde hem gelin, hem damadın bulunması da doğal sayılırdı."

Varlıklı evlerde evin işlerinin bir bölümü hizmetlilerce görülürdü. Bu hizmetliler arasında kâhya ya da vekilharç, ayvaz, lalalar, dadılar, aşçı vardı. Erkek hizmetli olan ayvaz, kâhyası olmayan konaklarda bu görevi de üstlenirdi. Büyük konakların görevlilerinin hepsi özgür, ücretli kişilerden oluşmazdı. Bu kişilerin arasında kulcinsi yani köle olanlar vardı. Kölelik kalktığı zaman bu kölelerin yerini evlatlık, ahretlik gibi adlarla anılan, küçük yaşta yoksul Anadolu ailelerinden büyütülmek, evleneceği zaman çeyizi yapılmak vaadiyle alınan kız çocukları aldı. Bir bölümü evlendirilen, bir bölümü boğaz tokluğuna çalıştıkları evlerde bekâr olarak yaşlanan bu insanlar da ev ahalisinden sayılırdı. Ayrı evlere, çoğu evlendirilerek çıkarlar; eski evlerine misafir geldiklerinde, saygı görürlerdi. Onlardan 'emektar' diye söz edilirdi. Evlatlık kurumu kötüye kullanılmış bir kurumdur, edebiyatımızda her yönüyle irdelenmiştir.

Konak yönetimi kolay değildi. Ali Neyzi, "*Hüseyin Paşa Çıkmaşı No:4*" adlı kitabında, ailesinin dört kuşak bir arada yaşayan köşkünü

anlatır. On kişilik “aile” yanında yaklaşık altı kişilik hizmetlilerin yaşadığı bu köşkün yönetimi yazarın anneannesi Feride Hanım’daymış. Feride Hanım, “Zembil aççıbaşına teslim edilirse, iyi niyetli adam bile kısa sürede baştan çıkar” inancıyla büyük alışverişi haftada bir kendi yapar; aldıklarını arabayla köşke getirir, kilere yerleştirmiş. Teneke ile zeytinyağı, çuval ile pirinç gibi malzemelerin yer aldığı bu kileri yazar şöyle çiziyor: “Bu kilerde üç metre boyunda, iki metre eninde kocaman bir sandık vardı. Kapağı zorlanarak kaldırılabilen bu sandığın içi altı veya sekiz bölmeye ayrılmıştı. Bu bölmelerin bazıları muşamba ile kaplanmıştı. Bir bölmeye olduğu gibi bir teneke zeytinyağı da konulabiliyordu.”

Yazar, yaklaşık 1940’lara kadar süren bir dönem İstanbul’unu anlattığı kitabında, kilerden erzakın nasıl çıktığını şöyle anlatıyor: “Bu kilerde kocaman bir terazi de vardı. Anneannem şüphelendiği zaman manav veya bakkalın paketlerini bir defa da kilerde kendi terazisi ile tartardı. Tabii eksik çıkarsa o dükkân sahibine ertesi hafta gereken ders verilir. (...) Aynı terazi ile tartılarak, gereğince malzeme yine buradan aççıbaşına teslim olunurdu.”

Bu tür varlıklı evlerde, hizmetlilerle, ev halkının yemekleri ayrı olduğundan, ev halkının sofrası “içsofra”, öteki “dışsofra” diye adlandırılırdı.

İstanbul evlerinde “bir köroğlu bir ayvaz” çekirdek aile sayısının yok derecesinde az olduğunu belirtmek gerekli. Bekâr, yani ailesinden ayrı yaşayan, İstanbul’a çalışmak ya da okumak için gelenler için İstanbul’da hep ayrı mekânlar düzenlenmiştir, öğrenciler, medresede barınmış, çalışmak için gelenlere “bekâr odaları” denen yerler yapılmıştır. Padişahlık dönemlerinde bu bekâr odalarının barınma şartları, açılış kapanış saatleri bugünkü öğrenci yurtları ya da cezaevleri talimatnamelerini andırır biçimde kurallara bağlıydı. Bekâr odaları geleneği, 1950’lerin ortalarına kadar sürmüştür. İstanbullu yalnız yaşayan birine genellikle güvenmemiş, bekâra ev kiralama ya da pansiyonculuk daha çok azınlıkların ağır bastığı Beyoğlu çevresinde sürmüştür.

Evlenmemiş ya da dul kalmış kadınlar, yalnız yaşamaları hep kuşukulu görüldüğünden, çevrenin elbirliği ve baskısıyla, kaç yaşında olursa olsun evlendirilme yoluna gidilirdi. Yeniden evlenmesi gerçekleşmeyen kimsesiz kadınlar, akrabalar, yakınlar tarafından korunurdu. Bu korumalarda kadının onuru gözetilirdi.

KOMŞULUK

Eski İstanbul yaşayışında en önemli kavramlardan biri, belki de birincisi komşuluktur. Bu kavramı yaklaşık 1888 doğumlu Münevver Alp şöyle tanımlar: “O zamanlar İstanbul’da iki türlü komşuluk vardı: Biri bir mahalleyi, bir semti dolduran her tabakadan, her sınıftan, fakir, zengin orta halli, esnaf, kâtip, zabıt bütün sakinler birbirlerinin komşusu idiler. Kadınlar kadınları, erkekler erkekleri, hepsi birbirini tanıır, görüşür, selâmlaşır, evlerine gider gelirlerdi. Bir evin erkeği hasta olsa, erkek komşular geçmiş olsuna gider, hastanın yiyeceği bir mevsim meyvesi ile hatırı sorarlardı. Kadını hastalansa, kadınlar yoklar, hastaya canının istediğini sorar, evlerinde pişirir götürürlerdi. (...) Bu tarz komşuluk arasında akranlık, sınıf farkı hiç gözetilmezdi. (...) Bu komşuluk bütün mahallenin, hatta bütün semtin umumi komşuluğu idi. Küçükler büyükleri sayar, büyükler küçükleri korurdu. Bütün mahalle, semt halkı bir aileden imişler gibi gençlere, çocuklara karışmak hakkına sahiptiler. Mahalle gençleri, çocukları, erkekli kadınlı bütün komşulardan korkar, çekinirlerdi. (...) İkinci tür komşuluk ise, aralarında her bakımdan akranlık ve yakınlık olan kafa dengi dediğimiz sevişen, anlaşılan, mahalle komşuları idi ki bu tarz komşular da bir mahalle içinde ancak iki-üç, bazen dört komşu olabilirlerdi. Bu tarz komşulukta erkekler erkeklerle, kadınlar kadınlarla sıkı fıkı, canciğer olurlardı. Hiçbir işte ayrılmazlardı. Bir mahalle içinde topluluk vücudunda getiren bu komşuluklarda birinin başına bir felaket gelirse diğerleri ona destek, yardımcı olurlardı. Birinin derdini diğerleri nasıl paylaşırsa, düğün, lohusalık, sünnet, mektebe başlamak, hatim, hıfz, nişan demeklerini de birlikte yaparlardı. (...) Bu nevi komşuluk, dostluk her

sınıf halk arasında akrabalık gibi dedelerden torunlara devam ederdi.” (Münevver Alp; *Türk Folklor Araştırmaları*. Ekim 1963, No: 171)

Eski İstanbul yaşayışı içinde komşuluk ilişkileri, akrabalık ve hı-sımlıktan daha önemliydi. “Ev alma, komşu al”, “komşu komşunun külüne muhtaç”, “akraba yetişene kadar komşu adamın cenazesini kaldırır” sözlerini ağızdan düşürmeyen İstanbullu, bu komşuluk ilişkilerini din, cins, ırk gibi ayrımları düşünmeden sürdürürdü. Belli semtlerde belli din ve inanç sahiplerinin yerleşimi (Fener’de Rumlar, Samatya’da Ermeniler, Balat’ta Museviler vb.) zamanla değişime uğ-ramış, çeşitli dinler arasındaki komşuluklar, birbirlerinin “haram” saydıklarına saygı gösterilerek sürdürülmüştür.

CİCIANNE, AHRET KARDEŞ vb.

İstanbul halkı, kan ve evlenme yoluyla edindiği akrabalık ve hı-sımlıkların yanına ve yerine kendi seçtiği yakınlıkları koymayı yeğle-miştir. Bu kendi seçtiği yakınlıklardan en önemlilerinden biri, daha çok çocuksuz ailelerle, çocuklu aileler arasında görülen “cicianne, cicibaba” ilişkisidir. Kaç yaşında olursa olsun evin çocuğu, kendine emek veren yakınlık gösteren bir komşu ya da akrabayı “cicianne” diye çağırır. Cicianneler kimi zaman “büyükanne” yaşındadırlar ve asıl anneye çocuk bakımında yardımcı olmuşlardır. Kimi zaman “ci-cianne”nin eşi “cicibaba” diye çağırılır. Bu çağırılma, elbette iki yanın da isteği ile olur. Ahmet Rasim’in “Falaka”sında da yer alan bu ilişki Şükran Kurdakul’un “Cicibaba” adlı öyküsünde de anlatılır. Daha ya-kın bir tarihte geçen bu öykü bu tür ilişkilerin sürekliliğini kanıtlar. Örnekleyelim:

Öykünün kahramanı olan çocuk, babasını Kurtuluş Savaşı’nda yitirmiştir. Yeni kiracıları savaş gazisi emekli yüzbaşı ile genç karısına yakınlık duyar. Bu kiracıların çocuğu da yoktur; çocuk kiracı genç ka-dına önceleri “abla” diye seslenir. Sonra:

“ ...

— Sabahat Abla, ben size cicianne diyeyim mi?

— De oğlum, de güzelim...

Sonra Necati Bey Amca'yı kandırdı. Cicibaba demeye başladı. Duygularının rayına ne güzel oturmuştu o sözcükler.

Malûl Yüzbaşı'nın ayak seslerini duyduğu kimi akşamüstleri ara kapıdan gölge gibi süzülür, onların sofalarında;

— Cicibaba ben geldim, diye seslenirdi.

— Vay benim arslan oğlum! diye gümbürderdi yüzbaşı.

Hemen yanına oturtur, savaştan çekip koparamadığı koluyla sarardı.”

Cicianne, cicibaba adlandırmaları kimi zaman yenge, enişte gibi akrabalara da verilen bir sandı. Ama, komşuluk ilişkilerinde komşu çocuğuna gösterilen ilgiyi gösteren bir durumdu da.

“Ahret kardeşliği, ahret oğulluğu” kan bağı ya da evlenme yoluyla akrabalık dışında, tarafların kendi seçimiyle kurulan bir yakınlık biçimidir. Benzer alışkanlıkların, zevk yakınlıklarının rol oynadığı ve daha çok kadınlar arasında kurulan bu bağı, “evlatlık” kurumunun bir başka adı olan “ahretlik” ile karıştırmamak gerekir. Bir tür “manevi akrabalık” olan bu ahretlik durumu taraflar arasında “birbirlerini gerçek kardeş ya da baba evlat sayacaklarına ve öteki dünyadaki sorgulamalarda birbirleri lehine tanıklık edeceklerine söz vermeye” dayanırdı. Ahret babası, ahret oğlu ya da kızı, ahret annesi, ahret kardeşliği (ya da ahretlik) birbirlerinin ahreti kadar bu dünyasıyla da meşgul olmaya dayanan bir dayanışma kurumuydu. Tarafların özgür iradeleriyle seçildiği için de kan bağlarından daha sağlamdı. Ahret kardeşliği özellikle kadınlar arasında yaygındı. Kadınlar birbirlerine “ahretim” diye seslenirlerken çoğunlukla “h” sesi düşer sözcük “aret” biçimini alırdı.

Orta sınıf ve yoksullar arasında yaygın olan bu dayanışma akrabalıkları yanında, varlıklı konak ya da köşklere çalışmış olmanın getirdiği dayanışma yakınlıkları da vardı. Zengin evlerin “emektar” adıyla ölene kadar korumaya çalıştığı kadın ve erkekler kendi aralarında “kapı yoldaşlığı” diye adlandırılan bir yakınlık ve dayanışma kurarlardı.

Süt verme ya da emzirme, kan bağına dayanmayan bir başka yakınlık yoluydu. Belli sağlık nedenleriyle annesinden başka birinin sütüyle beslenen çocuk, o kadını “sütnine, sütnane”, kadının eşini “sütbaba”, çocuklarını “sütkardeş” sayardı. Evlenme yasağı da getiren bu sütkardeşlik kurumu, varsıl olan sütkardeşin (ya da süt oğlun) öbür yanı korumasını sağlardı.

Kanuni Sultan Süleyman’ın ünlü sütkardeşi Yahya Efendi’yi hatırlamak, bu sütkardeşliği kurumunun gücünü gösterebilir. Yahya Efendi (? - 1569 İstanbul) din bilgini ve şairdir. Ama gerek tekkesinin bulunduğu Beşiktaş ile ilgili ansiklopedik kayıtlarda, gerek uzak akrabalarından kadın şair Hubbi Ayşe ile ilgili notlarda Kanuni ile sütkardeş olduğu anımsatılır.

İstanbulunun komşuluk, ahret kardeşlik, ahret oğulluk, sütkardeşlik, sütninelik yoluyla kurduğu yakınlıklar, hem kendi seçtiği yakınlık durumları olduğu için akrabalıklardan daha güçlü olmuş, hem yaygın sosyal yardımlaşma kurumlarının bulunmadığı dönemlerde bir sosyal dayanışma örgütü gibi çalışmıştır. Kapı yoldaşı ya da ahret kardeş ya da sütnine yakını yaşlı ve kimsesiz kadınlar, bu sıfatlarıyla, sığıntı sayılmadan uzun süre yakınları yanında ağırlanır, bakılırdı. Bu türden kişilerin yoksullar evi benzeri yerlere “yatırılmaları” uzak yakın akrabaları, hatta konu komşu için bir kınama nedeni olduğundan, aranılıp sorulmaları, yoklanılmaları bir kuşak sonraya da vasiyet edilirdi. İstanbul’da “ana babanın, ailenin ahbablarıyla görüşmesini kesmek” hem ayıp, hem de günah sayıldığından gençler bu kişileri korumayı sürdürürdü.

MİSAFİRLİK

Eski İstanbul’da misafir, “mistik bir dokunulmazlık” taşırdı. Aileler maddi durumları ne olursa olsun, yemeğe ya da yatıya gelen misafiri ağırlamakta hiçbir fedakârlıktan kaçınmazlar, “misafir dokuz kismetle gelir, birini yer, sekizini bırakır” sözünü dilden düşürmezlerdi.

Komşular arasındaki sabah kahveleri, oturmaya gelişler günlük yaşamın bir parçası sayılırdı. Uzak semtlerden, habersiz gelen misa-

firler, misafir gelinen evin hanımı evde yoksa, komşular tarafından eve alınır, dinlendirilir, ufak tefek ikramlarla ağırlanırdı. Haberli misafirlikler, ayın belli günlerinde yapılan misafir günleri, İstanbul yaşayışının yeni alışkanlıklarıdır.

Misafir, eğer mahalle gibi yakın bir yerden gelmiyorsa, gece kalıp kalmayacağını ev sahibi soramayacağından, misafir bunu ya söz arasına sıkıştırır ya da bir işaretle belli ederdi. Musahipzade Celâl, dış giyimlerinin üst bölümü olan yaşmakların bunun için nasıl kullanıldığını “*Eski İstanbul Yaşayışı*” adlı kitabında anlatır. Ferace bir tür pardösüdür. Yaşmak iki bölümlü bir başörtüsüdür. Başa örtülen bölümü “içlik” diye adlandırılır. Müsahipzade, bu dış giyimin hangi parçasının çıkarılmasının ne anlama geldiğini şöyle anlatıyor: “Eski zamanlarda hanımlar bir misafirliğe gittikleri zaman ferace ve yaşmaklarını çıkarırlar, eğer gece yatısına gittiyseler içliğini de çıkarırlardı. Yok, gece kalmayacak ve avdet edeceklerse (döneceklerse) içliklerini çıkarmazlar ev sahibi de misafirinin gece kalmayacağını anlamış olurdu. Son zamanlarda bu usul değişerek feraceyi ve yaşmağın alt kısmını muhafaza ederek gece kalınmayacağı anlatılmış olurdu.”

Misafirlikte en önemli öge, olayın karşılıklı sürmesiydi. Yalnızca kendilerinden yaşlıları ziyaret eden gençler, onların bu ziyaretlere aynı sıklıkla karşılık vermelerini beklemezlerdi. Onların kendilerinden yaşça büyük olanları arayıp sormaları misafirlikten çok görevdi. Ama ahabplar arasında ziyaretlerde sıra gözetilir, karşılık görmeyen ziyaretler dargınlıklara değilse bile kırgınlıklara yol açardı.

Sermet Muhtar Alus, yaşlılara misafir gidildiğinde uyulacak kuralları yarı alaylı bir anlatımla şöyle sıralar: “Varılıp elleri öpülünce ‘Otur!’ denildikten sonra bir kenara ilişilecek. Ayetli hadisli, kelam-ı kibarlı (atasözlü), nasihatâmiz (öğütlü) cümlelerine, eski divanlardan mesel getirilme (örnek verilen) hikmetâmiz beyitlerine (ahlaki çift dizelerine) kulak kesilinecek.

Nezdlerinde (yanlarında) fes çıkarmak, ayak ayak üstüne atmak, sigara içmek, yemekte bulunuyorsa evvel (önce, onlardan önce) sahana el uzatmak, onlar şakaya girişip gençliklerindeki Kâğıthane ve Çırpıcı

âlemlerinden tutturduklarında aşka gelip gazele mazele, şarkıya marşıya girmek küstahlıktı.” (İstanbul Yazıları) Sermet Muhtar Alus, yaşlıların da böyle “edep”li davranan gençlerin durumlarını sorup, durumlarından, eğitimlerinden duydukları mutluluğu belirttiklerini, bu belirtmelere dualar ve iyi dilekler kattıklarını yazar. Sonra, yaşlıları ziyaret saatlerinde dikkat edilmesi gerekli noktaları şöyle belirtir: “Yakın akrabayı ziyarette ne miktar oturulacağıнын vakti, saati olmaz, icabında yemeğe kalınır, zorladıkları takdirde gece de yatılırdı. Mamafih (bununla birlikte) pek ihtiyarların odasında yerleşip akşamı etmek, yatsılar geçiştirmek de muvafık mı (uygun mu) ya? Muhteremler belki başlarını dinleyecek, mindere uzanıp şekerleme kestirecek, lâzımlığını mâzımlığını isteyecek.”

Sermet Muhtar Alus, “Ziyaretler, Misafirlikler” başlıklı bu yazısında, misafirlik süresinin normal olarak bir, bir buçuk saat olduğunu, bu süreyi uzatıp kısaltmanın, duruma, konuşmanın kıvamına ya da ev sahiplerinin bir yere gitmek için hazırlıkta olup olmadığına bağlı olduğunu belirtir. Bunu anlamak ve ölçmek misafirin görevidir. Çünkü, ev sahibi genellikle bunu açıkça söyleyemez: “Ev sahibi misafirini memnun ve güler yüzle karşılamaya mecbur. Olur a, işi çok, başını kaşıyamayacak halde: Mesela dağ taş çamaşır yıkıyor, ortalık silinip süpürülüyor, yahut damadın veya gelinin tutaraları tutmuş. Adamcağızın, hatuncağızın hâlâ hafakanları devamda. Ölmüş babaları mezardan çıksa yüzünü görececek halleri yok.

Gene de vaziyeti belli etmeyecekler; kem surat durmayacaklar; tam tabiriyle kan kussalar, kızılıcık şerbeti içtim diyecekler.”

Misafirlikte uyulması gerekli kurallar ev sahibi ve misafir için ayrı ayrıydı. Misafire, hâl hatır sormadan sonra hemen kahve getirilmesi de, çoğunlukla “hemen gitmesi isteniyor” diye yorumlanırdı. Sunulan kahve, çay, limonata, su bardak ve fincanlarda “dudak payı” denilen bir boşluk bırakılarak konulurdu. Bu hem içeceğin sunulurken dökülmesini önler, hem göze güzel görünmesini sağlardı.

Bu bölümde anlatılan misafirlikler, hasta ziyareti, evlilik, nişan, terfi gibi olaylardaki “gözyadın” a gitme, aileden birinin uzak bir yolculuğu yüzünden yapılan “Allah kavuştursun”, hacdan gelenlere “hacı

tehniyesi” (tebrik) gibi özel ziyaretlerden ayrı olmakla birlikte, genel kurallarda büyük bir değişiklik yoktur. Ev sahibi misafirlerini sıkımsamak ve onlardan sıkıldığını belli etmemek zorundadır. Ev sahibinin “kovmaktan beter etmek” diye yorumlanacak ve kınanmasına yol açacak uygunsuz davranışları arasında “başköşeye oturmak, yorgunluktan söz açmak” gibi kabalıkların bulunduğunu, Alus şöyle belirtir: “Misafirlerin üst tarafına oturmak; hep kendi söylemek ve başkalarının ağzını, mütemadiyen ‘lâfınızı balla kestim’ diye kapatmak; inatçı inatçı münakaşa; hap yutmuş gibi düşünce; rahatsızlık ve istirahat muhtaçlıktan bahis; sık sık saate bakış; zırt zırt odadan çıkış.” Ev sahibinin hep konuşması ya da hep susmasının da görgüsüzlük olduğu, bunu yapan ev sahibinin evinin “Terbiyesizlik onda kalsın” ya da “Kenarın dilberi ne kadar nazik olsa nazenin olamaz” düşüncesiyle terk edileceğini anlatan Alus, misafirin de çekineceği noktaları şöyle sıralar: “Selleme hüselâm baş sedire geçmek; yaşça ve mevkice büyüklüğünün yanında ayak ayak üstüne atmak; fosur fosur sigara tellendirmek; Kavuklu Hamdi’nin ortaoyunundaki hallaçvarî makine gibi çene işleterek, herkese illallah ve resul çekirtmek; lüzumlu lüzumsuz Kel Hasan’ı seyre diyormuşçasına kahkahalar atma; Amerikan bezi yırtıyormuş gibi şümkülme; hapşu hapşu aksırıktır, öhö öhö öksürükte, gart gart tefthihte (geğirmede) avucu ağza siper etmeyi, estağfurullahı unutuş; kuşgönü pastırmayı, sarımsaklı cacığı, tatar böreğini kıvrıp geliş ve rayihalar neşrediş (kokular salma); odanın, salonun döşemesine dayamasına, konsolun üstündeki tefariklere (ufak tefeğe, biblo vb. gibi) bakıp bakıp eski servet ü samandan, ölmüş baba, yanmış yalı, batmış gemiden bahis; uşağa, kalfaya, ahretliğe (evin çalışanlarına) amirane amirane (üst perdeden, efendileriymiş gibi) hitap; yeni bir ziyaretçi gelince, tanışıklık yok diye ruhsat talebi (gitme izni isteme, gitmeye kalkma)”.

Misafirlik, misafirin “Tanrı misafiri oluşu” bir dönem kurumlaşan bir durumdur. Prof. Dr. Süheyl Ünver, “XV. asırda Anadolu, Rumeli ve asrın ortasından sonra İstanbul’da Türk misafirperverliğine göre bir seyyah veya bir işadamı veyahut bir yerden bir yere giden ilim ve sanat adamları, devlet büyükleri, halk kondukları bir imarette

üç gün, hatta atları varsa civarda veya oradaki kervansarayda bakılır. Böyle yerlere gidenlere fakir veya zengin oldukları sorulmaz” diye anlatıyor bu durumu. Üç gün sonra imaretteki misafirler ya yola çıkarlar ya da bir hana giderlermiş. Üç gün yemek ve günde iki öğün yatak parasını varsa hayvanlarının yem parasını ödemezlermiş.

Bu imaretlerin gelirleri vakıflarla sağlanmış. Bu uygulamadan doğduğu var sayılabilecek “misafirlik üç gün” sözü, uzun süre gece yatısına kalan misafirlere uygulanan kuralları yaratmıştır İstanbul’da. Misafirler, eğer çok yakın akraba değilse, ev işlerine yardıma bırakılmaz, üç günden sonra, yarı şaka yarı ciddi yardımı kabul edilirdi. Bu tür uzun gece yatıları İstanbul’a tayinen gelen uzak akraba veya tanıdıkların uygun bir yer aramaları nedeniyle ya da yazlığa taşınanları ziyaretlerde görülürdü. Ahmet Rasim, “Misafir” adlı anlatısında bu tür uzun süren gece yatısının trajikomik öyküsünü anlatır. Kalabalık misafirlerden bunalan ev sahibi, ne onlara gitmelerini söyleyebilir, ne de gitmeye kalkıştıklarında, karşılaşılabilecek zorlukları düşünerek, gitmelerine razı olur.

Misafirlikten ayrı yanlar gösteren, çoluk çocuğun bir arada oturup eğlendiği “gece oturmaları” ile “yazlık misafirlikleri”ni ayrı başlıklar altında göreceğiz. İstanbul’da uzun süre misafirlikler haremlik selamlık olarak ayrı sürmüştür. Ali Neyzi, “*Hüseyin Paşa Çıkmazı No: 4*”te dedesinin misafirlerini selamlıkta ağırlamasıyla ilgili bir olayı da anlatır. Selamlıktaki misafirleri, harem bölümünün kontrol edememesi, sonu kötü bitebilecek bir olayı hazırlamış. Pek çok yaşlı ev sahibinin başına gelebilecek olay şöyle: “Mehmet Ali Bey akşamları erkek misafirleri ile otururken, âdeti üzere rehavet bastırıp uyuklamaya başlamış. Misafirler de, herhalde sıkılıp usulca çıkıp gitmişler. Tabii evdeki evlatlıklar da çağırılmadıkça odanın kapısını bile açmıyorlar. Sonuç olarak hikâye şöyle bitiyor: Mehmet Ali Bey sabaha karşı uyanıyor, kendisi buz gibi donmuş. Salonun sobası sönmüş. Gaz lambaları hem yanıp bitmiş, hem de tütmüş ve odayı duman basmış. Bir patırtıdır kopmuş. Hemen hamam yakılmış. Mehmet Ali Bey sığağa (hamama) sokulmuş. Herhalde bir süre selamlığa da misafir gelmemiş.”

Misafire saygı, uzak yerden geleni ağırlama kimi zaman kötüye kullanılan bir gelenektir. Refi Cevat Ulunay, “*Sayılı Fırtınalar*”da böyle bir kötüye kullanışı anlatır: Olay, Sami adında bir delikanlının ağzından anlatılmaktadır:

“Ben, Bomonti’de babadan kalma evde ihtiyar annemle oturuyorum. Bir gün Râmiz benim Ada’da kaldığım bir akşam yanında bir kadınla bizim eve gelir, kapıyı çalar, annem açar, Râmiz’i tanıdığı için:

— Hoş geldin Râmiz Bey. Buyrun... der.

Râmiz:

— Sâmi yok mu? Biz refika ile (eşimle) misafir gelmiştik.

— Aman evladım. Sâmi yoksa ben varım ya... Burası sizin eviniz. Rica ederim, buyrun...

diye ısrar eder, girerler. Anneciğim, yemek hazırlar, puf böreği yapar.

Muhallebiciden tavukgöğsü getirtir, izzet ikram eder, yerler içerler, yemekten sonra dereden tepeden sohbet ederler, nihayet misafir odasına yatak serilir. Râmiz’e benim gecelik entarilerinden birini verir, yatma saati gelir. Kadıncağız ‘Allah rahatlık versin’ der, odasına çekilir. Sabah olur, karı koca kalkarlar, kızarmış ekmek, sütlü kahve, rafadan yumurta, beyaz peynir, vişne reçelinden mürekkep (oluşan) kahvaltılarını ederler. ‘Sami’ye selam söyle valideciğim’ derler, çıkar giderler. Ertesi akşam eve gittim. Annem:

— Yazık Sami! dedi. Dün akşam Râmiz Bey, haremini almış, sana misafir gelmiş.

— Vah vah, dedim, keşke evde bulunsaydım.

— Merak etme... İkramda kusur etmedim. Misafir odasına puf gibi bir yatak yaptım. Zannedersem pek rahat ettiler.

— Gece de mi kaldılar?

— O kadar yerden gelmişler... Hiç bırakılır mı? Sabah kahvaltılarını da yedirdim, öyle gönderdim.

— İyi etmişsin anneciğim...”

Bu öykü buraya kadar normal bir gece yatışı öyküsüdür. Ancak bir hafta sonra öykü kahramanı Sami’nin kapısını tanımadığı

bir kadınla erkek çalar. Sami bunlara kim olduğunu sorunca, kadının daha önce bu evde Râmiz ile kaldığını ve pek beğendiği için bu zengin müşterisini de bu eve getirdiğini söyler. Bir buluşma evi sandığı Sami Bey'in evini "Allah için söylemeli... Sizin ev, hiç öbür evlere benzemiyor, yemekleriniz çok lezzetli... Yataklar da tertemiz, çarşafklar sakız gibi" diye över. Sami biraz soruşturunca, kadının fahişe olduğunu, arkadaşının "karım" diye misafirliğe getirdiğini anlar. Kadın kendi mesleği yüzünden, kaldığı evin niteliğini anlamamıştır. Sami Bey'in arkadaşı, kadına kaldıkları evin bir aile evi olduğunu söylese, kuşkusuz, bu kötüye kullanma fark bile edilmeyecektir.

GECE OTURMALARI / HELVA SOHBETLERİ / TANDIR

Gece oturmaları, günümüzde de uygulanan bir misafirlik ve birlikte eğlenme biçimidir. Kaçgöç sona erdiğinden beri, kadınlı erkekli çocuklu birlikte oturulan, yaşça birbirlerine denk olanların kendi aralarında daha rahat iletişim kurdukları, otuz kırk yıl önce tombala, at yarışı gibi oyunlarla günümüzde video, bilgisayar oyunları ile sürdürülen, yarı ziyafetimsi bu birlikte eğlenme gecelerinin oldukça eskiye dayandığını biliyoruz.

Osmanlı döneminde kadınlar arasında ayrı, erkekler arasında ayrı düzenlenen bu geceler, aynı meslekten olan erkekler arasında ziyafet geceleri biçiminde düzenlenirdi. Genellikle bu ziyafetin yemekleri, toplantıyı düzenleyenin evinde hazırlanır, bu toplantılara, evin başka bölümünde olsa bile kadınlar katılmazdı. Genel yapı olarak Anadolu folklorundaki "erfene/ferfene/yaren gecesi/sıra gezmeleri"ni andıran bu tür aynı meslekten kişilerin kendi aralarındaki toplantıları, baharda ve yazın mesire yerlerinde bugünkü deyişle piknikler biçiminde sürerdi. Bu tür toplantılar yakın komşular arasında yapıldığında kadınlar bir evde, erkekler bir evde toplanırdı. Bu toplantılar, gece keten helvası da yapıldığı için "helva sohbeti" diye anılır. Bu tür toplantıların, üst sınıflar arasında da yapıldığını, Lâle Devri denilen dönemde bu tür toplantılara ünlü şairlerin de katıldığını biliyoruz.

Uzun kış gecelerinde yapılan bu gece oturmaları oyunlar, fıkralar, masallarla renklenirdi. Erkekler arasında zar yerine yedi deniz kabuğu kullanılan bir tür dama olan peçiç, dama, tavla; kadınlar arasında yüzük oyunu yaygındı. Bu oyunların yerini zamanla tombala, borsa, at yarışı aldı.

Yazın gece oturmalarında dondurma çevrildiği de olurdu. Buz dolu bir kova içine oturtulan dondurma kovanının içindeki dondurmanın dövülerek karıştırılması, helva çekme gibi işin ustalarına bırakılırdı.

Bu tür gecelerde her tür kuruyemiş yanında mısır patlatılır, kestaneye haşlamaları, kebapları sunulurdu. Yazın bu kuruyemişlerin yerini taze meyveler alırdı. Elektriğin, radyonun olmadığı dönemin bu tür eğlenceleri insanların toplanmasından kuşkulanan, geceleri sokağa çıkmaların yasaklandığı dönemler dışında yakın komşular, dostlar arasında hep sürmüştür. Kadınlar arası toplantılarda, bilmece sorular, yanıltmacalar söylenir, masallar anlatılırdı.

Bu üç folklor türünün örnekleri kitabımızın “Halk edebiyatı” ve “Masallar” bölümlerinde verilecektir. Yalnızca, bilmeceyi bilemeyen grubun, soran gruba ya da kişiye şehir bağışlamak zorunda olduğunu söyleyelim. Bir de, masalların yalnızca gece toplantılarında anlatıldığını gündüz masal anlatanın ve dinleyenin “donunu fare yiyeceğine” inanıldığını hatırlatalım.

Gece toplantıları tandır başında da yapılırdı. Bir ısıtma aracı olan tandırı Muhtar Paşaoğlu şöyle tanımlıyor:

“Hâlâ Anadolu’nun birçok yerlerinde yaşayan tandırı biz İstanbulluların büyükanneleeri şöyle anlatırlardı:

Tandır, tahtadan yapılmış dört kısa ayaklı bir masanın alt kısmına çakılan ortası delik rafa oturtulmuş toprak veya hut saç bir mangal ile kurulurdu. Yanmaması için masanın altına teneke mihlanırdı. Bunun üstüne de geniş bir yaygı örtölmek suretiyle sıcaklık içerde hapsedilirdi. Bazı kibar evlerde tandır masası daha yüksek yapılr, etrafına firdolayı sedirler konur, buraya oturanlar ayaklarını örtünün altına sokarlardı.

Yaygı veyahut örtü, içi pamuklu, yüzü kir götürsün diye koyu renk kumaştan, çarşafı kirlenince yıkanıp tekrar kaplanmak için ekseriya gümüşü, nohudi, kiremidi yünlüden adeta yorgana benzer fakat dört köşeli değil, değirmi bir nesne idi” (Tarih Hâzinesi, Sayı: 2, 1 Aralık 1950)

Masalları ve halk edebiyatı ürünlerini derlemek için Türkiye’ye gelen Macar Türkoloğu Ignacz Kunos, Şair Nigar Hanım’ın evinde, masal söyleme geleneği üzerine evde konuk olan edebiyatçılarla konuştuğunda, Recaizade Mahmud Ekrem, masal anlatılmasında tandırın şart olduğunu söyler: “Benim işittiğime göre, masalları en fazla bilen, en çok söyleyen kocakarılardır. Ve onların tandırı yanında olur.” Recaizade’nin bu sözü üzerine, evde bulunanlardan bir yaşlı hanım, masal anlatıcılığını üstlenir, bir köşeyi de “tandır” varmış gibi düşünüp, orada toplanırlar. Kunos’un derlediği Türk Masalları’nın 1913 tarihli İngilizce baskısının alt başlığı “Tandırname”dir. Tandırname masal anlamına geldiği gibi çoğu kadın inanışı için de kullanılır. “Asılsız şey, saçma söz” anlamı da bulunur. Muhtar Paşaoğlu, çok soğuk kışlarda gündüz de tandır başında toplanıldığını büyüklerinden dinlemiş.

Gece oturmaları, günümüzde çok azaldı. Yaygın olduğu dönemlerde ulaşım için taşıt gerekmeyen yerlerde, ılık sorunu, bu tür misafirliklerin zor yanıydı. Burhan Felek, “Geceleri İstanbul Sokakları” adlı yazısında böyle bir misafirliği anlatır. Felek’in anlattığı semt Cerrahpaşa yöresi; yıl, yaklaşık 1940-41’dir. “Henüz sular kararırken 12 yaşlarındaki Zeynep kapı kapı dolaşıyor:

— Huriye Hanım teyze! Biz bu akşam Doktor Beyler’e gideceğiz. Hani aşağı sokaktaki Doktor Beyler.

— Kız hangi doktor bey?

— Huriye Hanım teyze! Ebe Hanım’ın damadı... Hani geçen sene çocuğunu şey ettildi.

— Ne ettildi?

— Sünnet.

— Sus! O nasıl laf öyle. Öyle şey küçüklerin ağzına yakışmaz. Ne olmuş doktora?

- Bu akşam oraya gideceğiz de. Siz de gelirsiniz giderken uğrarız.
- Ayol... Zifiri karanlık. Nasıl gideceğiz?
- Huriye Hanım teyze! Salâhi ağabeyim fener çekecek.
- Olur. Nuriye'yi de getiririm. Ama geç kalmayın" (*Kırk Yıllık İstanbul Hikâyeleri*)

"Elde fenerle bir kalabalığın önünden giderek yol göstermek" anlamına gelen "fener çekmek" deyimini günümüze ne kadar yabancıysa, dört beş komşunun habersiz bir başkasına gece oturmaya gitmesi de o kadar garip gelebilir. Ancak gece misafirlikleri, 1940'larda bile İstanbul yaşayışının bir parçasıdır. Gerçi gidecekleri eve haber vermediklerinden "dört beş hatun, kız ve erkek çocuğu", gittikleri evin sahiplerini evde bulamaz, geri dönerler. Ama o dönemin renksiz İstanbul'unda bu da bir serüvendir.

YAZLIK MİSAFİRLİĞİ

İstanbul, misafirlikteki teklifsizliği, yazlıklarda, sayfiyelerde de sürdürmüştür. Gerçi, yazlığa, uzun gece yatılarına gelişlerde yazlığa gidenlerin "Biz falan yere yazlığa gidiyoruz, mutlaka bekleriz" biçiminde yarı incelik, yarı övünüş biçimindeki çağrılarına bağlıdır. Ama bu çağrılar gelenektendir. Uyulmazsa kimsenin darılıp güceneceği yoktur. Sermet Muhtar Alus, bu tür misafirliklerin kiracı yazlıkcıların değil, yazlık evi ya da köşkü olanların da sorunu olduğunu belirtir. Gelen misafirler özellikle belli tarihleri seçerler; kimi zaman bu tarihler, yazlığa göçüşün hemen bir iki gün sonrasındır. "Bir de bakarsın, önde efendi, ardında karısı, daha arkada oğlu, gelini ve yanda, kucakta, memede sübyanlar (küçük çocuklar); sürü sepet sökün ediyorlar.

Koltuklarında tınaz gibi bohçalar. Hanımın elinde, evin sevgili hafit veya hafidesine (erkek ya da kız çocuğuna) küçük bir pakette acıbadem kurabiyesi veya Saraçhanebaşı'ndaki Rifatpaşa fırınının bir dizi gevrek simidi veyahut o günlerde çıkan kirazdan iki değnek üstüne sekiz on tanecik... Maksatları ertesi günkü Hıdırellez'i, ertesi geceki cülus donanmasını (Padişahın tahta çıkma yıldönümü şenli-

ğini) kaçırmamak.” Alus’a göre bu misafirliklerin başlayışı gibi bitişi de misafirlerin keyfine göre ve ansızındır: “Haremde selâmlıkta yer içer, gecelerce postu serer, veletler ağaçlardaki yemişleri temizler, tarhlardaki çiçekleri yolar, (...) sonra ufacık bir söze alınarak, suratları bir karış basıp giderlerdi.” (*İstanbul Yazıları*)

Burhan Felek’in, 1940’larda, ekmeğin vesika ile verildiği günlerde anlattığı yazlıkçı misafirleri de benzer anlayışın sürdüğünü gösterir. Felek’in yazısında ilginç olan bir nokta da, misafire kim olduğunun sorulması için uygun bir fırsatın kollanmasıdır. Sıcak bir gün, Felek’e yazlıktaki evinde, misafir geldiği söylenir. Felek, sabahın erken saati olduğu için şaşırır. Çıkıp gelenleri görünce de tanıyamaz. Ama misafir aile oldukça teklifsiz davranmaktadır. Ailenin yaşlı büyükanımı, “Aman artık yürüyemeyeceğim. Ayol böyle cehennem bucağında köşk yapılır mı?” şikâyetinin hemen ardından; “Bey yok mu?” diye sorar.

Kızı karıştır:

“Aman anne! Bey, işte bey ya!”

Yaşlı kadın Burhan Felek’e dikkatlice bakarak özür diler:

“Ha! Kusura bakma oğlum! Gözüm seçmiyor! Ben seni bahçıvan sandım! Aman evladım, bu ne uzak yer böyle! Of! Aman bana bir kahve. Şekeri az olsun. Bir de soğuk su. Aman öldüüm vallahi öldüüm. Bir haftada yorgunluğum çıkmayacak.”

Ev sahibi Burhan Felek, misafirlerin konuşma aralarında yer alan, “Bendeniz on beş gün mezuniyet (izin) aldım... Allah ömür versin, böyle zatiâliniz gibi baba dostlarının yanında şöyle birkaç gün geçiririz olur gider. Bizim gibi adamın yazlığından ne olacak,” ya da “Üzerinize sağlık, o kadar rahatsızım ki affedersiniz ayakyoluna çömelemiyorum! Bir güneşli havadar yer dediler. Bizim damat da sizi tanıyormuş. Birkaç gün kalırız dedik. Kalktık geldik. Bizim yükümüz yok. Ekmeğimizi getirdik. Çocuklar usludur. Yemişlere falan dokunmazlar,” gibi sözlerden bu beş kişilik ailenin en az bir haftalık misafirliğe geldiğini anlar. Yemek için, aşçıya “bol kabak kızartması, bol pilav” yapıp, olanlara eklemesi söylenir. Felek o sırada evde olma-

yan annesinin ahbabları olduğunu düşündüğü misafirlere, ancak öğle yemeğinin sonunda kim olduklarını sorar. “Beyefendi, affedersiniz; ben sizi bir türlü hatırlayamıyorum.”

Sonunda misafirlerin yanlış köşke geldiği anlaşılır. Misafir karı koca buna hayıflanırlar. Yaşlı kadının tepkisi, İstanbul’un misafir anlayışının özetidir: “Aman! Ne zararı var? Tanrı misafiriyiz”. Ev sahipleri bu Tanrı misafirlerini de, incelikle uğurlamak zorundadırlar: “Bir demet çiçek, yedi hıyar (bahçede yetişmektedir), bir miktar lavanta çiçeği, bir şişe Çamlıca suyu ile yolcu ettik misafirlerimizi.”

GIYİM - KUŞAM

İstanbul'daki giyim kuşamı iki ayrı açıdan irdelemek gerekir: Toplumsal sınıfların farklılığını gösterişi, moda merkezi oluşu. İstanbul, halkının çeşitli din ve uluslardan oluşuşu kadar çeşitli katmanları da barındıran bir şehirdir. Bu durum, her sınıfın olanakları kadar, bir dönemde çeşitli mesleklerin gerektirdiği kılıkların da bir arada görüldüğü bir merkez olmayı getirir. Giyim kuşam; toplumsal gerekliliklerle, emirler, buyruklarla düzenlenir. Kimi zaman bu düzenlemeler, hamam gibi insanların yarı çıplak oldukları yerlerdeki peştamal denilen örtüleri bile kapsar. Hamam çalışanlarının peştamalları, müşterilerle karıştırılmamaları için, yaptıkları işe göre renk, biçim vb. belirtilerek, yönetmeliklerle belirlenir. Müslüman olmayanların giyecekleri ayakkabı ve çizme renklerine, hatta hamam peştamallarına konulan kurallar vardır. Bu durum Osmanlı döneminde giyim kuşamı bir kimlik kartı durumuna getirir.

İstanbul'un dünyanın dört yanına açık bir liman oluşuyla, bir bilim ve ticaret merkezi kimliği taşıması, batı ve doğu giyim biçimlerinden etkilere de yol açar. Özellikle, bolluk dönemlerinde ve zengin sınıflarda bu etkilenme, kimi giyim yasakları ile ilgili buyruklardan anlaşıldığına göre, aşırıya varmaktadır. Yeni modaların geleneklere bağlı olanları ya da moda için yeni harcamaları göze alamayanları tedirgin ettiği de bu tür yasaklamalarda belirtilmektedir.

İstanbul'da giyim kuşamı etkileyen, kimi zaman tümüyle değiştiren atılımlar da yaşanmıştır. Bunlardan en önemlileri II. Mahmud'un

ve Atatürk'ün giyimle ilgili devrimleridir. Bunlardan ilki, özellikle erkek giyimini etkilemiş, memur sınıfından başlayarak fes, setre, pantolon zorunluluğunu getirmiştir. Atatürk'ün giyim devrimiye, hem kadın, hem erkek giyimini etkilemiş, fesin yerini alan şapka ve kasket, kadınlarda peçenin kalkmasıyla birlikte çarşafın “sıkma baş” denilen başörtüsüne geçmesini sağlamıştır. Sanıldığıının tersine, Atatürk'ün giyim devriminde kadınlarla ilgili yasa ve belirlemeler yoktur. Kadınların çağdaş kılıklara geçişi, eğitim ve özendirmelerle sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu devrim günlerinden bir anıyı ailesinden dinleyen Sennur Sezer, bunu şöyle anlatıyor: “Dedem Komiser Mehmet Seyfettin Bey, anneannem Şaziment Hanım'a, o pazartesi birlikte İstanbul'a inceklerini, peçesini takmamasını, vapurda da, aynı salonda ve yan yana oturacaklarını söylemiş. Anneannem, 'Seyfi, ben o kadar kişi içinde yüzüm açık oturamam, utanırım' deyince, bunun bir görev olduğunu, Gazi'nin isteklerine özendiricilik yapmanın aydınlara düştüğünü anlatmış. Sorunu, anneanneme bir gazete alarak çözümlemişler. Anneannem okuduğu gazeteyle vapurda yüzünü yarı maskeleymiş. O gün çarşaf yerine giydiği manto ile bağladığı modern 'sıkma baş' da ölene kadar değiştirmedığı bir giyim biçimi oldu.” Bu olayın bir buyrukla gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmiyoruz. Eğer bir buyruk sonucuyrsa, asayişle görevli memurların kendi eşleri ve kızlarının yüzlerini açmalarının bir öncülük olduğu kuşkusuz.

İstanbul'daki giyim kuşamın niteliğini “16-17. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat” adlı kitabın yazarı Robert Mantran, La Motraye'den aldığı şu cümlelerle özetlemekte: “Türklerin kıyafetlerinde kişilerin mertbe (sınıf) ve saygınlığına orantılı olarak var olan farklara gelince, bu en üst katlardan en alt katlara kadar yalnızca yünlü kumaş ve kürklerdeki farklardan ibaret olarak kalmaktadır. Yünlü kumaş diyorum, çünkü Türkiye'de hiç yünlü üretilmemesine ve aşırı pahalı olmasına rağmen, bu ülke kadar yünlü kumaş giyilen ve halkın daha iyi ve temiz giyimli olduğu hiçbir ülke görmedim.”

İstanbul'da giyim kuşamın önemi, şehir esnafı arasında yer alan ve giyim kuşamla ilgili esnaf sayısından da bellidir. Bu esnafla ilgi-

li saptama kayıtları, ordunun sefere çıktığı zaman yapılan ve sefere katılan esnafın gösteri yaptığı “esnaf ordu alayları” anlatımlarında ve saray düğünlerine esnafın gönderdiği hediye listelerinde buluyoruz. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*’nin İstanbul Esnafı ile ilgili maddesinde, Evliya Çelebi’nin Bağdat Seferi (Hicri 1048/ Miladi 1638) tarihindeki Esnaf Alayı’nı temel alarak, o dönemde İstanbul’da 248 türde esnaf olduğunu yazar. Bu türler içinde kimi ordu görevlileri (Yeniçeri Ekmekçileri) ile “uygunsuz takımından sayılacak” meslekler de (muhabbet tellalları, yankesiciler, hırsızlar, vücudunu satan delikanlılar) sayılmıştır. Giyim kuşamla ilgili esnaf türü olarak yalnız kumaş ve dikişle ilgili olanların değil, bu giyimlerin süslenmesi ile ilgili olanların da çeşitliliği, İstanbulluların giyim kuşama verdiği önemi gösterir. Listede yer alan kumaş, dikiş, deri, ayakkabı ve bunların süsleme malzemesi hazırlayıcılarının dizgesi şöyle sıralanabilir:

Sırmakeşler, yelpazeciler, sorguççular, terziler, dolama terzileri, kadın takkeçileri, kavukçular, kellepuşçular (takkeçiler, bu ad zırlı başlığa da verilirdi, hangi tür kellepuş yapımcısı olduğunu bilmiyoruz), gömlekçiler, tülbentçiler, yağlıkçılar (çevre, çamaşır satıcıları, kira ile gelinlik verenler), örücüler (elbise yırtıklarını özel bir dikişle onaranlar), dokumacılar, iplikçiler, kazzazlar (ipekçiler), ibrişimciler, ipek düğmeciler, kürkçüler, samurcular, samur kalpakçılar, debbağlar (deri tabaklayanlar), keçeciler, saraçlar, pabuççular, paşmakçılar (bir tür ayakkabı yapanlar), çizmeciler, mestçiler, terlikçiler, kavaflar, sarıkçılar, basmacılar, kumaş nakkaşları (resimleyenler), yağlık (büyük mendil, çevre) nakkaşları, atlasçılar, dibacılar, kadifeciler, darayiciler, hilatçiler, kuşakçılar, alacacılar, dimiciler, bezciler, abacılar, kebeciler, ihramcılar, sofçular.

Kumaş cinslerini (kadife, alaca, dimi, atlas, darayı vb.) ayrı ayrı esnaflar üretmekte ve satmaktadır. Yalnızca sof, ihram ve kebe aynı sınıfa girmektedir. Ayakkabı yapımıyla uğraşan kavaf esnafına pabuç, paşmak, çizme, mest ve terlikçiler katılmıştır. Yelpaze ve sorguççular da birlikte anılırlar. Bu uzun listeye, kuyumcuları, cevahircileri, çamaşırcı (yıkayan) ve lekeçileri eklersek İstanbul’un

giyim kuşama verdiği önem anlaşılır sanırız. Saç baş düzeltilmesi, temizlik ve güzel kokmayı da giyim kuşamın bir parçası sayarsak bu listeye hamam esnafını, koku satıcılarını ve berberleri de eklememiz gerekir. Bu kadar çeşitlilik bir de yiyecek konusunda vardır. Giyim kuşama verilen önemi gösteren bir başka ayrıntı da uzmanlığa verilen önemdir. Kumaş türlerini ayrı ayrı uzmanlık olarak gösteren Evliya Çelebi listesi yanında 1697 (Hicri 1108) tarihli bir ferman da bunu kanıtlar. Fermanda orduya 3 çadır çakşırcı (şalvar benzeri alt giyim), 3 çadır kaftancı istenmektedir. 1799 tarihli bir fermanda kaftancının yerini terzi maddesi almışsa da çakşırcı iste mi sürmektedir.

Giyim kuşamda önemli bir üretim ve tüketim merkezi olan İstanbul tüketiciyi korumayı çok eski tarihlerde belli yönergelerle sağlamaya çalışmıştır. R. E. Koçu'nun 1630/31 ve 1680 tarihli nizamnamelerden özetlediğine göre, giyim kuşamla ilgili esnafa verilen buyruklar şöyle: "Terziler dikişlerini sık dikecek ve esvabı vaat ettikleri günde yetiştireceklerdir, ziyade iş alıp gününde yetiştirmeyen terziler tazir edilir (azarlanır ya da falakaya yatırılıp dayak atılır), bir kimsenin esvabını sakat diken terziye keza dayak atılır.

Gömlekçiler, dikişlerini sağlam dikeler ve âdet üzere gömleklerin yenleri bol ola.

Pabuççular; sağlam pabuç dikeceklerdir, bir pabucu kaç akçeye satarlar ise pabucun miadı (ömrü, dayanma süresi) akçe başına iki gündür, bu tez sökölür ise pabuççuya dayak atılır." (*İstanbul Ansiklopedisi*) Aynı nizamnamede abacıların "abanın iyisini, sıkını satmaları", keçecilere "keçeyi çiğ pişirmemeleri", çuhacı, kemhacı, atlasçı ve bürüncükçülere "bu kumaşları tespit edilmiş en ve boyda dokumaları, eksik en ve boyda dokumamaları" buyrulmaktadır. Debbağlar yalnızca İstanbul'da kesilen hayvan derilerini işlemeleri, işledikleri derilerin pis kokulu olmaması, kumaş boyacıları boyalarının sabit olması, eskiciler (ayakkabı onaranlar) yamaları meşinden değil sahtiyandan yapmaları ve sık dikişle dikmeleri konusunda uyarılırlar. Ayakkabıların dayanma süresinin fiyatıyla orantılı oluşu maddesi, günümüzde ilginç bir uygulama olarak görülebilir.

MODA VE YASAKLAMALAR

İstanbul'daki kadın ve erkek giyim kuşamının değişimi, bütün bir giyim tarihini özetlemeyi gerektirecek kadar geniştir. Başlıkların sarılış biçimleri, bunların aldıkları adlar da uzun listeler tutar ve bunların incelikleri, küçük farklarla aldıkları adlar bugün bizim için oldukça yabancıdır. Bunların yerine moda ile ilgili yasaklamalardan bir iki örnek vermek daha uygun olacaktır.

Bu yasaklama fermanlarını R. E. Koçu'nun sadeleştirdiği örneklerden okuduğumuzda Hicri 1138/Miladi 1725 tarihli fermanla kadınların "büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmalarının", "başlarına üç değerimden büyük yemeni sarmalarının" ve "feracelerinde süs olarak bir parmaktan kalın şerit kullanmalarının" yasak olduğunu öğreniyoruz. Bu tür feracelerle sokağa çıkanların yakaları alenen (sokak ortasında) kesilecek, yeniden aynı uygunsuz kılıkta görünenler İstanbul dışına sürgün edilecektir. Bu tür giyim dikmeleri terzilere de yasaklanmış, onların cezalandırılacağı bildirilmiştir. Bu yasağın gerekçesi, kadınların "halkı baştan çıkarmak için yabancı (Türk olmayan) kadınları taklidi, erkeklerin bu tür kıyafet almaya paralarının yetmemesi ve bu yüzden evlerde hırgür çıkması" olarak gösterilmiştir.

H. 1206/M. 1791'deki bir başka yasakta içi görünen bir kumaş çeşidi olduğu belirtilen "İngiliz şalisi" kadınlara yasaklanır. Aynı incelikteki "Engürü şalisi" de yasaktır. Çünkü bu kumaştan ferace giyenler "adeta sokağa feracesiz çıkmış gibi olurlar", "ferace altındaki esvapları dışarıdan görünür." Bu yasaklama fermanında terziler uyarılmakta, "Bu yasağımızı dinlemeyen terzi tutulup, aman verilmeyip, dükkânının kapısına asılacaktır" denilmektedir. Bu yasakların bize öğrettiği bir başka ayrıntı, feraceleri, ölçüler verilerek, erkek terzilerin diktiğidir. Feracesini kendisi dikecek bir kadın düşünülmemiştir.

Erkeklerle giyim kısıtlaması kaynağı olarak yine R. E. Koçu'nun "*Osmanlı Tarihinde Yasaklar*" adlı kitabını kullanırsak, daha geç bir tarihi H. 1224/M. 1809 yılını görüyoruz. Dönemin tarihçilerinden Şânizade Atâullah Efendi'ye göre, erkeklerin aşırı süslenmesi bir tür "bahriyeli modası"dır: "Tersane hademesi gibi bir hey'et peyda ettiler"

(Tersane çalışanları gibi bir görünüş kazandılar). Mesleklerinin gerektirdiği kıyafetler yerine, “Cezayir kesimi” kılıklar, değişik sarıklar ya da “burnus”lar (Fas ve Cezayir halkının giydiği, arkası başlıklı bir tür pardösü) giyenler yanında “şeriatça ve akılcı yasak olması gereken” “ağı yerde sürünür çakşır, beş altı endaze çuhadan cübbe, altı yedi endazedden binnîş” giyenler, “başlarına çark kadar sarık saran”lar da varmış. Bu adamlar, “başlarına çark kadar sarık sararlar”, “ayaklarına ucu hanım iğnesi mest giyer”, “üstü ayağının yarısını örtmez, parmaklarının yerleri görünür pabuçla dolaşırlarmış”. Atâullah Efendi bu “sefihane” kıyafetin yasaklanması, herkesin “işine gücüne uygun, eskiden beri giyile gelen kıyafet ile dolaşması” için “Bostancıbaşıya, İstanbul Kadısına, Sekbanbaşıya, Sübaşıya” ve öteki mülki amirlere fermanlar yazıldığını kaydediyor.

Cumhuriyet öncesi dönemi, saray ve çevresiyle de iyi tanıyan şair kadınlardan Leyla Saz (1850-1936) anılarında kadın giyimi ile ilgili ayrıntılardan söz eder. 1897’de yazılmaya başlanan ve ilk kez 1920’de bir gazetede tefrika edilen bu anılardaki ayrıntıları “bilenlerden” soruşturduğunu söyleyen Leyla Saz’ın modadan ve terzilerin bir bölümünden şikâyet ettiği bölüm ilginçtir. Avrupa mallarının gördüğü rağbetten, yerli Rum terzilerin adlarına “matmazel” sanı ekleyerek kendilerini “Avrupalı” göstermesinden yakınan Leyla Hanım, “iyi terziler, anlayan müşterilerine ve kazanç yerlerine güzel dikip yakıştırıyorlardı. Sanatları ellerindeki modelleri göstermekten ibaret olan terzi taslakları ise, elbise sahibesinin endamına yakışsın yakışmasın kendi hesaplarına elveren süsleri de koyup el hakkından başka hem kumaşın miktarından, hem süsünden, hem artıklarından istifade ederlerdi. Moda ve terziyle diktirmek illeti, kendi elleriyle dikip, güzel giyinen küçük evler halkına da sirayet etti.” Leyla Saz, İstanbul’a çarşaf modasının gelişile ilgili ilginç saptamalar da yapar: “Arabistan örtüsü ‘car’ı (çarşaf) oralarda uzun müddet oturup o örtüye alışmış hanımlar, dönüşlerinde İstanbul’a getirmişler ve örtünmeye devam etmişlerdi. Örtünmek hususunda fazla taassubu olanlardan, yahut öyle görünmek isteyenlerden çoğu bunları görerek carlandılar.” Leyla Hanım, 1878’de, eşi Trabzon’a vali tayin edildiğinde orada ferace

giyilmediğinden çarşaf yaptırdığını, İstanbul'a döndüğünde herkesi çarşafı görünce şaşırdığını yazar. 1919 yılında saray ve çevresindeki hanımların dışında bütün İstanbul çarşaf giymektedir. Leyla Saz 'car' diye andığı çarşafın evrimini de şöyle anlatır: "İlk carlar büyük çarşaf gibi (yatak çarşafı) ve yekpare (tek parça) idi. Önden kavuşturulup ayaklardan bele kadar olan yerinden bükülerek sağdan sola, soldan sağa beldeki kemerin arasına sokulur, arkadan ortanın üst kenarı peçenin üzerine örtülür, şakaklardan iğnelenir, aynı kenarın baştan aşağı sarkan iki ucu üst üste kapanıp göğüs kısmında içinden tutulurdu. İstanbullular siyah file peçe yerine yüzlerine dallı yemeni örterlerdi. (...) Çarşafa rağbetin bir sebebi moda ve taklitçilik, diğeri de yüzünü örtüp çarşafa bürününce, arkadaşına ihtiyaç kalmadan sokağa çıkmak kolaylığı idi. Birkaç sene ferace de, çarşaf da kullanıldı.

Zamanla çarşafların belleri büzüldü, bağlandı. Aşağı kısmı bol eteklik, üstü harmani şeklini aldı. Eteklik arkadan yapıstırılıp kollar serbest bırakıldı ve bir derece kullanışlı oldu."

GIYİM VE EKONOMİ

Leyla Saz Hanım'dan daha az gelirli bir sınıftan olduğu muhakkak olan ve ondan yaklaşık kırk yıl sonra doğan Münevver Alp, 1930 yılında İstanbul hanımlarının giyim geleneğini şöyle anlatıyor: "(...) bir kıza üç yazlık, üç kışlık, gündelik entari ile iki takım iş ve mutfak şalvarı, biri yabanlık, ikisi gündelik üç hırka, görücüye çıkarken yapılan mantın veya canfes bir elbise ile paçalık olarak (düğün ertesi ziyafetinde giymek üzere) ya diba veya doğum için ağır kumaştan iki elbise yapılırdı. Erkekten kaçacağı zaman dikilen feraceden başka feracesi olmazdı. (...) Gelin gittikten sonra damat tarafından yapılan 'yedilik' isimli bir kat ağır kumaştan ferace ile gelin hanım el öpmeye gezdirilirdi.

Bir yeni gelinin babasının yaptığı paçalık, kocasının yaptığı yedilik elbisesinden başka ağır düğünlük elbisesi olmazdı. Bu iki kat elbiseyi, seneler senesi her davet edildiği düğüne değişe değişe giyerdi."

Münevver Alp; bu elbiselere doğum, hatim, mevlit gibi toplantılara giyilebilen "görücülük" elbisesini de ekliyor. Bu türde giyinen-

lerin göze batmadığını, kınanmadığını, az elbisesi olmanın yoksulluk değil, “hanımlık, kadınlık” göstergesi olduğunu söylüyor. İlk çocuğu erkek olan hanımların armağan olarak “dışı kadife bir başak ya da elma kürk” aldıklarını ekledikten sonra eşlerinin verdiği harçlıklarını biriktirip yeni bir elbiselik ya da feracelik almak isteyen genç kadınların, anne, kaynana ya da büyükanne gibi büyükleri tarafından “Ota sapa para verme. Çıplak değilsin, elbiselerin sandıkta çürüyecek mi? Sonunda paçavra olacak elbise alacağına, elmas al, başına, parmağına bileğine tak, altın yap da as boynuna” azarlaması, öğüdüyle karşılaştıklarını söylüyor. Bu tür öğütlere genellikle uyulmuş. Elindeki bir iki elbise ve feraceyi de İstanbullu kadın sokaktan gelir gelmez çıkarıp havalandırarak, söküklerini hemen dikerek, ütüyerek kaldırırmış. Elbiseler de, bakımlı olduklarından, uzun süre dayanırmış.

İstanbul’da modanın sınıfların olanağına göre yürürlükte olduğunu düşünebiliriz. Halit Ziya Uşaklıgil’in “Aşk-ı Memnu” adlı romanında her giydiği moda olan, her davete yeni elbiseler tasarlayan bir grubun anlatımı da vardır. “Melih Bey takımı” diye anılan bu grubun yanında geleneklere uyan kişiler de yer alır romanda: “Bu düğün evi bir zıtlıklar topluluğu idi. Nihal birbirine benzemeyen yüzlerin, kılıkaların böyle garip bir alaşımına (o zamana kadar) hiç rastlamamıştı. En seçkin, en şık tuvaletlerin yanında en garip kılıklar görülmüyordu. Bir yaşlı hanım vardı ki şal örneği entarisinin üstüne mor kadife kaplı elma kürkünün (verdiği) büyüklük taslamasıyla yanında sarı krepten hotozu ile gözlerini kaldırmaya cesaret edemeyen bir taze yi kaşıyla gözüyle azarlıyordu.

Nihal bunların bir kaynana ile işkence altında yaşatılan: ‘Biz zamanımızda böyle gördük’ yargısıyla başına sarı krepten hotoz giydiren bir gelin olduğunu öğrenmişti.”

ÇARŞAF RENKLERİ

Çarşaf, günümüzde yalnızca siyah rengi çağrıştırıyor. Oysa Leyla Saz da, Ahmet Rasim de değişik renkte çarşaflardan söz

ederler. Leyla Saz, Trabzonlu Hıristiyan kadınların da çarşaf örtündüklerini, yalnızca peçe takmadıklarını, Hıristiyan kadınların çarşaf renkleriyle Müslümanların çarşaf renklerinin farklı olduğunu yazar. Leyla Saz, İstanbul’da Bağdat’tan gelen kılaptanlı (sim ipek karışımı işleme malzemesi) carlar yanında Bursa’dan, Halep’ten, Şam’dan gelen çarşaflıkların satıldığını, Bağdad carlarının bir bölümünün “düz zemin üzerine diğer renkten kenarlı” olduğunu da kaydediyor.

Ahmet Rasim, “Şehir Mektupları”nın birinde Galata Köprüsü üstündeki kalabalığı anlatırken, çeşitli kıyafetleri de anlatır. Bu kıyafetlerin en değişik renkte olanları çarşaflardır: “Aman ne çarşaf! İnsan temaşa ile (seyretmeyle) doyamıyordu. Elektrik alevi, yanardöner, akşam güneşi, parlak nefî (...) Artık o çarşafların rengini sormayın. Geçen seneden baki moda mahsulü olan (geçen yılın modasından kalma) gâh ördekbaşı, gâh kumru göğsü, gâh sincabi, gâh nohudî, yanık al, menekşe moruyla karışık ipek dallı, şeftali çiçeği üzerine serpişik sırma rengini andıran işlemeli, modaya derece-i tabiatı (uygunluk durumu) sahibesinin bu yadigâra itibarı nispetinde olarak (giyen kadının bu andaca verdiği önem oranında belli olan) fes rengi, samanî, fındıkî, maî (mavi), tahinî, mor, laciverd, al, kanarya sarısı, zeytunî, şarabî, denizî, şekerrengi, ekşi karadut, tozpembesi, bunların açığı, koyusu...” (Şehir Mektupları, C. 1, Mektup 9)

Bu yazıda Ahmet Rasim, isimden sıfat üreterek, renkleri tanımlar, nohut, şarap, deniz gibi adlar, “gibi” anlamına gelen ‘î’ ekiyle renk olurlar. Bu yazı bize İstanbullunun renk zengini bir dünyası olduğunu da anlatır. Renkleri menevişli, ışıkla iki ayrı rengin ışıltılarını taşıyan kumaşların tanımı da ilginç benzetmelerle yapılır, elektrik alevi, yanardöner, kumru göğsü.

Ahmet Rasim’in anlattığı kalabalığın içinde, eski moda giyimli bir kadın da vardır: “(...) İhtiyar bir kadın güvezimsi feraceli, mangal kapağı yaşmaklı, usûl-i atika üzre yapılmış (eski biçimde yapılmış) ruganî yarım potin, elinde tarçinî (tarçın rengi) bir şemsiye var.”

FES

Ahmet Rasim, 1908 yılında yazdığı bir yazısında “fes”in tarihini ve biçimlerini anlatır. Bu başlığın sanıldığıının tersine, kısa bir geçmiş olduğunu, yaklaşık 1825/1829 yıllarındaki “elbise nizamnameleri” ile yerleştiğini, belgelerden örnekler vererek anlattıktan sonra, fesin kimi özelliklerinin değişimini özetler: “Fesin başlangıçta tablasına yakın tarafı enine bezekli olup sonra bu bezekler yavaş yavaş hafifletilmiş ve bir ara şimdiki püskül yerinde bir parça kalmıştır. İşte püskül, bu bezekli kısmın bir değişik biçimi imiş. (...) Bir de ferahi denilen, dökme pirinçten bir madde vardır. Eski gümüş mecidiyeden (eskiden kullanılan bir gümüş para) az büyük, alt tarafından üç yerinden halkalı olup püskül bu halkalarla, ferahi de ibiğin (fesin ibik biçimindeki çıkıntısının) üzerine dikilirdi. (...) Tunus fesleri üzerine ferahi yerine o zamanlar ay damga kâğıt denilen ve Beyazıt’taki eski yerli kâğıtçılarından mühre (kâğıt cilalamakta kullanılan deniz kabuğu) ile parlatılıp özel biçimde kesilen bir çeşit süs kullanılırdı.”

Ahmet Rasim, feslerin kadın giyiminde de yaygın olduğunu, bu kadın feslerinin Anadolu’da da görüldüğünü anlattıktan sonra fes biçimlerini ve çeşitli meslek ve beğenideki kişilerin seçtikleri fes biçimlerini anlatır. Örneğin, ay damga kâğıtlı fesleri esnaf ileri gelenleri giyermiş. Büyük Reşit Paşa’nın kullandığı fesin püskülüne yaygın püskül denirmiş. Tunus fesleri mavi püsküllü, Ege’deki ada halkının fesleri omuz dökenli (uzun püsküllü) olurmuş. Fesin kullanımında fese biçim vermek için kalıplarla ütülendiği bu kalıpların çeşitli ölçüleri ve biçimleri olduğu, çoğunun modasının geçtiği, yalnızca adının kaldığı belirtilen yazıda, fesi giyme biçimlerinin, giyenin huyunu gösterdiği de anlatılıyor: “Fes genel olarak eğri, kaş üstüne kadar eğik, yan, arkaya doğru vaziyetlerle giyilir. Bazen, ön tarafta ve tabla ile fesin yanlarında meydana gelen çukura yar tekmesi denir. (...) Zarif konuşanların yar tekmesi dediği bu çukurun kopuklar (işsiz güçsüz, serse-ri) arasındaki adı, kuş yuvasıdır. Böyle kuş yuvalı feslerin püskülleri dikili olmaz ve bu sebeple seyyar diye adlandırılır ki çok defa sol taraf-taki şahniş (çıkıntı), kâkül üzerine yıkılan tarafın karşısına getirilir. Yani sol kulak ile sol şakak arasında serbest bırakılır. (...) Püskülün

fes üzerinde en beğenilen durumu, tamamıyla ense ortasına düşenidir. Yan duruşlarla öne düşüşler erbabı arasında, ayrı ayrı anlamlara gelir. İbğin ucu ense ortası hizasına yöneldiği halde, püskülün tersine dönerek fes tablası üzerinden ön tarafa püskürme duruşu daha bir çeşit nazlı salınış sayılır. Fesi alın tarafından kırarak üzerinden püskül sarkıtış (...) bir iki çeşit kabadayı, hovarda, kopuk alayı kıyafetlerine mahsustur. Bunun bir çeşidi daha vardır ki fes üç dört yerinden yar tekmesiyle bozuk düzen durur, buna uçarı biçim diyorlar.”

Ahmet Rasim, fesin giyim biçimine göre yüzü anlamlandırdığını, kulaklara kadar örten fesin giyene bön bir ifade verdiğini de yazar. Feslerin biçimlerine göre halk arasında aldığı adlar şunlardır: “Boyun ve kulakları örten çeşidine babayane, efendivari denildiği gibi kel örten, ayıp kapayan diye adlandırıldığı da işitilmiştir. Islanıp bozulmuşuna limon kabuğu, sıfır kalıba çekilmişine (bu kalıpla ütülenip biçimlendirilmişine) saksı dibi, yassı ve başa geçmişine tablakâr birer özel ad olmuştur.”

Ahmet Rasim, yazının yazıldığı 1908 yılında fesin üzerine tül-bent, sarık, sarı ipek dallarla işlenmiş bir kumaş olan abani yemeni, şal mendil, ince yün örme, yardan ayrıldım denilen parlak başörtülerin sarıldığını, çocuk feslerinin nazarlık muska ve süs altınlarıyla süslendiğini anlattıktan sonra, eskiyen feslerin sonunu da “başımıza süs edindiğimiz fesleri eskiyince kesip biçerek aba terlik gibi ayakkabı yaptığımız veya ayağımıza giydığımız olmuştur” sözleriyle verir.

“Fes rengi” denilen koyuca kırmızının, özellikle kadınlar arasında sevildiğini belirten yazar, feslerin renklerinin, açıktan koyuya doğru, kırmızı, ünnabi (koyu kırmızı bir meyve rengi, hünnap kırmızısı), mor, orta renk al, narçiçeği ve siyah olduğunu, koyu mor ve siyah fesleri “kopuk alayı”nın beğendiğini de açıklar.

DEVİRİMLE DEĞİŞEN DEYİMLER

Ahmet Rasim, kıyafet devrimi dolayısıyla yazdığı yazıda şapka ve kasketin gelişle ortadan kalkan başlık çeşitlerini sayar; bunların bir bölümü sarıktır: *Dardağan*: Kıvrımları genişçe ve gevşekçe bırakılmış

sarık. *Burma*: Tülbenti burularak yapılmış sarık. *Selimi*: Yukarısı geniş, alt tarafı dar, silindir biçiminde bir başlık üzerine sarılan ve ilk kez Yavuz Sultan Selim'in kullandığı varsayılan sarık. *Urfi* (Urfi des-tar da denir): Hükümdar ve devlet adamlarının giydikleri yuvarlak ya da yastıklı takke biçiminde sarık. *Yusufi*: Altı dar, üstü geniş ve dilimli başlık üzerine sarılan sarık. *Mücevveze*: Önceleri Yeniçerilerin, daha sonraları padişah, vezir ve yüksek memurların giydiği, altı dar üstü geniş, silindir biçimli, tepesi kırmızı renkte ve çıkıntılı başlık. Çevresine tülbent sarılırdı. *Hirtavi*: Toparlak keçe külah üzerine sarılan sarık. *Taylasan*: Uçları omuzlar üzerine sarkıtılmış sarık.

Şapkanın ve kasketin giymeye başlamasıyla ortadan kalkan diğer başlıklar arasında kalpak, keçe külah, daha çok Arapların başlarına örttükleri ipek örtü olan kefiye ve üstüne koydukları ip biçimindeki agel, Bektaşî başlığı olan taç, Mevlevî külahı olan sikke; tepesi düz, alt tarafı sırma işlemeli beyaz çuha ve keçeden yapılmış bir Yeniçeri başlığı olan börk, Slavca şubara diye adlandırılan, yuvarlak tepeli, dilimli çuha başlık da vardır.

Ahmet Rasim, giyimdeki değişimin deyimleri de değiştirebileceğini, fesin kalkışıyla “püsküllü bela” deyiminin, külahların kalkışıyla dalavere ile bir işin başına geçmek anlamına gelen “külah kapmak”, entrika yapmak, dolap çevirmek anlamına gelen “külah oynatmak”, suç işleyen subayın ordudan atılması anlamına gelen “keçe-külah etmek” deyimlerinin eskiyeceğini öngörür. Bunların yerini bir süre sonra şapka ve kasketle ilgili deyimlerin alacağına inanan yazar, çevrede sık görülen şapka çeşitlerini sıralar: Fötr, melon, silindir, panama, hasır şapka. Daha çok spor yaparken ve kırdan giyilen kasket, siperliksiz bir şapka olan “kapela”. Yazar kapelanın eskiden beri Gala-ta’da işçi ve boştagezelerde yaygın olduğunu da ekliyor.

Yazarın unutulacağını ya da anlaşılmasında güçlük çekileceğini sandığı öteki deyimler şunlar:

Al takke, ver külah!

Al külahını, eyvallahı içindedir.

Ense değil, takkeci kalıbı.

İpipillâh, sivri külah.

Baş yarılır fes içinde, kol kırılır yen içinde.
Takke düştü, kel açıldı.
Takke, kalıba dar geldi.
Teptin keçe, sivirttin külah.
Hızır'ı bulsa külahını kapar.
Sarığın beyaz olduğuna bakma, sabunu veresidir,
Ali'nin külahını Veli'ye, Veli'nin külahını Ali'ye giydirir.
Kelin ayıbını takke örter.
Kelle sağ olsun, cihanda bir külah eksik değil.
Galiba külahları değişecegiz.
Külah etmek (oyun oynamak)
Külahını önüne koy da düşün!
Sen bunu külahıma anlat!

GİYİM KUŞAM AÇISINDAN ÜNLÜ SEMTLER

İstanbul, üreticiden çok tüketici bir şehirdir. Bu durum onun ünlü satış yerlerine sahip olmasının da nedenidir. Giyim kuşamla ilgili satış yerlerinin büyük bir bölümü yüzyıllardır Kapalıçarşı'dadır. Bu çarşıda, giyimle ilgili bölümler yer değiştirmiş olsa da hâlâ eski adlar kulanılır: Kalpakçılar, Kürkçü Han, Mercan (ayakkabı ve terlik yapım bölgesi) vb. Bu bölümlere eskiden gelinlik kiralayan ve çamaşır satan yağlıkçıları, hazır elbise satan kapamacıları, değerli bir ipek kumaş olan sandalın satıldığı Sandal Bedesteni'ni de ekleyebiliriz. Sonraları, giyim kuşamda üstünlük Mahmutpaşa yokuşuna geçer. Ahmet Rasim, "Muharrir, Şair, Edib"te, Darüşşafaka'yı bitirdiği yıl, sık giymek için bu yokuştaki büyük hazır elbisecilere gittiğini anlatır. Aynı kitapta, bu tür mağazaların Galata yakasına geçişine değinilerek bu yakadaki ünlü mağazaların adı da anılır: İştayn, Mayer, Viktor, Tring. Yazar, bu mağazalardaki elbiselerin kumaşlarının, eskilerden ve ottan yapıldığı, kalitesizliği konusuna imalar yapar.

İstanbul'da giyim kuşamla ilgili iki ünlü semt de Kandilli ve Üsküdar'dır.

Kandilli yazmalarıyla, Üsküdar çatmalarıyla ünlüdür. Çatma, simli zemin üstüne kabartma bir kadife türü olup kaftanlarda ve dö-

şemede kullanılır. Yazma ise üstüne kalıpla ve fırçayla desen çizilip basılmış kumaş türüdür. Yemeni denilen ince tülbente basılanı başörtüsü, peçe ve sarıkta, daha kalınları, mendil ve bohça, yorgan yüzü olarak kullanılan yazmanın asıl vatanının Tokat olduğu, uzun süre başka yerde üretimine izin verilmediği söylenirse de Evliya Çelebi'nin esnaf listesindeki “basmacı, yağlıkçı nakkaşı” diye andığı esnafın yazmacılar olduğu da muhakkaktır. İstanbul'un yazma üretiminde ünlü semtleri Kandilli, Üsküdar ve Samatya'dır.

Yazmaların, yemeni denilen türü, kadınların başörtüsü olarak kullandığı, kundak, sarkma yemeni gibi adlarla başlarına ya da fes üstüne bağladıkları bir örtüdür. Desenleri zeminden ayrı renklendirilen bu örtüler günümüzde de İstanbul'da satılıyor. Bu tür yazmalar yazlık elbise, turistik elbise yapımında da kullanılıyor.

Yemeni, kenarı uygun oyalarla süslenerek kullanılırdı. Ahmet Rasim'in bir yazısında, değişen İstanbul'da yemenili bir kadının yadırganmasının öyküsü, İstanbul'daki giyim kuşam değişiminin de özetidir: “Yüzlerce baş arasından bir tanesi dikkati celbediyordu (çeki-yordu). Otuz beşlik bir köylü kadın. İtile kakıla ta yanına kadar sokuldum. Açık yeşil bir yemeni sarmış idi. Bunun eflatuni üçlü eğrelti yaprağı tarzında oyası da vardı. Saçlarını iki örük yapmış, palto pardösü içlerine kaplanan ipek karışık siyah astar yüz-lü mantosunun üzerinden beline doğru sarkıtmış. (...)”

İnce bir ses! Sekiz dokuz yaşlarında bir kız yanındaki kadını hafifçe dirsekliyor.

Anne, anne! Dadımın her zaman yemeni diye tutturduğu bu mu? (...)

Yaşlıca bir efendi müte-hassirâne bakarak;

— Rahmetli Valde oyalı yemeniyi hiç sevmezdi.

Şimdiki alamodern hanımlardan biri:

— Bak bak refika! Rengi çiğ olmasa fena durmayacak alamod değil ama... matinelik (gündelik) evde mevde geçer.

Abanî sarıklı bir ihtiyar:

— Vaktiyle biz bunların incilisini yapar, birkaç akçeye satardık.
Vardakosta bir hanımefendi:

— Küçükluğüm hatırıma geldi. Hacınınem her cuma bunun daha koyusunu bağlardı.

(...)

Şişman yazmacı:

— Biz yapmayız. Aşağının işidir. Görmüyor musun ne has boyadır.

(...)

Esnaftan mütekait biri:

— Gördün mü kadınlığı! Yok şapka, yok hotoz, yok topuz...

Bir Musevi:

— Eski zaman yelini” (Yeşil Yemeni Eflatun Oya, *Eşkâl-i Zaman*)

BESLENME

İstanbul'un beslenme biçimi, bir başka deyişle İstanbul mutfağı Türk mutfağıyla özdeşleşmiştir. Bunda İstanbul'un uzun süre başkent oluşu, İmparatorluğun dört yanındaki yemeklerin saray ve konak mutfaklarında, yiyecek olanların, aşçıların damak zevklerine göre değişikliklere uğrayarak yeni bir kimlik edinmesinin ve İstanbul'a özgü özellikler kazanmasının payı vardır. Tüm dünya ülkelerinin başkentlerinde, ülke yemeklerinin bir araya toplanması, seçkin lezzetler kazanması, yaygın bir olgudur. İstanbul mutfağına ayrıcalık kazandıran, geleneksel yemeklerine, Bizans yemeklerinden yapılan ekler yanında Anadolu, Rumeli ve Arabistan yemeklerinin etkileridir. Bu karmaşık etkilere Batı ülkelerinin etkileri de katılmıştır. Günümüzde, geleneksel İstanbul mutfağının pek çok yemeği unutulmuştur. Bu unutulma da, lezzet anlayışının değişmesi yanında, yemek hazırlamak için zaman ayırlamamasının da payı vardır.

Geçmiş yüzyılların yemek alışkanlıkları, yenilen yemekler, sofraya gelenekleri konusunda elimizdeki kaynaklar özetle şunlardır: Saray mutfakları defterleri, şenliknâmeler, yabancı dillerden Türkçeye çevrilen yemek kitaplarına çevirenlerin yaptıkları ekler, yabancı gezginlerin yazdıkları.

Yabancı gezginler, genellikle Türklerin yemek konusunda kanaatkâr olduklarını, yoğurt ya da ayran, pilav ve meyveyle doyduklarını, koyun etini balığa yeğlediklerini, süt ve süt ürünlerine önem verdiklerini, tatlılarının eşsiz güzellikte olduğunu yazarlar. Yemeklerin aşırı

baharatından şikâyet eden yazarlar da vardır. Zamanla İstanbul mutfağında azalan bu baharatların, eti ve yemeği bozulmaktan koruyan işlevlerini hesaplamamış olmalılar. Ayrıca, İstanbullular her baharatın tat özelliği yanı sıra sağlık için bir yararı olduğuna da inanırdı. Yemeklerin de mevsimlere göre hazırlanması, kimi etlerin belli mevsimlerde yenilmesi sağlık kuralı ve yemek geleneği sayılmıştır. Örneğin, ilkbaharda (Hıdırellezden başlayarak) yaklaşık kırk gün süt kuzusu ve kuzu yenirdi. Kuzu eti ya yeşil salata gibi taze sebzeyle ya da yoğurt ve terbiye gibi eklerle pişirilirdi.

İstanbul mutfağında içecek olarak meyve ve çiçeklerden yapılan şurup ve şerbetler yaygındır. Buna zamanla boza, şıra gibi mayalanmış içecekler de katılmış, bunların durumu, içki sayılıp sayılmayacakları uzun süre tartışılmıştır.

Eski yemekler konusunda elimizdeki belge azlığının en önemli nedeni, dönemin ustalarının meslek sırlarını saklamaları ve yazıya geçmesini önlemeleridir. Bütün mesleklerde görülen bu özellik, ender de olsa yazma yemek kitaplarıyla aşılmaktadır. Bu yemek kitaplarında kullanılacak malzemenin yerine kullanılabilecek bir başka malzemenin de yer alması, (bal yerine şeker, et suyu yerine kavrulmuş soğan katılmış su, limon yerine sirke vb.), bir yemeğe uygulanabilecek çeşitli pişirme yolları (tavada kızartma, fırınlama) da görülmektedir. Bu İstanbul mutfağının usa uygun özellikler taşıdığının bir kanıtıdır.

FATİH DÖNEMİ YEMEKLERİ

İstanbul'da 1453'ten sonra yenilen yemekler konusunda Prof. Dr. Süheyl Ünver'in ilginç bir incelemesi vardır. *“Türkiye Gıda Hijyeni Tarihinde Fatih Devri Yemekleri”*. Fatih Sultan Mehmed Külliyesi ve Sarayı Mutfak Defterlerinden 18. yüzyıla yer yer karşılaştırmalar yapılan bu incelemede Süheyl Ünver, “Türk mutfağında israf yoktur. (...) Türk mutfağı o kadar sık değişmemiştir. 15. yüzyılda olanların (yemeklerin) bazılarını 18. yüzyılda da bulduk ve bunların yapılış tarzları hususunda bazı misaller verebildik. Beğenilen ve sevilen yemeklerimiz anane ile asırlar boyunca aynen devam etmiştir” saptar-

malarını yapıyor. Ünver, saray yemekleriyle evlerde yenen yemeklerin aynı olmamakla birlikte, benzer olduğunu, Fatih'in de sade yemeklere düşkün olduğunu iddia ediyor. Bu iddiaların da kaynağı, Türklerin yoksulların yemek yemesi için kurduğu vakıf imarethanelerinin listeleri. Ünver'in "*Tarihte 50 Türk Yemeği*" adlı bir başka incelemesindeki iddiası da, İstanbul'da genelde iki öğün yemek yenildiği. Bugün Hollanda gibi kimi Batı ülkelerinde de rastlanan akşam yemeğinin erken saatte yenildiği bu öğün düzeni, Ünver'e göre doyurucu bir kahvaltı ve öğle yemeği için zaman ayırmama kuralına dayanıyor. Bu iddianın doğruluğu ya da yanlışlığı konusunda bir şey diyebilecek durumda değiliz.

Süheyl Ünver'e göre, Fatih'in Külliye ve Saray Mutfağı Defterleri'nde yer alan besin maddeleri şunlar: Av etleri, bal, balık, kuyrukyığı, patlıcan, patlıcan turşusu, boza, zeytin, et (koyun, tavuk, kaz, baş, paça ve işkembe gibi sakatat), pekmez toprağı, istiridye, ıspanak, nardenk, kabak, karedye (karides olabilir), kaymak, pırasa, lahana, süt, nohut, pirinç, pazı, soğan turşusu, tatlı su balığı, yoğurt, zeytin, sarmısak, soğan. Bu listede yer almamasına karşın, meyveler de saray ve imaret mutfağına girmektedir herhalde. Çünkü yemek çeşitleri arasında yer alan şerbetler arasında üzüm şerbetleri vardır. Nardenk de şerbet yapılan bir tür pekmezdir. Ekşimsidir. Mutfağı alınan pekmez toprağı, sarayda pekmez yapıldığını da düşündürür. Meyveler, saraya ait bahçe ve bağlardan geldiği için masraf defterinde yer almıyor olabilir. Defterde yer almayan, ancak çok kullanılan bir madde de undur. Ünver, dönemin saray ve imaret yemeklerini şöyle sıralıyor: Aşure, boza, börek (fırın böreği, yumurtalı börek), buğday aşısı (bir tür şekersiz aşure), borani hassa (pirinçli ıspanak), boza (hazır alındığı gibi özel olarak da yapılıyor), buğday çorbası, maydanozlu pirinç çorbası, tane pirinç (sade pilav), ekşi aş (pirinç, kara üzüm, incir ve erik konulduğu bilinen, pirinç ve kuru meyvelerle hazırlanan bir yemek), erişte, et suyu, et yahnisi, fodla (bir tür pide), paça, helva, hıyar turşusu, ıspanak kavurması, ıspanaklı pide, koruklu kabak yemeği, kabak reçeli, kadayıf, kavurma, kavurmalı ıspanak, kavurmalı pırasa, kırmızı üzüm şerbeti, kıymalı pırasa, laha-

na çorbası, peynirli lahana çorbası, lahana turşusu, lapa, muhallebi, yoğurtlu mantı, me'mun helvası, meyve şekerlemeleri, naneli üzüm şerbeti, nardenk şurubu, nohut ezmesi, nohutlu pilav, pekmez şerbeti, yoğurtlu pekmez tatlısı, peynirli pide, pilav, pirinç aşısı (kahvaltıda verilen bir yemek, çorba mı, lapa mı olduğu bilinmiyor), maydanozlu çorba, piyaz (özellikle Fatih'in yediği balıklar için soğan ve kişnişle yapılan garnitür, sarmısakla yapılan bir türü de kızartma tavuğa konulmuş), piyazlı balık, pırasa kavurması, safranlı helva, siyah üzüm şerbeti, sığır içkembesi çorbası, susamlı ekmek, sütlü ekmek, sütlü kadayıf, sütlü muhallebi, şalgam turşusu, terine (peynirli ve yumurtalı pişirilen bu yemek sözlüklere göre tarhana anlamına geliyor. Ünver, 18. yüzyılda tarhananın ekmek içi ve torba yoğurdunun birlikte dövülüp, bir gece bekletildikten sonra et suyu ilavesiyle pişirildiğini ekliyor), üzüm turşusu, yahni, yoğurtlu ıspanak, yoğurtlu tutmaç (bir tür makarna), yumurtalı lapa, zerde, zirbaç (nişasta, şeker, kuru üzüm ve incirle yapılan bir tür pelte, zirvaçe, zirva, zirva da denir). Zirvayı "bademli, tatlılı ekşili (meyveli) et yemeği" olarak tanımlayan kaynaklar da vardır. Tatlılı et yemekleri özellikle kurban bayramlarında koyun gerdanından (boyun bölümünden) yapılmış, 1950'li yıllardan sonra halkın sofrasından kalkmıştır.

Bu listede domates, patates ve bunlarla ilgili yemekler yer almıyor elbet. Çünkü henüz dünya bu sebzeleri tanımıyor.

SARAYDAN HALKA

İstanbul'da yaşayan çeşitli köklerden gelen halkların birbirlerini etkiledikleri, yemekleri ağız tatlarına göre alıp değiştirdikleri kesindir. Bunun en güzel örneği, yemeklerin adlarıdır. Arapça kökten geldiği bugün akla bile gelmeyen, çorba, şurup, şerbet sözcükleri gibi. Bu etkilenme elbette tek yanlı değildir. Adını yapılış biçiminden alan dolma, Yunan sofrasının 'dolmadakis'i olmuştur. İstanbul mutfağındaki kimi yemekler kökenlerini adlarında da gösterirler, papaz yahnisi gibi.

Türk mutfağında, özellikle İstanbul mutfağında Hristiyan halktan alındığı adıyla belirtilen bu yemek hem balık, hem de sığır etiyle

yapılır. Sığır eti, İstanbul mutfağının fazla yüz vermediği bir ettir. Et ağırlığının yarısından biraz fazla ağırlıkta arpacık soğanı ile pişen, sığır etinden papaz yahnisine bir kahve fincanına yakın ölçüde sirke konur. Bu, Batı mutfağında sık rastlanan sığır etine şarap konulmasının, Müslümanlaştırılmışıdır. Sirkenin de eti şarap gibi iyi pişirmede (yumuşatmada) etkili olduğu fark edilmiş olmalı. Sirke kokusunun düzelmesi için yemeğe tarçın, yenibahar da ilave ediliyor.

Balıktan yapılan papaz yahnisinin, Hristiyan din adamlarının perhizlerde yaptıkları bir yemek olduğu eski yemek kitaplarında kaydedilmiştir. Kefal, kırlangıç, palamut, uskumru gibi hemen her tür balıktan yapılan bu yemeğin de özelliği 1 kilo balığa 700 gr. soğan ve 7 diş sarımsak hesaplanarak yapılmasıdır. 100 gr. zeytinyağında havuç, soğan, sarımsakların kavrulması, kırmızıbiber katılıp iki bardak suyla 20 dakika pişirilmesi, sonra da iki parmak büyüklükte kesilmiş balıkların eklenip on dakika pişirilip soğutulması, yemeğin tarifidir. Bu yemek de unutulmuş yemekler arasındadır.

Saray da iki yoldan halkın yemeklerini etkilemiştir. Biri halka dağıtılan yemeklerle, ikincisi, meraklıların yazdığı yemek kitapları yoluyla.

Saray yemeklerinin halkla buluştuğu yerler, şenliklerde halka açılan sofralardır. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Cihangir ve Şehzade Bayezid'in sünnet düğünlerinde verilen ziyafet ile ilgili bir defterin bugün Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde olduğunu saptayan Günay Kut, bu defterle ilgili bir de bildiri hazırlamıştır. III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi'ne sunulan bu bildiri, bu kongrenin bildirilerini toplayan külliyyatın 5. cildinde yer almıştır. Günay Kut, bu sünnet düğününün 1539 yılında yapıldığını, düğünden önce kına gecesi yapıp, yirmi sofralık bir yemek ve tatlı ikramı yapıldığını yazar. Kut, düğündeki ziyafetlerin; fukara ziyafetleri; Yeniçeriler ziyafeti; Sipahi oğlanları, silahtarlar, ulufeciler ve gurebalar ziyafeti; ahır halkı, topçular ve ehl-i hiref (esnaf) ziyafeti; ulema ziyafeti; paşalar, ağalar ve beyler ziyafeti olarak ayrıldığını belirtiyor. Ayrıca düğünde padişahın paşalar ve beyler ve ulemayı izam ile özel yediği yemekler var. Öteki ziyafetlerde sofraya sayısı (paşalar, ağalar ve beyler hariç)

600'dür. Paşalar ve beylere 50 sofraya kurulmuştur. Padişahın katıldığı ziyafetlerdeki sofraya sayısı yalnızca 15'tir.

Fakirlere Eyüb, Sultan Mehmet, Sultan Bayezid, Sultan Selim, Mahmud Paşa, Ali Paşa, Murad Paşa, Davud Paşa, Mustafa Paşa imaretlerinde ve At Meydanı'nda (bugünkü Sultanahmet Meydanı) dağıtılan pilav ve zerdeyi saymazsak, asker dâhil meslek sahiplerine toplam 2400 sofraya yemek verilmiştir. Bu sofralarda pilav ve zerde dışında zırva, tavuk çorbası, memnuniye helvası, muhallebi, tavuk kebabı, kuzu kebabı, koyun yahnisi yer almıştır. Paşalar, ağalar ve beylerle padişahın katılacağı yemeklerde çeşitler daha fazladır. Ancak halkı daha az etkilediği de kesindir. Padişahın katıldığı sofralarda yer alan ek yemekler arasında çeşitli av kuşları etleri ve tatlı çeşitleri vardır. Bizce bunların en ilginç, bugün Anadolu'nun bazı bölgelerinde pişen, ancak İstanbul'da hemen hiç tanınmayan ayva yemeğidir. Ziyafet defterinde ayva kalyesi adıyla geçen bu yemek Anadolu'da "ayva galesi" adıyla anılır. Kimi kaynaklar eti önceden kavrulan sebze yemeklerinin kalye diye adlandırıldığını kaydeder. Kabak ve patlıcan kalyelerinden daha çok kabak kalyesini, hâlâ bilen ve pişiren varsa da bu yemeklerin, yemek kitaplarımızda adı bile yoktur. Dikkati çeken bir başka yemek de kadıntuzluğu çorbasıdır. Yabancı bir çalılık meyvesinin adı olan kadıntuzluğu, belki padişah sofrasına ender bir yemek malzemesi olarak çıkmaktadır.

UNUTULAN YEMEKLER

İstanbul halkının beslenmesinde önemli yeri olan yemeklerin pek çoğunun unutulduğuna daha önce de değinmiştik. Ancak İstanbul beslenmesinde, yemekler kadar önemli bir başka ayrıntı da unutulmuşlar arasına girmiştir. Bu etlerin türleridir. Özellikle koyun etine düşkün olan İstanbullular, koyunun cinsinin ve cinsiyetinin lezzet ve pişme süresine etkisini bilirler, kasaplardan alacakları etin, kuyruğu üstünde, bütün asılmış hayvandan kesilmesine dikkat ederlerdi. En lezzetli sayılan koyun cinsi kıvırcıktı. Bu tür koyunların kuyrukları kamçı gibidir. Lezzet düşkünleri ve usta aşçılar, kıvırcığın da iki ayrı cins olduğunu,

pembe ve çok lezzetli eti olan koyunun, kıvırcık karnabat diye anıldığını, eti esmerce ve lezzetsiz etlerin merinos kıvırcık eti olabileceğini bilirler. Kıvırcık kadar lezzetli sayılmasa da aranan bir koyun türü de, dağlıçtır. Bu koyunlar da kuyruklarından tanınırlar. Lezzetli olan beyaz dağlıcın kuyruklarının üstleri geniş, yukarıdan aşağı ortaları yarık ve altlarında da parmak şeklinde püskül benzeri uzantılıdır. Kuyruğunun üstü daha dar ve altındaki uzantısı dikkati çekecek kadar uzun olanlar kara dağlıçtır. Kara dağlıç eti hafifçe kokulu ve lezzetsizdir. Et olarak en beğenilmeyen et, karaman etidir. Bu tür koyunların kuyrukları büyüktür ve yağ yapımında kullanılır. Yine beyaz karaman etinin, kara dağlıçtan üstün sayıldığını hatırlatmak gerekli.

Sermet Muhtar Alus, koyun etinin türlerine nasıl dikkat edildiğini ve kuyruktan yapılan “kıkırdak poğçası”nı şöyle anlatır: “Ete hasret, civardan külbastı ve kebab kokusu duyunca ‘Boğazınıza kor girsin’ diye tahtaboşlarda çırpınan Kuledibi sakinlerince bile karaman koyunu tukaka; velakin kuyruğu herkesçe rağbettedi. (Bu kuyruk) eritildikten, yağı alındıktan sonra posası ve kıkırdakları kalır. Unla karıştırılıp tepsiye konup fırında pişirildikten sonra baklava baklava bıçak gezdir (kes); Azrail aleyhisselamın koşulacağını unutup bağdaş kur önüne.”

Margarinin yaygınlaşması ve kolesterol korkusuyla unutilan kuyruk yağı, bir dönemin önemli besin maddelerindendi. Kokusunu güzelleştirmek için eritilirken, içine elma ya da ayva atılırdı. Bu yağın pilavlarda kullanılmadığını ekleyelim. Bu yağ üretimi bırakılınca, Alus’un “lök gibi mideye oturan, üç yirmi dört saat hazım nedir bilmeyip betonlaşan” sözleriyle güç sindirildiğini anlattığı kıkırdak poğçası da unutuldu. Bu tür poğaça hem çocuklar, hem de geziler için yapılırdı.

Market ve süper marketlerde, kesilmiş, kıyılmış, paketlenmiş et satılan bir İstanbul’da anılması garip de kaçsa, koyun etinde erkek cinsinin dışiden daha beğenilir olduğunu, erkek koyunun kuzuyken burulmuş olması gerektiğini, bunun için bütün asılan hayvan gövdesindeki meme, yumurta gibi ayrıntılara bakmak zorunluluğunu bir folklor malzemesi olarak not edelim. Sığır cinslerinde dişinin erkekten lezzetli olduğunu, manda etlerinin sığırdan, keçi etlerinin koyundan ayrılması için farklı renklerde damgalandığını da.

Unutulan besin maddelerinden biri de m hliyedir. Eski ustaların,  rneğin Ekrem Muhiddin Yeğen'in 1984 basımlı kitaplarında bile pişirilmesi tarif edilen bu sebze, bugün Ayvalık'ta yenmekte ve ıspanağa benzemektedir. Sermet Muhtar Alus, belki sevmediğinden bu sebzeden pek alayla söz eder: "Yanardağ denilen ve tepesinden lav gibi yoğurtla memzu  (karışmış) arnavut biberi dumanları yükselen ıspanak; m l kiyyeden (padişaha yakışırdan) galat (bozulma, bu sözden türeme) l z cetli (yapışkanlı) yapışık yupuşuk, pirinçli m hliye, domatesin etlisi ve acısı kavata da pek mergub (herkes tarafından sevilip aranılan) taamlardandı." Alus'un "domatesin etlisi ve acısı" diye andığı kavatayı, aslında bir biber  şidi olarak tanır 60 yaş civarındaki İstanbullular. Sözlükler de kavatayı "acımsı ve sertçe bir cins domates ki, başlıca turşusu yapılır" (*Hayat Büyük Türk S zl ğ *) olarak tanımladığına göre, bu sebze unutulurken adını salçalı k kırmızı bibere vermiştir.

Bugün satışı pek görülmeyen sebzelerden biri, yeşil domatestir. Artık yalnızca turşusu yapılan yeşil domatesin eskiden etli dolması ve pirinçli yemeği de yaygındı. Bu sebze, yabancı filmlerle (Kızartılmış Yeşil Domatesler) anımsanıyor.

Sermet Muhtar Alus, 1940'ta yazdığı bir yazıda ünlü yemekleri sayar. Bu yemeklerin bugün pek çoğu yapılmadığı için unutulmuştur: İşkembe  orbası, bumar dolması, kaygana, lalanga, gözleme, pekmez peltesi, keşkek,  ene arpan (kıymalı ıspanak kökü), nişasta helvası, z lbiye.

Alus'un saydığı    yemek adından yalnız biri hatırlanıyor ve bu    yemek birbirine karıştırılıyor: Tatarb reği, pirohi (piruhi) ve mantı. Tatar böreği ile pirohi, Alus'un tanımladığı gibi ikiz yemeklerdir. Pirohi peynirli, tatarb reği kıymalı ve sarımsaklı yoğurt sosludur. Bu yemeklerden tatarb reği günümüzde mantı diye anılıyor. Piruhiye bir İtalyan yemeği olarak yarı hazır yemek satan d kk nlerde rastlamak olası. Mantınınınsa fırında pişip et suyuyla ıslatıldığını ancak kimi "eski yemek meraklıları" anımsar. Alus'un saydığı yemeklerden erişte, kuskus, portakallı ve limonlu pelte, su muhallebisi henüz unutulmadı.

Sermet Muhtar Alus'un ünlü yemekler arasında saydığı bir yemek, bugün İstanbul'da yaygın: Çiğ köfte. Alus, o dönemde bu yemeğin

adının kubbe olduğunu, arapkârî diye de anıldığını söylüyor. Bu yemeğin İstanbul’da Suriyeli ve Iraklılarla, bu ülkelerde uzun süre bulunmuşların sofralarından eksik olmadığını söylerken, bu köftenin Halep, Şam, Bağdad ve Mısır usulü yapıldığını, Mısır usulü çiğ köftenin ise kaynar suya batırılıp üstüne kızgın yağ döküldüğü için pişmiş sayılacağını ekliyor.

PATLICAN YEMEKLERİ

Bir yaz günü lokantaya giren adamın garsona ne yemekler var dediğinde aldığı cevabı fıkra meraklıları hatırlar: “İmambayıldı, patlıcan bostan kebabı, patlıcan horhor kebabı, patlıcanlı kebab, patlıcan islim kebabı, patlıcan beykoz kebabı, patlıcanlı çöp kebabı, hünkârbeğendi, patlıcan böreği, patlıcan karniyarik, patlıcan musakkası, patlıcan köftesi, patlıcan oturtma, patlıcan silkme, zeytinyağlı patlıcan dolması, yoğurtlu patlıcan tava, salçalı patlıcan tava, patlıcan paçası, patlıcanlı pilav...” Müşteri garsonu eliyle susturarak, “dur, demiş, dur, ben yemekten vazgeçtim, sen bana patlıcansız tarafından bir su getir”.

İstanbul’da bir sebzededen pişirme farklarıyla yeni yemekler üretmesinin güzel bir örneğidir bu fıkra. İstanbul’da patlıcan yemeği çeşitlerinin çokluğu eski bir kitapta da anılır: “Gayet lezzetli kırk türlü taamı olur”. “Etime-i Ebu İsak” adlı yemekler üstüne Farsça şiirleri 18. yüzyılda çeviren Ahmet Cavid, kitapta geçen yemek adlarının Türkçe adları için de bir sözlük hazırlamıştır. Bu sözlükte yemeklerin Türkçe adlarıyla birlikte, hangi şehirlerde yaygın olduğu, zenginler için mi, yoksullar için mi uygun olduğu, İstanbul’daki pişirme farkları anlatılmıştır. Yemek pişirmenin ve sebze yetiştirmenin yabancı olmadığı anlaşılan Ahmed Cavid, patlıcan için “fazla yenmesi kan bozukluğuna, cüzzama, sabah baş ağrılarına yol açar. Ne kadar lezzetliyse o derece zararlıdır, derler; ama İstanbul’da babadan oğula yenile gelip doğan çocukların tohumu bile bu çeşit şeylerle oluşmakla yaradılış (tabiat) olup o kadar zarar vermez, sanılır,” saptamasını yapar. Ahmed Cavid, patlıcanın kimi bünyelere dokunduğunu, ancak yenmesinde “safa olduğunu” ekler. Farsça bir tür patlıcan yemeği anlamına gelen

“tabahe”yi “patlıcan kalyesi, yani patlıcan kebabı ve kavurma ki çok çeşidi vardır. Silkme ve musakka ve diğerlerini kapsar. Ve patlıcan kızartmasına da denir. Ve yumurta ile pişirilene kaygana ve nukle de denir” açıklamasını yapması, İstanbul’daki patlıcan yemeği çeşitlerinin, yabancı bir kelime ile karşılanamayacağını gösterir.

İstanbul fıkralarından bir başkası da patlıcanın beslenmedeki yerini gösterir. Paşalardan biri, bir yaz günü, dalkavuğuna sofradaki patlıcan yemeklerini göstererek, “Şu patlıcan ne nefis sebzedir. Her yemeği ayrı lezzetlidir” der. Dalkavuk derhal onu tasdik eder, “Hakkı alınız var efendim. Günlerce yesem bıkmam.” Ancak sofraya birbiri ardına patlıcan yemekleri gelmeye devam edince Paşa, “Yaz gelince elaman şu patlıcandan. Her yemeğe de burnunu sokar” diye yakınır. Dalkavuk bu kez, bu yakınışı tasdik eder. “Vallahi haklısınız paşam. Bir de canım türlüye koyarlar. Üstelik salatasını yaparlar. İnsana gına geliyor.” Paşa gülmeye başlayıp, “Az önce böyle söylemiyordun” deyince, dalkavuk atılır, “Ben patlıcanın dalkavuğu değilim ki paşam, sizin dalkavüğünüzüm!”

İstanbul mutfağında patlıcan yemeklerinin bir önemi de, isimleridir. Silkme, oturtma, bastı gibi pişirme tekniğini gösteren karnıyarık gibi yemeğin biçimini anlatan, hünkârbeğendi, imambayıldı gibi öykü üretmeye uygun adlara daha çok patlıcan yemeklerinde rastlanır.

BALIKLAR

İstanbul halkının, özellikle Türk ve Müslüman olanlarının sonradan da alışsa, uzun süre besin maddesi olarak kullandığı balık, günümüzde lüks bir besindir. Her mevsimde bir başka türü yenen İstanbul balıklarının görünüşleri benzese bile aralarındaki boy bos, göz biçimi, meneviş rengi farkları adlarının da çeşitliliğine yol açardı. Aynı türün boy sırasına göre adları: Çinekop, lüfer, sarıkanat; çingene palamudu, palamut; torik, sivri, altıparmak, yassı; ilirya, kefal; tekir, barbunya diye sıralanırdı.

İstanbul’un en çok yemek çeşidi yapılan balıklarından biri uskumruydu. Kış ortası bollaşması, kulağına kar suyu kaçtı diye yorumla-

nırdı. Izgara, tava, papaz yahnisi yapılan bu balığın en gözde yemeği dolmasıydı. Çiğken kılçığı kırılarak çıkartılır, bir tür iç pilavla doldurulurdu. Zor bir yemek sayılırdı.

Uskumru, yumurtasını döküp yağsızlaştığında çiroz yapılırdı. Temizlenip güneşte kurutulan uskumru demek olan çiroz, biraz ateşte gevretilip dereotuyla salata yapılarak yenirdi. Çiroz, çok zayıf kişiler için kullanılan bir sıfattır.

Kolyoz, uskumrudan gözlerinin patlaklığı, menevişlerinin koyuluğu ile ayrılan, uskumrudan daha az lezzetli bir balıktır.

Torik ve palamut da, ızgarası, tavaşı, kiremit ya da tepsiyle fırını yanında haşlanarak köftesi yapılan, böylece orta hallilerin sofralarını şenlendiren balıklardandı. Torikle büyüğü altıparmaktan bir tür tuzlu balık olan lakerda yapılırdı. Daha çok meze olarak yenen bu çiğ balık, özel satıcıları tarafından, tatlı bir kırmızı soğanla birlikte satılırdı.

Gümüş, kıraca, çurçur, hamsi, istavrit, orkinos, sardalya, kılıç, iskorpit, levrek, pisi, kaya balığı da İstanbul balıklarıdır. Bunların birçoğuna burun kıvıran İstanbullu, ilkbaharda kuzu eti kadar, kalkanı da sofrasında bulundurur, erkek kalkan makbul sayıldığından, kesilmemiş balıklara, dikenleri sivri olanına bakardı. Balıkçılar, dişi kalkanı, balıktan anlamayana, yumurtalarını çıkarıp parçalayarak erkek kalkan diye satarlardı. Anlayanlar kalkanın yumurta bölgesi etini buğulayarak soğuk, yumurtasının tavaşını yapıp sıcak yerlerdi.

İstanbul olmanın bir koşulu, balığı mevsiminde yemek ve cinslerini tanımaktır.

İstanbullular, midyeyi de her mevsimde yemezlerdi. Yılda bir iki ay midye “ayhalinde/hasta” sayılırdı. Midye pişen tencereler ayrı tutulurdu. Bunun bir sağlık kuralı olduğu kuşkusuzdur. Midyenin dolması yanında kabuksuz pişen ve salma denilen bir yemeği ve pilavı meraklıları arasında yaygındı. Zeytinyağlı patlıcan dolmasının iç pilavına küçük midye içi katan/kattıran yemek meraklıları bulunurdu. Kimi İstanbullular, balık dışındaki deniz ürünlerini mekruh sayarlar, ıstakoz, karides gibi deniz ürünlerini yemez, midyeyi pek az yerlerdi.

Karidesin küçükleri teke adıyla anılır, deniz ürünlerine meraklı İstanbulluların sofrasından özellikle haşlaması eksik olmazdı.

Balık yemeklerini özellikle salata ve tahin helvası ile tamamlamak bir sofraya zevkini gösterirdi. Tatlıların balığı kolay sindirmeye yaradığına inanılırdı. Balık sofrasında yoğurt, süt bulundurmayanlar, bunun bir tür gıda zehirlenmesine yol açacağına inananlar çoğunlukta idi.

Geleneksel Ramazan sofrasında da balığın pek yeri yoktu. Bunun zehirlenmeye karşı bir önlem olduğunu sanıyoruz. Sermet Muhtar Alus, Ramazanda hazırlanan kilerle ilgili bir yazısında tütümlü balık olan tütün balığı ve lakerdadan da söz ediyor. Biz, turşu, reçel, murabba gibi önceden hazırlanan besin maddelerinin yer aldığı ince kilerde, bu tür balık konserve türlerinin, Ramazan nedeniyle değil, ev halkının ağız tadı yüzünden yer aldığına inanıyoruz.

TATLILAR

İstanbul mutfağının en önemli özelliği olan tatlıları genel olarak hamur tatlıları, sütlü tatlılar ve meyve tatlıları olarak sınıflandırabiliriz. Meyve tatlılarının reçel, murabba gibi türleri çoğunlukla kahvaltılarda yer alır; şurup, şerbet gibi meyve tatlısı yan ürünleri de içecek olarak kullanılır. Meyve kompostoları meyve tatlılarının en yaygınıdır. Türk ve İstanbul mutfağındaki adı hoşaftır. Hoşab (güzel su) sözcüğünün bozulmuşu olan bu ad, bu tatlının suyuna önem verildiği duygusunu yaratıyorsa da, bu tatlıda görünüşü güzel meyveler yer alır. Yabancı yazarlar hoşafı içecek sayarlar: “Arkadan küçük kâselerde getirilen içecekler gelmektedir, bunlar her biri ayrı ayrı pişirilmiş ve meyvenin kâsenin dibinde tam olarak durduğu kayısı, armut, elma, şam üzümü, şeftali, fıstık hoşafıdır. Bunlar derin kaşıklarla içilmektedir.” (*Petis de la Croix*; Robert Mantran)

Hoşaf, adlarını Fransızcadan gelme kompostoyla değişse de varlıklarını koruyorlar. Taze meyve yanında kuru meyveden yapılan hoşaf iş yerleri gibi toplu yemek yenen yerlerin listelerinde yer alıyor. Unutulan yalnızca pestil hoşafı. Mantran’ın kitabında yer alan fıstık hoşafı Prof. Dr. Süheyl Ünver’in “Tarihte 50 Türk Yemeği” adlı kiti-

bında tarif ediliyor. Ünver bu tarifleri 18. yüzyılda yaşamış, Şeyhülislam Paşmakçızade'nin torunu olduğu dışında ailesi ve adıyla ilgili bilgi edinemediğini açıkladığı, yemek meraklısı bir “kadı”nın yazdığı kitaptan almış. Tarif kısaca şöyle: İç kabuğu soyulmuş şam (Antep) fıstıklarının bir bölümü mermer havanda dövülüp, su ve gülsuyuyla iyice karıştırılıyor. Sonra az şekerli suyu (şerbeti) katılarak karıştırılıyor. İstenilen koyuluğa gelince üstüne kabuğu çıkarılmış bütün şam fıstıkları serpilerek servis yapılıyor. Aynı kitapta kuru incirin sapını kesip, bir iki yerinden iğne ya da keskin bir şeyle delip, su içinde bir iki gece bekletilerek yapılan bir hoşaf tarifi de var. Yazar, kuru incirin suda gereğince bekletildiğinde taze incir gibi olacağını, suyuna şeker, bal gibi bir şey katılmasına gerek kalmayacağını da iddia ediyor.

Meyve tatlılarının, İstanbul'da yaygın tüketilen öteki türleri de pelte, murabba ve şekerlemedir. Meyve suyunun nişastayla pişirilmesi demek olan pelte, paluze adıyla da anılır. Asıl kökeninin İran olduğu, oradan Araplara geçtiğini anlatan kaynaklar vardır. İstanbul'da bir perhiz yemeği olarak da tüketilen meyveli peltelerin en güzel biçimi elmasiye denilen ve birkaç meyveden yapılanıdır. Her meyvenin suyu ayrı ayrı pişirilip, aynı kapta kat kat dondurulur. Renk uyumuna ve berraklığına dikkat edildiğinde görünüşü güzel bir tatlıdır. Donduktan sonra bir kaba tersine çevrilerek servis yapılır. Bu tür peltelerde kullanılan nişasta, patatesin Türkiye'ye gelişi ve yaygınlaşışına kadar buğday nişastasıdır. Ahmed Cavid, Türkçede “karnıyarık ve bağa tohumu” denilen bir bitkiden söz ediyor, Farsça sibpus ve Büşûliden diye anılan bu bitkinin salgısı ya da zammı (lüabı) paluze ve elmasiye yapımında kullanıldığı gibi salep gibi de içilirmiş. Şifalı olduğuna inanılan bu bitkinin özsuynun herhalde meyve sularının saydamlaşmasını ve donmasını sağlayıcı özelliği vardı. Pelte sözcüğü İstanbul mutfağında uzun süre jöle sözcüğü yerine de kullanılmıştır: Et suyu peltesi.

Murabba, günümüzde bir iki tanımla açıklanabilir. Bu sözcük terbiye edilmiş demektir. Ansiklopedilerde, kaynatılıp koyulaştırılarak dondurulmuş meyve suyu; ezik ve koyu reçel; meyve ezmesi olarak açıklanan bu tatlıyı, marmelat olarak tanımlayan yemek kitapları da vardır. Bütün bu tanımlar murabba yapılan meyvenin türüne göre

doğrudur da. Pek çok meyveden yapılmakla birlikte ayva ve kızılıık murabbaları ünlüdür. Zamanla murabbaların reçel gibi yenilenleri marmelat, tatlı olarak yenilenleri pelte adını almıştır.

Ekrem Muhiddin Yeğen de kızılıık ve ayva murabbalarını pelte olarak adlandırır ve tarif eder. Meyvenin suyunu sıkarak ya da kaynatarak çıkarıp şekerle kaynatılması temeline dayanan murabbalarda şeker oranı meyvenin tatlılığına bağlıdır. Pelte kıvamında daha çok kâselerde dondurulan murabbalardan ayva murabbainın kalan posası şekerleme olarak değerlendirilir. Benzer şekilde hazırlanan domates salalarının tariflerini, eski kitaplarda domates peltesi adıyla bulabilirsiniz.

Meyve tatlılarının, taze ve kuru meyveden hazırlanan, kimi zaman kaymak ya da cevizle süslenen türleri günümüzde de yaygındır. Ayva tatlısı, elma tatlısı, kaymaklı kayısı vb. Bu tatlılardan vişneli ekmek tatlısı, ekmek dilimleri vişne şurubuyla ıslatılarak yapılır.

Meyve şekerlemeleriye, bugün daha çok hazır satılır ve pasta süslemelerinde kullanılır. Batıdan gelen adla fruit glace (buzlu meyve) adıyla anılan, günümüzde çok az üretilen bu tatlı, meyvenin haşlandıktan sonra her gün koyuluğu arttırılan şeker şurubunda dinlendirilip (ortalama beş gün) kurutulmasıyla yapılır.

İstanbul'un sütlü tatlılarından muhallebi, günümüzde yalnızca su muhallebisi ve sakızlı muhallebi türleriyle yaşıyor. Muhallebi bir ocuk yiyeceği sayılıyor, benzerleri puding, krema vb. adıyla pazarlanıyor. Sütün piriç unu, nişasta ve şeker karışımıyla pişirilmesi temeline dayanan muhallebiler, ilerine katılan eklere ya da altlarının üstlerinin kızartılmasına göre adlandırılıyorlar: Fıstıklı muhallebi, tezpışti, kazandibi. Su muhallebisi adına karşın sütle şekersiz pişirilen ve üstüne pudra şekeri ve ġılsuyu serpilerek servis yapılan katı bir muhallebi türü. Bir dönem pekmezle de yenmiş.

İstanbul'un öteki ünlü sütlü tatlıları sütle, fırın sütle, keşkülü fukara, tavuk ġöğsü, tavukġöğsü kazandibi. Bir dönemin ünlü sütleları frenk arpası, neme arpası denilen özel kabuksuz arpayla pişirilmiş. Keşkülü fukara (bugünkü adıyla keşkül) bademin macun halinde gelecek gibi dövölüp sütle karıştırılıp, pişmekte olan muhallebiye

(yalnız pirinç unuyla pişecek) katılmasıyla yapılıyor. Servis yapılırken badem, Antep fıstığı, Hindistan ceviziyle süsleniyor.

Günümüzde hazır satılan keşkülse, yalancı keşkül denilen ve vanilya ile pişip, kuruyemişle süslenen bir tür muhallebi. İstanbul'un ünlü sütlü tatlılarında, özellikle muhallebicilerde pirinç unu yerine pirincin ıslatılıp değirmenden çekilmesiyle yapılan özel bir pirinç öz-suyu (sübye) kullanılması gelenek. Sübye, sütlü tatlılara gerekli kıvamı veriyor. Çeşitli baklagiller ve kuruyemiştan yapılan aşurelerin de sütlü yapılan türü bir dönemde yaygın. Ramazana özel bir hazır tatlı türü olan güllaç da sütlü tatlı. Pişirilmiş nişastadan ince yufkalar olan güllaç sütle ıslatılarak hazırlanıyor. Arasına konan ek malzemeye göre (muhallebili, kaymaklı, bademli, cevizli vb.) adlandırılıyor.

Güllaç sütte ya da şerbette eritilerek bir tür pelte de yapılmış. Bugün güllaç paludesi yalnız eski kaynaklarda yer alıyor. Düğünlerin değişmez tatlısı zerde ise, hafif bir tatlı oluşu yüzünden sütlü tatlılarla anılabilir. Sütsüz, safranlı bir tür sütlaç diye tanımlanabilecek zerdenin, renk vericisi olan safran pahalılığından, özel bir nişasta türü olan ararot da bulunmayışından, günümüzde gerçek zerde pek bulunmamaktadır. Ararot yerine patates nişastası öğütleyen, safrana zerdeçal ekleten (daha az safran harcanması için) günümüz yemek hocaları yanında safran yerine portakal kabuğu önerenlere de rastlanır.

Ahmed Cavid, safranın yerine başka maddelerin kullanımının yaygın olduğunu söyler: Aşçıların "alaçehre"yle zerdeyi boyadıklarını, bunu yiyenin hasta olduğunu, bu boyanın zararlarını incelemenin tıbbın işi olması gerektiğini anlatıp, aşçıları zorla azarlayıp cezalandırarak zerdeçav (zerdeçal) kullanmaya razı ettiklerini söyler. "Lahmi letran" da bir boyama maddesiymiş ve kullanılıyormuş. İmaretlerde zerde zerdeçal ile yapılmış.

İstanbul'da hamur tatlıları çeşitleri içinde en önemli yeri helvalar almaktadır. Hem "sohbet toplantıları"nda, hem de ölümlerde ölünün ruhu için pişirilen bu tatlı türü, günümüzdekinden çok fazla çeşittir.

Helvaları, un ya da nişastadan yapılanlar; ceviz, badem, fıstık vb. ile yapılanlar diye ikiye ayırmak olasıdır. Un ve nişasta helvaları bu-

günkü irmik ve un helvalarına benzemekle birlikte içine katılan süt, bal ya da nişastaya katılan un ve pirinç unu miktarları, pişirme değişiklikleriyle, yağının içinde kalması ya da süzülmesine göre çeşitli adlar alırlar: Helva-yı Hâkani, Helva-yı Memuniye, Gaziler Helvası, Ak Sabuni, Kızıl Sabuni, Gök Sabuni, Parmak Sabuni, Kar Helvası, Zülbiye, İshakiye Helvası vb.

Keten helvası ve pişmaniye ağdalanmış şekerin un ile çekilmesinden oluşur. Daha çok bir sohbet helvası olan bu iki helvadan keten helvasını pişmaniyeden üstün tutanlar vardır, “Pişmani dedikleri helvadır. Keten helvası nizamından çıkıp rabitasına girmeyince yün gibi tepsie yayıp öylece tenavül ederler, yine de lezzetlice helvadır.” (Orhan Şaik Gökyay’ın “Divan-ı Etime” başlıklı bildirisinden. III. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri Cilt V) Pişmaniyenin bugünkü adına yakın bir ad taşıdığını kitabından öğrendiğimiz Ahmed Cavid, keten helvasına tel helvası dendiğini de saptar.

Yemek üstüne yenmekten çok çerez gibi yenen helvalardan yalnızca sakız helvası denilende un vardır. Helvacı çöğeni ve az miktarda un ile, klasik un helvası gibi hazırlanmaya başlanıp, meyanesi gelince şekerli ağdanın bu çöğenli unla çekilmesiyle oluşan bu helva, yirmi yıl, öncesine kadar tahin helvası satan yerlerde kolayca bulunan bir helvaydı. Şeker ağdasiyla yapılan susam ve koz (ceviz) helvaları da İstanbul’da, çocukların sevdiği helvalardandı. Bugün pek az yerde satılan bu helvalara 18. yüzyılda ceviz, badem, fındık, fıstıkla yapılan ilik helvası, bal helvası, müdeccel helvası da katılabilir. Daha çok şekerleme sınıfına sokulabilecek bu tür helvalardan badem ezmesi (badem helvası da denirmiş) günümüze gelmiştir. Ahmed Cavid, saray helvahanesinde badem, ceviz, fıstık, fındık, kayısı ve şeftali kurularının çitlembikle karıştırılarak bayrama özel “katı ve kuru” helva yapıldığını, yoksullarınsa çitlembik ve cevizi döverek benzer bir helva yaptıklarını kaydeder.

İstanbul’un hamur tatlıları adlarına bakıldığında hiç değişikliğe uğramamış gibi görünür: Revani, baklava, samsa, sarıgöbeği, hainıngöbeği, hurma tatlısı, kadayıf. Yüzyıllardır süren bu adlar, eski kaynaklarda başka biçimde hazırlanan değişik hamur tatlılarının

adları olarak yer alır. Örneğin, revaninin bir türünün kurabiye gibi biçimlendirilen bir tatlı olduğunu, bir türünün de kadıngöbeği diye adlandırıldığını eski bir yemek kitabında okuyup şaşarsınız. Dilberdudağının da bir nişasta helvası olduğunu öğrenirsiniz. Baklava ve kadayıf pek değişikliğe uğramamış gibi görünürse de, badem ve fıstıkla doldurulup kızartılan küçük börekçiklere bal ya da şeker şerbeti dökülen bir tarif bulup buna Arapça kadayıf dendiğini de açıklayan bir notla karşılaşabilirsiniz. Sanırsınız lokum sözcüğünün eski yemek kitaplarında (yazmalarda) hamur işleri arasında yer aldığını görmek daha da şaşırtıcıdır. Şeker lokumu, yumurtalı lokum, yağlı lokum bal-lı lokum, kuşlokumu, hacı lokumu adları, lokumu nişastadan yapılan ünlü ve bilinen şekerleme türü olarak tanıyanları afallattır. Yazmalar-dan birinde lokum ve tatlı lokum tarifleri yanında ünlü pelte ustası Nev’i Efendi’nin “rahatü’l-hulkum”u da geliştirdiğini okumak aklı iyice karıştırır. “Boğazın rahatı” demek olan bu ad “lokum”a dönüş-müştür. Hem bugünkü lokumun (latilokum da denirdi eskiden) hem de bir tür kurabiyenin adıdır. Bu kurabiyenin şekerlisi yanında “sade-si” de yapılmış.

18. yüzyıl yazmalarında toplantılar ve özellikle “mesireler” için yapıldığı, “yoltası” ile götürüldüğü söylenen yağlı lokum ballı lokum, unun yağ ile yoğrulup, parmak parmak kesilip kızartılmasından iba-rettir. Üstüne istenirse şeker ya da bal dökülür.

Kuşlokumunun yumurtalı ve az şekerli bir tür kurabiye olduğunu Meydan Larus’tan öğrenebilirsiniz. Hacı lokumunu ise Musahipzade Celâl şöyle tanımlar: “(Hacdan yeni dönenlerin evlerinde) yağlı çörek hamurundan mamul tavla zarının iki üç misli büyüklüğünde dört kö-şeli hacı lokumu tabir edilen lokmalar, bir kâse içerisinde gülsuyulu şeker şerbetine konarak ziyaretçilere ikram edilirdi.” (*Eski İstanbul Yaşayışı*). 18. yüzyıla ait bir yazmadan A. Süheyl Ünver’in derlediği “*Tarihte 50 Türk Yemeği*” adlı kitapta lokumun çeşidinin çok olduğu belirtilir. “Adeta lokum” denilen türü yağlı ve yumurtalı bir hamur-dur. Kızgın yağda kızartılarak çok kabarması sağlanır. Tatlı lokum tarifinde yer alan “unun içine kızgın dökülen yağ”, “eklenen ekşi tor-ba yoğurdu”, “bir iki saat bekletme” bir mayalanma yöntemini anlat-

maktadır. Belki de pek çok tatlının adı olan lokum, sonunda, Hacıbekir'in de katkısıyla, tek bir şekerlemeye ad olmuştur. Öteki tatlıların bir bölümü yeni adlar almıştır.

İstanbul'un tatlılarında en büyük değişikliği, Batıdan gelen türler oluşturmıştır. Son elli yılda pek çok meyve, süt ve hamur tatlısı geleneksel tatlıların yerini almıştır: Supangles, kremkaramel, profiterol, pasta, turta, krep süzet vb. Bu arada benzer özellikteki gözleme, lalanga, kaygana vb. unutulmuştur.

YASAKLAR

İstanbul hiç değilse seçkin ve zengin evlerle, Türk mutfağına yeni yemekler eklemiş bir şehirdir. Buzdolabının olmadığı dönemde, bir konakta buzdan yapılmış kâselerle hoşaf içildiği, bir rastlantıyla bunu gören dönem padişahının buna şaşıtıcı anlatılır. Bu tür aşırılıkların, yoksul halkın öfkesini çekmesinden korkulduğu da olmuştur. II. Mahmud döneminde 1821 yılında çıkan bir yasak bunun örneğidir. Bu yasakta özetle: "... İsraf günahtır, bundan böyle evlerde nihayet beş türlüden yedi türlüye kadar yemek pişirilebilir, yedi türlüden fazla yemek pişirilmeyecektir." ("*Osmanlı Tarihinde Yasaklar*," Reşat Ekrem Koçu) denilmektedir.

Bu yasaklar kuşkusuz yoksul ve orta hallilerin evlerini etkilememiştir. Zengin evlerindeki yasak uygulanmasını Şânizade, bir fırsatla yemek yediği Halet Efendi'nin evine göre anlatıyor:

"Vakıa yedi türlü yemek geldi, fakat hepsi havuz gibi tabakların içinde... Yarısı tatlı idi ve gayet de nefis ve nadir tatlılardı. Miktarına, harcına baktım, piyasayı göz önüne getirdim, yalnız bir sofraya üç yüz kuruşluk taam tahmin ettim..." R.E. Koçu, Şânizade'nin üç yüz kuruşunun, kitabın yayınlandığı tarihin, 1950'nin yüz lirası olduğunu belirtiyor. Biz de 1950'de yüz liranın "iyi bir maaş" olduğunu ekleyelim.

İstanbul'da bir kere denenilen "yiyeceklerle ilgili israf yasağı", Şânizade'nin deyimiyle şöyle sonuçlanmıştır: "Madde temel tutmadı, herkes bildiğinden kalmadı."

İÇECEKLER

İstanbul'un yemeklerine eşlik eden en önemli içecek sudur. Bunda Müslümanlığın alkollü içeceklere izin vermemesi kadar İstanbul sularının lezzet çeşitliliğinin de payı vardır. İstanbullu iyi su diye adlandırdığı bu suların her birinin mide ve bağırsaklara ayrı etkisi olduğuna inanır. Bu inanışları da, denenmiş olduğundan doğrudur. Lezzeti, hafifliği ile ünlü İstanbul suları yanında tedavi edici (sindirim düzenleyici, idrar söktürücü) özellikleri için de içilen İstanbul suları vardır. Bu sulara sağlık folklorunda değinilecektir. İçme sularının en ünlüleri koru benzeri gezi yerlerinde aktığından İstanbullu sofrasına getiremediği suları yerinde içip yararlanmayı denerdi. Kimi suların özelliklerinin de yerinde geçerli olduğu, su taşındığında bu özelliğini yitirdiği kanısı yaygındı.

İstanbul'un en ünlü sularından biri Karakulaktır. Sindirim zorluğu çekenlerin özellikle sofrada bulundurmaya çalıştıkları bu su, hafifliğiyle tanınır. Eski İstanbullular uçarı kişileri "Karakulak suyundan hafif" diye tanımlar, üstü kapalı eleştirirlerdi. Bu suyun meraklıları aldatılmaktan korkar, onun yerine "kabız yapıcı özellikleri olan" örneğin Kayışdağı suyunun içilmesinin sindirim sistemini bozacağına inanırdı.

Çırçır, Şifa suyu, Hünkâr suyu, Taşdelen, Sırmakeş, İstanbul'un öteki ünlü ve aranan sularıdır. Ayazma, Çamlıca, Kısıklı, Kanlıkavak suları da "makbul" sayılır.

İstanbul ve Türk mutfağının su kadar önemli bir başka içeceği de meyve sularıdır. Taze meyveden günlük hazırlandığında şerbet, uzun süre dayanması için yapıldığında şurup olarak adlandırılan bu içecekler çok çeşitli meyvelerden, hatta çiçeklerden yapılır. Gül, vişne, kıvılcık, çilek, nar, koruk, demirhindi, ahududu (ağaççileği), gelincik, ağaçkavunu (turunç), badem, frenküzümü, menekşe, harup (keçiboynuzu) şurup yapılan malzemelerdir.

Şerbetler, taze meyveden suyu sıkılıp süzülerek isteğe göre su ve şeker eklenmesiyle ya da şurupların belli oranda sulandırılmasıyla yapılır. Şerbetlerin en yaygını limonatadır. Şekerinin bir iki taze nane

yaprağıyla ovulması, İstanbul'a özgü naneli limonata hazırlanmasının temelidir. Mayhoş tadından dolayı sevilen koruk şerbetine de nane katıldığını, Fatih'in mutfak defterlerindeki naneli üzüm şerbeti notlarından tahmin edebiliriz.

Uzun süre dayanması için yapılan şuruplar, bir kilo meyveye bir buçuk kilo şeker hesaplanarak hazırlanır. Şeker yarım litre suyla kaynatılıp şurup yapılır. Çırpılmış yumurta akı katılıp bir iki taşım daha kaynatılıp süzülür (Şurup berrak olsun diye). Sıkılmış taze meyve suyu ya da meyve eklenerek bir süre daha kaynatılıp, limon suyuyla kestirilir, gerekiyorsa süzülerek şişelere doldurulur. Sıkı kapaklarla kapatılarak güneşsiz, serin bir yerde korunur.

Ateşte kaynatılmadan yapılan şuruplar gül ve gelincik şuruplarıdır. Genellikle ikisi karıştırılarak hazırlanan şurup, hangi çiçek daha çoksa onun adıyla anılır. Gelincik yapraklarının siyah, gül yapraklarının beyaz bölümlerinin kesilip atılması, limon tuzu ve suyla bir cam kapta güneşte bekletilmesi temeline dayanan gül ve gelincik şurupları, gerekli renk ve kokuyu kazandıktan sonra süzülerek şeker şurubuna katılıp saklanır. Elbette bu şurupta reçellik "okka gülü" kullanılır.

Çay, İstanbul'da kahvenin eskiliğine ve geleneğine sahip değildir. Sabahlarını kahvesiz geçiremeyen İstanbullu kahvaltıyı (kahvealtı) boş mideye kahve içmemek için icat etmiş gibidir. Kimi tiryakiler için kahve, kahvaltıdan önce içilir. Kahve tartışılan ve sevilen yanlarıyla ve çayla birlikte, çayhaneler, kahvehaneler bölümünde ayrıca anlatılacaktır. Biz eski İstanbul'da kahveye kakule vb. katılarak özel kokulu (mümessek) kahve hazırlandığını burada not edip geçelim.

İslam dininin alkolü yasaklaması, bu yasağın mayalı içecekleri de kapsayıp kapsamadığı konusunu hep gündemde tutmuştur. İstanbul'un ünlü içecekleri boza ve şıraya bu yüzden hep kuşkuyla bakılmış, içkiyle eş tutulmuştur. "Bozacının şahidi şıracı", "Meyhanecinin kefilı bozacı" deyimleri de bu yüzden dilimize girmiştir. Boza genelde darının mayalandırılmasıyla yapılır. Kökeninin Asya olduğu 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin "Bozanın ilk mucidi Salsal Tatar idi; amma bozacılar pirimiz Sarı Saltuk Sultan'dır derlerse de hilaftır, çünkü bu Sarı

Saltuk Hazretleri bir ulu sultan olup bu hakir Evliya'nın ecdâd-ı Türkü (Türk atalarından) Türkân Hoca, Ahmed Yesevî'nin halifesidir ki hasib ve nesib ırk-ı tahrirdendir (değerli ve soylu temiz ırktandır)" sözleri ile de saptanabilir. Gerçi Evliya Çelebi, bozacılığı Türklere yakıştıramamaktadır ama Tatarlar da Asyalı bir ulustur. Evliya, bozanın içkiye denk sayılışından dolayı bozacıları, keyif verici içeceklerle düşkün Tatarın çingeneleri diye tanımlarsa da, darı bozasının özellikle hamile ve emzikli kadınlara yararlı olduğunu da yazar. Bozacıların orduya gerekli bir topluluk olduğunu, bozayı sarhoşluk vermeyecek ölçüde içmenin "mubah", sarhoşluk verecek ölçüde içmenin haram olduğunu da yazan Evliya, bir başka yerde "ulemanın da" kadınlar için yararlı olduğunu söylediği, katı darı bozasından içtiğinden söz eder. Bu bozanın çeşitli sertliklerde hazırlandığının bir kanıtıdır. Ahmed Cavid, 18. yüzyılda "Arnavut taifesi mir-i miran (beylerbeyi anlamına bir büyüklük sanı) bozası ve ehali-i İstanbul (İstanbul halkı) Arnavut bozası ve Tatar kavmi Kalkay derler. Eğer kısarak sütünden olur ise kırmız derler" diye yazıyor. Bozanın kırmızıla karşılaştırılması ilginçtir. Bozacıların bir dönemdeki "mîr-i mîrân bozası" adını, bozarak "mırmırık boza" (keskin boza) haline getirdiği ve sattığı dönemler de olmuştur. Evliya Çelebi sarhoşluk vermeyen "katı, beyaz, üstü kaymaklı" bozalara "Kuşadası pekmezi" katıldığını, üstüne tarçın, karanfil, zencefil, Hindistan cevizi serpildiğini söyler. Günümüzde boza daha çok bir kış içeceği ve leblebiyle içilmektedir.

Üzüm suyu şıra adıyla anılır. Tazeyken tatlı olan şıra bekledikçe ekşiyip mayalanmaya başlar. Hardal katliam "hardaliye" diye anılan ve sert içimli olan şıra hem şerbet yerine, hem de şarap yerine içilir. İstanbul'da uzun süre köfte yanında "keskin şıra" satan köfteciler vardı.

Bozanın ve şıranın mayalı içecekler oluşu, sarhoşluk değilse bile çakırkeyiflik verdiği iddiaları, İstanbulluları mayalı içeceklerden bütünüyle soğutmamıştır. İstanbul evlerinin yaygın ikramlarından biri 1950'li yıllara kadar tükenmezdir. Elma, armut, muşmula, ayva, üzüm gibi meyvelerin, olanağı varsa musluklu, bir küpe bir kat meyve bir kat şeker olarak konması, su ve bir tülbente bağlı küçük bir parça ekmek konarak yaklaşık on beş gün kadar bekletilmesiyle oluşan tü-

kenmez, bir bakıma bir karışık meyve şırasdır. Adını içinden alınan sıvı kadar su ve şeker, ara sıra meyve eklenmesi, böylece kabında hep yeni içecek bulunabilmesinden alır. 1950’den sonra yaygınlaşan dinci akımlar ve bu akımlara bağlı vaizler tükenmezin içki olduğu konusundaki vaazlarıyla bu İstanbul içeceği unutturmuşlardır.

İstanbul’da daha çok bir kahvaltı içeceği olan salep, hazırlanma zorluğu yüzünden yıllarca yalnızca gezginci salepçilerde ve pastahanelerde içilir olmuştur. Soğuk algınlığı, öksürük vb. ilacı gibi görülen salep, son yıllardaki “acele pişirme” biçiminde sütlü hazır paketleriyle yaygınlık kazanmaktadır. Salebin İstanbul kahvaltı içeceği oluşu, Ahmed Cavid’in sözlüğünde de görülür. Ahmed Cavid, İstanbul’da salebin pekmez ve şıra (pekmez yapılacak üzüm suyu) eklenerek pişirilip sabahları içildiğini, seçkin ve zenginlerinse daha çok kışın şekerle pişirip içtiklerini yazar. Ahmed Cavid’e göre salep “mukavvi-i cima”dır. (cinsel güç verici)

BESLENME İLE İLGİLİ KURALLAR VE SOFRA GÖRGÜSÜ

İstanbul’daki sofrayla ilgili görgü kuralları, tek kaptan (ortadan) çorba gibi zorunlu olarak kaşıkla yenilen yemekler dışındakilerin elle yendiği dönemle ilgilidir. Yer sofralarında yemek yenen bu dönemlerde, sağ elle yemek, ortadan aldığı eti bölüp tekrar tabağa bırakmamak, kendi önünden yemek gibi sofradaki öteki kişilerin haklarını koruyucu, tiksindirmelerini önleyici kurallar geçerlidir.

Beslenmeyle ilgili öteki kurallardan çoğu dinsel kaynaklara dayanmakla birlikte sağlıkla ilgili kurallardır ve günümüzde de geçerlidir. Dr. Müjgan Cunbur’un “Türk Halk Kültürü Araştırmaları” 1990/1 sayısında yer alan bir incelemesi, 19. yüzyıl İstanbul baskısı bir görgü kitabıdır: “Mecmaü’l-Adab”. Bu görgü ve kurallar kitabında sağlıkla ilgili uyulması gerekli kurallardan günümüzde de geçerli sayılabilecekler şunlardır: “Buğday ve arpa ununu elememek (kepekli un kullanmak), yemeği, midesini su, yemek ve soluk payı olarak üçe bölüp yemek (tıka basa yememek), ara sıra et yemekten caymak ancak bunu kırk güne kadar uzatmamak, sofrada marul ve tere benzeri yeşillik bulundurmak, kahvaltı etmeden evden çıkmamak, acıkmadan yememek ve doyuncaya

kadar yememek, yemekten önce ve sonra ellerini yıkamak, akşam yemeğinden vazgeçmemek, yemeği çok çiğnemek, ekmeğin aldığı parçasını yemek (kabuğu ya da içini yiyip geri kalanını bırakmak israftır), küçük lokmalar alarak yemek, yemeği üfleyerek yiyecek kadar sıcak yememek, yemeği sindirmeden uyumamak, ayakta ve yürürken yememek.”

Aynı kitapta, “yemeğin ve suyun üstünü örtmek, suyu toprak kapta tutmak (süzülmesini sağlar ve soğuk tutar), içi görünen bardaktan su içmek, kalabalıkla yemek yemek, yemek sırasında eve geleni sofraya çağırarak, sofrada susmayıp ferahlık veren şeylerden konuşmak, yanındaki kişileri yemeğe aşırı zorlamamak, herkesten önce sofradan kalkmamak” gibi kurallar da yer almaktadır. Kuralların dinsel sebep ve söylencelere bağlandığı bu kitapta, bugün için kolay anlaşılmayıp garip görünecek kurallar (kemik, çekirdek gibi şeyleri ağızından çıkarırken başını yemekten çevirmek) varsa da aynı şeyi öksürüp aksırırken yapmak gibi usa yatkın kurallar da vardır. Yine dinsel söylencelerle yenmesi öğütlenen sebze ve besin maddeleri şunlardır: Tuz (yemeğe başlamadan, belki açlığı bastırmak ya da tansiyonun düşmesini engellemek için), pirinç, bal, çörek otu (gaz giderici özelliği vardır), bakla, patlıcan, kabak, peynir ve ceviz karışımı, mercimek çorbası, keşkek denen buğday et karışımı yemek, hastalar için buğday unu süt ve baldan yapılan bulamaç, incir, nar, kavun, yumurta (yumurta akının yanıklara sürülmesi ve güneş yağı yerine kullanılması da öğütleniyor), zeytinyağı, hindiba, çiğ sarmısak. Listede gaz giderici, idrar söktürücü ve iştah açıcı olan razıyane (rezene) ile müshil olan kara halile ve sinameki de yer alıyor. Bu tür öğütlerin çoğu İbni Sina vb. tıp bilginlerinin öğütlerinden kaynaklanıyorsa da bu öğütlerin çoğu iklim ve yaşayışa uydurulmuştur. Örneğin İbni Sina, çok sıcak bir iklimde yaşadığından kavunun yenmemesini ya da az yenilmesini öğütler. 19. yüzyılda adını bilmediğimiz Mecmaü'l-Adab derleyicisi ise, kavunu sağlıklı bir besin olarak öğütler.

BESLENMEYLE İLGİLİ ESNAF

İstanbul'un geçmişiyle ilgili en sağlam ipuçlarını, Seyahatnamesinin 1. cildinde veren Evliya Çelebi, 1638 yılında Bağdad Seferi için yapılan

Esnaf Ordu Alayı'ndaki esnafları sıralarken beslenmeyle ilgili şu esnafları sayıyor: Sebzeciler, ekmekçiler, Yeniçeri ekmekçileri, tuzcular, çörekçiler, börekçiler, gevrekçiler, kâhiciler (üç köşeli bir kuru börek çeşidi. Yeniçeri fırınları yapardı), kurabiyeciler, simitçiler, kadayıfçılar, lokmacılar, gözlemeciler, Yeniçeri sakaları, şehir sakaları, nişastacılar, güllaççılar, peksimetçiler, uncular, pirinççiler, mercimekçiler, şekerciler, kahveciler, kasaplar, sığır kasapları, Yahudi kasapları, sütçüler, peynirciler, kaymakçılar, yoğurtçular, telemeciler (özel bir peynir türü), başçıları, pastırmacılar, buğdaycılar, arpacılar, avcılar, kuşbazlar, tavukçular, bozacılar, sübyeciler (kavun çekirdeğinden de yapılan özel bir içecek, boza kıvamındadır), balsucular (bal şerbetçileri), rakıcılar, müselleşçiler (koyulaştırılmış özel bir şarap).

Bu listede ilginç olan, Sultan IV. Murad dönemindeki bu ordu alayında, içki ile ilgili esnafın yer almasıdır. Esnaf alayında besin maddelerinin ilk üreticilerini, imalatçı ve aracıları da görüyoruz: Çiftçiler, bahçıvanlar, meyve ağaçları aşıcıları, değirmenciler, buğday çalkalayıcıları, salhaneciler, mandıracılar, İstanbul civarı çiftlikleri ırgatları, çobanlar, celepler. Bu uzun listeye besin maddesi üretimi araçlarıyla ilgili esnaf: Un elekçileri, kalburcular, elekçiler vb. sarayın beslenmesiyle ilgili sorumlular: Tavuk emini ve adamları, mutfak emini ve adamları, sofracılar vb. eklenebilir. Kaşık ve dönemin kürdanı sayılabilecek hilal gibi araçların yapımcılarını da beslenme ile ilgili esnaf arasında sayabiliriz.

Bizce bu listede göze çarpan bir başka özellik, Yahudi kasapları, sığır kasapları gibi özel kasaplar arasında, Rum, Ermeni gibi Hristiyan kasapları ya da domuz kasaplarının yer almamasıdır. Museviler, Müslümanlar gibi domuz eti yemezler, ayrıca koyunun karaciğeri din adamlarınca incelenerek kaşer (helâl, temiz) damgası vurulur. Bu yüzden bu dinle ilgili kasapların ayrı olması doğal. Acaba domuz haram ve pis sayıldığı için mi alayda domuz kasapları yer almıyordu? Belki de İstanbul'a yalnızca işlenmiş domuz eti geliyordu. Çünkü İstanbul'da domuz yağının bulunduğunu (Müslümanlar da büyüler için kullanıyorlar) biliyoruz. Esnaf alayları, meslekle ilgili gösterilerin yer aldığı bir geçittir. Evliya Çelebi, kasapların alayda yer almasını anlatırken

sayılarını da veriyor: “Kasaplar, İstanbul’un dört kadılık yerinde (İstanbul/ Suriçi, Eyüp, Galata, Üsküdar) 999 dükkân, 1700 nefer (kişi). Pirleri Hazret-i Kassab’dır, peştamalıyı Peygamberimiz huzurunda Hazret-i Ali bağlamıştır. Tahtırevanlar üzerinde kırkar ellişer okka gelir Karaman, Mihaliç, Bursa, Türkmen koyunlarını kırmızı güller ve sarı safranlarla nakşedip (resimleyip, süsleyip) ellerinde satırları, terazileri et tartarak hay ve huy ile geçerler.”

III. Ahmet’in oğullarının 20 Eylül 1720’deki sünnet şenliklerindeki esnaf alayında kasaplar, çobanları andıran bir gösteri yaparlar: “Kasaplar önlerinde boynuzları yaldızlı bir sürü katmış, kuzuların bellerine gümüş hançerli altın kemerler bağlamışlardı”. (Seyyid Vehbi) Aynı alayda daha önceki listelerde yer almayan kebabçıları da görüyoruz. Bu alayda gösteri yapan ve hediye sunan bakkal esnafı da daha önceki listede yer almaz. Bakkal sözü ya da kavramı İstanbul’da geç oluşmuş olabilir. İstanbul’dan ordu esnafı istenen 19 Recep 1108 (1697) tarihli fermanda dört çadır bakkal istenmektedir.

İstanbul’un beslenmesinde bakkal ve kasap, müşterilerine veresiye olanağı da tanınmasıyla, temel esnaftır. Sebze ve meyve semt pazarlarından ya da seyyar satıcılardan alınır. Manavlar hem genelde veresiye vermezler, hem de pazar ve seyyarlardan daha pahalı satarlar. Ahmed Rasim’in “*Eşkal-i Zaman*” adlı kitabında yer alan “Zatü’l ma’aş” adlı yazıda, anlatılan borçlu memurun asıl veresiye ilişkisinin bakkalla olduğu, kasapla belki de pek alışverişinin olmadığı şu konuşmadan da anlaşılabilir:

“(Bakkal, kasapla alacaklısı memur üstüne konuşmaktadır)

- Yine parası yok.
- Nerden bildin?
- Fesini eğri giydi mi... tutmaz.”

İstanbullu, bugün olduğu gibi dün de, gezici satıcılardan alışveriş ediyordu. Esnafın sayısının, İstanbul’a “taşradan geleceklerin” gedik denen izinlerle kısıtlanmasının kalkmasından sonra sayılarının arttığını sandığımız bu tür satıcılar hem çiğ, hem de pişmiş besin mad-

deleri satıyorlardı. Reşat Ekrem Koçu'nun "*İstanbul Ansiklopedisi*"nde "Ayak Satıcıları" maddesinde yer alan seyyar satıcıların beslenmeyle ilgili olanları şöyle sıralanabilir: Tava ciğerci (fasulye piyazıyla, gezici), bozacı, börekçi, aşureci, balıkçı (çiğ), ciğerci paçacı (çiğ), ciğer kebabçı, incirci, fodlacı (pideye benzer kaba, esmer ekmek), gözlemeci, kadayıfçı (çiğ), kâğıthelvacı, kebab kestaneci, ünnapçı (hünnap, reçel de yapılan bir meyve), ketenhelvacı, damla ve çam sakızcı, kozhelvacı, kuşlokum ve revanici, macuncu, muhallebici, manavlar (kayısı, zerdali, kavun, karpuz, üzüm, patlıcan, portakal), mısır ve kestaneciler (haşlama), midye dolma ve tavacısı (uskumru dolması yapanları da varmış), pekmezci, tahin pekmezci, peynirli pideci, pilavcı (pişmiş başla birlikte), kuskusçu, simitçi, kandil simitçisi, pideci, kasap, sucu, şekerci (akide, lokum, leblebi şekeri, kişniş ve horoz şekeri), şerbetçi, tahin helvacı, taze cevizci (iç ceviz), yoğurtçu, yumurtacı, zerzevatçı (sebzeci).

Ayak satıcılarının arasında belli alanlarda tezgâh açan ızgara ciğer ve köfteci, kasap, başpilav satıcısının anıldığı görülüyor. Bu tür satıcılar arasında, olta balıkçı, şam işi tatlı ve kurabiyeciler de yer alır. Bir de, gezici olmakla birlikte her gün müşterilere servis yapan ekmekçi, yoğurt da satan sütçü ve saka (su taşıyıcı) esnafı vardır.

Bu satıcılar yalnızca belli semtlerde dolaşırlar. Bunlardan ekmekçi ve sütçüler veresiye alışverişi yaparlar, alacaklarını aydan aya alırlarmış. *İstanbul Ansiklopedisi* madde yazarlarından Muzaffer Esen ve Vasıf Hiç, bir tür borç listesi olan çeteleyi ve kullanılışını şöyle anlatıyorlar:

"Bugünkü neslin belki yalnız adını işittiği çetele adi bir tahta parçasından ibaret olup, o devirde sütçünün, ekmekçinin hesapları aydan aya çetele ile görülürdü. Sütçü kendisine kapı aralığından uzatılan bir kâse ile beraber çeteleyi alır, sütü ölçer boşaltır, sonra çeteleye verdiği miktarı çizer, yani bir okka için tahta üzerine iki tarafı örülmüş derin bir çentik, yarım okka için yalnız bir tarafa vurulmuş bir çentik." (M. Esen) "Ekmekçi belinden bıçağını çıkarıp çenter (çeteleyi), ev sahibi o çeteleyi bir tarafa muhafaza eder, böylelikle ay başına kadar o yarım bilek kalınlığındaki tahta inceler; para verileceği vakit çentikleri sayılır, görülen hesapta bıçak yine çıkar, ya tamamen verilip çetele atılarak bir yenisi meydan alır veyahut yeni çeteleye eskilerden kalmalar

da çentilip ekmekçiği biraz infiale sevk eder (gücendirir). (...) Bir iki ay hesabı birbirine karışırsa, çeteleler elden ele, kafadan kafaya vurulduğu da görülürdü.” (V. Hiç)

Ahmed Rasim bu tür satıcıların seslerinin nasıl rahatsız edici olduğunu, alaylı bir dille, pek çok yazısında anlatır. Bunlardan beslenmeyle ilgili olanları, hangi maddeleri sattığı belli olmayanları açıklayarak örnekleyelim: “Piyazım! Piyazım!” (piyazcı), “Yandı kebab” (kebabçı), “Francelas!” (francala denilen tür ekmek satıcısı), “Pideler! Has!”, “Güler yüz, tatlı dil, gül yanak, söğüşçü” (söğüş baş), “Haniya barbunyanın tavası!” (Tava balık), “Hûrup! Hûrup!” (Harup, yani keçiboynuzu şerbeti), “Sucis” (Sucu), “Bu...zdan için” (Sucu ya da şerbetçi), “Kaymak!”, “Kuzudur! Süt kuzusu! Ciğerim! Ciğerim! Kebabım!” (Ciğer tava satıcısı), “Ne beyaz, ne çiçe....k keten helvam!”

İstanbul’un gezginci satıcılarının kimilerinin zurna, keman gibi müzikle (macuncu), kimilerinin manilerle (nane şekerci, keten helvacı) mal sattığı dönemler de olmuştur. Günümüzde satılan madde türleri değişmişse de, seyyar satıcılık sürmektedir. Baş pilavın yerini tavuklu nohutlu pilav almış, köfte ciğer ızgaracılarına seyyar kokoreççiler eklenmiştir. Seyyar börekçiler sade ve peynirli çeşitlerine son yıllarda zeytinli ve patatesli türler de katılan poğaç, Sarıyer böreği yanında “beton” da denilen, isteyene pudraşekeri serpilerek satılan Kürt böreği; çiğ börek adıyla satılan, çoğu peynirli börek, bazen de hazır yufkadan kızartılan ve gözleme adını verdikleri bir tür börek satmaktadır. Lahmacun, çiğ köfte ve içli köfte satıcıları 1970’li yıllarda kalabalıklaşmış, işçi semtlerinde sabahları kahvaltılık (peynir, reçel, zeytin ezmesi, salam) sandviçi yapan seyyar satıcılar da artmıştır. Denebilir ki, İstanbul’un ayaküstü doymasına seyyar satıcılar son otuz yılda büyük katkı sunmuştur.

NİZAMNAMELER VE CEZALAR

İstanbul esnafına gönderilen nizamnameler, dönemlerinde besin maddelerine yapılan hileleri de açıklamaktadır. 1630/31 ve 1680 yıllarındaki nizamnamelerde şu saptama ve kısıtlamaları görüyoruz:

“Ekmekçiler, çörekçiler: Ekmekçinin ekmeği ve çörekçinin çöreği çiğ, kara, ekşi ve noksan olmaya, olursa dirheminden 1 akçe ceza alına. Eleklere sık olup ekmek kepekli olmaya, olursa ekmekçiye muhkem siyaset oluna (Ceza verile). Kasaplar: Koyunu keçiden ve erkeği dişiden ayırt edip satacaklardır. Koyunun semizi saklanıp arığı (zayıfı) kesilmeyecektir. Dükkânlarında her zaman et bulundurmaya mecburdurlar. Bunlara riayet etmeyen kasabın hakkından geline. Börekçiler: Koyun eti kıyması kullanacaklar, böreğin soğanı çok, eti az ve ekseri yeri boş olmayacaktır ve iç yağı karıştırmayacaktır. Lokmacılar: İşledikleri lokmanın hamuru çiğ olmaya ve balı (şerbeti) akideli ola (kıvamı koyu olmalı). Bakkallar: Malın iyisini fenasını ayırt edip satacaklardır. Terazileri çok doğru olacaktır, eksik tartıp satan bakkalın hakkından geline. Yoğurtçular: Sütleri gözlene (kontrol edilsin), su katılmış süttten yoğurt yapılmaya ve yoğurda nişasta katılmaya. Kaymakçılar: Kaymağa nişasta katmayacaklardır. Helvacılar: Helvanın her çeşidine balın en iyisini kullanacaklardır. Şerbetçiler: Şerbetlerin miski ve gülsuyu ve lezzeti yerinde olacak, karlı buzlu satılacaktır. Turşucular: Turşularını iyi ve âlâ sirke ile yapacaklardır, turşuda kepek ekşisi kullanılmayacaktır” (*İstanbul Ansiklopedisi*).

Esnafların kontrolünde hile ve usulsüzlüklerde verilen cezaların yarı mizahi bir anlatımı Musahipzade Celâl’in “İstanbul Efendisi” (Belediye Reisi) adlı piyeste de görülebilir. 19. yüzyıl sonunda yaşamış Üsküdarlı Âşık Râzi, bu tür cezalandırmaları uygulayan bir Çardak Kolluğu Çorbacısı ağzından, âşık olduğu bir genç helvacıya verilen cezayı “yüz değnek ve altı ay hapis” olarak özetliyor. Râzi’nin öyküsünde, Çavuş, kendisine daha önce yüz vermeyen “ay parçası, şuh” helvacıyı “prangadan” kurtarıp, zindan yerine “kolluğa kaldırma” izni alır. Bunun da helvacı için kurtuluş mu ceza mı olduğu ayrıca tartışılabilir.

Ahmed Rasim’in satmak için değil de “reklam için” bir hile hazırlayan balıkçısıysa bir kurgubilim gibidir: “(...) balıkçı sattığı kalkanlardan birinin ense tarafına bir makine yapmış Romanya’dan buraya kadar tahte’l-hıfz (muhafaza altında) geldikten sonra balıkhanede, dükkânda günlerce durmuş, geceler geçirmiş zavallı mürde-i bi-haberi (ölüyü) oynatıp duruyor” (Oynar oynar, *Gülüp Ağladıklarım*)

İstanbul’da beslenmeye verilen önem kadar, bu konulardaki hilelerle uğraşmak da bir yaşam biçimidir.

AŞÇILAR, LOKANTALAR

17. yüzyıldaki esnaf nizamnameleri ve narh defteri aşçılarından söz ettiğine göre, İstanbul’da ev dışında yemek yemenin tarihi oldukça eskidir. O yüzyılda güzel bir Türkçeye aşçı denilen bu tür dükkânların açık havada servis yapılanları da, çadır içinde seyyar olanları da bulunduğu söz ediliyor. 19. yüzyılda Yenicami arkasında böyle bir yerin gravürü de Ç. Biseo tarafından yapılmış. 1640 tarihli narh defterine göre; yemekler, daha çok tartıyla satılıyor. Lahana sarması 20 tane, ciğer kebabı 40 büyük lokma, şiş kebabı yarım zira (arşın, 75-90 cm. arasında bir uzunluk ölçüsü) boyundaki şiş dolusu olarak fiyatlandırılıyor. 1680 yılındaki nizamname ve narh defterlerinde yemeklerin çığ ve tuzlu olmaması, kâselerin temiz, kazanların kalaylı, çanakların yeni ve sırlı (sırçalı), çalışanların önlüklerinin temiz pak olması koşulları yer alıyor. Kuzu büryanlarının (bir tür kebab) önce suya ısıtılıp ya da yahni edilip pişirilmesi, büryanın üstüne aldatıcı şeyler sürülmesi yasaklanıyor. Yasaklar arasında içyağıyla yemek pişirmek, Hristiyan çıracak çalıştırmak, eski önlük kullanmak da var.

1655 tarihli bir fermanla, seyyar aşçıların kimilerinin evlerde yemek pişirdiği, kullanılan ateşlerin çokluğundan mahallelinin şikâyetçi olduğu, yangın tehlikesinden dolayı aşçıların sokaklarda satacakları yemekleri bundan böyle dükkânlarda pişirmesi buyruluyor.

Muzaffer Esen; *İstanbul Ansiklopedisi*’nde, İstanbul’daki aşçılarda 1908’e kadar et kızartmaları, kuru fasulye, nohut gibi sebzeler, ıspanaklı yumurta, dolmalar, pilav ve makarna gibi yemeklerle “gaziler” denilen ırmık helvası bulunduğunu yazıyor. Baklava ve kadayıf gibi tatlıların tatlıcılarda, sütlu tatlılarınsa muhallebicilerde satıldığını belirtiyor. Esen’e göre, 1908’den sonra tatlıcılar (ve herhalde muhallebiciler) tavuk, pilav, börek ve poğaçaya satmaya başlamış, bu durum aşçı müşterilerini azaltmış. İçkili lokantalar ve mezeciler de aşçıların yeri-

ni almaya başlayınca Tavukpazarı, Tahtakale ve Yenicami çevresindeki aşçılar ya lokantaya ya da meyhaneye dönüşmüş. 1946 yılında eski tip aşçıların Tahtakale’de bir iki örneği varmış.

Sermet Muhtar Alus da kendi döneminin ünlü aşçı ve lokantalarını sayar. Bunlardan Mıgırdıç Tokatlıyan’ınki önceleri Kapalıçarşı çevresindeki Mahfazacılar’ı Sokağındaymış. Alus, bu dükkânın “işlek günlerine” yetişemediğine ama bu dükkânda “zeytinyağlı patlıcan, yaprak, lahana dolmaları; balık, midye dolmaları; bol sarımsaklı pilavlar; un süt ve şekerle yapılan, tarçın ekilip sıcakken yenen haviç gibi Ermenikâri yemeklerin her çeşidinin bulunduğunu yazıyor. Mıgırdıç Tokatlıyan, daha sonra Beyoğlu’na geçmiş, “alafranga” kahve ve lokanta açmış: Splendide. Bir bölümü şekerleme ve pastaya ayrılan Splendide’in açılış tarihi 1893. O yıllarda sıcak yemekler “üstünde ispiroto lambası ve sahan konacak tertibat bulunan lastik tekerlekli yayvan araba ile müşteriye getirilirmiş.” Alus, Ahmed Rasim’in “*Şehir Mektupları*”ndan öğrendiği bu bilgiye tabldot yemek servisi yapıldığını da ekliyor.

Sermet Muhtar Alus’tan lezzetli ve keseye uygun yemekler satan Mıgır Pamukçuyan, Aşçı Agop gibi ünlü aşçılar yanında, 1935 yılında “Pandeli” kadar ünlü ve pahalı Ekonomi Lokantası’nı da öğreniyoruz. Karaköy’deki bu seçkin lokantaya yalnız başlarına girmeye çekinen hanımefendiler, Karaköy’deki börekçinin üst katına çıkar, yemeklerini Ekonomi’den getirtirlermiş. Sirkeci çevresindeki en ünlü ve fiyatları uygun lokanta Ali Efendi’ninmiş. Ünlü yemekleri çöp kebabı, patlıcan beğendi, ıspanak kavurma, karaüzümlü beyaz pilav, bol cevizli yassı kadayıfmış. İstanbul’da dönem dönem ünlenen lokantalar arasında Konyalı, Hacı Baba, Abdullah Efendi, Hacı Salih, Pandeli ve Borsa sayılabilir.

Konyalı Muzaffer Hamid, Konya yemeklerini öven hemşerisi Nurrettin Rüşdü Bingöl’ün “Külfetsiz Nimetler” adlı destanına İstanbul yemeklerini öven “İstanbul’un Külfetli Nimetleri”yle yanıt vermiş.

1927 yılında yazılan bu uzun şiirde İstanbul’un ünlü lokanta ve yemekleriyle ünlü semtleri sayılır:

İstanbul nimeti Konya'dan çoktur
Şişkinse cüzdanın sana yok yoktur
Karnın acıktı mı gir lokantaya
Sirkeci uzaksa in Galata'ya
Karaköy'e damla börekçiye gir
İster peynirli ye, ister kıymalı
Fakat iki papele de kıymalı
(...)
Tatlıcı dükkânı her lahze açık
Uyar yok bu işte Recep Usta'ya
Tepsiler üstünde durmuş sustaya
Baklavalara, çeşit çeşit tatlılar
Uzaktan yutkunma ha, salyan akar
(...)
Emret tavukgöğsü yahut bir sütlaç
Tatlı, gençlik için zevkli bir ilaç
(...)

İstanbul'da daha neler var neler
Buhara pilavı bir başka nimet
Doyulur mu lezzetine insaf et!
Eyyüb'ün kaymağı ihmal edilmez
Kuzusuz Kâhtâne'ye gidilmez
Yakacık inciri tadından yenmez
Bir okkadan azı mideye sinmez
Gül gibi çileğe ne ad takalım
Yolcu getir bize bakalım
(...)
Hediyesiz çıkar gelersen eğer
Burda ne musakka yersin ne döner.

Bu destanda anıldığı gibi İstanbul'un kaymağıyla ünlü semti Eyüp'tür. Aynı semt uzun süre kebabçılarıyla da anılmıştır. Bugün bile Beykoz paça, Kanlıca yoğurt, Boğaziçi balık, Sarıyer börek yemek için gidilen semtlerdir. Mezbaha Sütlüce'den kaldırıldıktan sonra buraya uykuluk (bir tür sakatat) ızgara yemek için gelenler artmıştır.

Bugün İstanbul’da pek bostan kalmamasına karşın, Kartal’ın pırasası, Bayrampaşa’nın enginarı, Çengelköy’ün badem hıyarı, Arnavutköy’ün çileği, Yedikule’nin göbekli marulu anımsanır ve pazarlarda bu ürünler bu adlarla övülür.

HAMAM

Hamam, Türk geleneğinde hem dinsel, hem fiziksel temizlik için gerekli bir mekândır. Bugün Anadolu'nun kimi yörelerinde, örneğin Bilecik köylerinde bakımı sırayla yapılan köy hamamları var. Hem temizlik, hem kimi toplantılar için bir mekân olan İstanbul hamamları, çoğunlukla külliyele gelir getirilmesi amacıyla yapıldığı için, gelir getirmede zaman yıktırılmış, eski örneklerinin pek azı günümüze kalmıştır. Genel kullanıma açık bu hamamlar yanında, konak ve saraylarda da hamamlar vardı. Çoğu bulunduğu bina ile yıkılmış ya da özgünlüğünü kaybetmiş bu hamamlardan Çamlıca Kız Lisesi olarak kullanılan konağın hamamıyla, Topkapı ve Dolmabahçe Saraylarının Hünkâr Hamamları günümüze kadar kalan ender ve güzel örneklerdir. Genel kullanıma açık hamamların (çarşı hamamı) çoğu kadın ve erkekler için ayrı bölüm ve kapıları olan "çifte hamam"lardır. Tek hamam denilen hamamlar kadın ve erkeklere gün, bazen de belli saatler ayrılarak kullanılır.

Evliya Çelebi, "*Seyahatname*"sinde 17. yüzyılda, İstanbul'da yaklaşık 150 hamam bulunduğunu, İstanbul'daki en eski Türk hamamının Fatih'in yaptırdığı Irgat Hamamı olduğunu, buna "Hıristiyan tarzı değiştirilerek İslam adabına uygun biçime sokulan" Azaplar Hamamı'nın izlediğini yazar. Evliya'ya göre; bu iki hamamdan sonra yapılan Vefa, Eyüb ve Çukur Hamam'dan en büyük ve en güzeli Çukur Hamam'dır. Oturma yeri beş bin kişi alan bu hamam 110 kumalıymış. Yine Evliya'ya göre İstanbul'un en güzel ve aydınlık hamamları Haydarpaşa, Süleymaniye, Valide ve Küçük Havuzlu Hamamlarıdır. Âşik

Türabî, İstanbul hamamları sayısını 19. yüzyılın sonunda 200 olarak bildirir: “Şehr-i İstanbul’da iki yüz adet hamam-ı dilküşâ, sahn-ı muhabbet vardır.”

Genel olarak soyunmalık (camegâh/comekân), soğukluk, asıl yıkanma yeri olan sıcaklık (iç hamam/harara) olarak üç bölümden oluşan hamamların bölümlenmelerinde zaman zaman değişiklikler yapılmıştır. Reşat Ekrem Koçu, soyunmalık bölümlerindeki asma katların 1826’dan sonra eklendiğini, aslında bu bölümde mermer peykelerin bulunduğunu *İstanbul Ansiklopedisi*’nde yazar. Bazı eski İstanbul hamamlarında, Musevilerin dinsel temizlikleri için girdikleri “batak havuzu” bulunmuş. Suyu haham tarafından kutsanan ve ara sıra değiştirilen bu havuz genellikle kapalı durur, istek üzerine açılmış.

Hamamlar yıkanma yanında, kadınların gelin hamamı, lohusa hamamı, erkeklerin tulumbacı iftarı ve yangın dönüşü hamamı gibi toplantılar için kullandıkları bir genel toplantı yeridir. Koçu, kimi hamamların evsiz barksızlara mekân olduğunu, külhanbeyi deyiminin de bundan türediğini,

II. Abdülhamid döneminde bile bir tür otel görevi yapan sabahçı hamamlarının bulunduğunu yazar.

YABANCI GÖZÜYLE

“*XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul’da Gündelik Hayat*” yazarı Robert Mantran, İstanbul hamamlarını şöyle anlatmaktadır: “Başka bir rahatlama ve eğlence yeri de hamamdır, İstanbul’da bunlardan çok sayıda vardır ve bunların kimi lüks, kimi mütevazı; kimi çok, kimi az gidilen yerlerdir. İstanbullu hamama önce yıkanmak, masaj yaptırtmak, kendini ovdurtmak, tıraş olmak için gitmektedir. Bu hamamlardan bazıları Hristiyanlara ve Musevilere tahsis edilmiştir, diğerleri de kadınlara ve erkeklere sırayla hizmet vermektedir. Halkın büyük bölümü için hamamlar, dost ve ahablarla karşılaşılacak buluşma yerleri haline gelmiştir; yıkanıp, masaj yaptırdıktan sonra halvet odasında çay veya kahve içerek ve çubuk tüttürerek, dostlarla sohbet edilmektedir.” Mantran, Müslümanlarla Hristiyan ve Musevilerin aynı hama-

mı kullanabildiklerini, ancak kurna ayrılığı, ayrı renk peştamal ya da nalin gibi kısıtlamaların bulunduğunu, kadın ve erkeklerin ayrı bölümlerini kullandığı çifte hamamları öğrenmemiş olmalı. Hamamların kimilerinin “kuşkulu bir ün edindikleri”, “zevk ve sefahat yuvaları haline geldikleri” ile ilgili notları İstanbul folklorunda da yer etmiş gerçeklerdir. Ancak “nadir olarak” “kötü ün yapmış hamamlarda meydana geldiğini belirttiği”, “hamamların kadınlara ayrıldığı sırada, sarhoşların ve kötü ahlaklı kişilerin kapıları zorladıkları (...) kadınların bunun üzerine çığılığı bastıkları ve rezalet çıktığı” saptamasını bizce Karagöz oyunlarından birine göre yapmıştır. Bu oyunun adı “Çifte Hamamlar”dır. Bu oyunda Karagöz, natırların ve kimi kadın müşterilerin hamama erkek aldığını ispatlamak için zorla hamama girer.

HAMAM ÇALIŞANLARI

Hamamlarda çalışanların görevleri ayrıdır, görevlerine göre adlandırılırlar. Ayrıca aynı görevi yapanlar, kadın ve erkek hamamlarında değişik biçimde adlandırılırlar. Erkekleri yıkayan hamam çalışanı tel-lak (dellak), kadınları yıkayan hamam çalışanı ise natır diye çağrılır.

Hamamın en önemli bölümü, hamamın ısınmasını sağlayan külhan bölümüdür. Dışarıdan da girişi bulunan bu bölümü külhancı yönetir. Uzun süre yersiz yurtsuzların da barınmasını sağlayan külhan, dilimize külhanbeyi deyiminin de girmesine yol açmıştır. Külhanda barınan yersiz yurtsuzlar külhanbeyi diye anılır. Kendi aralarında belli kuralları olan, bir tür tekke gibi örgütlenen külhanbeyliğinin pirinin, Gazneli Mahmud zamanında yaşamış olduğu söylenen Layhar olduğuna inanılır. Bir külhanda yaşayan ve şarap tortusu yediğinden dolayı Layhar (çamur yiyici) diye adlandırılan bu adamın bir tür müridi olan külhanbeyliğine, kimsesizler, küçük yaşta ve bir tür sınavdan sonra alınırdı. Bey sanının alay etmek için olduğunu söyleyenler olduğu gibi anası babası belirsiz çocukların çoğunun beyzadeliliğine inanıldığından bey diye çağrıldıklarını iddia edenler de vardır. Pek çok resmî yazışmada “hamam hammalları / hamal beyler” diye anılan bu topluluk, on kişisi bir deste olarak saptanmış, destebaşılarının yöne-

timine verilmiş, adları hamam çalışanları yanına kaydedilmiştir. Yemeklerini külhanda yiyen bu topluluğun genç hamam çalışanlarıyla görüşüp konuşması da yasaktır. İstanbul kadılığının tellaklıkla ilgili nizamnamede: “Taze, nevhat (sakalı yeni çıkan), çârebru (bıyığı yeni çıkmış) tellaklar külhanda yatar kalkar hammal beylerle asla konuşamaz, onlarla ülfet edemez (görüşemez, dostluk kuramaz)” (*Patrona Halil*”, R.E. Koçu)

Kendi aralarında özel bir dilleri (argo) olan külhanbeylerinin 19. yüzyılda sayısının çok arttığını söyleyen Koçu, 1846’da külhanları bastıran Serasker Rıza Paşa’nın, 800 külhanbeyi topladığını, bunların çocuk ve yeni yetme (12-18 yaş) olanlarını devlet fabrikalarında, özel bir disiplinle çalışmak üzere işçi, 18 yaşından büyüklerini İstanbul dışındaki ordulara asker yazdığını kaydediyor.

İstanbul’da külhanbeyi sözü hep bir aşağılama sayılmış, kabadayılar bile külhanbeyi sanılmaktan, öyle adlandırılmaktan korkmuşlardır.

Reşat Ekrem Koçu, erkekler hamamındaki görevlileri hamam parasını alan, “çekmecesî camekânda, yapıya yakın bir yerde olan” hamamcı, camekânda görevli hamam çalışanı olan natır, görevi müşteriye yıkamak ve masaj yapmak olan tellak, camekândaki görevi müşterinin pabucunu silmek ve pabucu çevirmek olan yanaşma ve giyinen müşteriye ayna tutan natır yamağı diye tanımlar. Koçu bu görevlilerin giyimlerini şöyle çiziyor: “Müşteri yıkamadıkları zamanlarda tellaklar, camekânda bir köşede, çıplak omuzlarına bir peştamal atarak otururlar. Hizmetleri camekânda olan natırlar ise daima giyimli, fakat ekseriya çıplak ayaklarında bir mercan terlik ve pantolonları üstüne, sair bazı esnafta olduğu gibi bir peştamal bağlamış bulunurlar. Camekânın bir siması da müşteriye pabuç çeviren ve müşterinin pabucunu silen yanaşmadır; yanaşmaların natırdan bir nazarda ayırt edilmesi, bellerine peştamal bağlamamış olmasıyla mümkündür.” (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Kadın hamamlarının çalışanlarını Ahmet Rasim, ‘Hamamcı Ülfet’te şöyle sıralıyor: Hamamcı hanım, natır, usta, ana kadın.

Ahmet Rasim, bu kişilerin görevlerini şöyle açıklıyor:

“Hamamcı hanım ya hamamın sahibesi veya kiracısıdır, daima çekmece başında oturur, bir giren olursa ona:

– Buyursunlar efendim. Her çıkana:

– Sağlık sular olsun inşallah yine buyrun, güle güle kirlenin! der, bu iki halin arasında yıkanıp giyinmeye gelenlere:

– Haklaşalım!

Sözünün ardından elindeki para bırakılacak tahtayı uzatır...

Sıradan müşteriler için çekişe çekişe pazarlık eder, kibar hanımlar için tabii daha nazıkçe, daha yüksekten hesap görürdü.

Natırlar hamama girince tas alırlar, içeriye götürürler, kurna gösterirler, birinci sınıf hanımların koltuklarına girerler, çıkarken havlularını getirirler, yine koltuğa girip çıkarırlardı. Ustalar yalnız yıkamak işiyle meşgul olurlardı. (...) Ana kadın hamamın temizliğine bakar.”

Münevver Alp ise, kadınlar hamamında, hamamcı hanım, natır hanım ve ana kadın diye adlandırılan çalışanlar olduğunu söylüyor. Bu farkın nereden doğduğunu bilmiyoruz. Münevver Alp’e göre natırlar müşteri yıkamakla meşgul oluyorlar. Alp, hamamlarda susam helvası pişiren helvacı bacıların bulunduğunu da kaydediyor. (*Türk Folklor Araştırmaları*)

Kadın hamamındaki görevlileri özel bir günde anlatan Ahmet Rasim, Hamamcı Hanımı kabak çiçeği elmas iğne, salkımlı elmas küpe, kordonlu mineli elmaslı saat, enseden geçme bir dizi küçük inciyle birbirine bağlı on, on beş sıra iri inci takmış, etekleri belde şal örneği entari giymiş, belinde ucu işlemeli ipek kuşağı, başında büyükçe menekşe oyalı yemenisi, ayağında sırma tasmalı nalınıyla tanımlar. Her halinden hamamın en yetkili kişisi olduğu bellidir. Boynunda da bir tenteneli mendil vardır. Natır hanımın takısı yalnızca kulağındaki küpelerdir. Onun da yemenisi oldukça gösterişli bir oyayla bezelidir. Sırtında, yine etekleri belde güllü bir entari, ayaklarında tasmalı işli, yüksek zarif sedefli ceviz nalınlar vardır. Usta hanım da benzer bir kılıktadır. Yalnız anakadın “başta oyasız bir yazma, arkasında koyu kahverengi dallı bir entari, ayağında düz kayış tasmalı bir nalın”la dolaşır.

HAMAM ADABI

Hamamın Türk yaşamındaki önemi ordu esnaf alayındaki gösterilerinde de görülür. Bu alaydaki yuvarlak camlarla süslü keçeden hamamlar büyük olasılıkla kullanılan “seyyar hamamlar”dır. Evliya Çelebi, hamamcıların “zengin, salih (din kurallarına uygun davranan, iyi) kişiler olduklarını, pirlerinin Muhsin bin Osman olduğunu, peştamallarını Hz. Ali’nin huzurunda Selman-ı Pak’in bağladığını” kaydeder. O yıl (17. yüzyıl ortaları) “İstanbul’un 4 kadılık yerinde 150 kadar” hamam vardır; hamamcılar alayda “küheylan atlara binip” pürsilah boy gösterirler. Arabalar üstündeki keçeden hamamlar önünde, güzel vücutlu yarı çıplak tellaklar hamamlarının adlarını bildirirler: “Gel a!.. Vefa Hayatım!.. Gir hâ!.. Hacıkadın Hamamına hânım!.. Gör a!.. Çinili Hamamı sultânım!” Alayda ibrişim peştamalları, “perişan kâkülleri” ile dikkati çeken “hamamcılara yamak dellak esnafı” 2000 kişidir. Birbirlerine kese ve miskli sabunlar sürerek gösteri yapan tellakların pirleri Ubeyd-i Mısri’dir, peştamallarını da yine Selman-ı Pak bağlamıştır. Hamamcılara yamak natır esnafı ise 1000 kişidir. Peştamallarını yine Selman-ı Pak’in bağladığı bu esnafın piri Mansur bin Kasım’dır. Ayaklarında sedefi abanoz nalınları, belle-rindeki peştamalları üstüne kuşandıkları kılıçlarıyla boy gösterirler. Tellak ve natır sayısının hamam sayısına oranı, bir hamamda yaklaşık 20 kişinin çalıştığını gösterir. Bu kişiler için de elbet nizamnameler vardır. Bu nizamnamelerden 18. yüzyılda düzenlenen bir tanesi, tellakların milliyetiyle ilgilidir. Arnavut tellak sayısına kısıtlama getirmektedir. Ölen ve sılaya giden tellakların yerine Türk tellak alınacaktır. Bu nizamnamenin 1734’te çıktığını, 1730 yılındaki Patrona Halil ayaklanmasının önderlerinden Patrona Halil’in Arnavut asıllı bir tellak olduğunu, ayrıca gemide de çalıştığını söylemek, “Arnavutlara tellaklık yasağı”nın nedenini açıklayabilir.

Hamamlarda geçerli kuralları ikiye ayırabiliriz, İstanbul Kadılığının nizamnamesi, hamamcıların koyduğu ortak kurallar. Kadılık nizamnamesine göre her hamamdaki çalışanlar zincirleme kefalet altındadırlar ve hepsinin durumundan “en kıdemli uşak olan sernöbet tellak” sorumludur. Hamam ücreti “gusl için giren”e (gusül abdesti

alana) bir akçe, kese sürünüp tıraş olana iki akçedir (1640 yılında). Bu ücret için konulan yan kurallar, içinden geldiği için, insanlık adına (mürüvveten) daha fazla ücret vermenin yasak olmadığı; tellak ve natıra para vermenin (bahşişin) hamamcı ücretini vermemeyi gerektirmediği; müşterinin özellikle yoksullar ve şehrin yabancıları yolcular, tellak ve natıra para verip vermemekte özgür olması, tellak ve natırın bahşiş isteyememesidir. Bahşiş veren müşterinin ise, başına eline ve elbisesine gülsuyu serpilerek ağırlanması gerekir.

Yıkama, masaj ve tıraş gibi görevleri olan tellağın müşteriye karşı görevleri kadılık buyruğunda şöyle belirtilir: “Tellak kese ve sabun sürdürmek isteyen müşteriye hizmetle mükelleftir. Kese ve sabun bedelini hamamcı alır, tellağın hakkı, müşterinin mürüvveten vereceği bahşiştir, müşteri mürüvveten bahşiş vermezse tellak bahşiş isteyeemez. Müşterisini yıkayıp çıkaran tellak bahşiş için onu göz hapsine alamaz. Tellak müşteriyi yıkadıktan sonra temiz ve kuru peştamal ve silecek verir. Müşteri hamamda dilediği tellağı kullanır, şu gelsin dediğinde o uşak gitmeye mecburdur. (Eğer müşteri gayrimüslim ise, tellak onu yıkamamakta serbesttir). Tellak müşterisini yıkarken terini onun üzerine damlatmamaya gayetle dikkat edecektir. Müşteri yıkanırken tellaklar birbirini göz hapsine alamazlar, laflarına kulak veremezler; hizmette olan kendi yamağı genç olsa dahi kapanmış halvetlere (bir kişinin yıkanmasına özel bölüm) giremezler” (R.E. Koçu, *Patrona Halil*). Müşteriyi rahat ettirmeye yönelik bu kurallara 1630 ve 1680 yılı nizamnamelerinden yine R.E. Koçu’nun özetlediği şu kuralları ekleyebiliriz: Tellakların eline ayağına çabuk, canlı olmaları, müşteriden ayırt edilmeleri için yalnızca siyah ibrişim peştamal kuşanmaları; kullandıkları tasların kalaylı, peştamalların temiz ve sağlam, usturalarının keskin olması, vücut (tüy temizliği) ile baş usturalarının ayrı olması, birbiri yerine kullanılmaması, müşteri tıraş edilirken boynuna peştamal tutulup tellağın terinin müşteri üzerine akmasının engellenmesi. (*İstanbul Ansiklopedisi*; Osmanlı Tarihinde Yasaklar) Bu nizamnamelerde natırlar da tellaklara benzer peştamal kullanmaları, müşteriye temiz futa (ipek peştamal) silecek (havlu görevi gören pamuk peştamal) vermeleri konusunda uyarılıyordu.

Hamamcılarının koydukları kurallar, hamamın açılış kapanış saatleri, hamam ve peştamal temizliği ile ilgili yükümlülüklerini, yemek ve yatma yerleri, izin günleri ile ilgilidir. Hamamın açılış kapanış saatleri ezan saatlerine göre belirlenmiştir, sabah ezanı okunurken açılan hamam yatsı ezanında kapanır. Bu hamamın yazın daha uzun süre açık olması demektir ve İstanbul’da kadınlar akşam ezanıyla evlerinde olduklarından kadın hamamları için geçerli değildir. Bu kural, otel yerine kullanılan sabahçı hamamlarında da geçerli olmamalıdır.

Tellaklar hamamın açılış saatinden itibaren kahve ocağı yanındaki peykede “soyunuk, hizmete hazır” otururlar, birbirleriyle yüksek sesle konuşup şakalaşamazlar. Müşteriyle tatlı dille konuşmak, her emrine uymak, müşteri “dilenci de olsa” hatırını korumak, zorunludur.

İşleri bu kadar ağır alan tellaklar, bir de yanlarına yamak verilen gence, yıkama, vücut ovma ve çiğneme (masaj) “hünerini” öğretmekle yükümlüdürler. Sabah ve akşam, parasını ortak verdikleri birer tencere yemek pişirip yerler, külhancı bu yemeğin parasına katılmaz, ama yemeğe ortaktır. Yemeğin ne olacağına da sernöbet (kıdemli) tellak karar verir. Müşteriyi “sofa veya halvet kurnasında” yıkayan tellak işini bitirdikten sonra o kurnayı ve çevresini temizlemek zorundadır. Ayrıca hamamın büyük temizliğine katılır. Natır ve tellakların haftada bir gün izinleri vardır. Gece camekânda ayrı bir merdivenle çıkılan şirvan denilen bölümde yatarlar. İsteyen, döşek yerine peştamal sermek koşuluyla soğuklukta yatabilir. Hamamın büyük temizliğinden sonra, sabah hamam açıldığında dönmesi koşuluyla hemşerilerinden birine gece yatısına gidebilirler. Kendileri de hamama yatıya çağırabilirler.

Tellakların işleri arasında yer alan büyük temizlik, hamam kapısı kapandıktan sonra camekân ve soğukluk dâhil tüm hamamın süpürülüp yıkanmasıdır. Bu arada çamaşırcı olarak seçilen üç tellak kullanılmış silecek, havlu, destmal (büyük mendil) ve peştamalları yıkar, kafese (ortasına mangal konulan tahta çatı) asarak kuruturlar.

Kadın hamamlarında, natırlar, ustalar, ana kadın hamamda yatamazlar. Kadın müşteriler kendi peştamal ve havlularını getirdikleri için, çamaşır yıkama zorunlulukları da yoktur.

Hamamda müşteriye nasıl davranılacağı, müşteri bahşişe zorlanmayacağı vb. kurallarının her zaman geçerli olmadığı, hamam parasına zorlanan, yoksul olduğu için iyi davranılmayan müşteri fıkra ve masallarından da bellidir.

Nizamnamelerde, yalnızca Müslüman olmayan müşteriler için kısıtlama getirilmektedir. Müslüman olmayan erkek müşteriler camkânda kafes yanında soyunacaklar, hamama nalınsız girecekler, kullandıkları peştamallar da işaretli olacaktır. Koçu, nizamnamedeki “peştemallere halka alamet konula” cümlesini, demir halka konulması olarak yorumluyor. Bu cümle “ ‘halk’a alamet (halkın anlayacağı işaret) konula” olarak da okunabilir. Yani renk vb. ile bir bakışta tellaklarıinki gibi ayırt edilebilir peştamallar kastedilmiş olabilir, bu akla da yakındır. Koçu 18. yüzyıl başında Sadrazam olan Kalaylıkoz Ahmet Paşa’nın, “gayrimüslimlerin peştamallarına çingirak bağlattığını” da yazıyor. Ancak bu iddiası kaynak göstermediği için inanılmaz geliyor.

Müslüman olmayanların halvet dışında özel kurnaları olmaları ve halvete girmemeleri de buyrulmuş. Kadınlar için de benzer biçimde “ayrı soyunma yeri ve kurna zorunluluğu” var. Bu buyruklara “Müslümanlara zahmet (sıkıntı) vermeyeler” cümlesi ekli olduğuna göre bu tür kısıtlamaların temelinde “namahremlik” kuralları bulunabilir. (Bilindiği gibi Müslüman kadınlar, Hristiyan kadınların yanında başörtülerini açmazlardı) Hamam gibi çıplaklığın belirli ölçüde yaygın olduğu bir yerde, aynı cinsiyet arasında da olsa kaçınma, haram sayılan yiyecek ve içecekleri kullananların kullandığı peştamalı, yıkanmış da olsa, kullanma olasılığının verdiği huzursuzluk da bir sıkıntıdır.

KADINLAR VE HAMAM

Hamam, İstanbul’da kadınlar için yalnızca bir yıkanma yeri değildir. Kuaför ya da güzellik salonu, tedavi salonu, ahbablarla gezi, eğlence, sevinçli olayları kutlama ve bu kutlamaya katılacak kişileri ağırlama yeridir. Belki de bütün bunlardan en önemlisi kadının varlıklılığını, dü-

zenliliğini gösterme yeri idi. Bu özellik, hamamın bir kız görme, kızın ailesini de tanıma fırsatı olarak kullanılmasını sağladı.

Hamama gitmek, kadınlar için o kadar önemli bir olaydı ki, eski alaycı bir İstanbul türküsünde (Boyun bosun yoktur) kadın kocasının kusurlarını sayıp dökerken “ayda bir kerecik olsun herif yollamazsın hamama” der. Hamama on, on beş günde bir gidilirdi, genellikle iyi görüştükleri komşularıyla sözleşerek. Hamamda öğleyin yenilecek yemek kararlaştırılır, önceden yapılırdı. Bu yemekler yine aileye kadar değil, natır, ana kadın, hamamda bulunabilecek bir emzikli ya da gebe kadın hesaplanarak yapılırdı. Bu yemeklerin arasında, mutlaka turşu bulunurdu.

1888 doğumlu Münevver Alp, hamama gidecek hanımların hamam için hazırladıkları bohçayı şöyle anlatıyor: “(Kadınlar) en ağır kumaştan, en güzel işlemeli bohçalarını hamama götürmek için saklardı. Bu tertemiz ütülü, işlemeli bohçalar içine kolağızları, yakaları oyalı, uçkurları hesap işli çamaşırlar, aile efradının ayrı ayrı silecek bohçaları, ütülü peştamalları, pul ve boncuk oyalı hamam tülbentleri, yalnız hamamdan hamama kullanılan fildişi taraklar, kalaylı taslar, sabunluklar, hamam keseleri (...) bu ayrı ayrı çamaşır ve silecek bohçalarına, ikişer tane de büyükçe soyunma bohçaları devşirilip (katlanarak) ilave edilir, ailenin bütün bohçaları hamam bohçası denilen büyük bir bohçaya yerleştirilirdi.” (*Türk Folklor Araştırmaları*, No: 179)

Münevver Alp’in “tandır kadar” diye tanımladığı bohça genellikle bir ev görevlisiyle taşınır. Münevver Alp, hamama evin erkeği işe gider gitmez, bohça halayığın sırtına verilip nevale çıkınları ele alınıp gidildiğini anlatıyor. Ahmet Rasim’in “*Hamamcı Ülfet*”te anlattığı, daha zengin, seçkin, “hamamda kurnası, düğünde sediri belli” hanımların, hamama gidişi şöyle: “Öğleye doğru idi ki bir saatten beridir konağın kapısı önünde bekleyen kupanın (kapalı araba) ağır kapısı açıldı. Bir bütün, iki yarım yaşmaklı üç kadın bindiler. Kalfa Dilfeza ile dadı Meşude, acemi (yeni halayık) Nazikter kız, sabahleyin ayvaz (alışverişe bakan uşak) önde tabla (yemek tablası) başta, uşak geride bohça elde gitmişlerdi”.

Münevver Alp, soyunulacak yere bir hamam örtüsü serdikten sonra soyunulup, giysilerin soyunma bohçasına yerleştirildiğini, takıların ve para kesesinin hamamcı hanıma emanet edildiğini, her ailenin sürekli gittikleri hamamda nalınlarının olduğunu bunları ana kadının koruyup, müşterisi gelince verdiğini anlatıyor. Hamama giden hanımların gördükleri ağırlamanın varlıklılıklarına göre olduğu muhakkak. Karagöz'ün "Çifte Hamamlar Oyunu"nda Hacivat, Karagöz'ün karısını, kendi karılarıyla birlikte hamama gittiğindeki görgü-süzlüğü yüzünden kınar. Karagöz'ün karısı hem çağrılmadan gitmiş hem onları utandırmıştır. Hacivat, Karagöz'ün karısını bu yüzden "şıllık, şıfıntı, pis, mundar, bi-edep, bi-mürüvvet, bi-haya" benzeri zincirleme sıfatlarla anar. Karagöz tınmaz, karısından utanmadığını "Aferim benim karıya! Yaşasın benim karı!" ünlemleriyle belirtir. Hacivat'ın, bu hamam serüvenini anlatışını kısaltarak alalım: "Geçen gün benim Nazlımla Nazeninim hamama gitmek üzere hazırlanırken kapı çalınır. Nazlım kapıyı açar bir de bakar ki, (...) karın değil mi? Nazlım terbiye ve nezaketi itibariyle buyrun der. (...) karın içeri girer, pis ayaklarıyla, o pis yırtık feracesiyle paldır küldür yukarı çıkar. Oda-dan içeri girer, sakızlar gibi tertemiz yeni yayılmış minderin üstüne çıkar kurulur. (...) Böyle hazırlanmışsınız nereye gidiyorsunuz? der. Nazlımla Nazeninimin hamama gidecektik derler (...) karın ben de gelirim diyerek hemen kalkar gider, evden yırtık pırtık, parça parça, pis bir iki silecek peştamalı bohçalayıp Nazlımla Nazeninimin peşine takılarak hamama girer. (...) Hamamcı kadınlar Nazlımla Nazeninimi buyur ederler, temiz sedirler üzerine bohçalarını açarlar soyunurlar. İpekli peştamallarına sarılarak usta hanımla natır hanımın kolları arasında kurnaları başına otururlar. Arkalarından (...) karın da yırtık pırtık peştamalına sarılarak içeri girer. Nazlımla Nazeninimin yıkan-dığı kurnanın başına oturup yıkanmaya başlar. Nazlımla Nazeninim utançlarından yerlere geçerler. (...) Nazlımla Nazeninim hamama gi-derlerken turşu istemişlerdi. Köşedeki turşucudan enfes bir çanak turşu yaptırdım götürdüm. Hamamcılara haber verdim, ana kadın elim-den aldı içeri götürdü. (...) karın, ana kadının elinden turşu çanağını alıp göbekaşının üstüne koyup şapurdada şapurdada yemeğe başlamış.

Orada da bir gebe hatun varmış turşuya imrenmiş, ne olur demiş, gebeyim imrendim bir lokma verir misiniz demiş (...) karın zavallı hamile kadına bir lokma bile vermemiş.” (Karagöz, Muhittin Sevilen)

Karagöz oynattığında adı Hayali Küçük Ali olarak anılan Muhittin Sevilen’in aktardığı oyunda Hacivat, Karagöz’ün karısının görgüsüzlüğünü, gebe bir kadını imrendirmekle vurguluyor. Bu pek rastlanacak bir olay değildir.

Kadınların uzun süren hamam sefalarında yemek de uzun sürer. Münevver Ayaşlı yıkanmanın yemek molasından önceki bölümünü: “Önce saça üç sabun, biraz kirin kabarması için bekleme, göbekaşında keselenme, sonra kurna başında kir akıtma denen, saça üç sabun daha ve sabunlu bezle ova ova sabunlanma” olarak özetliyor. Göbekaşındaki yemek faslından sonra bir daha baş yıkama, saç tarama, sabunlanma yapılır, yıkanma abdest alınmayla son bulur. Ahmet Rasim de usta yıkamasını “Evvela başın kiri aksın diye üç veya dört sabun... Sonra bir dört sabun daha... Onun ardından taranmak, göbekaşına çıkmak... Daha sonra dört sabun daha sürdürmektir. Hatta bazen ‘iyi yıkar’ denilsin diye usta müşterisine ‘oldu mu?’ diye sorar, bir kere koklar, bir dört sabun daha sürer, hatta bir daha sürer” diye anlatır.

Hanımlar, saçlarını, kaşlarını, ellerini hamamda boyarlar. Bu boyama soğukluk denen bölümde yapılır: “Hepsi de soğuklukta rastıklarını çekmişler, kınalarını koymuşlar, zerdeçallarını, çeyreklik boyalarını sürmüşlerdi.” (Hamamcı Ülfet). Kırılan saçların, saç boyalarının bilinmediği bu dönemde, attar/aktarların hazırladığı karışımlarla boyandığını, Muzaffer Esen (İstanbul Ansiklopedisi) şöyle anlatır:

“Mahalle içlerinde bulunan attarlar daha ziyade kadın hamamları civarında bir dükkân açmayı tercih ederlerdi. (...) saç ağarmaya başlamış her kadının saçını boyamak için, saç renginin açık veya koyu olmasına göre terkibi ve içerisindeki maddelerin miktarı değişen kına, rastık, zerdeçal ve papatyadan yapılmış muayyen bir saç boyası vardı.” Bu boyanın karışımı, uzun denemelerle saptanır ve attar, her müşterisinin boyasının karışımını bilir.

Kadınlar hamamında yıkanma, sabah saatlerinden yaklaşık ikin-diye kadar sürer, çoğunlukla büyükler için bir kahve ya da limonata,

çocuklar için hamamda arap bacıların pişirdiği susam ya da kaşık şekeriyle son bulurdu.

Münevver Alp, hamamlarda bol bahşış verilmesi gerektiğini, çoğu para canlısı olan hamamcı ve hamam çalışanlarının “fakir veya az gelirlili olduğu için az bahşış veren, kurna ve hamam hakkını narh üzerinden hesaplayan müşterilerine karşı çok çirkin sözler sarf etmekten de çekinmediklerini” kötü davranıp onları aşağıladıklarını da anlatıyor. Bu konu İstanbul masallarından Zengin Hamamı diye adlandırılan masalın da hareket noktasıdır. Yoksul bir çamaşırcının kızı, hamamda zenginler gibi rahat yıkanmak ister. Annesinin bir müşterisinden bohça vb. ödünç alır. Bu yaşamını tümünden değiştirecek bir serüvenin başlangıcıdır.

ÇALGILI HAMAMLAR

Hamamlar belli kutlamalara mekânlık da ederlerdi. Kadınlar arasındaki bu kutlamalar, gelin ve kırk hamamlarıdır. Gelin hamamı, perşembe günkü düğünden bir gün önce yapılır. Çarşamba günü yapılan hamama erkek ve kız tarafından misafirler çağrılır. Ailelerin durumu uygunsa, hamam kapatılır, dışarıdan müşteri alınmaz. Sıracı denilen saz takımı ve çengi getirilir. Ahmet Rasim, “*Hamamcı Ülfet*”te, hamama götürülen gelinin, beyazlar giydirilip başı büyücek bir örtüyle örtülü olarak, feracesiz arabaya bindirildiğini, hamama giderken kapı örtülerle çevrildiğinden gelinin görülmesi olanağı olmadığını anlatır. Gelini ve davetlileri hamam çalışanları, hamamcı hanımla birlikte sıracılar ve çengiler karşılar. Gelini bir yakını soyar, beline ipekli futa sarar, omuzlarına kırmızı şal örter. Ayaklarına “sırma tasmalı sedef işlemeli uzun nazik endamlı nalınlar” giydirilen gelin iki kolunda iki yakını ile çalgı türkü sesleriyle göbektaşı çevresinde üç defa dolaştırılıp kurnasına oturtturulur. Ahmet Rasim, gelin hamamında, gelin dolaştırılırken güzel sesli bir ustanın söylediği şarkıdan örnek de verir:

Hamam yar, hamam yar
Benim işim tamam yar
Artık durmam giderim
Bildiklere selam yar

Gelini usta yıkarken de çengiler oynar, şarkılar, türküler söylenir. Çengilerle oynayan kimi hamam çalışanları, “Bir hecalim var! Her kime...” seslenişleriyle, gelini ya da yakınlarını selamlarlar. Gelinin yıkanması bitince, usta gelini kurular, saçlarını toplar. Gelinin başına konan mendil sonradan dolaştırılarak bahşiş toplanır.

Doğumdan kırk gün sonra yapılan lohusa hamamına da, lohusayı ziyarete gelen herkes çağrılır, olanak varsa hamam kapatılır. Davetlilere yemek ikram edilirdi. Yine çengi ve sıracı tutulur, lohusa, gelin gibi, ipekli sırmalı havlulara sarınıp kolunda hamam çalışanları, ayaklarında sedefli gümüşlü nalınlar soğuklukta misafirler önünde dolaştırılırken, öd ağaçları yakılır, sonra önde çengiler, sıcaklığa girilirdi. Bu hamamda lohusayı ve çocuğu ebesinin yıkaması, kırklanması esastı. Ebe bebekler için çeyrekleme, anneler için bel çekilmesi denilen özel masaj yapardı.

Erkeklerin çalgılı hamam toplantısı olarak tulumbacıların yangın dönüşü hamamları ve hamam iftarlarını görüyoruz. Haseki Bostan Hamamı sahibi Terlikçi Kadri Bey, Reşat Ekrem Koçu'ya yangın dönüşü hamamlarını şöyle anlatıyor: “Her yangın dönüşü muhakkak hamama gidilirdi. (...) Gündüz yangını dönüşü ise semtin hamamlarına alelade müşteriler gibi gidilirdi. Yalnız hamamcı tulumbacıardan sabun ve hamam parası almazdı. Gece yangını dönüşü ise hamam, tulumbacılar mahsus kapatılır ve ta-be-sabah (sabaha kadar) türlü cümbüşle (eğlenceyle) yıkanılırdı. Göbektaşında semailer, divanlar okunur, çığırtma (nefesli bir saz) çalınır, oyun bilenler de oynardı. (...) O hamam âlemlerinde edeb ve ahlaka aykırı tek laf edilmez, hatta ima yollu tek kelime sarf edilmezdi. Ve dizkapağının üstünde kalmış tek peştamal görülmezdi. Ha bir güreş meydanının pehlivanları, ha o hamam âlemlerinin tulumbacıları.” (Yangın Var)

Hamam iftarlarını da Hacı Şeyhoğlu Ahmet Bey anlatıyor: “Başta Ayasofya, Mahmudpaşa, Muradpaşa, Cağaloğlu, Beyazıt, Bahçekapısı'ndaki Haseki hamamları gibi büyük hamamların sahip ve müstecirleri (kiracıları) gelmek üzere İstanbul hamamcıları Ramazan aylarında otuz günü aralarında taksim ederek, her bir hamamda olmak üzere tulumbacı reislerinin ileri gelen hürmet edilmiş simalarını (kişilerini)

hamamda iftara davet ederlerdi. İftar sofrası camekânda kurulurdu; iftarlıktan sonra çorba, bir etli fasulye, arkasından da tel kadayıfı gelmek anane idi. Yemekten sonra kahveler, şerbetler içilir, civardaki camide teravih namazı kılınır, sonra semt tulumbacılarının davullu zurnalı ahengi ile herkes yerine dağılırdı.” (*Yangın Var*)

SABAHCİ HAMAMLAR

Reşat Ekrem Koçu, II. Abdülhamit döneminde sabaha kadar açık bulundurulan, yıkanmak için değil, geceyi geçirmek, barınmak için gelen müşterileri de barındıran “sabahçı hamamları”nın olduğunu, bu hamamların camekânlarının, soyunma odalarının otel odası görevi gördüğünü yazar. Bu saptamaya, “bu odalar bazı nahoş misafirliklere de sahne olmuşlardır” notunu ekler. Sanınız eşcinsellikle ilgili bir gönderme yapmaktadır.

1892 yılında, evsiz barsızların barındığı hamamlardan, Tophane’de bulunan Yamalı Hamam, Tulumbacı reislerinden Kahya İsmail’in ağızdan şöyle anlatılır: “Hamamın içi tıklım tıklım haneberduş ile dolmuş, ak sakallısından, kara sakallısından; çarebru, nevhat, şabiemredine (bıyığı yeni terlemiş, sakalı yeni çıkmış, sakalı bıyığı çıkmamış delikanlısına), hatta sabi (buluğa ermemiş) sayılacak çocuklara kadar, kimi peştamallı, kimi iç donu ile istif yatmışlar. Göbektaş, sofa ve halvet sedleri dolmuş, ortada adım atacak yer kalmamış, bulantı veren bir koku...” (*Yangın Var*) Bu tanıklıkta bu türden başka hamamların da adı anılır: Ağahamamı, Çukurcuma. Anlaşılan, Tophane’de bu tür hamam sayısı fazladır. Öyküyü anlatan aradığı kişiyi Tophane’de dolaştığı beşinci hamamda bulur.

HAMAMLAR VE EŞCİNSELLİK

İstanbul’da hamam ile eşcinsellik birbirini çağrıştıran iki sözcüktü. Bu çağrışım pek çok fıkraya, öyküye konu olmuştur. Ahmet Rasim’in kadın eşcinselliğini işlediği “*Hamamcı Ülfet*”, Murathan Mungan’ın erkek eşcinselliğini öyküsüne hareket noktası yaptığı “*Son*

İstanbul” bu konunun, hamamlarla ilişkisini anlatan örneklerdir. Tellak nizamnamelerindeki, “Taze, nevzat, çarebru tellaklar külhanda yatar kalkar hammal beylerle asla konuşamaz, onlarla ülfet edemez” gibi koruyucu maddelere karşın; “Müşteri yıkarken tellaklar birbirini göz hapsine alamazlar, laflarına kulak vermezler; hizmette olan kendi yamağı genç dahi olsa kapanmış halvetlere giremezler” benzeri kısıtlamalar; müşteri ile genç hamam çalışanları arasında “bir şeylerin olduğu ya da konuşulduğu”nu, bunu da herkesin bildiği kuşkusunu vermektedir.

İstanbul’daki kimi hamamlar bu konuyla ünlenmiştir. İlk akla gelenler, Çağaloğlu Şengül Hamamı, Tophane Hamamı’dır. Kadın eşcinselliğiyle ünlü hamam adı olarak Ahmet Rasim, Çinili Hamamı anar: “Bazen hamam bahanesiyle ta Çinili’ye kadar gidiyor. Orada Ziyeti ile konuşuyor, Ziyeti hamamı biraz hafifleterek özel, ufak bir âlem yapıyor, dökülüyor, açılıyordu. Çinilinin bir hali daha vardı. Görüşme yeri.”

Hamamlar ve eşcinsellik konusunda, kadınlar hamamındaki çalışanlar arasında ilişki söylentisi daha yaygındır. Sevicidenilen kadın eşcinseller boyunlarına zürefa adı verilen türde bir dantelle çevrili mendil bağlarlar. Kadın eşcinsellere zarif sözünün çoğulu olan zürefa da denir. “*Hamamcı Ülfet*”teki yakası mendilli Hamamcı Hanım, natır Ma’rufeye “baygındır”. O yüzden onu çeşitli armağanlarla usta çıkarır. “Çifte Hamamlar” adlı Karagöz oyununda da Şallı Natır’la Salkım İnci arasında böyle bir ilişki vardır. Bu kıskançlık, kavgalarına ve dargınlığa yol açar.

Bu konuyu dilimize “eski hamam eski tas”, “hamamın namusunu temizlemek” deyimlerini armağan etmiş bir fıkrayla bağlayalım.

Tellaklarının cinsel eğilimi kuşkulu hamamlardan birine merak yüzünden giden müşteri, sıcaklığa girer girmez, sakallı bir müşterinin, tellağın peştamalına el attığını, tellağın feryadıyla tüm tellakların bir olup adamı dövdüklerini görür. Müşteri tekme tokat dışarı atıldıktan sonra, tellaklardan birine yaklaşıp, “yahu,” der, “bu hamamın şöhretini bütün İstanbul bilir. Ne oldu, tellaklar mı değişti, hamam sahibi

mi?” Tellak güler. “Yok beyim,” der. “Değişen bir şey yok. Eski tas eski hamam. Yalnız ara sıra hamamın namusunu temizliyoruz”.

HAMAMLAR VE CİNLER

Cinlerin daha çok pis yerlerde, çirkef sular da barındığına inanan İstanbullular, hamamları da tekin saymamışlardır. Masallarda “gelin hamamı var” diye kandırılarak boş hamama götürülen genç kızlar kadar, gece cinlere rastlayan kişiler de anlatılır. Ama bu cinler ya da periler her zaman kötü değillerdir. Hamamda doğum yapan bir yoksul kadın, kızına “gülünce yüzünde güller açmak, ağlayınca gözünden inciler saçmak” gibi özellikler hediye eden perilerle karşılaşır. Hamamda uyuyup kalan kambur delikanlı, “çarşambadır çarşamba” diye dans edip oynayan cinlerin arasına katılınca kamburundan kurtulur. Böyle bir serüvenden kötü sonuçla ayrılan tek kişi cinlerin söylediklerine itiraz eden bir başka kamburdur. Cinler onun kamburuna bir kambur daha eklerler.

Gececi hamamları olan, külhanlarında kimsesizlerin, külhanbeylerin barındığı İstanbul, bu cin masallarını acaba bir korunma, gençleri kadınları belli saatlerden sonra hamam çevresinden uzak tutmak için mi üretmiştir, bilemeyiz.

ALİŞVERİŞ

İstanbul, tarihinin her döneminde bir ticaret merkezi niteliğini taşımıştır. Bu özellik, şehirde alışveriş kurum ve menfezlerinin kurulmasına yol açmıştır. Çoğu mimari olarak da önem taşıyan bu kurum ve kuruluşlar, bulundukları semtlere de ad olmuştur: Unkapanı, Perşembepazarı, Çarşamba (Pazarı sözcüğü düşmüştür), Arasta Sokağı... Günümüzde anlamı ve işlevi değişmiş ya da kalkmış bu kurum ve kuruluşlar şöyle sıralanabilir: Kapan, han ve kervansaray, arasta, bedesten, çarşı.

KAPAN

Bir anlamı da büyük kantar olan bu sözcük yiyecek ve gıycek maddelerinin toptan satıldığı yer anlamına gelir. Daha çok yiyecek satıldığını, Unkapanı, Yağkapanı, Balkapanı gibi semtlere ad olmuş tamlamalardan anlayabiliriz. Bu adlara İstanbul dışındaki şehirlerde de (örneğin, Kastamonu'da Balkapanı) rastlanması, bu kurumun yaygınlığını gösterir. İstanbul'un Türkler tarafından alınışından sonra kurulan kapanlar, halka ucuz yiyecek sağlamak için kullanılır, dışarıdan getirilen yiyecek maddeleri, ana kapanlardan, her semtteki kapana (toptancıya) dağıtılırdı. Önceleri bu dağıtım İstanbul'un o dönemdeki mülki amirinin görevlendirdiği kişi (kadı naibi) ve esnaf yetkililerinden oluşan (kapan kâtibi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, ihtiyarlar) bir grubun denetimiyle dağıtılırdı. Sonraları, malların dağıtım yetkisi tüccarlardan seçilen bir yetkiliye (nazır) verildi.

Kapanlara mal getiren tüccarlar önceleri “kapan hacıları” adıyla anılırdı. 1719’da bu ticaretin kurallara bağlanması tasarıları hazırlandı. 1790’da ticaret kurallara bağlanarak Osmanlı Devleti sınırları içinde ticaret yapanlara “hayriye tüccarı” (Aksaray’da bu adda bir sokak vardır), Avrupa ülkeleriyle ticaret yapanlara “Avrupa tüccarı” adı verildi. Toptan satış yapanlar da “kapan taciri” adıyla anılırdı. Tartı ücreti, “kapan hakkı” diye anılırdı. Kapan ticareti yapmak resmî izne bağlıydı. 1839 yılına (Tanzimat Fermanı) kadar bu izin yalnızca Müslümanlara verilmiş, Müslüman olmayanlar yalnızca bir Müslüman’a ortak olarak İstanbul’a mal getirebilmiş ya da toptancılık yapabilmıştır.

HAN VE KERVANSARAY

Genel anlamı, “bir yerden bir yere giden yolcuların ve tüccarların barınması için yapılan yer” olan bu sözcükler, insan ve hayvanların barınması için ayrı mekânlar, arabaların çekileceği avlular, ibadet için ayrılmış yerlerden oluşur. Ticaret yolları üzerinde dönemin ulaşım araçlarıyla güneş ışığının var olduğu süre (yaklaşık 9 saat) içinde ulaşılacak yerlere kurulur. Bir bölümü, belli süreler için konaklayacak yolculardan, kendileri vermedikçe para almaz, barındırma yanında yedirip içirmeyi de üstlenen hayır kurumlarıdır.

Bir süre bu tür konaklama yerleri, büyüklüğüne göre han ve kervansaray diye adlandırılmış, zamanla hanlar belli bir meslek grubunu da barındırmaya başlamıştır. Hanlar da vakıflara gelir sağlamak için yapılmıştır.

Günümüzde ayakta kalanları işyeri olarak kullanılan bu hanlar İstanbul’da başlıca üç merkezde toplanmıştır: Eminönü-Unkapanı yöresi, Beyazıt-Sultanhamam yöresi, Beyazıt-Aksaray yöresi. İstanbul içindeki en büyük han, aslında kervansaray özelliği taşıyan Büyükvalde Hanı’dır. Kösem Sultan vakıflarına gelir temini için yapılan bu üç avlulu handaki bir kulenin, Valde Sultan’ın hâzinesini saklamak için yapıldığı da, Bizanslılardan kaldığı da söylenir. Çakmakçılar Yokuşu’ndaki bu handan sonra Laleli Camii’ne gelir sağlamak için karşısına yaptırılan Yenihan (yaptıran III. Mustafa), Nuruosmaniye

Camii arkasındaki Çuhacı Han (yaptıran Nevşehirli Damat İbrahim Paşa), Çemberlitaş yakınındaki Vezirhanı (yaptıran Köprülü Mehmed Paşa), Beyazıt'ta Sırmakeş Hanı/Simkeşhane (yaptıran Gülnuş Sultan) İstanbul'un en önemli hanlarıdır.

Parasız kalan yolcuların barınması için yapılan ve “han- ı sebil” denilen hanlardan birinin de, İstanbul'dan Anadolu'ya geçen ya da Anadolu'dan İstanbul'a gelen yoksulların barınması için Üsküdar Balaban İskeleyi yakınına yapıldığı söylenir.

ARASTA

Bu sözcük, genel olarak karşılıklı iki sıra ya da tek sıra dükkân-dan oluşan ve aynı tip mal satan dükkân anlamına gelir. Sözcüğün kökeninin Farsça mı, Türkçe mi olduğu tartışmalıdır. Her büyük camii-nin yanındaki toplumsal kuruluşların (medrese, imaret, hamam, darüşşifa, kütüphane) yanında hem toplumsal işlevi bakımından, hem de “külliye”nin giderlerini karşılaması, gelir getirmesi açısından bir arasta bulunurdu. Bu arastaların ahşap olanları yanmış, kâgır olanlardan Süleymaniye Camii yanındaki dükkân dizileri gibileri günümüze kalmıştır. Yeni Cami'ye vakıf olarak kurulan Mısır Çarşısı'nı da arasta sayanlar vardır. Şehzade Camii yanındaki bir dizi revaklı dükkânın bulunduğu, yolun da Terlikçiler Arastası olarak anıldığı bilinir. Laleli Camii'ni çevreleyen ve uzun süre toprak altında kaldıktan sonra, bir kazıyla ortaya çıkan duvar altındaki dükkân dizisi de değişik bir arasta biçimi sayılabilir.

Reşat Ekrem Koçu, Ahmet Vefik Paşa'nın “*Lehçe-i Osmani*”indeki, “Farsça Araste; hazırlanmış, tezyin olunmuş, bezenmiş ve donanmış Ordu Pazarı” tanımından hareketle bu sözcüğün “seferlerde ordunun geçeceği ana yol üzerinde bulunan büyük şehirlerimizde kurulan ve dükkânlarında, hurda teferruatı ile (ince ayrıntılarına kadar) sadece asker eşyası ve levazımı (araç gereçleri) satan büyük çarşı” anlamına geldiğini söylüyor. Koçu, bu anlamda “İstanbul'da Sultanahmet Camii civarında ve Üsküdar iskeleyi civarında” iki arasta olduğunu kaydediyor. Ordu kurumundaki değişikliklerle önemlerini kaybe-

den, yangın, istimlak vb.'lerle bir bakıma yok olan bu arastalardan Sultanahmet Camii yakınındaki, geçtiğimiz yıllarda onarılarak bir bölümüne Mozaik Müzesi taşınmış, bir bölümü turistik eşya çarşısı durumuna gelmiştir.

Koçu'nun "arastanın asker eşyası satan çarşı olduğu" iddiası, yöredeki Arasta Hamamı (Sultanahmet'te Arasta Sokağı ile Tavukhane Sokağı arasındaki adadaymış) için yazılan bir destanla da savunulabilir. Tosyalı Âşık Mustafa, 1810-20 arasında yazdığı destanda bu hamamın "askere mahsus olduğunu" da belirtiyor:

Bir hamam da nâmi olmuş
Araste Şifa bulur her âşık-ı dil- haste
(...)
Buyur beyim derler buyurun ağam
Askere mahsus bu dilküşâ hamam.

BEDESTEN

Kumaş, mücevher, silah benzeri değerli malların alım satımı, bazen açık artırımı (mezadı, müzayedesı) yapılan, aynı zamanda banka kasası görevi yapan kapalı çarşı. Bedestenlerde, emanet edilen değerli eşyayı saklamak için duvar içinde ve toprak altında mahzenler bulunurdu. İstanbul'da, kayıtlara göre, biri Galata'da olmak üzere üç bedesten vardır. Eski işlevlerini yitiren bedestenlerden ikisi Büyük Çarşı (Çarşı-yı Kebir) da denilen Kapalıçarşı'nın oluşum çekirdeği sayılır. Bu bedestenlerden Bizans döneminden kalanı Eski Bedesten (Bedesten-i Atik, Cevahir Bedesteni), Fatih döneminde yapılanı Sandal Bedesteni (Yeni Bedesten, Büyük Bedesten) adıyla anılır. Bu ad, Sandal adı verilen değerli bir kumaşın satımının bu bedestende yapılmasından dolayı verilmiştir. Eski Bedesten'in Kuyumcular kapısı üzerinde bir kartal kabartması olduğu söylenirse de Kapalıçarşı yangınları ve onarımları sırasında kaybolmuştur. Evliya Çelebi, bu bedestenin 24 mahzeni olduğunu yazar. 100 mahzeni olduğunu savunanlar da varmış.

Bedestenlerde mallar sekiler üstünde sergilenir, akşamları da duvarlardaki dolaplara kaldırılmış. Bu yüzden bedestenlerdeki dükkânlar dolap diye anılır. Bedestende dolap sahibi olmak bir esnafın ulaşabileceği en yüksek aşamaymış. Bu esnaf öğretmen ve tüccar anlamına gelen hacedan diye anılmış. Bu sözcük halk dilinde hacedi biçimini almış. Birbirine zincirleme kefil on iki kişilik bölükbaşı denen koruyucular yönetiminde korunur, her gün bunlardan birinin duası ve öğütleriyle açılırdı. Avrupa kumaşlarının kumaş piyasasını düşürmesi ve bankaların kurulmasıyla itibarını ve işlevini yitiren bedestenlerden Sandal ve Galata bedestenleri uzun süre kapalı kalmış, Sandal Bedesteni 1914'te onarılarak "Belediye mezar salonu"na dönüştürülmüştü. Günümüzde bu işlevi de tarihe karışmıştır.

Galata Bedesteni'nin yeri ve durumu konusunda bir kayda ulaşamadık.

ÇARŞI

Üstü kapalı ya da açık alışveriş yerleri topluluğu. Günümüzde daha çok dükkân topluluğu olarak algılanır. İstanbul'un en büyük çarşısı, Kapalıçarşı'dır.

Günümüzde çarşı görevini gökdelen biçimindeki yapılar üstlenmektedir. "*İstanbul Ansiklopedisi*" tamamlanmadan ölen R. E. Koçu, İstanbul çarşılarının, çeşitli kaynaklara göre geçmişte 75 tane olduğunu söyler. Bu çarşıların adlarını şöyle sıralar:

1. Büyük Kapalı Çarşı,
2. Aksaray Çarşısı,
3. Alipaşa Çarşısı,
4. Arasta Çarşısı,
5. Arpacılar Çarşısı,
6. Asmaaltı Çarşısı,
7. Atpazarı Çarşısı,
8. Ayasofya Çarşısı,
9. Aynalı Çarşı,

10. Bakırcılar Çarşısı,
11. Balat Çarşısı,
12. Balıkpazarı Çarşısı
(Eminönü),
13. Balıkpazarı Çarşısı
(Galata),
14. Balıkpazarı Çarşısı
(Beyoğlu),
15. Balıkpazarı Çarşısı
(Beşiktaş),
16. Balıkpazarı Çarşısı
(Üsküdar),
17. Balkapanı,
18. Cerrahpaşa Çarşısı,
19. Cibali Çarşısı,
20. Çadırcılar Çarşısı,
21. Çakmakçılar Çarşısı,
22. Çiçekpazarı Çarşısı,
23. Çemberlitaş Çarşısı,
24. Çömlekçiler Çarşısı,
25. Demirciler Çarşısı,
26. Dökmeciler Çarşısı
(Nuruosmaniye),
27. Dökmeciler Çarşısı
(Süleymaniye),
28. Eyüp Çarşısı,
29. Fermenteciler Çarşısı,
30. Fındıklı Çarşısı,
31. Fincancılar Çarşısı,
32. Gedikpaşa Çarşısı,
33. Hakkâklar Çarşısı,
34. Haseki Çarşısı,
35. Hasırcılar Çarşısı,
36. Hasköy Çarşısı,
37. Hocapaşa Çarşısı,
38. İplikçiler Çarşısı,
39. Kadırga Çarşısı,
40. Kalyoncu Kulluğu
Çarşısı,
41. Karaman Çarşısı,
42. Kasımpaşa Çarşısı,
43. Keresteciler Çarşısı,
44. Ketenciler Çarşısı,
45. Kumkapusu Çarşısı,
46. Kuruyemişçiler Çar-
şısı,
47. Kutucular Çarşısı,
48. Küçükpazar Çarşısı,
49. Kürekçiler Çarşısı,
50. Limoncular Çarşısı,
51. Malta Çarşısı,
52. Marpuççular Çarşısı,
53. Mısır Çarşısı,
54. Okçular Çarşısı,
55. Perşembepazarı Çar-
şısı,
56. Sahhaflar Çarşısı,
57. Salıpazarı Çarşısı,
58. Samatya Çarşısı,
59. Saraçlar Çarşısı,
60. Sedefçiler Çarşısı,
61. Sirkeci Çarşısı,
62. Sultanhamamı Çar-
şısı,
63. Tahmis Çarşısı,
64. Tahtakale Çarşısı,
65. Tarakçılar Çarşısı,
66. Taşçılar Çarşısı,
67. Tiryakiler Çarşısı,
68. Tophane Çarşısı,
69. Unkapanı,
70. Uzun Çarşı,

71. Vefa Çarşısı,
72. Vezneciler Çarşısı,
73. Yağkapanı,
74. Yelkenciler Çarşısı,
75. Zindankapısı Çarşısı.

Koçu'nun bu listeye “kapan”ları da eklediği gözünüzden kaçmamıştır. Kendisi bu listenin “deneme” olduğunu belirtmeye dikkat ediyor. Evliya Çelebi'nin Nefs-i İstanbul (Suriçi İstanbul) çarşılarıyla ilgili bilgi vermediğini, yalnızca Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları sınırları içindeki çarşılarla ilgili notları olduğunu yazan Koçu'nun Evliya Çelebi'den aktardığı şöyle özetlenebilir: Tarabya, Büyükdere, Sarıyer, İncir Köyü, Çubuklu, Kanlıca, Kandilli ve Kuzguncuk'ta dükkân ve çarşı olduğu not edilmiş, Arnavutköy çarşısının “daracık ve küçük” olduğu belirtilmiştir.

Koçu'ya göre; Evliya Çelebi, Yenikapı'da (Kale dışında) 80 kadar, Topçular'da 100 kadar, Eyüp Nişancası'nda 20, Söğütözü'nde 50 kadar, Hasköy'de 600'ü aşkın, Beşiktaş'ta 70 kadar, Ortaköy'de 200 kadar, Kuruçeşme'de 200, Rumelihisarı'nda 200, İstinye'de 20, Anadoluhisarı'nda 20 dükkân olduğunu da belirtiyor. Ortaköy'deki dükkânların “çoğunun” meyhane olduğu da kaydediliyor. Halıcıoğlu'ndaki Kiremitçiler için verdiği bilgide meyhanelerin nedenini “200 dükkân, çoğu meyhane ve bozahane. Halkı Rum, Ermeni, Yahudi. Gemiler için kışlama yeri, gemiciler meyhane düşküner. 200 kiremithanesi de vardır” biçiminde açıklar.

Evliya Çelebi; Kasımpaşa'da Cuma Pazarı, Kasımpaşa Çarşısı, Pişkepi Pazarı, Terziler Pazarı, Kulaksız Pazarı, Debbaglar Pazarı, İskele Pazarı adında çarşılar olduğunu, Kasımpaşa Çarşısı'nın 360 dükkândan oluştuğunu kaydettikten sonra bedestenli olmayan Kasımpaşa Çarşısı'nda değerli eşyaların hepsinin bulunduğunu da ekliyor. Debbaglar (deri tabaklayıcılar) esnafının 300 atölyelik, kalabalık bir esnaf olduğunu, kırmızı kösele ve tutkalı ünlü olan bu esnafın kendilerine sığınan suçluları vermeyip, atöyelerde çalıştırarak ıslah ettiklerini de belirtiyor.

İmalathanesi olan semtlerden biri de Yeniköy'dür. 200 dükkân-dan 100'ü deniz kenarında peksimet imalathanesi. Karadeniz'e giden gemiler, peksimetlerini buradan ve Galata'dan almış. Defterdar-daki Çömlekçiler Kasabası'nda dört iskele (Yavedut, Zalpaşa, Def-terdar, Hocaefendi), ana caddesinin iki yanında 300 dükkânlı çarşı varmış. Nalbant dükkânı çokmuş. 250 çanakçı, çömlekçi, bardakçı dükkânında satılan eşyalar "padişah ve vezirlere hediye götürülecek kadar makbulmüş".

Evliya Çelebi, bağımsız kadılık olan Eyüp için de "gerçi bedesteni yoktur ama" notunu koyup, değerli eşya satılan çarşısının bulundu-ğunu not ediyor. Toplam 1.085 dükkânı olan Eyüp çarşıları Kavafılar Çarşısı, Sütçüler Çarşısı, Masumlar Çarşısı (çocuklar çarşısı, oyun-cakçılar yüzünden) olarak sayılıyor. Bu çarşının yoğurdu ve kaymağı ünlü, berber dükkânları süslüymüş.

Yine bağımsız bir kadılık olan Galata'da, Evliya Çelebi'ye göre "adem canı, ruh gıdası, kuş sütü" bulunur. Denize yakın yerleri çarşı pazara ayrılmıştır. Sekiz çarşısı (toplam 3.080 dükkân), yağ kapanı ve attarları (şifalı ot, kök vb. satıcıları), her biri beş yüz, altı yüz kişi ala-bilecek büyüklükte 200 harabathanesi (meyhanesi) ve on iki kubbeli kurşun örtülü Fatih Sultan Mehmet Bedesteni vardır.

Bender (iskele, ticaret beldesi) olan Tophane ve Fındıklı'da da de-ğerli eşyalar satılan 800 dükkân vardır. Bu semtin özelliği ulu ağaçlar altında inşa edilmiş pazarcı dükkânlarıdır. Ağaçlılığıyla ünlü bir başka çarşı ve pazar da Beykoz'dadır.

Evliya Çelebi'ye göre, en düzensiz çarşı Üsküdar'dadır. Tek bir esnafa (örneğin terlikçi, demirci) özel çarşısı yoktur. 2.060 dükkân bulunur. Tabakhanesi bile iki tanedir ve ayrı yerlerdedir. Yalnız "iki yanlı kapılı" Sipahi Paşa "ayrı çarşı"dır.

İstanbul'un en ünlü ve büyük çarşısı, kimlik değiştirse de gü-nümüze kadar gelen Kapalıçarşı'dır. Koçu'ya göre; "yirmiden fazla meşhur isimli çarşısı sınırları içinde toplamış" olan bu Büyük Çarşı, yaklaşık 30.700 metrekairelik bir alanı kaplar. Bizans döneminden ka-lan Cevahir Bedesteni ile Fatih döneminde yapılan Sandal Bedesteni çevresine ilk kez Kanuni döneminde ahşap olarak kuruldu.

Çeşitli yangınlardan sonra biçimi değişen Kapalıçarşı'nın ilk yanışı, 1651'dir. 1710'daki yangından sonra kâgir olarak yapılan kapalı çarşı, 1825'te yeniden yandı. 1894 yılındaki depremde bütünüyle yıkıldı. Uzun süren bir onarımdan sonra bugünküne yakın bir biçim verilerek onarıldı, bazı kapılar kaldırıldı, bazı iç kapılar dış kapı durumuna getirilerek kimi hanlar çarşı dışında bırakıldı. 1943 ve 1954 yıllarında yeniden yanan Kapalıçarşı, bugünkü biçimini son yangından sonra yapılan onarımla kazandı. Bir anlamda küçültülerek daha modern ve kullanışlı biçime getirildi. Küçülme, Kapalıçarşı'daki dükkân, çeşme vb. sayısının karşılaştırılmasıyla da görülebilir. Kapalıçarşı'da eskiden: 2 lokanta, 4.399 dükkân, 2.195 oda, 497 dolap, 12 hazine, 1 cami, 10 mescit, 1 hamam, 19 çeşme, 8 tulumbalı kuyu, 24 han, 1 mektep, 1 türbe varmış. Bugün, 8'i büyük 18 kapısı olan Kapalıçarşı'da yaklaşık 4.000 dükkân, 20 han, 1 okul, 1 cami, 1 mescit, 1 kitaplık, 7 çeşme, 1 dolaplı kuyu, 1 acı akarsu, 1 şadırvan, 1 sebil bulunur. (*Meydan Laurousse*)

Cadde ve sokakları, bir zamanlar orada satılan mallara göre (Kalpakçılar, Fesçiler, Takkeçiler, Kuyumcular vb.) adlandırılan Kapalıçarşı'da günümüzde 65 sokak vardır. Kapalıçarşı, bir dönemin alışveriş yeri olduğu kadar piyasa (gezinti) yeri idi de. Özellikle Kalpakçılarbaşı pek çok türkü ve destana konu olmuştur:

“Kalpakçılarbaşı çarşunun hası

Kimine oluyor yürek yarası

Kiminin de alır gönlünün pası”

(Segahi, “İstanbul Çarşısı Kalpakçılarbaşı Destanı”, yaklaşık 19. yüzyıl)

İstanbul'un ünlü bir çarşısı da Mısırçarşısı'dır. Valide Turhan Sultan tarafından Mimar Kasım Ağa'ya 1660 yılında yaptırılan çarşı, Yeni Cami külliyesindendir. Yapıldığı zaman Yeni Cami'nin dış avlusunu bir yandan “L” harfi biçiminde sarıyordu. 1941 yılında bu avlu ana caddeye çevrilince, çarşı camiden caddeyle ayrıldı. (*Meydan Laurousse*). Başlangıçta bütünüyle baharat ve ilaçlık otların daha çok toptan satışına ayrılmış olan Mısırçarşısı, bodrumlarıyla birlikte 86 dükkândan oluşur. Eskiden dükkânlar arkada bir yapım yeri ve önde

satış yapılan peykelerden oluşuyormuş. 1689 ve 1940'ta önemli yangın hasarları gören çarşı, 1943 ve 1955'te restore edilmiştir. Günümüzde baharatçı, kuruyemişi, kimyasal madde satıcıları kadar çeyiz, giyim, besin maddeleri satan dükkânlarıyla tanınmaktadır.

PAZARLAR, SEYYAR SATICILAR

Şehrin belli yerlerinde, açık tezgâhlarda satış yapılan yerler pazar yeri olarak adlandırılır: Balıkpazarı, Çiçekpazarı. Bir de yine belli yerlerde, ancak belli günlerde kurulan satış yerleri vardır. Bu geçici satış yerleri, pazar yeri diye adlandırılır. Kuruldukları semte, kuruldukları günle adlandırılan bu geçici alışveriş yerlerinin en eskilerinden biri, Çarşamba'daki, Çarşamba Pazarı'dır. Bugün pazar kurulmasa da, Karaköy'deki Perşembe Pazarı da adını böyle bir pazar geleneğinden almıştır. Koçu'ya göre, İstanbul'un "her kadılık bölgesinde (Nefs-i İstanbul/Suriçi, Galata, Eyüp, Üsküdar) haftanın her gününde ayrı ve belli bir semtte olmak üzere yedi büyük pazar kurulurdu." Bu gelenek büyüyen ve kalabalıklaşan İstanbul'da da sürmektedir. Dükkânlara ve çarşılarla oranla daha ucuz olan bu pazarlarda sebze ve meyve fiyatları, malların iyilerinin seçildiği, çeşit ve miktarın azaldığı akşam saatlerinde düşmektedir.

Seyyar satıcılar; sanırsız İstanbul'a gelmenin, yerleşmenin ve çalışmanın yönetmeliklerle kısıtlaması sona erdiğinden beri, İstanbullunun her türlü ihtiyacını temin ettiği satıcılardır. Bir dönemde sirke, yağ, ciğer, saç yıkamak için kil, madeni eşya parlatmak için özel bir kil, makara, sepet gibi şeyler de satan bu satıcılar çeşit değiştirmekle birlikte hâlâ İstanbul sokaklarında çalışmaktadır. Adları değişmekle birlikte "çelik tencere, çeyizlik eşya pazarlamacıları"nı da bu gruptan sayabiliriz.

DENETİM

İstanbul'un çarşı ve pazarları çeşitli adlar taşıyan görevlilerce hep denetlenmiştir. Fatih döneminden Tanzimat'a kadarki süredeki bu denetim "kola çıkmak" adıyla anılırdı. Çarşamba günleri olan denetlemelere dönem en büyük görevlisi olan Sadrazam da katılırdı. Sadrazamın katıldığı denetlemelere denetlenecek bölgenin kadı, ihtisab

ağası gibi görevlileriyle Yeniçeri Ağası vb. gibi güvenlik görevlileri izlerdi. Bu tür denetleme, Evliya Çelebi'ye göre; Fatih'in Sadrazamlarından Mahmut Paşa'nın başlattığı bir denetlemedir. Daha çok dayığa dayanan cezalandırma ise, yerinde hemen uygulanırdı.

Bu büyük denetleme dışında, adları değişik olsa da, belediye görevi yapan görevlilerin denetlemeleri yapıldı.

Esnaf ve halk, bu tür denetlemelerdeki yolsuzlukları, baskıları “çarşamba divanı” denilen ve Sadrazamın başkanlık ettiği toplantılarda dile getirirlerdi. Tanzimat'a kadar sürmüş olan Çarşamba divanları, bir tür ticaret mahkemesi niteliği de taşırdı.

İntisap ağalığı 1825 yılında intisap nazırlığına dönüştürüldü, 1855 yılında bu nazırlığın görevleri, yeni kurulan Şehir Emaneti'ne devredildi. Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi 1869'da yayımlanmış günümüz anlamında Belediye yönetimi kurulmuştur.

Cumhuriyet döneminin ilk Belediye Yasası, 1.9.1930 tarihinde yürürlüğe giren 1580 sayılı yasadır.

ULAŞIM

İstanbul’da ulaşım, 1453’ten bir başka deyişle 15. yüzyıldan bu yana zorluk sözcüğüyle özetlenebilir. Zorluk, ulaşım için taşıt bulunamaması diye açıklanırsa; bu taşıt yokluğu çoğu zaman şehrin kalabalığından değil, birtakım yasak ve kısıtlamalardan doğmaktadır. Bu yasaklardan bir örneği 16. yüzyıldan verebiliriz. Hâkani Mehmet Bey, bir 16. yüzyıl şairidir. Süleyman Çelebi’nin Mevlid-i Şerifinden sonra Hz. Muhammed’le ilgili en başarılı ve sevilen eser olan “Hilye-i Peygamber” (Peygamberin fiziki ve manevi özelliklerini anlatan eser)’i yazdığında yetmiş yaşını aşmış bulunmaktadır. Heyecanla karşılanan eseri için, sadareten ne tür bir ödül istediği sorulur. Hâkani Mehmet Bey, “Babîâlî’de Kalem’de görevli”dir, konağı da Edirnekapı’dadır. Sadaret’ten şunu ister: “Artık ihtiyar oldum, her gün Edirnekapısı’na kadar yaya gidip gelmeye kudretim kalmadı, müsaade buyrulursa hayvan ile gidip gelsem...” Reşat Ekrem Koçu, “*Osmanlı Tarihinde Yasaklar*” adlı kitabında bu olayı anlatırken, İstanbul’da Padişah dışında yalnızca ilmiye sınıfının en yüksek rütbesinde olan Şeyhülislâm, Rumeli Kazaskeri ve Anadolu Kazaskeri’nin dilerse ata, dilerse arabaya binme hakkına sahip olduğunu; ata binme hakkının da yalnızca vezirler, devlet ricali ve kişiye özel verilen “izinle” azınlık “ayan ve eşrafı”nda olduğunu açıklıyor. Sonra Hâkani Mehmet Bey’in sonunu açıklıyor: “Hâkani Mehmet Bey’in rütbesinde bir memurun ata binmesi yasaktı; şairin hatırı için devlet nizamını bozmadılar, hükümet, Babîâlî civarında bir ev alıp şaire hediye etmeyi tercih etti ve arzusunu bu yoldan yerine getirdi.” Bu olayın tarihi 1578’dir. Koçu’ya

göre; “Bir müddet sonra (On yedinci yüzyılın ilk yıllarında) Müslümanlar hakkındaki şehir içinde ata binme yasağı kaldırıldı.”

Anlaşılan, uzun süre İstanbullu erkek evinden işine, işinden evine yaya gidip gelmiştir. Haliç’in iki kıyısı arasında kayığa binmiştir. Yayalar için köprü yapıldığında, köprüye para ödemiştir. Arabalar yaygınlaştıktan sonra da, 19. yüzyılda bile, araba biçimi, at sayısı nizamnamelerle tespit edilmiştir. Örneğin, 19. yüzyılda faytona yalnızca Padişah binebilirdi. 1825 yılından başlayarak devlet erkânının arabalarının kaç atlı olacağını belirleyen nizamnameler vardı.

İstanbulunun yaya gitmediği yer mesirelerdir (gezi ve piknik yerleri), kadınların çeşitli adlar taşıyan öküz arabalarına, erkeklerin at ve katıra binerek gittikleri bu gezilerin özgürlüğü atlı arabaların yaygınlaşmasıyla kısıtlanır. Daha çok kadınları kapsayan bu kısıtlamalar şöyle örneklenebilir: “Kadınların arabalarla Üsküdar’dan Kısıklı, Bulgurlu, Çamlıca, Merdivenköy, Boğaz’dan Tokad, Akbaba, Dere-seki gibi uzak mesirelere gitmeleri yasaktır. Gidenlerle onları arabalarına alıp götürecek arabacılar İstanbul dışına sürülecektir (1752)”, “Saray kadınlarının padişah’tan gizli arabaya binmemesi için Saray-ı Hümayun’daki arabaların zincirle birbirine bağlanması (Sultan Abdülmecid’in Serasker Rıza Paşa’nın buyruğu).”

İstanbullu kadınlar kimi zaman ahlak, kimi zaman tasarruf gerekçeleriyle taşıt kısıtlamaları yaşamıştır, İstanbul’a girişleri, çalışmaları izne bağlı “bekâr uşağı kayıkçı, mavnacı, salapuryacı”lara bile İstanbul kadınlarından daha fazla güvenilmiştir. İstanbul’un fethinden ikinci Abdülhamid dönemi sonlarına kadar, “kadınlar tek ya da üç çifte kayıklara erkeklerle birlikte binemediler.” Fuhuşu engelleme düşüncesiyle çıkartılan bu yasak, genç kadınların Haliç ve Boğaziçi iskelelerine dolmuş işleyen kayıklara erkekle binmesini de kapsıyordu. Yalnızca yaşlı kadınlar, dolmuş kayıklarına erkeklerle binebiliyordu. Bu yasağın fuhuşu engellemediği gibi, kimi zaman kayıkçıların kadınlara sarkıntılık ve tecavüzüne yol açtığı da olaylarla görülmüştür. Ama kadının kardeşi, oğlu, babası, kocası da olsa erkekle birlikte yolculuk edememesi, tramvay ve vapurlarda da Cumhuriyet’e kadar sürmüştür. Aynı taşıtta ayrı bölümlere oturtulan kadın ve erkek yolcular

arasında istenmeyen ilişkiler, daha kolaylıkla kuruluyordu. Ahmet Rasim, “*Fuhş-i Atik*”te bunu hem tramvay, hem de vapur örnekleriyle anlatır.

İstanbul başlangıçtan itibaren bir ticaret şehriydi. Şehirde “yük taşıma” genel adı “çarşı arabası” olan yük arabalarıyla yapıldı. Bu konuda en önemli kısıtlamanın “şehirlerdeki konaklardan yalılara, yalılardan konaklara taşınma zamanı” ile ilgili olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul kıyıları (Haliç’ten Boğaziçi’ne) bütün yapılarıyla, konutlar sahipleri ve varsa kiracılarıyla saptanır, göç zamanı, havanın uygun olduğu zamana göre bildirilirdi. Bu yetkinin Bostancıbaşı denen görevlide olduğunu, kıyıların yapı dökümü bulunan “Bostancıbaşı defterlerinin” İstanbul kıyılarının (Yalıköşkü’nden Bahariye’ye, Karaağaç’tan Rumelikavağı’na, Anadolu kavağı’ndan Haydarpaşa’ya) yerleşim tarihleri tutanağı işlevi taşıdığını da eklemek gerekir.

YAYA İSTANBULLU

İstanbul halkının taşıt yerine yürümeyi seçtiği, bu seçişte zaman ve tasarrufunun rol oynadığı kesindir. Çoğu kez taşıt insandan daha hızlı hareket edememektedir. (Bu, ne yazık, trafik yoğunluğundan dolayı günümüzde de böyledir). Arabacıların, ‘İstanbul sokaklarında arabanın üzerine binmeleri mukaddem memnu’ (önceden beri yasak) olup arabanın yanından, kadınlar bindiğinde ön ya da arkasından yürüdüğü 1826 İstanbul’unda da, atlı tramvayların önünden bir trafik açıcının koşuşturduğu 1869 İstanbul’unda da taşıt hızının yayalıktan daha hızlı olmadığı kestirilebilir.

Kayıkların ve arabaların mesire yerlerinde biraz gösterişli biçimde görünmeye yaradığı eski İstanbul’da “piyasa” denen akşam gezintilerinin de gözde yolu yürümektir. İstanbullu, yaya yürümeye “tramvay”a benzer bir sözcük türetmiştir: “Tabanvay”.

Yokuşları ve dar sokaklarıyla yayalıktan başka taşıt türüne olanak vermeyen İstanbul’da, en güvenilir taşıt gücünün insan gücü olduğu, saray hastalarının, iki insanın çektiği “hasta arabası” ile taşınmasından da bellidir. Bu tip bir arabanın, Padişah II. Osman (Genç Os-

man)’ın yerine tahta çıkartılan I. Mustafa ile annesini “Saraydan Et Meydanındaki Orta Cami’ye getirdiği” de söylenir.

ULAŞIMLA İLGİLİ ESNAF

1638 yılında Bağdad Seferi İçin yapılan “esnaf ordu alayı”nın Reşat Ekrem Koçu tarafından çıkartılan listesine bir göz atmak bile İstanbul’da temel ulaşım aracının insan gücüne dayandığını göstermektedir.

Savaş gemileri (ve büyük olasılıkla ticaret gemileri) için forsa denilen kürek çeken esirler kullanılmakta, onlar yetmediğinde Kasımpaşa mukdimleri denilen esnaf, İstanbul’daki “işsiz, toy, bekâr uşaklarını kandırıp Tersane’ye kürekçi olarak” getirmektedir. Esnafın bir bölümünün üstünde hüner gösterdiği arabalar yük arabalarıdır, ancak esnaf arasında “araba seyisi” dışında arabayla ilgili esnaf görünmemektedir. Kara yoluyla insan ve mal nakliyatının “mekkârecileri, akkamları” listede yer almaktadır. Ama bu hayvan kiralayıcılar İstanbul içi ulaşım ile ilgili değildir.

Kol gücüyle hareket eden, şehir içi deniz taşıtları hem yapımcı, hem işletici esnafıyla listede yer alır: Pereme ve kayık marangozları, mavnacılar, kayıkçılar, peremeciler.

At binmeyle ilgili esnafın da (saraçlar, tekelticiler, kaltakçılar, yularcılar, palancılar, kamçıcılar) ordu esnaf alayında yer alması doğaldır. Çünkü orduda atlı sınıf vardır.

Halk şairlerinden Üsküdarlı Âşık Razi’nin esnaf güzellerini övdüğü “Hubanname-i Nevedâ”da sayıp döktüğü 173 tür esnaf arasında, 19. yüzyıl sonunda, at ve arabacılıkla ilgili esnaf sayısı (beygir sürücü, arabacı, saraç, semerci), deniz ulaşımıyla ilgili esnaf sayısından (kalfatçı, kalyoncu, kayık yapıcı, kürekçi, mavnacı, yelkenci) azdır. Her erkek güzelini, sevdadaki hilelerini mesleğiyle karşılaştırarak yazan Razi, arabacılıkta eğer biraz çeşitlilik olsa, “gem takma, kolan boşaltma, dizgin uzatma”dan başka esprilerle onları da anlatırdı.

Arabacılar için yakılmış İstanbul türkülerinden biri de arabanın daha çok bir “gezi aracı olduğunu” gösterir:

“Arabacı, arabacı
İşte sana ben kiracı
Arabacı arabanı çek
— Nereye?
— Kâhtâne’ye (Kâğıthane’ye!)
Haydindi paldır küldür yallah yallah
Haydindi tıngır mıngır yallah yallah
— Arabacı sür!
— Nereye?
— Beyoğlu’na, çek!
Yallah yallah, yallah
Haydindi tıngır mıngır yallah yallah!”

Esnaf kethüdalıklarının kaldırılarak çağdaş Esnaf Cemiyetlerinin kurulma izninin verildiği 12 Şubat 1909 (Hicri 1325) tarihinden sonra kurulan cemiyet listeleri, İstanbul taşıtlarının ve bu taşıtlarla ilgili esnafın gelişimini gösterir. Taşıtlarla ilgili cemiyet listelerinde kurucu üye sayısı da yer almaktadır.

1326 (1910-1911): Araba İmalci Esnafı Cemiyeti, 77 üye (kurucu),
Deniz Amelesi Esnafı Cemiyeti 107 üye (kurucu),

1327 (1911-1912): Binek ve Yük Arabacı Esnafı Cemiyeti, 1.273 üye (kurucu),

1328 (1912-1913): Sandalcı (Kayıkçı) Esnafı Cemiyeti, 136 üye (kurucu),

1329 (1913-1914): Mavnacı ve Salapuryacı Esnafı Cemiyeti, 166 üye (kurucu),

1326 (1914-1915): Haliç Piyade Kayık ve Sandalcıları Esnafı Cemiyeti, 216 üye (kurucu),

1326 (1915-1916) -1335 (1919) tarihleri arasında Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla yeni bir esnaf cemiyeti kurulmamıştır.

1336 1336 /1920 tarihinde kurulan esnaf derneği Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti'dir. 80 kurucu üyesi vardır. İstanbul'un genelini değilse de trafiğini etkileyen yeni bir taşıtın çoğalması, bu tarihe kayıtlanabilir.

1339/1923 tarihinde, 98 kurucu üyeyle Deniz Motorcuları Esnaf Cemiyeti kurulmuştur.

Esnaf diye de adlandırılacak özel girişimcilerin bu taşıtlarına rakip olan büyük özel şirket ya da belediye taşıtları bu tarihte İstanbul'un hayatına girmiş bulunmaktadır: Tramvay, tünel, vapur. Buna karşın kayak ve atlı araba uzun süre direnmiş, deniz motorları günümüze kadar gelmiştir. Elbet taksi ve dolmuş adını verdiğimiz otomobiller de.

Kayıkçılar, Haliç'in iki yakası arasında, Haydarpaşa-Kadıköy arasında yaklaşık 1985'lere kadar çalışmışlardır. Pek çok öykücünün de konusu olan kayıkçıların (sandalcıların), Kadıköy-Haydarpaşa arasında çalışanlarının yüzme bilmeyen (çoğu Kastamonulu) kişiler olduğu söylenir.

Atlı arabalar, daha çok yazlıklarda, Yeşilköy, Florya ve Adalar'da görülmüş, ulaşım kadar keyif aracı olarak kullanılmışlardır. Son örnekleri Adalar'dadır.

ARABA TÜRLERİ

İstanbul'da "kibar ve rical"ın (devlet büyükleri ve üst rütbelilerin) özel binek arabalarıyla dolaşmasının ve kira binek arabalarının yaygınlaşmasının II. Mahmud döneminde olduğu söylenir. Çünkü bu Padişah, arabayı ata tercih etmiştir. Araba yaygınlığının Birinci Dünya Savaşı'nın mütareke yılları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki otomobil çoğalmasına karşın sürdüğünü yazan Reşat Ekrem Koçu, o yıllarda at kiralamanın da sürdüğünü, İkinci Dünya Savaşı'nın zorluk yıllarında, benzin tasarrufu için özel otoların trafikten çekilip taksilerin tek ve çift numaralılar diye trafiğe çıkarıldığı zaman "her nasılsa bozulmamış bir miktar kira faytonu"nın İstanbul trafiğinde bir süre görüldüğünü de ekliyor.

İstanbul'daki arabaları işlevleri bakımından binek ve yük arabaları, kullananlar bakımından özel ve kira arabaları diye ayırabiliriz.

Arabalar, eskiden yeniye doğru, hinto (karoça), koçu, kupa, fayton (payton), lando diye tiplere ayrılabilir. Hintolar daha çok elçilerin kullandığı arabalardır. Kaynaklar, “koçu tipindedir” diye tanımlar. Koçular, dört tekerlekli, kare pencereci bir odadan oluşan yaysız ve makassız arabalar olarak tanımlanır. Bu arabalara kadınlar binermiş. Üç-dört basamaklı kaldırılıp takılan bir merdiveni de varmış. Koçu adı öküzlerin çektiği, yine çoğunlukla kadınların bindiği arabalara da veriliyor, “zemini düz, kenarları oymalı, dört köşesindeki dört direğe atılmış bir güneşliğı, tentesi olan” bu arabalara mesirelere gidilirken biniliyor.

Son dönemin yaygın ve modern arabaları, lando (landon), kupa ve fayton (payton)dur. Hüseyin Rahmi Gürpınar, landoyu rahat ve geniş, kupayı lüzumlu, faytonu hafif ve ferah diye tanımlar. Bu arabalardan lando ve fayton körüklü arabalardır. Lando ön ve arkası körüklü bir arabadır. Kapandığında yarım karpuzı benzer. Fayton, arkası körüklü bir araba tipidir. Her iki arabada da karşılıklı iki oturma sırası vardır. Dört kişiliktir. Kupa ise kapalı ve genellikle iki kişilik araba tipidir. Kupanın arabacısının oturma yeri alçak olan eski bir türü kâtip odası diye anılır.

Bu üç araba türü özel araba olarak kullanılır, pek eskিয়েnce kira arabası olarak kullanılmak için satılırdı. Kira arabaları arasında piyasaya çıkmayıp özel ahırlarda bekleyen az sayıda bakımlı lando, kupa ve faytonlar da vardı. Özel arabaların atlarının renk uyumu, iç döşemesi sahibinin zevkini gösterirdi. İsteyenin kiraladığı, genel kullanıma açık araba tiplerine iki model daha eklenebilir: Faytona benzeyen yalnız önü daha genişçe, üstü körük yerine bir tenteyle örtülü “paraşol”, arkadan binilen, oturma sıraları gidiş yönüne göre yan olan “tente”. “Çekçek arabalar” diye de adlandırılan iki tip araba da kışın muşamba perdelerle kapanır.

Talıklar da, eski öküz arabası koçulara benzer arabalardır. Halk öküz arabalarını uzun süre bırakmamış, koçular kalkınca öküzlerin

çektiği yük arabaları, içi minder vb. ile döşenerek kullanılmıştır. Polonezköy ile Paşabahçe arasında da sııklı yük arabaları, üstü tente, bir yanı perde ile örtölüp içi şilte ve yastıkla döşenerek binek arabası olarak kullanılmış. Bunlar “Polonezköy arabası” diye anılmış.

Konakların özel arabaları plakasızmış. Kira arabaları bağılı oldukları belediyeden aldıkları numarayı fenerlerine yazarlarmış. Ama zamanla bu konak arabalarının kiralananabilleri çıkmış ki, Sermet Muhtar Alus, kira arabalarını dörde ayırıyor: Numarasızlar, temiz paklar, harcıâlemler, geceye mahsuslar. Alus, özel araba gibi görünen “numarasızların” Tozkoparan, Sıraserviler, Hamam çevresindeki ahır ve arabalıklarda, arabacılarınınsa Tepebaşı, Taksim, Pangaltı’daki kahvelerde beklediklerini anlatıyor. Bu arabalara “cebi yüklü, lord” müşteriler binermiş. Fiyatı en az “sarı lira”ymış.

Alus’un Amcabey dergisinin Dünden Bugüne köşesindeki “temiz-pak” diye anlattığı kira arabası, ücreti numarasızdan ucuz, harcıâlemden pahalı araba tipidir. Lüks olmamakla birlikte bakımlı bu arabalar Beyoğlu’nda Ağa Camii sokağında, Tokatlıyan’ın yanında Perapalas önünde, İstanbul yanında ise Türbe’de, Nuruosmaniye kapısında Şehzade (başı) sebili önünde bulunurmuş.

Belediye fiyatıyla çalışan harcıâlem kira arabaları “Eminönü, Aya-sofya, Beyazıt, Aksaray, Fatih, Galata, Altıncıdaire (bugün İlk Belediye Cad.), Tünel Meydanı, Tepebaşı gibi kalabalık yerlerde sürüsü ile”ymış. Kira arabaları içindekilerin en eski ve bakımsızları olan gece arabaları, yatsıdan sonra Köprü’nün iki başında beklermiş.

ALTIN ARABA, GÜMÜŞ TEKERLEK

Çok eskiden, sürekli yağmurlarla bunalan İstanbul çocukları;

“Altın araba, gümüş tekerlek

Ver Allahım ver kızgın bir güneş”

tekerlemesini söylerlermiş. Bu sözcükler hep saray arabasını ya da saraylıları anımsatır bize. Reşat Ekrem Koçu’nun *İstanbul Ansiklopedisi*’nde, saray-araba ilişkisiyle ilgili anlattıkları şöyle özetlenebilir:

İstanbul dışında yolculuklarda araba kullanılmamış, atla kervana katılmış, at yolculuğuna dayanamayacaklar deve üstündeki mahfelerle binmişlerdir. Savaşa giden padişahlar bu uzun seferleri at sırtında yapmışlar, son seferlerinden hastalıklarından dolayı arabayla çıkan Fatih de, Kanuni de bu seferlerden ölecek dönmüşler, cenazelerini bu arabalar taşımıştır. Bu padişahlar bile arabalarına şehir dışında (Fatih Üsküdar'da Kanuni Davutpaşa'da) binmişler, şehirden Fatih saltanat kayığı ile, Kanuni de at sırtında ayrılmıştır. Bu arabaların ağır, konforlu, fakat yaysız olduğu varsayılabilir.

Saray, araba ilişkisindeki iki tatsız anı, II. Osman'ın ihtilalcilerce Yedikule zindanına bir yük arabasıyla götürülüşü, arabayı ata yeğleyen II. Mahmud'un tabutunun, kız kardeşinin Çamlıca'daki köşkünden Üsküdar iskelesine öküz arabasıyla indirilişidir. Bunlara II. Beyazıt'ın, oğlu Yavuz tarafından tahttan indirildiğinde, sürgün yeri Dimetoka'ya arabayla gidişini ekleyebiliriz.

Saraydaki kadınlar da arabayı çok az kullanmışlardır. Şehirde dolaşmamışlar, sayfiyede yalı ve köşklere "harem-i hümayun kayıklarıyla" gitmişler, şehirde dolaşan Valde Sultanlardan Kösem Mahpeyker Sultan ile Hatice Turhan Sultan tahtirevanı arabaya yeğlemişlerdir. En ünlü harem arabası IV. Mehmed'in hasekisi Rabia Gülnuş Sultan'a yaptırdığı "gümüş araba"dır. Çok sevdiği bu eşini sürekli avlarında, kimi seferlerde yanından ayırmayan IV. Mehmed, bu arabayı tekerleklerine kadar gümüşle kaplatmış. (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Padişahlarla arabalar arasındaki ilişkilerin en ilginç kuşkusuz II. Abdülhamid'inkidir. İngiliz Konsolosluğu görevlilerinden George H. Clifton'un kızı Dorina L. Neave, 26 yıl yaşadığı İstanbul'u anlattığı "*Eski İstanbul'da Hayat*" adlı kitabında bu padişahın bir cuma selamlığına gelişini ve gidişini şöyle çizer: "Padişahın landosu görünüp de, 'Hamidiye Marşı'na uygun tempoda adımlar atan alaylar ilerlerken, heyecanla eğilip, bu muazzam sahnenin baş şahsiyetini seyre başladı. Hiçbir şey, bu landoyu çeken dört altın koşumlu heybetli attan, altın simle işlenmiş üniformalar, uzun ve yırtmaçlı mintanlar, kırmızı fesler takınmış arabacı ve hizmetkârlardan daha cezbedici bir manzara arz edemezdi. (...) Birden kalabalıkta yeni bir dalgalanma oldu, alay-

lar dikkat kesildi ve Sultan'ın ufak tefek hayali kapıda görüldü. Basamakları inip geldiği landonun yerini alan iki güzel atın çektiği bir faytona bindi, dizginleri alıp, tek başına saraya doğru arabasını sürdü. Arkasından da yaya olarak sarayın bütün mensupları geliyordu.”

II. Abdülhamid'in Cuma selamlığına geli ve gidişinde ayrı arabalar kullanışına 1900'leri yaşamış Zülüflü İsmail Paşazade Celaleddin Ger-miyanoglu da değinir: “II. Sultan Hamid cuma selamlığı denilen cuma namazına Saltanat arabasıyla gider, cuma namazlarını daima Yıldız Camii'nde kılar, namazdan sonra yaz ve kış daimi ikametgâhı olan Yıldız Sarayı'na, merasim sona ermiş bulunduğundan bizzat kullandığı çift atlı bir saray faytonu ile dönerdi. (...) Saltanat arabası cuma selamlığında gayet yavaş giderdi, yaverler arabayı iki yanı sıra yürüyerek takip ederlerdi. (...) Saltanat arabası çift çift dört atlı, arabacı oturağı sırmalı, fenerleri, bordürleri altın yaldızlı muhteşem bir faytondu. Sultan Hamid arabanın körüğünü daima yarı açık bulundururdu. (...) Arabayı arabacıbaşı kullanırdı, yanında bir de ispir (araba uşağı) bulunurdu. Arabayı çift çift çeken dört attan soldakilerin üzerine de birer süvari neferi bindirilirdi. (...) Arabaya dördü de aynı renkte, aynı boyda dört katana (iri cins bir at) koşulurdu. Sultan Hamid'in cuma namazı dönüşünde kendi sürdüğü saray faytonuna gelince, arabacı oturağı yoktu, önü açık, dizginler ufki bir maden çubuk üstünden geçerdi, arabacıbaşı bu 'faytonbrik'i cami avlusuna getirir, kendisi saraya yaya dönerdi. Gayet sade, fakat son derece zarif bir arabaydı. Bunun da körüğü hep yarı açık bulunurdu.” (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Abdülhamid'in bu kendi sürdüğü arabayla saraya dönüşü bir heves ya da zevk mi, yoksa suikastlara karşı bir önlem miydi, bilemiyoruz.

YÜK ARABALARI

Yük arabaları, yaylı araba, muhacir (göçmen) arabası, sırıklı araba tiplerindedir.

Makas anlamına gelen yay, yaylı arabalarda tek ya da çift olur. Çift yaylılar oldukları yerde geldikleri yöne dönebilme olanağına sahip olan tam çarklı tiplerle, yarım çarklı tiplere ayrılırlar. Tek yaylı olan-

ların çark tipi yarımdır. Kenar pervazı (korkuluk) olan yaylı arabalar sandıklı diye anılır. Bu korkulukların kimileri yağlıboya resimlerle süslüdür. Pervazsız arabalara düz araba denir. Bu arabalar tek ya da çift atla çekilir. Böylece arabanın düz ya da sandıklı oluşu, çeken at sayısı, yay sayısı ve çark tipine göre on iki tip yaylı araba sayılabilir: Çift atlı, çift yaylı tam çarklı sandık araba; çift atlı, çift yaylı, yarım çarklı, düz araba; tek atlı, tek yaylı, yarım çarklı, sandık araba vb.

Muhacir arabası, önu ve arkası açık, yan pervazları gereğinde kaldırılarak düz araba durumuna getirilebilen, yaysız bir araba tipidir.

Sırık arabası, iki dingil arasına uzanmış (özek) aracılığıyla uzayıp kısaltılabilen, yaysız, çift atlı ağır yük arabası tipidir.

İstanbul'da genellikle düz arabalarla büyük ve havaleli (boyu yüksek) balyalar, denkler, ev eşyaları, demir çubuk ve borular; sandık arabalarıyla kavun karpuz, kömür gibi dökülebilecek yükler; sırık arabalarıyla odun, kütük, yapı taşı gibi ağır yükler taşınırmış.

Yük arabaları arasında, iki tekerlekli, tek eşek koşulu "tekne arabalar" da varmış. Bunları daha çok seyyar manav, sütçü gibi esnaf kullanırmış.

Kamyonların yaygınlığına karşın yük arabaları 1960'lı yıllara kadar İstanbul'da görülmüştür. Bu dönemde de Hal, Yemiş, Sirkeci, Yenikapı, Kumkapı, Kazlıçeşme gibi iş merkezlerinde iş beklerlerdi.

KÖPRÜ

İstanbul'da "köprü" sözünün akla ilk getirdiği köprü, Eminönü ile Karaköy arasındaki Galata Köprüsü'dür. Oysa, Galata Köprüsü şehrin ne tek, ne de en eski köprüsü niteliğini taşır.

Haliç'in iki yakası arasındaki ilk köprülerden birini, Ayasofya'yı inşa ettiren I. Justinianus'un yaptırdığı sanılıyor. "*İnsanlar ve Köprüler*" adlı kitabın yazarı İsmail İsmen "Kronikon Paskhale"deki bilgilerin, böyle bir köprünün varlığını doğruladığını, ancak bu köprünün "gemilerin gidiş gelişini engellemesin diye Altın Boynuz'un (Haliç'in) çok yukarı kısımlarında kurulmuş" olmasının daha akla yakın ol-

duğunu yazar. Evliya Çelebi ise, “*Seyahatname*”sinde Haliç’teki köprü sayısını ikiye çıkarır: “Bir köprü Balat ile Tersane Bahçesi arasında kurulmuştu; bir köprü de Eyüp ile Söğüt arasında idi.” Çelebi, bu köprülerin ayaklarını gördüğünü, bu köprüler dışında Galata ile Yemiş İskelesi arasında zincirden, istenildiğinde açılabilen bir köprü olduğunu da iddia eder.

İnşaat Yüksek Mühendisi de olan İsmail İsmen; kimi kaynaklarda Justinianus Köprüsü, Aya Kallinikos ya da Aya Panteleimon Köprüsü diye anılan Bizans köprüsünün, köprü olarak kullanılmakla birlikte bir tür baraj olduğunu, Kâğıthane Deresi’ni Haliç’ten ayırmak için Bahariye ile Karaağaç arasında kurulduğunu savunan yazarlar olduğunu bildirir. Bu baraj seti, İstanbul’un fethinden önce yıkılmış, ancak kalıntıları 17. yüzyıla kadar görülebilmış.

Haliç üstüne kurulan bir başka köprü de II. Mehmed’in fetih sırasında Zağanos Paşa’ya kurdurduğu köprüdür. Piri Paşa ile Ayvansaray ya da Kumbarahane ile Defterdar arasında şarap fıçılarından kurulan bu askeri amaçlı geçici köprü’nün ömrü oldukça kısa olmuş, fetihten sonra çok az bir zaman için kullanılmış, sonra dağılmıştır.

İstanbul’un iki yakası arasında ulaşım kayıklarla sağlanırken İstanbul dereleri üzerlerine köprüler kurulmuştur. Örneğin Kasımpaşa deresi üstündeki köprüye Evliya Çelebi de tanıklık eder: “Çarşı içinden dere akar, etrafı baştan başa dükkânlardır, dere üstünde üç adet birer gözlü kâgir köprüleri vardır” (*Seyahatname*)

Haliç üstüne köprü kurulması tasarısının çok eskiye gittiği, Leonardo da Vinci’nin II. Beyazıd’a “ben kulunuz öyle işittim ki İstanbul’dan Galata’ya bir köprü yapmak kastedmişsiniz, ama bilir âdem bulunmadığı sebepten yapamamışsınız. Ben kulunuz bilirim, bir yay gibi pek yüksek kaldıranı ki hiç kimse üzerinden yüksek olduğundan geçmeye razı olmaya” diye başlayan bir mektup yazdığı bir de proje çizdiği bilinir. Mektup Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’nde 6184 numara, proje Institut de France (Paris) Leonardo da Vinci elyazmalarına (Manuscript) L66 r’e kayıtlıdır. Bu köprü’nün gerçekleşmesine dönemin ulemaları olanak vermez. İsmail İşmen, “*İnsanlar ve Köprüler*”de

zaten “çatal biçimli iki kenar ayağı olan geniş bir kemerle Haliç’i bir aşamada geçmeyi” amaçlayan bu, “da Vinci köprüsü”nün o dönemin malzeme ve tekniğiyle değil, ancak 20. yüzyıl malzeme ve tekniğiyle gerçekleştirebileceğini Prof. Stussi’nin “*Büyük Açıklıklı Köprüler*” adlı eserine dayanarak savunur. Da Vinci’nin rakibi Michelangelo da İstanbul’a köprü yapmak için gelmek ister. Onu da dönemin Papa’sı II. Jules engeller. Dünyanın en ünlü kişilerinin İstanbul’a köprü yapmak için çırpındıkları yıllarda ve sonrasında Türk mimarlarına özellikle Sinan’a böyle bir öneride bulunulmamış olması ilginçtir.

Haliç üstüne ilk köprü, II. Mahmud döneminde tasarlanır ve yapılır. Kaptan-ı Derya vekili Fevzi Ahmet Paşa bu işle görevlendirilir. Parçaları Tersane’de hazırlanan köprü, Unkapanı ile Azapkapısı arasına kurulur. Boyu yaklaşık 500 metre (600 arşın), eni yaklaşık 10 metre (12 arşın) olan köprünün iki ucunda küçük gemilerin, kayıkların geçebileceği kemerimsi bir çıkıntı vardır, büyük gemiler için ortada “İki kanatlı” kapılar açılır. 3 Eylül 1836’da II. Mahmud’un atla geçerek kullanıma açtığı bu köprü, İstanbul’un ilk köprüsüdür. Bugün Unkapanı Köprüsü ya da Atatürk Köprüsü adıyla andığımız bu köprüyü kullananlardan geçiş parası alınmasını engelleyen II. Mahmud, köprünün Hayratiye Köprüsü adıyla anılmasına yol açmıştır. Haliç’e yeni bir köprü daha yapılmasıyla adı Cısır-ı Atik (Eski Köprü)’ye dönüşen bu ilk köprü, “ilk köprü dolandırıcılığı”na da sahne olmuştur: “(...) Köprüyü kendine mal etmek isteyen Kandilci Raşit adında bir açığöz gelip geçenden haraç almaya başlayınca yakalandı ve padişahın emrini dinlemediği için İstanköy’e sürüldü” (İsmail İşmen, *İnsanlar ve Köprüler*)

Gerard de Nerval, 1843’te çıktığı Doğu yolculuğunda Mısır, Lübnan ve Suriye’den İstanbul’a da uğramış, burada bir Ramazan ayı geçirmiştir. Yazar, Beyoğlu’ndaki bir tiyatro gösterisinden, gecelediği Yıldız Han’a gidişinde geçtiği bu köprüyü ve köprüye inen yolları şöyle anlatır: “Haliç Köprüsü’nden İstanbul’a giden uzun yolu çok iyi biliyorum. Ramazan ayının parlak mehtabında, bizim şafakları andıran o güzel gecede, yolumu şaşırmadan gidebilirdim. (...) Pera Mezarlığından geçip Galata kapısına ulaşan kestirme yolu tuttum. Surlar

burada bitiyor ve Bahriye binasına varılıyor. Fakat buraya girmeden Haliç'i geçemezsiniz: Bir kulübenin kapısını çalarsınız ve kapıcı kapıyı açıp bahşişini alır. Muhafızların selamına "aleyküm selam" diye cevap verir, denize doğru inen bir sokaktan geçip, Sultan Mahmud tarafından yaptırılan çeyrek fersah uzunluğundaki harikulade güzel bir köprüden yürürsünüz." (*Muhteşem İstanbul*)

Unkapanı Köprüsü, 1875'te "Fransızlarla yapılan bir anlaşmaya göre kurulan" demir, 25 dubalı, 480 metre boyunda, 18 metre genişliğinde bir köprüyle yenilendi. Bu demir köprü de 1912 yılında söküldü. Yerine o sırada yenilenen eski Galata Köprüsü taşındı. 1924-25 yıllarında onarım gördü. 1936 yılında bir fırtınayla parçalandı. Atatürk Köprüsü adıyla bir Fransız şirketine ihale edilen ve 1940 yılında kullanıma açılan bu yeni Haliç Köprüsü 24 dubalı, 477 metre boyunda, 25 metre genişliğindedir.

Galata Köprüsü, 1845 yılında II. Mahmud'un kadınlarından, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valde Sultan'ın çabasıyla yaptırıldı. 500 metre uzunluğundaki bu köprü eski Gümrük önü (bugünkü Eminönü) ile Galata (Karaköy) arasında, demirden yapıldı. Eski köprünün yerine geçecek sağlam bir köprü olması amacıyla yapılan bu köprü dubalar üstüne oturuyordu. Halkın üç gün üç gece parasız geçtiği bu yeni köprü "cısır-i cedit" de Tersane'de yapılmıştı. Yeni köprüden geçiş ücreti, yayalardan 5, yüklü hammallardan 10, atlardan 20, yük taşıyan atlardan 40 para, arabaların boşu 2,5, yüklüsü 5 kuruş, koyun, kuzu ve keçi sürülerinden hayvan başına 3 paraydı.

Köprünün Karaköy tarafında yapılan "giriş takı" üzerine dönemin şairlerinden Şinasi'nin düşürdüğü tarihin yazılı olduğu bir kitabe yer alıyordu:

"Cısır-i âli yaptı Şah Abdülmecid'i Cem-haşem
Yaptı Han Abdülmecid-i yem himem cısır-i cedit"

"Büyük köprü Şah Abdülmecid'e (efsanevi İran hükümdarı) Cem'i hizmetkâr etti. Deniz kadar himmetli olan Abdülmecid Han yeni köprü yaptı" anlamına gelen bu dizeler, divan edebiyatının mübalağa

ve söz sanatlarının uyumu içindedir. Ebced hesabıyla da 1261 tarihini vermektedir. III. Napolyon'un İstanbul'a gelişi dolayısıyla 1863'te Sultan Abdülaziz tarafından "daha geniş ve gösterişli" tahta bir köprüyle değiştirilen Köprü, 1875'te maden olarak yenilendi (Bu yeni köprünün boyu 480 metre, eni 14 metreydi). 1912'de 462 metre uzunluğunda 25 metre genişliğindeki yeni bir maden köprü, bu köprünün yerini aldı. (Eski köprü, Unkapanı köprüsü sökülerek, yerine monte edildi. 1936'ya kadar, orada hizmet verdi.) Çeşitli tarihlerde onarım gören bu köprü, İstanbullunun en çok benimsediği, 1980'lerde yanıp değiştirilmesi gündeme gelince pek çok yazar ve şairin hakkında yazı yazdığı köprüdür. 1990'larda daha yeni bir köprüyle değiştirilince onarılarak Balat-Hasköy arasında Haliç üstünde üçüncü bir köprü olarak bir süre görev yaptı.

Galata Köprüsü, 25 Kasım 1845-31 Mayıs 1930 tarihleri arasında halkın para ödeyerek geçtiği bir köprü olarak yaşadı. Askeri okul öğrencileri, yangına yetişen itfaiyeciler, asker taburları, tutukluların dışında herkesin para ödemek zorunda oluşu, Haliç'e özel bir köprü kurulmasına da yol açmıştır: Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın Ayvansaray-Piripaşa arasındaki ahşap Yahudi Köprüsü. 1863'te yapılan bu köprü on iki günü dolmadan Balat-Hasköy arasında çalışan kayıkçılar tarafından, kazançlarına engel olduğu gerekçesiyle yakıldı ya da yanan köprüye gerekçe olarak kayıkçılar gösterildi.

Köprü başlarına konan para toplayıcıların (tahsildarlar) para toplayışları, kimi zaman komik, kimi zaman trajik olaylara da yol açıyordu. Ahmet Rasim, geçiş parası toplayan görevliyle tartışan sarhoşları şöyle anlatır:

"Aman bir kavga var. Yine mi köprücüler! Nasılsa bu sefer hakları var. O! O! İş büyüdü! Başı yazmalı mavi gömlekli, saltalı biri bağıyor. Sarhoş herifin gözleri şaşı şaşı bakıyor; galiba yeni kekeme olmuş. Pepe gibi laf ediyor. Yayık yayık.

— Veymeyeceğim bakayım! Ne yapacaksın? diyor. Anladım, bıyıkları tükürük donanmış sarhoş.

Köprücü de farkında: Yakasından tutmuş hem süzüyor, hem de:

— Yarım şişe az içeydin... diye söyleniyor.

Bir hovarda daha! Bunun da gözleri şaşşı, boynu bükük üfürüyor, tükürüyor. Fakat bu paralı soyu;

— Boz! diye bir İngiliz lirası çıkarmış direniyor.

— Olmaz.

— Olmaz mı? Ben de geçerim.

— Olmaz.

— Ne yapacağız, belaya mı gireceğiz?” (*Şehir Mektupları*)

İsmail İsmen “*İnsanlar ve Köprüler*” adlı kitabının İstanbul’a ayırdığı bölümünde; Boğaz Köprüsü tasarısının 19. yüzyıl sonlarında yapılmaya başlandığından söz eder, Londra’da yayınlanan “*Şark ve Garb*” gazetesinin sahibi Lübnanlı Nesib Abdullah Sebil, Saray Mütercimi Şefik El Müeyyet Bey’e yazdığı bir mektupta, “Asya ile Avrupa’yı birleştirecek Boğaziçi’nde bir köprü yapılması için bazı kimselerin çalıştıkları havadisi yayıldı. Bu köprünün kaç mal olacağı Zat-ı Şahane’ye arz edilmiş, bu doğru mudur?” diye sormaktadır. İsmen, bu konuda ilk projenin 1900’de yapıldığını, 19 Kasım 1900’de (26 Receb 1318/6 Teşrinisani 1316) Boğaziçi Demiryolu Kumpanyasının bu konudaki teklifinin, Hariciye Nezareti’nce tercüme edilerek II. Abdülhamid’e arz olunmak üzere gönderildiğini yazıyor. F. Arnodin adındaki bir Fransız mühendisin hazırladığı projeye göre, Boğaz’a Sarayburnu-Üsküdar, Rumelihisarı-Anadoluhisarı arasında iki köprü yapılacak, bunlardan ikincisinden tren yolu geçecekti. Bu tren yolu köprüsü Hamidiye adını taşıyacaktı. Bu projede, Boğaziçi köprü projesinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan önce de var olduğuna dair notlar vardır. Ama ne bu proje, ne de aynı yıllarda Amerikalı mühendisler Frederik Strom, Frank T. Lindman ve A. Hilliker’in Sarayburnu-Salacak Tünel-i Bahri (Su altı tüneli) projesi ciddiye alınıp hayata geçirildi.

Haliç üstündeki köprülerin ulaşım ile ilgili olmayan bir iki özelliğini daha eklememiz gerekli: Galata Köprüsü’nün yaya bölümüyle dubalar arasında kalan kısmı (kimi yazarlara göre duba içleri) yersiz yurtsuzları barındırmış, köprüaltı ve burada yaşayan çocuklarla ilgi-

li bir roman (*Köprüaltı Çocukları*, Kemalettin Tuğcu) filmlere konu olmuştur.

Hem Unkapanı, hem de Galata Köprüsü gecenin belli saatlerinde büyük gemilerin geçişi için açılırdı. Bu yaya ve araba trafiğini önler, genç İstanbullulara eve dönmeme mazereti olurdu. Köprülerin bu özelliği, siyasal yürüyüşleri engellemek için de kullanılmıştır.

DENİZ TAŞITLARI

İstanbul'da ulaşımın en önemli ögesi, insan gücünün etkin olduğu kayıklardır. Biçimiyle mutfak araçlarından (kayık tabak, kayık sahan) kadın giyimine (kayık hotoz, kayık yaka) ad olan bu taşıt, annelerin çocuklarını oyalamak için söyledikleri tekerlemelere kullanılan ve ritmiyle de girer:

Fış fış kayıkçı
Kayıkçının küreği
Tıp tıp eder yüreği
Akşama fincan böreği

Tek sermayesi kullandığı tekneyle kollarının gücü olan kayıkçı mı düşlemektedir fincan kenarıyla kesilip yağda kızaracak ekonomik, yoksul işi börekleri, yoksa kayıkçının karısı mı çocuğunu eğlerken, eşine güç vermeye çalışmaktadır. Yorumu düş gücünüze bağlı.

Kayık, insan ve küçük yük taşımakta kullanılan, güvertesiz küçük teknelerin genel adıdır. Kürekle ya da yelkenle kullanılabilir. Son dönemlerde motorluları da görülmüştür. Kayıklar, bulunan kürek sayısına (üç çifte kayık, altı çifte kayık), kullanım amacına (balık kayığı, odun kayığı, pazar kayığı, kira kayığı, saz kayığı) büyüklüğüne (pereme, salapura, alamana kayığı) göre adlandırılır. Padişahın bindiği dört direkli “köşkü” olan deniz aracının adı “hünkâr kayığı”, Karagöz’ün pek çok çeşitlemesi olan temel fasıllarından birinin adı “kayık oyunu”dur.

Pereme, tek direkli, iki yelkenli, boyu 13.5, eni 4 metre olan kenarları fırtına küpeşteli bir kayık biçimidir. Bizans döneminde Porta

Pereme (geçit kapısı) adı verilen bugünkü Mısırçarşısı önüyle karşı kıyı arasında çalışırlardı. Osmanlı döneminde İstanbul yakasıyla Anadolu yakası arasında da çalıştılar. Bazı Batılı yazarların “gondol”a benzettikleri bu aracın, kayıktan daha ince olduğu düşünülebilir: “Eğer İstanbullunun Haliç’in kuzey kıyısında işi olursa, bir peremeye binmekte ve birkaç akçe karşılığında Galata veya Kasımpaşa’ya taşınmaktadır; peremeyi tek başına tutabileceği gibi, dolmasını bekleyeceği daha büyük bir tekne olan kayığa da binebilir” (R Mantran). Yalnızca kürekle kullanılan, kısa boylu ve genişçe küçük tekneler sandal adını alır.

İstanbul sularında ve Marmara’da ticaret eşyası taşıyan büyük tekneler direk ve yelken sayısına göre salapurya, alamana, mavna diye adlandırılır. Mavnalar kürekle de kullanılır, bir büyük üç köşe yelken bir de fok’u olurdu. En çok 50 ton yük taşıyan mavnalar, aynı adı taşıyan “26 kürekli savaş gemileri”yle, bugün de römorkör yedeğinde mal taşıyan motorsuz teknelerle karıştırılmamalı.

Salapurya, 10-15 tonluk, yelken direği yatırılabilirdi için köprü altından geçip, Haliç’e girmesi sağlanabilen, üçgen yelkeni kasnaklar açılarak indirilebilen bir büyük kayıktır. İstanbullunun çok büyük, hantal ayakkaşları “salapurya gibi” diye nitelemesi de haksızlıktır.

Alamana, yük taşımada olduğu kadar balık avlamada da kullanılan bir tekne çeşididir. Bu büyük kayıklar iki ya da üç direkli aşırı yelkenli olurlardı. Kullandıkları büyük balık ağı da kendi adlarıyla anılırdı.

Kürekerin bir kez denize dalıp çıkması “hamla” adını taşır. Kayık ya da sandalın her kürek hamlasıyla aldığı yola da hamla denir. Ama sandalcı ya da kayıkçı anlamına gelebilecek “hamlacı” sözü İstanbul’da daha çok sarayın kayık ve sandallarını kullanan özel görevliler için kullanılır. Bu seçme görevlilerin giyimleri de belliydi. Zamanla, seçkinler de böyle özel giyimli kürekçiler kullanmışlar, onlara da hamlacı denmiştir.

Kayıklar, vapurlar işlemeye başladıktan sonra da işlevlerini uzun süre yitirmediler. Sis, fırtına gibi doğa olayları vapurların seferlerini

etkilediği zamanlarda, kayıkçıların cesaret ve cüretleri kayığı vazgeçilmez bir araç durumuna getirdi: “(İstanbul’dan) Kandilli’ye dönüşümde öylesine bir fırtına patlak vermişti ki, vapur dubalar üstüne kurulmuş iskeleye yanaşamadı ve yalımızın tam karşı yakasında olan Bebek’te inmek zorunda kaldım. Anneme yerimi bildirmenin tek yolunun sandalla pusula yollamak olduğunu bildiğim için, yaşlı bir kayıkçıya, Boğaz’ı geçip geçemeyeceğini sordum. (...) Kayıkçı pusulayı götürmeyi kabul edince, ben de birlikte gitmeye karar verdim.” Dorina L. Neave, 1904 yılında fırtına ve vapurların arasından evine ulaşır, onu evine götüren kayıkçı parasını almaya ertesi gün gelebilir. Kayıkçılar, başlangıçta bu kadar vazgeçilmez kalacaklarını kestiremediklerinden vapurlara karşı çıkmışlar, kendilerince onları engellemeye de çalışmışlardır.

Mahmud’un 1827’de İstanbul’a gelen Swift adlı buharlı gemiyi satın alması, İstanbulluların da ona “buğ gemisi” demesinden fazla bir değişikliği getirmemiştir. İstanbul’dan, İmparatorluğun öteki limanlarına yolcu götürenler yabancı gemilerdi. 1844’te kurulan Fevaid-i Osmaniye de ilk anda kayıkçıları etkilemedi; çünkü bu şirket dış hatlara kadın yolcu alıyor, ama iç hatlarda kadın yolcu taşımıyordu. 1850’de Şirket-i Hayriye’nin kurulması durumu değiştirdi. Rekabet erkeklerle ayrı salonlara kadın yolcu aldırды, vapur sayısını arttırdı. İstanbullular vapurlara alıştılar. Kaptanların iskeleye yanaşma ustalıklarına, yalılar arasından geçerken yalılardan ikram edilen kahveyi alacak yakınlıkta geçmelerine dair söylenceler yayıldı. “Sofraya doğru dürüst yanaş, Şeref Kaptan gibi alarga durma” benzeri nitelemeler, özellikle Boğaziçi köylerinde yaşayanlar arasında kullanıldı.

Özel şirket olan Şirket-i Hayriye, 1869’da Kabataş-Üsküdar arasında araba vapuru işletmeye başlayınca, mavnacılar vapurun önüne çıkarak, vapuru taşıyarak protestolara başladılar, sürdüremediler. İşleri de bütünüyle kesilmedi. Dorina L. Neave; 1904’te, onların bir tür seyyar satıcılık da yaptığını anlatır: “Karpuz, kavun, üzüm, kayısı ve çilek dolu mavnalar, Boğaz’dan geçerler ve komik derecede ucuza is-tediğimiz kadar meyve, sebze ve balık satın alabilirdik.”

Bir devlet kuruluğu olan Fevaid-i Osmaniye, 1870'te İdare-i Aziziye, 1878'de İdare-i Mahsusa adını aldı. 1910'da Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi kuruluğ bu ad 1925'te Seyr-i Sefain Müdiriyet-i Umumiyyesi olarak değıştirildi. 1933'te bu kuruluğ kaldırılıp görevleri Denizyolları İşletmesi'ne devredildi.

Şirket-i Hayriye, 1875'te bile ayrı iskelesi olan (öteki iskele Aziziye iskelesi) etkin çalışmalarını, bir süre yine özel bir kuruluğ olan Haliç İşletmesi'yle sürdürdü. Sonra kamu kuruluğu vapurlar karşısında dırendi, 1945 yılında adı Devlet Denizyolları ve Limanlar İşletme Müdürlüğü olan kuruluğa katıldı.

İstanbul, vapura alışmakla kalmayıp kimi seferlerin özelliklerini kimi vapurların biçimlerini günlük dilde sıfat olarak da kullandı: Yandan çarklı (araba vapurlarından, şekeri yanında kahve ve bir ayağı aksak insan), dilenci vapuru gibi (her iskeleye uğrayan vapur).

Vapurların tarıfeye uymayışı daha çok kamu malı oluşuna bağlanıp eleştirilir: "Şimdiki adı 'Seyrisefain' olan idarenin o zamanki adı 'İdare-i mahsusa', bundan evvel de 'İdare-i Aziziye', 'Fevaid-i mahsusa' olan bu idare vapuru, eskiden beri meşhur olan tembelliğı, düzensizliğı dolayısıyla bir türlü hareket edemiyordu. Simit yedim. Yine çarkı dönmedi. Su içtim, yine yürümedi (...) Vapur fosladı, fısladı... Makinesi ısıklar çaldı, hortladı, ama biz yine yerimizde rahat!" (Ahmed Rasim, *Fuhş-i Atik*)

Vapurların önemi, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Adalar'a bir sabah bir akşam vapur işleyebildiğinde anlaşılmıştı. Bir dönemin gündelik Boğaz seferleriyse, günümüzde günde iki sefere indirilmiş, gün içinde vapurla Boğaz'a gitmek pahalı turistik bir nitelik kazanmıştır.

TRAMVAY, TÜNEL VE TREN

İstanbul'a ilk tramvayın gelişı 1869 yılındadır. New York'ta ilk atlı tramvay yolunun döşenişinden 27 yıl sonra. Konstantin Karo-pano Efendi'nin kurduğu kumpanya (şirket) 3 Eylül 1869 günü ilk tramvayı işletmeye başlamış: Azapkapı-Galata-Tophane-Beşiktaş.

İstanbulluların “bardaklardan boşanırcasına yağmura rağmen Karaköy’de toplanan büyük bir kalabalık”la (*İnsanlar ve Köprüler*) izlediği bu seferi yeni hatlar, yeni duraklar izlemiş. Ancak Galata Köprüsü ahşap olduğundan üstünden ray geçirilememiş, şehrin iki yakası bir araya getirilememiştir. Atlı tramvay hatları Karaköy-Tophane-Beşiktaş-Ortaköy-Bebek ve Eminönü-Divanyolu-Beyazıt-Aksaray duraklarını kapsıyordu. Aksaray’dan Samatya ve Yedikule’ye giden bir hat da vardı. Bu tramvayları Ahmet Rasim şöyle anlatıyor: “Tramvaya üç defa boruyu öttürdü. Bir kamçı şaklattı, bir de;

— Deh!

diye bağırırdı. Kalktık. (...) O ağır araba tekerleklerinin gürültüsü, hayvanların nal şakırtısı ile yürüyordu. (...) Tramvay Beyazid mevkiinde durdu. Durdu ama... o zamanın tramvayları, bu zamanın tramvayları (elektrikli tramvaylar) gibi durduğu yerde fink atmaz, zırt zırt, çak çak gitmezlerdi. Ağır, temkinli, oturaklı arabalardı.” (*Fuhş-i Atik*)

Ahmet Rasim’in “durduğu yerde fink atan, zırt zırt, çak çak giden” diye tanımladığı elektrikli tramvaylar Galata Köprüsü’ne raylar döşenerek, 20 Şubat 1914’te çalışmaya başladı. Açılışı Şehremini (Belediye Reisi) vekili Bedri Bey yaptı. Tramvay işletmeleri 1923 yılında Cumhuriyet hükümetiyle anlaşma yapmış, 1939 yılında belediyeye devredilerek adının da yer aldığı İETT (İstanbul Elektrik, Tramvay, Tünel) Genel Müdürlüğü’ne bağlı bir işletme olmuş. Anadolu yakasında tramvay Üsküdar-Kadıköy Halk Tramvayları T.A.Ş.’nin 1927’de kuruluşundan sonra, 1 Ocak 1928’de çalışmaya başlamış. Ancak şehir trafiğini aksattığı gerekçesiyle önce İstanbul yakasında (2 Ağustos 1961), sonra da Kadıköy yakasında (14 Kasım 1967) kaldırılmıştır.

Hızlı olmamasına karşın, İstanbullunun sevdiği bir araç olan tramvay, çocuk tekerlemelerinde bile yerini almıştır:

“Dandini dan dan
Çekilin yoldan
Geliyor vatman”

Şehirle ilgili her öyküde, gazetelerin köşe ya da pazar sohbetlerinde yerini alan tramvayın, biletçi atlatıp para vermeme olanağı oluşu, çoluk çocuğun dışına asılarak parasız gidişi gibi özellikleri de vardı. Durağa değil de “depoya” kadar giden tramvaylar, İstanbullular arasında değişik bir argo terimi de türetmişti: “Asılma, depoya gider” (Kıza ya da kadına fazla sırnaşma, iş çıkmaz, yüz vermez). Burhan Felek’in “*Elli Yıllık İstanbul Hikâyeleri*” adlı kitabında da, pek çok tramvay öyküsü vardır. Bugün şehrin iki yakasında daha çok nostaljik/turistik işlevi olan tramvay ucuz bir taşıttı.

Dünyanın ilk metrolarından (1867) Karaköy-Beyoğlu arasında işleyen Tünel, tramvayın yaygınlığını kazanamamıştır. Bunda, ilk tünelin “kayış”ının sık sık arıza yapması da, büyük sayıda kişinin yaralanma ve ölmesine yol açan kazalar da rol oynamıştır. Bu kazalardan birini Zeyyat Selimoğlu, “*Yeni Defterden Eski Deftere*” adlı kitabında anlatır. Hüseyin Rahmi Gürpınar’ın ve Sait Faik’in birer kitabına da (*Tünelden İlk Çıkış, Tüneldeki Çocuk*) ad olan Tünel’e belki de İstanbullular, Ahmed Rasim’in peruka, (berberi) gibi bir ürküntüyle bakmaktadırlar: “(...) Tünele binmedik. Çünkü perukârın dediğine göre annesi bir gün ona:

Yerin dibine giresin!

diye beddua etmiş, o günden beri binmeye korkuyormuş.” (*Fuhş-i Atik*)

İstanbulunun gerek banliyö, gerek şehirlerarası yolculuklarda vazgeçilmez taşıtı tren, 1875 yılında İstanbul-Edirne hattıyla İstanbul’u taşımaya başlamış, bunu 1906 yılında Haydarpaşa-Pendik arasında bir demiryolu yapılması “iradesi” (Padişah buyruğu) izlemiştir.

Osmanlı padişahlarının, Hac zamanı Mekke ve Medine halkına gönderdiği armağan paralarla, Kâbe örtüsü, mücevherli Kâbe askısı gibi armağanların özel bir birlikle ve törenle gönderilmesi “Sürre Alayı” diye adlandırılır. Halkın seyretmek için can attığı, kadınların arabalarla gidip caka sattığı, gidemeyenlerin eşlerine:

“Boyda bosun yoktur aman herif şamamasın şamama

...

Sürre Alayı’na gitsem herif tutamazsın araba”

diye sitem ettiği bu törenin tarihsel gelişimi, İstanbul'un şehirdışı bağlantılarını da özetler: Çelebi Mehmet (I. Mehmet) zamanından başlayıp, I. Selim (Yavuz) döneminde gelenekleşen Sürre, önceden katır ve develerden oluşan kervanlarla gönderilirdi. 1864'te vapurla gönderilmeye başlandı. 1908'de Hicaz Demiryolları'nın işletmeye açılmasıyla Sürre trenle gönderilmeye başlandı. (Son Sürre Alayı, 1914'te düzenlenmiştir.)

Dolmuş ve taksiler, uzun süre emekliye çıkarılmış konsolosluk arabalarıyla görev verdiler. Birbirlerinden üstlerine çizilen dama ya da çizgilerle ayrılan bu rahat ve gösterişli arabaların pahalı oluşlarına karşın saygıdeğer havaları yaygınlaşmalarını sağladı.

İstanbul'da en kısa süre görev yapan taşıt, kuşkusuz trolleybüslerdir. Yokuş yollarda düzenli işleyemeyen bu elektrikli taşıtlar, elektrik kesintileriyle yolu tıkayınca, yerini aldıkları tramvayları aratmaya başladı. Ve kaldırıldılar. Onlara takılan "telli otobüs" ve "karısı aldatınca boynuzu çıkan otobüs" gibi yakıştırmalar, fıkralar da unutulup gitti.

Eski İstanbul trafiğinin önemli öğelerinden biri, dar yollara, virajlara konan büyük aynalardır. 1960'larda son örnekleri Tepebaşı'nda ve Gülhane Parkı'nın kapısı önünde kalan bu yol aynaları, özellikle tramvaylar için "dikiz aynası" görevi yapardı.

EĞİTİM

İstanbul eğitim kurumlarının en zengin olduğu şehirlerden biridir. Ancak bu eğitimin, Osmanlı dönemindeki uygulanışını, özellikle ilk öğretim dönemi için, tüm ücretlerini velinin ödediği eğitim olarak nitelerek doğru olur, çünkü hocalar ve okul görevlileri devletten değil, veliden ücret alırlar. Yapı olarak o dönemden günümüze binalarıyla ilginç sübyan okulları ve medreseler kalmıştır. Eğitimin içeriğinin yetersizliğiyle ilgili düzeltme çalışmaları ise II. Mahmut döneminde başlamıştır. II. Mahmut, İstanbul ile sınırlı olmak üzere ilköğretim zorunluluğu getirmişti. O dönemin ilk öğretimiyle ilgili olarak Sina Akşin şöyle yazıyor: “(...) mahalle (sıbyan) mektepleri Arapça ya da Türkçeyi hiç öğretmeden Kur’an okumasını, namazı ve yazı kopya etmesini (yazmasını değil) öğretirlerdi. Bu, gündelik ihtiyaçlar bakımından hemen hemen faydasız bir öğretimdi, zira Kur’an okumasını öğrenen, başka bir yazı okuyamaz.” (*Türkiye Tarihi* 3, Osmanlı Devleti 1600-1908). Bu durumun iyileştirilmesi, okul paralarını velilerin vermesi durumu değiştirmede. Osmanlı Devleti’nin önemli parasız okul girişimlerinden biri Kapalıçarşı’daki esnaf çıraklarının boş vakitlerini değerlendirmek ve onları eğitmek için Ruznameci Yusuf Ziya Bey’in önerisiyle açılan okuldur. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adıyla kurulan okulun bir şubesi de Aksaray’daki Ebubekir Paşa Mektebi’ydi. Her iki okulda da eğitim araçları parasızdı. Okulları Maarif Nazırlarından (Eğitim Bakanı) Münif Paşa kapattı. Yeni girişimler 15.6.1873’te eğitime başlayan Darüşşafakatül-islamiye ile sonuçlandı. Sultan Abdülaziz’in de yapımına destek verdiği bu okul, yoksul, ök-

süz ve kimsesizler için yatılı lise niteliğini taşıyordu, ilk mezunlarını 1880’de verdi. Bir başka önemli çağdaş kurum Galatasaray Sultani-si’dir (1868).

Kız çocukları, okuma yazma öğrendiklerinde, evlilik ve aileden koparlar korkusuyla uzun süre eğitilmemişler, hiç değilse yazı öğren-meleri engellenmiştir. Kız çocukları için açılan ilk rüşdiyeler (1858) ve lise (1911) İstanbul’dadır.

Açılan okullar, yapılan reformlara karşın, yoksul bir ailenin çocu-ğunun okuma şansının ne kadar olduğunu Mehmet Akif’in tanık-lığından dinleyelim. Birinci tanıklık mahalle okulundaki bir çocuk içindir:

Necip de minderi koltukta geldi mektepten
Demiş ki kalfa: “Sekiz aydır almadım ben
Ne haftalık, ne de aylık... Senin baban olacak
Kumarcı, oğlu için az yesin de tutsun uşak!”
Koğuldum anne! deyip ağlıyor zavallı çocuk...

(Meyhane, *Safahat*, Birinci Kitap, 1911)

İkinci tanıklık, şairin de öğrencisi olduğu Halkalı Ziraat Okulu ile ilgilidir. Hasta ve yoksul bir çocuk, okulda ölmesin diye memleke-tine gönderilmektedir:

Üç buçuk yıl bana katlandı bu mektep, üç gün
Daha katlansa kıyamet mi kopar? Hem ne için
Beni yıllarca barındırmış olan bir yerden,
“Öleceksin” diye kovmak? Bu koğulmaktır. Ben,
Kimsesiz bir çocuğum, nerde gider yer bulurum?
Etmeyin, sonra sokaklarda perişan olurum!

(Hasta, *Safahat*, 1. Kitap, 1911)

İstanbul’da eğitim, Cumhuriyet’e kadar, varlıklı evlerde özel hocalarla sürdürülerek niteliği korunan bir olgudur. Halk eğitime, yine de çok önem veriyordu. Okula “amin alaylarıyla” başlanıyor, çocuk hocaya (öğretmene) “eti senin kemiği benim” sözüyle teslim ediliyordu. Çocuğun Kur’an’da belli bir yere gelmesi tiyatrosu bir olayla aileye bildiriliyor, bahşış alınıyordu. Çocuk “fergab” sözcüğünü okuyunca fesi “fergab, fesini kap” cümlesiyle alınıyor, ne olduğunu anlamayan çocuk eve ağlaya ağlaya gidince, aile gerekli bahşışı ödeyip, fesi alıyordu.

Osman Nuri Ergin, “Maarif Tarihi” adlı kitabında okula başlama zamanı için şunları yazar: “(..) Şimdiki gibi mektebe çocuk kaydı muayyen (belirli) olmadığından herkes senenin hangi gününde olursa olsun çocuğunu mektebe başlatabilirdi.” Ahmet Rasim’in “Falaka” adlı otobiyografisinde de, yazarın annesiyle annesinin eski çalıştırana (hanımı) arasında benzer bir konuşma geçer:

— Ne vakit? (okula başlayacak)

— Emir buyrulursa bu perşembe günü, Receb-i Şerifin de ilk kاندili hürmetine!

— Pekâlâ, pekâlâ!”

Okula başlama törenini, Osman Nuri Ergin şöyle tanımlıyor: “Buna havas (okumuşlar, seçkinler) ‘bed’i besmele cemiyeti’, halk ‘amin alay’ der. Bilhassa hali vakti yerinde olan ailelerce çok ehemmiyet verilir ve bu da sünnet gibi ailenin belli başlı gösterişlerinden düğünlerinden biri olurdu.” Çocuğun evine okuldan ilahici ve aminci olarak ayrılmış, bayramlık elbiselerini giymiş öğrencilerin, başlarında kalfa ve hocalarla, okula başlayacak olanı evinden almaya gidip, çocuk ve minderiyle rahlesini taşıyan görevliyle dönmeleri olarak özetlenebilecek tören, adını, gidiş ve dönüşte söylenen ilahilerin her satırının amin sözcüğüyle karşılanmasından alır. Okula başladığı için adına alay yapılan çocuk “giydirilip kuşatılır, erkek ise fesine, kız ise saçlarına elmas, inci gibi müzeyyenat (süsler), boynuna kılıbdanlı bir cüz kesesi takılır” (Maarif Tarihi) arabaya ya da bir midilliye bindirilirdi. Aile törene katılanlara ücret öderdi. Bu ücret hocalardan, törene katılan çocuklara kadar herkes için ayrı ayrı hesaplanır, zengin ailelerin

çocuklarının alayları için ilahicileriyle ünlü okulların çocukları da çağrılırdı. Ahmet Rasim de, kendi amin alayında benzer bir olayı anlatır: “Meğer bizim mektep, Tezgâhçılar mektebinin İlahici takımını tutmuş. Cicibabam (annesinin eski çalıştırınının eşi) öyle istemiş.” Amin alayları, çocuğu evinden alıp okula götürürken çevre sokakları dolaşırlardı. Bu alaylarda okunan ilahilerin çeşitliliğini O. N. Ergin şöyle tanımlıyor: “En ziyade Yunus’un, Niyazi’nin ve daha ziyade bunlar gibi sade ve açık Türkçe yazmış olanların manzumeleri okunurdu:

Ne yare yaradı cismim ne bana bilmem hiç!
Gözüm ki kana boyandı şarabı neyleyeyim?
Ciğer ki odlara yandı kebabı neyleyeyim?
İlahi ben bu bir avuç türabı neyleyeyim?
(...)

Bazı kere bu ilahiler yerine hususiyle (özellikle) Tanzimat’tan sonra,

‘Ey gaziler yol göründü yine garip serime’

yahut,

‘Sivastopol önünde yatar gemiler
Atar nizam topunu yer gök iniler’

gibi parçaları da okuttukları olurdu. Fakat sonraları II. Abdülhamit zamanında bunlar da yasak edilerek yeni yapılan birtakım neşideler (şiiirler) okunmaya başlandı. Bunların bir tanesinin sonu ‘Padişahım çok yaşa’ ile nihayet bulduğu için manzume okunup bitince hep bir ağızdan Padişahım Çok Yaşa! diye bağrılırdı.” (*Maarif Tarihi*)

Ahmet Rasim, bu tür alayların semtte bir “temaşa” (seyir) olayı özelliği taşıdığını, “ihtiyar, orta yaşlı kadınlar, hatta genç kızlar için sokağa çıkabilmeye bir vesile (fırsat, bahane, neden)” sayıldığını yazar. Yaşlılar “Dizlerim ağrıyor amma ben de gideyim, sevaptır. Hayırlı olacak çocukların aminlerinde melekler de bulunurmuş” gibi nedenlerle amin alaylarına giderlermiş. Ahmet Rasim’in anlattığı amin alayını

seyre gelenler tam bir gezi yerinde gibi davranırlar: “Biz varmadan evvel mektebin sokağını kadınlar doldurmuşlar, karşıdaki ağaçlıklı küçük mezarlığın yoldan ayrıldığı kaldırım basamaklar üzerine öteberi sererek oturmuşlar. Mektep kapısının önünü simitçiler, börekçiler, kâğıthelvacılar, kuşlokumcular, yürüdükçe kırmızı horozları (horoz şekerleri) sallanan şekerciler almışlar, kuş uçurtmuyorlardı.” (*Falaka*)

Zenginler ve orta hallilerin okula başlaması bunca şenlikliyse de, yoksullarınki oldukça yalındır: “Fakir bir ailenin çocuğu babası yahut anası veya velisi tarafından en yakın mektebe götürülür, hocanın eli öptürölüp okutulmasına itina edilmesi (özen gösterilmesi) rica edilir” (*Maarif Tarihi*). Yoksul bir ailenin kızı olan şair Yaşar Nezihe (Bükülmez), okula kendi gidip, hocaya “benim kimsem yok, beni okutun” dediğini yazar. Yaşar Nezihe, okula verilecek parayı bir süre sonra karıştılamadığından okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Ahmet Rasim’in otobiyografisine ad olan falaka, bir dönem okullarının cezasıdır. Falaka kalktıktan sonra bile, tokat, kulak çekme (bazen yırtma) doğal karşılanır cezalardı. Öğrenciler, “öğretmenin vurduğu yerde gül biter”, “dayak cennetten çıkmadır” gibi atasözlerinden de, “değneğin ucunda bitmiş bir yemiş onu yiyen ölmemiş orucu bozulmamış” gibi dayacı güzelleyen bilmecelelerden de hoşlanmazlar, çocukça öçler almaya çalışırlardı. Bu öçlerden biri İstanbul Erkek Lisesi’nin eski yıllarında yaşanmış, hocanın minderine iğne koyan bir sınıf, yapanı ele vermediği için bütünüyle okuldan uzaklaştırılmıştı. Bu sınıfın öğrencilerinden biri, sonradan yazar olarak ünlenecektir: Sait Faik Abasıyanık.

Eğitim sistemi, öğrencileri sınavlarda başarılı olmak için tılsımlar, büyüler uydurmaya da yöneltmişti. 1960’lara kadar sözlü sınavlarda, öğretmenin çok soru sormaması için;

“Allahümme ya vedut
Öğretmenin ağzını bağla, dilini tut”

duası okunur, sözlü bitirme sınavlarında, sınıf kapısına hocaların tedirgin olup içerideki öğrenciyi çok tutmaması için iğne batırılır-

dı. Yalnız bunu sınava giren öğrencinin istemesi şarttı. Kimse kendi adına iğne batıramaz, az çalışanlar “beş dakika sonra iğne batır” der, iğne batıracak öğrenci, sınavın çabuk kesilmesinin arkadaşının lehine olup olmayacağını anlamak için, kulağını kapıya dayar, konuşulanları duymaya çalışırdı.

Öğrenci geleneğinde, bir zamanlar öğretmenleri etkilediği söylenen “imtihanın şiddetinden dalgalandı Akdeniz/İmtihan heyetinden tam numara isteriz” dizelerini tahtaya yazmak da vardı. Öğrenci argosunun en önemli sözcüğü ise kopya kâğıdı, kopya düzeneği anlamına gelen “palamut”tu.

KÜLTÜR VE SANAT

İstanbul'un yaşamının yüzyıllarca kültür ve sanat ürünleri arasında geçtiğini söyleyebiliriz. Bu iddia hiç de yersiz değildir. Tanrıya yakarmak, ibadet etmek için gittiği cami ve mescitler, hatta açık havada namaz kılmada kibleyi gösteren namazgâhlar mimari tasarımın, taş işçiliğinin en güzel örnekleridir. Yalnız padişah camisi anlamına gelen selatin camilerde değil, mescitlerde de güzel yazı sanatı diye tanımlanacak hat sanatının levhada, çinide örnekleri görülür. Tahta ve sedef oymacılığının, kakmacılığının örnekleri evlere de girmiştir.

Müzik, İstanbul'un belki müzik olduğunu bile fark etmeden, yine yaşamın bir parçasıdır. Günde beş kez okunan ezan, İstanbul'da saba, rast, hicaz, eve, ırak, neva, dilkeşhâveran, segâh, ısfahan, hüseyini makamlarından biriyle okunur. Bu yüzden İstanbullu ezanı müzikle okumayan Vahhabi mezheplerinin ezanını duyduğunda yadırgar. İnsan sesiyle yapılan müziğin dinle kaynaşması onun için doğaldır, camide ezan dışında dua, sela, tekbir, temcid, münacat müziğin bir parçasıdır. Tekkelerin halka da açık ayinlerinden naat, ayin, durak, ilahi, nefes, niyaz diye adlandırılan formları dinleyebilir. İstanbullu için mevlid dinlemek bile, kulağının çeşitli makamlarla eğitilmesine yeter, İstanbul'daki ünlü bestecilerin çoğu dinsel görevlerde çalışmışlardır. Saray imamları yanı sıra halkın gittiği camilerde görevli olanları, örneğin Sultanahmet ve Sultanselim Camii Başımam ve hatibi Sadeddin Kaynak (1895-1961)'ı hatırlamak yeterlidir.

Sarayda görevli müzikçiler (ıcracı ve besteci) örneği, mevkı sahip-
lerinin konaklarında da müziği din dışı biçimde çalınır duruma ge-
tirmiş, İstanbullular, kızlarının hiç olmazsa ud çalmasını sağlayacak
“ustalar” tutmuştur. Aşk-ı Memnu’da Halid Ziya Uşaklıgil bir düğü-
nü anlatırken, tümüyle davetlilerden oluşan bir saz takımı anlatır. Bir
saz çalmasını bilmeyen, roman kahramanı genç kızın, herhalde şarkı
okuyacağı varsayılır. Ramazanda kimi kahveler müzikli kahve (semai
kahvesi) durumuna gelir, halk müziği dinlenir.

Çeşme, sebil, türbe mimari özellikleriyle seçkin olduğunda dik-
kat çekip sevilir. Söz sanatlarının da mevlid, ilahi, şarkı formlarıyla,
semaillerle benimsenişı, taşları birer soyut heykel olan mezarlık kita-
belerinde de görülür.

Bu sanat eserleri, okuma yazma bilmeyen İstanbulluyu bile görü-
nüşüyle etkilemiş ya da kulağını eğitmiştir. Seçkinciliği yapmacıkla
değiştiren örnekler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun son dö-
nemlerinde, halk zevkinin bozulmasına da yol açmıştır.

Matbaanın İstanbul’a gelişı bile, kitabın yazısı, tezhibi, cildiyle sa-
nat eseri olması gerektiği inancını pek sarsmamış, el yazısı, tezhipli,
minyatürlü kitaplar değerini korumuştur. Bahası herkesin almasına
elvermeyen bu kitaplar çoğunluğun kullanımına kütüphanelerle su-
nulmuştur. İstanbul’da ilk genel kütüphaneler, 16. yüzyıldadır: Kılı-
çalı Paşa Camii Kütüphanesi (Tophane), Sokollu Türbesi’nde Esmi-
han Sultan (Eyüp), Fatih Cami’inde Zembilli Ali Cemali Efendi’nin
oğlu Fuzayl Efendi, Eyüp Camii’nde Hoca Sadettin Efendi kütüpha-
neleri. Fuzayl Efendi, kitaplarını kütüphaneye vakfetmekle kalmamış,
bir de hafız-ı kütüp (kütüphaneci) atamıştır. Padişahlar, vezirler, ken-
dilerine en çok kitap sunulan kişilerdir. Onların bu kitapları, kütüp-
haneler kurarak “okumaya meraklı olanlara” medrese ya da camilere
vakfettikleri görülür. Bu vakıf kütüphanelerinde dikkati çeken en
önemli öge, kitapları hırsızlıktan, nem ve kâğıt kurtlarından korun-
ması için basılan mühürdür. Hırsızlar “beddua” ile, nem ve kurtlar
belli bir dua formülü ile savulmaya çalışılır. Vakıf mühürleri, hırsız
korkutmasa da kitabın hangi kütüphanenin malı olduğunu belirtmesi
bakımından önemlidir.

İslamın “suret”i yasakladığı, bu yüzden Osmanlı döneminde resim görülmediği sık sık söylenir. Oysa kimi belgeler bunun tersini kanıtlamaktadır. Kitaplardaki resimler “minyatür zevkine uygun ve dekoratif özellikte” de olsa, “şark minyatürü”nden pek çok bakımdan ayrılır. Saray nakkaşlarından başka, 17. yüzyılda kendi atölyelerinde resim yapan kırka yakın nakkaş (dört dükkânda) Evliya Çelebi’nin “*Seyahatname*”sinde kayıtlıdır. Surnamelerin, hünernamelerin resimlenmesinde emeği geçenler yanında Mevlevi nakkaşlarından Esedi (Aşari) ile Solakzade Miskali Bihzad (ölm. 1653)’ın “hayvan, savaş görünümü ve portrede”, Fenni Mehmet Dede’nin “fresk ve portre”de mahir (usta) olduklarını İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “*Osmanlı Tarihi*”nde yazar. Nakşi (16/17. yüzyıl) insan resmi yaparmış. Kalender adlı bir nakkaş da I. Ahmet için yazılan “*Falname*”yi resimlemiş. Çeşitli dönemlerde saraya ressam gelmiş, bu ressam nakkaş ve musavvirleri (tasvirci, ressam) etkilemiştir. “Hassa ressamlarından Levni”, kuşkusuz en çok bilinen insan çizicisidir.

Ressam ve nakkaşlar 18. yüzyıldan başlayarak mimari eserlere çiçek ve meyve resimleri yapmışlar: Topkapı Sarayı harem bölümündeki gibi. Yine Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “On sekizinci asrın ilk yarısında İstanbul’da Beyazıt Camii avlusunda mendil ve havlular üzerine resim yapan kırk ressam olduğunu”, “bu resamlardan birinin kadınlara özel yağlık (mendil) ve mahramaların (peşkir) üzerine kadın resmi yapıp teşhir ederek bu yolla bir kadını da iğfal ettiğinden dolayı İstanbul kadısı İlmi Ahmet Efendi’nin ilamıyla kırk sanatçının da işten men edilip dükkânlarının kapatıldığını” Subhi tarihine dayanarak yazar. Metin And da çarşıda dükkânları olan halk ressamlarının, 17. yüzyıldan başlayarak ısmarlama resim yaptıklarını, bu resimleri daha çok yabancıların ısmarladığını anlatır. (Çarşı Ressamları, İstanbul Dergisi. sayı: 1). Kuşkusuz bu iddialar doğrudur. Taşbaskısı resimlerin, yağlıboya manzaraların yer aldığı kahveler, aşçılar, hatta karpuz sergilerinin 1960’lara kadar İstanbul’da yaygın oluşu bir geleceğe dayanmaktadır.

İstanbul, sanatın yalnızca tüketicisi değildir. İznik çiniciliğinin bozulması üzerine, oradan İstanbul’a ustalar getirilerek “Eğrikapı ta-

rafında Tekirsarayı (Tekfursarayı) yanında” bir çini yapım yeri kurulur, 1725’ten başlayarak “zarif çiniler imal edilmiştir” (İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*). Bu bölge Sultan II. Mustafa döneminde (1695-1703) camcılara kiralanmıştı (Ayla Ödekan, *Türkiye Tarihi*, 3). İstanbul’daki cam eşya yapım yerleri arasında Çubuklu, Beykoz ve Baruthane-i Amire (Bakırköy) sayılabilir. Ünlü İstanbul cam ürünleri arasında da çeşimbülbül (bülbül gözü) denen çizgileri saydam olmayan çoğunluk mavi-beyaz türler ünlüdür. Porselen eşya arasında da 19. yüzyılda Haliç’te açılan fabrikanın “eser-i İstanbul”ları, Yıldızsarayı bahçesinde kurulan fabrikanın Yıldız porseleni diye anılan porselenleri seçkin özellikler taşır.

İstanbul kumaşlarındaki (İstanbuli zerbeft, telli İstanbul bürüm-cüğü vb.), yazmalarındaki, yemenilerindeki, çinilerindeki çiçekler hayali değildir. İstanbul lale, ful ve sümbülün çok çeşidini yetiştirmiş, bu konuda usta pek çok çiçekçinin adları yetiştirdikleri çiçek çeşitleriyle birlikte anılmıştır. Bir sümbül güzelleme olan Sümbülname’de 42 tür sümbül övülür. Yaklaşık 1736’da yazılan bu eser Sabiha Tansuğ tarafından Türkçeleştirilmiştir: Türklerde Çiçek Sevgisi ve Sümbülname. Sabiha Tansuğ, aynı kitapla, çiçekleriyle ünlü cami ve tekkeleri şöyle sıralar: “Fatih Camii’nin gülleri, Süleymaniye’nin yıldız çiçekleri, Pabuççu Ahmet Efendi Mevlevihanesi’nin ‘pabuççu lalesi’, Beşiktaş Mevlevihanesi’nin (Yahya Efendi tarafından yetiştirilmiş) menekşeleri, Kasımpaşa Mevlevihanesi’nde, bahar gelince açan, nergisler ve sümbüller, Merkez Efendi’nin ve Sümbül Efendi’nin sümbülleri.”

MESLEK GRUPLARI

İstanbul'da, Osmanlı döneminin meslek grupları, Osmanlı ülkesindeki genel düzene bağlıdır. Halk, önce dinsel bakımdan ikiye ayrılıyordu: Müslüman (müslim), gayrimüslim. Reaya diye de adlandırılan, Hristiyan ve Musevi toplum üyeleri, kurallarını İslam dininden alan mesleklerde (kadı, müderris, kayyum) görev alamazlardı. Küçük yaşla devşirilerek Müslümanlaştırılan reaya çocukları özel eğitim görürdü. Bunlar arasında devletin önemli kademelerinde görev alanlar olmuştur: Rüstem Paşa, Sokollu, Damat Makbul İbrahim Paşa vb. Bunun dışındaki gayrimüslim halk, hekimlik, zenaat, ticaret (belli bir tarihe kadar Müslümanlarla ortaklık koşuluyla), tercümanlık gibi serbest meslek dallarından birini seçebilir ya da kendi dinsel kurumlarında ve onlara bağlı okullarda görev yapabilirlerdi.

Türk ve Müslüman halk, öncelikle köylü ve şehirli diye iki gruba ayrılıyordu. İstanbul'dan söz ederken köyden söz etmek yadırgatıcı gelebilir; ancak 1952 yılında bile, İstanbul ilçelerine bağlı 305 köy 83 çiftlikten söz edilmektedir. (Kaynak; M. Halit Bayrı/ İstanbul ilinde yer adları/ III, IV, *Türk Folklor Araştırmaları*, Ekim, Kasım, 1952) 1952 yılında, İstanbul'un 16 ilçesinden yalnızca dördünün köyü yoktur: Adalar, Beşiktaş, Eminönü, Fatih. Osmanlı döneminde, köylerdeki halk topluluğu daha çok tarım, hayvancılık ve toprak işçilikleriyle uğraşırdı. Olanacağı olan gençler İstanbul'a gelerek medresede okuyabilir, zenaat sahibi olmak isteyenler, eğer bu konuda gerekli izni alabilirlerse İstanbul'a inip o zenaatte çıraklıkla, iş öğrenimine başlardı.

İstanbul halkını önce devlet görevinde çalışanlar, kendi işlerinde çalışanlar diye ikiye ayırmak gerekir. Devlet görevi: İlmiye, mülkiye (asker olmayan memur sınıfı), seyfiye (askeri görevliler), kalemiye (Defterdarlık gibi daha çok mali görevleri olan devlet dairelerinde çalışanlar) sınıflarına göre ayrılırdı. Bu görevlilerin, özellikle ilmiye sınıfının sıkı kuralları vardı, bu kurallara göre atanır ve terfi ederlerdi. Bu kuralların bozulması, zaman zaman reformlara gereksinim duyulmasına yol açmıştır. Üstün yetenekleriyle, okuma yazma bilmediği halde paşalığa yükselenler, devletin üst kademesinde yöneticilik yapanlar (Köprülü Mehmet Paşa, Yedisekiz Hasan Paşa), medrese müderrisliğinin, kazaskerliğin vb. sıkı terfi ve atama kuralları yüzünden, eğitimi ve yeteneğini değerlendiremeyenler (Örneğin Bakı) ya da yeteneğiyle ilgisiz, ama geliri yüksek görevlere getirilenler (Esirciler Kâhyalığı yapan, büyük müzikçi Itri) Osmanlı ve İstanbul tarihinde sık rastlanan olgulardır.

Bir bakıma serbest meslekler diye adlandırılan tüccar ve esnaf lar kendi aralarında kurdukları örgütlere bağlıydı. Bu örgütlerin kuralları, zenaattaki yetenek ve beceriyi sınavlarla belirliyordu.

Bugün, “hizmet sektörü” diye adlandırdığımız pek çok iş de esnaflık olarak belirtilmiştir. İstanbul dışından izinle İstanbul’a gelen, belli bir işin yamağı (yardımcısı, çırağı) olarak çalışanlar, hatta bu işte kalfa aşamasına gelenler bile zaman zaman İstanbul’da hayat pahalılığı, paranın değerini kaybetmesi ya da İstanbul’da yaşamın güçleşmesi gerekçesiyle memleketlerine geri gönderilmişlerdir. İstanbul’a iş gücü sahibi olmak için gelenler, yalnız yaşadıklarından genellikle mesleklerine göre belli han ya da odalarda toplanmışlar, kimlikleri saptanarak denetlenmişlerdir. Bekâr uşağı diye adlandırılan bu grupların kaldıkları odalar, bekâr odaları diye adlandırılmıştır. Bekâr odalarının bulunduğu sokaklar bazen iki yanına kapı yapılarak belli saatlerde kapatılmış. R. E. Koçu, 1826’da (Yeniçeriliğin Kaldırılışı, Vaka-i Hayriye) bu usulden vazgeçildiğini yazar; bu tip sokaklardan birinin de Galata’da Bozacı Sokağı olduğunu Hadikatül-Cevami’e dayanarak saptar.

İstanbul halkının büyük bir bölümü esnaftı. Bunların arasındaki bekâr uşağı sayısının çokluğu, Kanunî'nin Yeniçerileri “sizi pabuççu bekârlarına kırdırırım” tehdidiyle de düşünülebilir.

Esnafların, İstanbul’da hayat pahalılığı, para ayarının düşürülmesi yüzünden ayaklanmaları ilk kez 21 Ağustos 1651 tarihinde görülür. Bu ayaklanma, belki de bu tarihten sonraki hayat pahalılıklarında ilk önlem olarak, “İstanbul’a sonradan gelenlerin gönderilmesi”ni gündeme getirmiştir.

ESNAF ÖRGÜTLERİ

İstanbul’da esnaf ve bu esnafların çalışacağı dükkân, yapımevi gibi işyerleri sayısı uzun zaman “gedik” diye adlandırılan bir sınırlamaya bağlıydı. 1913 yılına kadar süren gedikler, bir işte çalışacak kişi sayısını, işyeri sayısını ve yerini belirliyordu. “İstanbul’da 200 terlikçi dükkânının bulunduğu 17. yüzyıl ortasında ne yeni bir terlikçi dükkânı açılabilir, ne de bu dükkânlardan biri kapanabilirdi. Hatta dükkânlar hüviyet de değiştiremezdi. Yani Çemberlitaş’ta bulunan bir terlikçi dükkânı Çarşıkapı’ya nakledilemezdi. Böyle bir nakil için devlet izni şarttı. (...) Gedik sahibi ölünce, dükkân veya imalathane o işin başında bulunmak, çalışmak şartı ile evladına (çocuklarına) kalırdı. Evladı yok ise veya baba mesleğini terk etmiş ise o gedik mahlûl (sahipsiz, devlete kalmış) sayılır, tarik-lonca tarafından (esnaf örgütüne) kendi başına dükkân veya imalathane sahibi olmaya layık bir kalfaya devrolunurdu. Eski gedik sahibinin mirasçılarına, işi terk etmiş evladına da, dükkânda veya imalathanede kalan malın, âlât ve edevatın (araç gerecin) değer bedeli ile gediğe takdir edilen bir peştamallık bedeli ödenirdi.” (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Esnaf Örgütleri temellerini Selçuklular dönemi yarı dinsel örgütlenmelerden alır. Bu örgütlere 17. yüzyıl sonlarına kadar “tarik-i fütüvvet” (mertlik tarikatı) ya da “tarik-i hirfet” (esnaflık, zenaat tarikatı) denilmiş. 18. yüzyılda bu örgütlerin yerini loncalar almıştır. Bu örgütlerin kurucuları gedik sahibi ustalardı. Kimi loncaları da işyeri sahipleri (hamamcılar gibi) kurardı. Lonca kurabilmek, o işte çalışanların

sayısına da bağılıydı. Bağımsız lonca kurmaya sayısı yetmeyen esnaf, iş bakımından benzer bir loncaya “yamak esnaf” olurdu: Paşmakçılar, kavafflar, çizmeciler, terlikçiler pabuççu esnafının yamakları sayılırdı. Hamamcı, Akdeniz Kaptanları gibi işyeri sahiplerinin, patronların loncalarınaysa bu işte çalışan yoksul esnaf yamak sayılırdı. Akdeniz Kaptanları Loncası’nın yamakları pereme-kayık marangozları, kayıkçılar, mavnacılarıdır.

Esnaf örgütleri ve esnaf için uyulması gereken kurallar “fütüvvet-name” adı verilen eserlerle saptanırdı. Bu kitaplarda, her işin ilk başlatanı, pîri de belirtilirdi: Hazreti Adem ikinci ve çiftçilerin, Hazreti Şit. kazzaz ve hallaçların, Hazreti İbrahim, sütçülerin ve mimarların vb. Yankesici, hırsız, kadın satıcısı, kendi vücudunu satan delikanlı gibi uygunsuz kişilerin de Esnaf Ordu Alayı’nda yer almasını anlatan Evliya Çelebi, bu kişiler için ‘pîr’i uygun görmez: “Cümlesinin haşa ki pîrleri ola...” Zaten böyle kişiler alayda kolluk görevlileriyle (bir tür gözetim altına almayla) arsızca şakalaşarak görünürler.

Esnaf örgütlerinin yöneticileri şöyle sıralanabilir:

Şeyh: Tarik-i Fütüvvet / Hırfet Başkanı. Örgütü kuranlarca ömür boyu görev yapmak için seçilir. Seçime yamak esnafı katılamaz. Sözü yasadır. Loncalar Tarik-i Fütüvvet - Hırfetlerin yerini alınca bu başkanlar lonca ustası adını aldı.

Nakib: Örgütlerin idare amiri. Şeyhi seçenlerce seçilirdi. Loncalar kurulunca görevleri kethüdaya devredildi.

Çavuş: Düzen sağlayıcı, kolluk görevlisi. ‘Tarik’in ve yamak esnafın çavuşları, ayrı ayrı seçilirdi. 17. yüzyıl sonunda Yiğitbaşı adını aldı.

Kethüda (Kâhya): Hem Tarik-i Fütüvvet - Hırfette, hem loncada örgüt ile hükümet arasında aracı görevi görürdü. Seçimi esnaf yapar, kadılığın araştırıp soruşturmasından sonra ataması hükümetçe yapılırdı. Esnaf dışından atamalar da yapılmıştır. İtri’nin atanması bu biçimdedir. Bazen hükümetin atamalarına, esnaf itiraz eder, bu itiraz kabul edilirdi. Kethüdalar, örgüt sandığından ücret alırlardı.

Esnaf ihtiyarları: Örgütlerin, öteki yöneticilerle birlikte yönetim kişilerini oluşturan, yaşlı saygın ustaları. Esnafça seçilirdi.

Duacı: Esnaftan olması koşulu olmayan bu kişiler de örgütün ücret alan görevlileridir.

Esnaflık, usta çırak ilişkisine dayanır. Bu ilişkinin, mesleğin sırrını öğretmeme gibi kıskançlığa dayandığında kötü sonuçları olmuştur: Bir ürünün yozlaşması, yetenekli kişilerin yetiştirilmemesi vb. Türk çinçiliğinde belli dönemlerde görülen renklerin bozulması bu tür meslek sırrı ilkesinin sonucudur. Bir işe çırak olarak girenin kalfalık sınavına girmesi ve onayı ustasının isteği ile olurdu. Ustalıkta çıkmaksa, ancak boş bir gedığın bulunmasına bağlıydı. Ebüzziya Tefik Bey, ev hizmetleri için yanına aldığı yamağın, terlikçiliği kendi kendisine öğrenmesine kızan Derviş Ali adında bir terlikçi ustasının öfkesini ve yamağı kovuşunu anlatır. Bir ustanın, dolayısıyla örgütün korumasında olmayan birinin bir zenaatı yapması olanaksızdır.

Usta çırak ilişkisi, dilimize “püf noktası”, “teptim keçe oldu, sivriltiltim külah oldu” gibi deyimlerin girmesine de yol açmıştır. Bir işin görüldüğü kadar kolay olmadığını anlatan bu deyimlerin kısaca öyküleri şöyledir:

Bir çanakçı kalfası ustasına, boş bir gedik bulduğunu, kendi işyerini açmak istediğini söyler. Ustası işi yeterince öğrenmediğini söylerse de dinletemez. Yeni usta, çanakları fırından hep çatlak çıkınca pişman olup ustasının yanına döner. Ve mesleğin temel sırrını (püf noktasını) öğrenir: Ustası, çanakları üfleyerek çamurdaki kabarcıkları patlatmakta, çatlamayı önlemektedir.

Bir keçeci çırağı, bir hafta sonra işe gitmek istemez. Annesine zenaati öğrendiğini söyler. Çırağını merak eden usta, evine uğradığında, çırağın annesinden “Oğlum işi öğrendi, tepiyorsun keçe, sivriltiliyorsun külah oluyor” sözünü işitince, “Maşallah” der, “öğrenmekle kalmamış, annesine de öğretmiş.”

Ordunun sefere çıkışında, ordu gereksinmesi için gerekli esnaf da sefere katılırdı. Bu esnafı da esnaf örgütleri seçerdi. Çünkü, bu kişilerin sırasında dövüşebilmesi gerekirdi. Ordunun sefere gidişi sırasında

tüm İstanbul esnafı bir resmî geçit yapardı. Her esnafın hünerlerini gösterdiği bu geçitten sonra, savaşa katılacak seferli esnaf orduyla giderdi. Ordunun ilk konaklama yerinde esnaf sayısı yeterli görülmezse, konaklanan şehrin esnaf örgütlerince tamamlanırdı. R. E. Koçu, esnaf düzeninin bozulmasını, Yeniçerilikte devşirme yasaının değişip, esnaf çıraklarının “Yeniçeri taslakçısı” yazılmasına bağlar. Askere de kayıtları yapılan delikanlılar, hem asker, hem esnaf (daha doğrusu ne asker, ne esnaf) olduklarından başıboş bir kalabalık oluşturmuşlar, ayaklanmalarda rol oynamışlardır. Koçu’nun verdiği örnek, hem telak, hem kalyoncu olan Patrona Halil’dir.

İstanbul esnafı, tıpkı devlet görevlileri gibi kıyafet kısıtlamaları, düzenlemeleri (1839 Gülhane Hatt-i Hümayunu’na kadar) yaşamış, birbirlerinden ‘zincirleme kefaletle’ sorumlu olmuştur. Esnaf örgütleri uzun süre dayanışma sandığı olarak görev yapmıştır.

Esnaf arasındaki dayanışma, yıllık toplu gezilerle de güçlendirilirdi. Koçu, bu gezilerin yazlık kamplar biçiminde olduğunu, en az bir iki gün sürdüğünü, bazı esnafın daha aralıklı olmakla birlikte daha uzun süre yazlıklara çadır kurduğunu savunur. Terlikçiler, kimi zaman on yılda bir, Beykoz çayırında 15-20 gün kalırlarmış. Esnaf erkeklerinin, İstanbul’da kendi aralarında kışın yaptıkları yemekli toplantılar da, bu yazlık geziler gibi “harifane-arifane-erfane” adıyla anılır. “*Kenzül-İştihâ*” çevirmeni Ahmet Cavid, masrafı ortak olan bu tür toplantıların adının “ehl-i hıref” (sanat sahibi) sözcüğünden halk dilinde bozularak oluştuğunu yazar. Anadolu’da erfene/gezek diye anılan bu tür toplantıların, ortak parayla yapılmasını Ahmet Cavit “her sakaldan bir tel ile bir yere biraz akça (para) cem ederler (toplarlar)” diye tanımlar.

Esnaf örgütlenmeleri, 1909’da kethüdâlıklar kaldırılarak, şehremanetinin (belediyenin) denetiminde “cemiyet”ler biçimine getirilmiştir.

PEŞTAMAL KUŞATMA

Esnaflıkta uzun süre düzen, bir alt derecedeki esnafın (çırak, kalfa) üst dereceye (kalfa, usta, esnaf ihtiyarları) saygısı ve itaati ile sürmüştür. Evliya Çelebi, bunu kuyumculuk eğitimi alan padişahlardan

Kanuni Sultan Süleyman’la ilgili bir fıkra ile anlatarak açıklar: “İstanbul’da Unkapanı’nın iç yüzünde Kostantin adlı bir Rum kuyumcu vardı ki Sultan Süleyman’ın ustasıydı. Bir gün Kostantin çırağı şehzadeye kızmış, sana bin değnek vuracağım diye yemin etmiş. Şehzadenin anası Sultan Süleyman’ın suçunu affettirmek için Kostantin’e bin altın göndermiş, usta da bu altınları alıp ondan saç teli kadar ince beş yüz tel çektirmiş ve Sultan Süleyman’ı falakaya yatırarak çıplak tabanlarına bu tellerle iki defa vurmuş ve yemininden kurtulmuş.”

Bir zenaate, mesleğe çırak olarak girerken, velisi tarafından ustasına “eti senin, kemiği benim” sözüyle teslim edilen çocuk çırak, kalfasının ve ustasının çıraklık süresini doldurduğuna, işi öğrendiğine karar verişyle, bir sınav geçirirdi. Aynı meslekten kişiler karşısında verilen sınavdan sonra yeni kalfaya şed (peştamal) kuşatılırdı. Ustanın kendi belinden çözüp, çırağına bağladığı peştamal bir tür diplomaydı. Bu tören, bir tekke ayini gibi çeşitli aşamalardan, dualardan, soru cevaplardan oluşur. Sonunda yeni kalfaya “harama bakmaması, yalan söylememesi, haram yememesi, haram giymemesi, haram içmemesi, ekmek tuz hakkına ihanet etmemesi, ihtiyarları hor görmemesi, uluların önünden gitmemesi, sabretmesi, tahammül etmeyi bilmesi, bir şey koymadığı yere el uzatmaması, emanete hıyanet etmemesi, kanaat (yetinme) sahibi olması” için öğüt verilip kulağı çekilirdi. Tören kalfanın ensesine atılan bir tokat ve “gafil olma, gözünü aç, gün akşamlıdır” sözüyle biterdi. Peştamal kuşanan kalfa, eski işyerinde çalışırdı. Uygun bir gedik bulduğunda, gerekli parayı öder (bazen bu parayı kendi esnaf teşkilatından borç alırdı) bir sınavdan daha geçip, yeniden peştamal kuşatılıp “çırak çıkartılır”dı. Bunu yapabilmesi için bağlı olduğu örgütün onayı gerekirdi. Bu törende sınavdan sonra ustasının beline bağladığı “şed”in (peştamal) bir ikincisi “sağ koltuğu altından sol omzu üstünden geçirilerek hamaylı tarzında” bağlanır. Bu ikinci şed bağlandığında törendekiler “Yürü Allah yardımcın olsun, postun (dükkanın) mübarek olup kazancın helal olsun” diye dua ederlerdi. Bu tören yeni ustanın, törene katılanlara verdiği ziyafetle son bulurmuş. (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Ahmet Rasim, ilk baskısı 1898’de yapılan “*Hamamcı Ülfer*”te bir kadınlar hamamı natırının ustalığa geçiş törenini şöyle anlatır:

“Hamamcı hanım diğer hamamcı hanımlarla beraber ortaya çıktı. Ma’rufe’yi çağırdı. El yüz öpüştüler. Ondan sonra en yaşlı bir hamamcı hanım, natırın sırmalı bohça içinde getirdiği sırmalı peştamalı (Sabriye’nin hediyesi) okuyup üfleyip Ma’rufe’nin beline sardı. Ma’rufe bunun ardından tekrar el, yüz öpüştü, sonra Sabriye ile diğer mesleğin ileri gelenlerinin sedirlerini dolaşıp etek öptü. Sıracılar (çalgıcılar) başlamıştı. Çengiler ziller vurarak ortaya atıldılar.”

Ahmet Rasim’in anlattığı bu “usta çıkmada” şarkılar söylenir, bil-meceler sorulur. Sonra oyuna kalkanlar olur. Sedirlere, hamamcı hanımın verdiği ziyafetin yemekleri gelir. Hamamcı hanım, usta çıkan natırına armağanlar vermiştir. Bu armağanların çoğu mesleğiyle ilgilidir: “Tek taşlı bir yüzük, yukarısı elmaslı yıldız, altı akik bir küpe, tasmaı ipek işleme arusekli (yeşil sedefli) bir ceviz nalın, biri gümüş, üçü sarı pirinç, bakır, bafon (gümüş görüntüsü veren, bakır-nikel-çinko karışımı, aslı fakfon) tas (hamam taşı)”. Hamamcı hanım, yeni us-tasına yeni giyecekler de almıştır. Sonunda zararda sayılmaz; yeni usta Ma’rufe, kendi hamamında çalışacaktır. Onun iyi giyinmesi, kendi hamamının saygınlığını arttıracaktır.

EVLİLİK

Evlilik İstanbul halkı için en önemli olaydır. Yaşamın bütün dönemleri evliliğe göre ayarlanırdı. Erkek çocuklar bile, eğer kız kardeşleri varsa, haşarlıklarının, serkeşliklerinin kız kardeşlerinin kismetine mani olacağı düşüncesiyle eğitilirlerdi. Ailedeki kadın akrabaların iffetleri, boşanmaları, aile içindeki geçimlilikleri ya da geçimsizlikleri bir kızın hali için gösterge sayılırdı.

Evlilikte son söz erkek tarafında gibi görünürdü. Kız tarafının, talip beğenmemesi, “gözü yüksekte” olmaktan çok, “kızın bir sevdiği” ya da bir “yüz karası olduğu” biçiminde yorumlanırdı.

Kadın erkek görüşmesinin, konuşmasının olanaksız olduğu bu dönemde evlilikler çöpçatanların, aracılının “salık vermesiyle”, “görücülük yoluyla” olurdu.

GÖRÜCÜLÜK, GÖRÜCÜYE ÇIKMAK

İstanbul’da görücülük ya da kız beğenme, her zaman görücülüğe gitme yoluyla olmazdı. Hamamlar, düğünler hatta yolda sıkışıp yol üstündeki bir eve tuvalet ihtiyacı için girmeler, bir annenin oğluna kız seçmesi için yeterdi. Bunu bilen kız anneleri, kızlarını sabah derli toplu olmaya alıştırır, evi her saat temiz tutmaya çalışırlardı. Orta halli, yoksul mahallelerde, evin günlük işlerinin başladığı saatlerde baskın gibi görücülüğe gitmek, genç kızın işbaşında görmek için uygulanan bir yoldu.

Ömer Seyfettin, annelerinin seçtiği kızlarla evlenip mutlu olmayan iki delikanlının öyküsünü bir “Temiz Havlu Uğruna”da anlatır. Birin-

ci annesinden bulacağı kızın üç özelliği olmamasını ister: Mavi göz, kısa boy, göçmenlik. Annesinin çok övdüğü kızla evlendiğinde kızın kısa boylu, mavi gözlü bir göçmen kızı olduğunu görür. Annesi, oğlunun kızı beğenmediğini görünce, bu istenmeyen özellikleri över: “Çok güzeldi, onun için gözlerinin maviliğine dikkat etmedim (...) Yaşı küçük daha büyür (boyu uzar) (...) Göçmen ama çok soylu bir aileden. Ona, tamah ettim.” “Ezberle evlenmeyi” kabul ettikten sonra ayrılmayı evlendiği kızın açısından bir suç, bir cinayet sayan delikanlı beğenmediği kadınla evliliği sürdürür. İkinci delikanlının annesi, ziyarete gittiği evliya mezarı civarında sıkışmış, bir kapıyı çalıp abdest tazelemek istediğini söylemiş, kapıyı açan kızın “utangaçlığını”, “yerlerin, merdivenlerin, musluğun temizliğini” beğenmiş. Özellikle abdest aldıktan sonra verilen “gayet temiz, gayet beyaz, ütülü çok güzel bir havluyu”. Böylece, oğlan annesi olmanın övünçüyle de, genç kıza kendisini oğluna alacağını söylemiş. Delikanlı, bu kızla evlenmeye annesinin baskısıyla razı olur ve mutlu olmaz.

Evlilik çağındaki genç kızların evine bir iki kadının toplanıp gitmesi, bir kahve içimi süresince oturması, kızı güldürmeye çalışıp dişlerini görmeye, yanağından öpüp ağzının kokup kokmadığına bakmak gibi yollarla kızın kusurlarını aramaya çalışması, konu komşudan kızı ve ailesini soruşturması bilinen görücülük tavrıdır. Bu tür görücülükte, kahve içmeyi yavaşlatarak kızı uzun süre görmeyi başaranlar, annenin ağzını arayarak aileyle ilgili bilgi almaya çalışanlar başarılı sayılır. Görücüler kızı beğenip beğenmediklerini tavırlarıyla belli eder, kesin bir söz söylemezler, ikinci geliş, kızın beğenildiğini anlatır. Bu gelişte evlenecek delikanlı için daha geniş bilgi verilir. Fotoğraf bırakılmaya başlanması, bu konuda önemli bir aşamadır.

Kız tarafı, görücüyü beğenmediğini, ayakkabıları düzeltiş biçimiyle belli eder. Misafir ayakkabıları, misafirin gideceği sıra burunları kapıyı gösterecek biçimde düzeltilir. Görücünün ayakkabısının daha önceden böyle konmasıysa, bir daha gelmemelerini istemektir.

Kız tarafı, hemen onay vermez. “Kısmetse olur” gibi sözlerle belirsiz yanıtlar verir. Kimi zaman da, gelecekle ilgili rüyaya yatmak demek olan “istihare”ye başvurulacağı söylenir. Delikanlı için yapılacak soruşturma uygun çıkmazsa, uygunsuz, kötü anlamlı bir rüya

görüldüğü bahane edilir. Delikanlının araştırılıp soruşturulmasına, olanak varsa, belli etmeden deneyli bir erkeğin onunla rastlantıymış gibi konuşması da eklenir. Bir, erkek için en önemli kusurlar, içkisi, kumarı ya da bir kadınla ilgili olduğu yolundaki dedikodulardır.

Evlilik için aracılık biçimlerinden biri de “*Mai ve Siyah*”ta Halit Ziya Uşaklıgil’in anlattığı biçimdedir. Romanın kahramanı Ahmet Cemil, annesi ve kız kardeşiyle kendilerinin olan bir evde yaşamaktadır. Çalıştığı gazetede bir arkadaşı ona bir gün, “bir evlenme işi için konuşmak” istediğini söyler. Ahmet Cemil “benim için mi?” diye sorunca “hayır ama sana yakın biri için” yanıtını alır. Kız kardeşi 17 yaşındadır, evlenme yaşında. Kız kardeşinin evlendirilmesi düşünülen delikanlının babası gazetenin sahibidir. Delikanlı şöyle tanıtılır: “Sen, çocuğu daha görmedin. Bir kez görsen, sanırım beğeneceksin. Vakıflar Bakanlığı’nda oldukça iyi bir görevi var. Beş altı yüz kuruş aylık alıyor. Yaşlı baba da varlıklı, kaynana yok... Sanırım iç güveysi istiyorlar. (...) Kuşkusuz arkadaşlarından soruşturulur. Sandığım gibi namuslu bir genç çıkarsa niçin ‘Hayır’ demeli?” Gazetede arkadaş, oğluna kız arayan varlıklı adama Ahmet Cemil’in kız kardeşini önermekle adeta övünmekte, teşekkür beklemektedir. Romanda bu teklifi kızın “görülmesi, beğenilmesi, istenmesi” izler. Damat adayı da Ahmet Cemil’e gösterilir. Ahmet Cemil “karşı durulmaya uygun bir neden bulunmadığı” damadın “herkes gibi biri oluşu” yüzünden, evliliği onaylar. Sonuç mutsuzluktur.

Uşaklıgil, “*Aşk-ı Memnu*” da bir başka aracılık anlatır. Bu romandaki aracı bir kadındır: “Bütün gelin olacak kızlarla evlendirilecek gençlerin bir iyilik yapıcısı olan bu kadına her zaman koynunda birkaç resimle, birkaç pusula ile rastlanırdı. Anneler onu ıssız odalara çekerler, uzun uzun konuşurlar, genç kızlar elini öperlerdi.” Bu kadının aracılık ettiği görücülüğü, bir gelin, roman kahramanı Nihal’e şöyle aktarır: “Bir gün kendisini (aracı kadınla birlikte) olmayacak bir sebeple, Kalpakçılarbaşı’na göndermişlerdi. Orada hiçbir şey almayarak dükkân dükkân gezilmişti. Ama her dükkâna uğradıkça onlarla birlikte bir müşteri daha oraya uğruyor, o da dükkânın bir başka köşesinde hep onlara, hayır yalnız kendisine bakarak, bir pazarlığa tutuşuyordu.”

Bu tür aracılıklar İstanbul’da yaşlı, dul hanımlar tarafından “se-vap” için yapılırdı. Bazı hanımlar ise bu tür aracılıkların yararına inanmaz, evlilik “iyi olursa Allah’tan, kötü olursa kuldan (aracıdan) bililir” kaygısıyla aracılıktan kaçınırlardı.

Bir genç kıza gelen görücü çokluğu, kızın ailesi için övünme ne-deniydi.

SÖZ KESİLMESİ

Söz kesimi, ailelerin, nikâh düğün tarihlerini, çeyizi, ağırlığı (bir tür başlık parası) konuştuğu toplantıdır. Kızın yüzük ölçüsü, ayakka-bı terlik ölçüsü alınır. Bu toplantı kız evinde yapılır. Erkek yanı misa-fır olarak ağırlanır.

Kıza verilecek ağırlığı, özellikle içgüveylelerinde aracılık eden araya girerek çözümler: “Ahmet Şevki Efendi (aracı), damat beyden ‘ağırlık’ adıyla bir para kopardı ki (evliliğin) hemen bütün giderleri karşıladı.” (*Mai ve Siyah*)

NİŞAN

Evlenmesine karar verilen genç kızla delikanlı nişanlılık dö-ne-minde de pek görüştürülmediği için, eskiden pek nişan yapılmazmış. “Nişan yüzüğü” âdeti de yokmuş. Daha çok bilezik, küpe, taşlı yüzük gibi bir takı verilirmiş (kıza).

Nişan âdeti yerleştikçe nişanda karşılıklı verilecek hediyeler de gelenekselleşmiş. Leyla Saz, “*Saray ve Harem’in İçyüzü*” başlıklı anı-larında, bu armağanları şöyle sıralar: “Nişanlanan çiftlerden damat zenginse kıza gümüş ayna, sırmalı incili bir terlik, bürümcüklere bağlı tepsilerde ıtriyat (kokular) baharat, sürahilerle şuruplar, billur kâselerle reçeller, şekerlemeler, bütün hane halkına mevkiine uyan ter-lıklar gönderir. Orta halli ise bu hediyelerin ucuzunu, fakirse geline ve annesine terlik, dövülmüş kahve ve kahve şekeri gönderir.

Kız tarafı zenginse, incili tütün, para ve saat keseleri, pantolon askısı, iyisinden hilali (ham ipek, keten karışımı) ya da penbezardan (pamuklu

bürümcükten) gömlek, don, şal, mintan, sırmalı çevre, uçkur (çamaşıra geçirilen, bugünkü lastiğin görevini gören uçları işlemeli kuşak), çorap, abdest takımı olarak sırmalı yüz ve ayak havlusu ve ipekli futa (peştamal) gönderir. Bunlar sırmalı bir bohçaya sarılıp, ayrıca kenarı zımbalanmış (makine ile oyma kesilmiş) canfes bir bohçaya konup dört köşesi toplanarak kurdele ile bağlanıp harem kâhyasının eşliğinde dadı veya başkalfa eliyle gönderilir. Orta halliler ve fakirler kudretlerine göre damada bohça içinde birtakım çamaşır gönderirler.” Leyla Saz, 1921 yılında yayınlanan bu anılarında, anlattığı âdetlerin geçmiş günlere ait olduğunu belirtir. 1850 doğumlu Saz, anılarını 1897’de yazmaya başlamıştır. Bu âdetlerin 19. yüzyıl sonunda geçerli olduğunu düşünebiliriz.

Melahat Sabri, 1933 yılında nişan sepetine, kız tarafına gönderilirken “kızın anası, kız kardeşi, teyzesi, halası gibi yakın akrabası için iskarpin, hizmetçiler için terlik, küçükler için potin (...) bir kutu şeker (...) gelin için elbiselik kumaş, pudra, lavanta (koku), kolonya, ayakkabı, sakız, kakule, karanfil” konduğunu, sepetin kırmızı gazboyaması (tül gibi ince pamuklu bez) ile sarılıp, bekçi ile gönderildiğini yazıyor. Kız tarafı da, bekçiye bir armağan verip, onunla erkek evine, damat için “iç çamaşırı, gecelik, gömlek, kravat, kol düğmesi, tütün tabakası gibi hediyeler” gönderirmiş. (*Halk Bilgisi Haberleri*)

Nişanda gönderilen hediyeler, nişan bozulduğu takdirde geri verilirdi. Bu yüzden genellikle düğüne kadar kullanılmazdı.

İstanbul’da nişan ile nikâh arasındaki süre tarafların birbirini tanımamasından çok “hazırlıklar” için kullanılırdı. Nişan nikâh arasının uzaması, nişanlıların görüşmesi iyiye yorulmazdı. İlk basımı 1900’de yapılan *“Aşk-ı Memnu”* da, nişanlısıyla aracı hanım yoluyla mektuplaşan genç kız, bunu bir suç ya da kaçamak gibi “itiraf eder”.

NİKÂH

Nikâh eğer düğün ile arası uzayacaksa, şaşaalı bir biçimde kutlanır. Dini nikâhta kızın kendisi değil, “vekili” bulunur. Nikâh sırasında kısmetlerinin bağlanmaması için evdeki genç kızların düğme ve saçları çözülür. Nikâhı kıyılan kızın da saçları çözülmelidir.

II. Abdülhamit'in kız kardeşinin torunu Mevhibe Celaleddin'e "Firkete bile takmak caiz değildir. Sonra kısmetin kapanır" der dadısı. Mevhibe Celaleddin, anılarında nikâhının kıyılışını şöyle anlatır: "Beni aldılar, büyük salonun kapısına götürdüler. Annemin kulağına eğilerek heyecandan kısılmış bir sesle 'Odada kimler var? Mehmet Bey de (damat) içeride mi?' diye sordum. 'Mehmet yok. Şahitler, vekiller, imam efendi bir de harem ağaları var.' (...) Biraz sonra kapalı kapının arkasında birtakım tıkırtılar oldu ve şu sözleri işittim: 'Kızım, Mevhibe Hanımefendi sesimi işitiyor musunuz?' Bu herhalde vekilimin sesiydi. Gayet hafif bir sesle 'Evet efendim' diyebildim, 'İşitemiyorum. Biraz daha hızlı söyleyin. Kızım, Mehmet Bey'i zevçliğe kabul etmek üzere beni vekil tayin ediyor musunuz? Bu evlenmeye razı mısınız?' (...) Sesimin çıkmaması üzerine vekil, aynı suali tekrarladı ve şunları söyledi: 'Korkma kızım korkma. Utanma. Bunda utanılacak, çekinecek bir şey yok. Şöyle yüksek sesle bir evet de işiteyim.' Vekilim bunları söylerken annem de bir taraftan beni dürtüklüyordu. Nihayet ağzımdan, nefes gibi: 'Evet...' çıktı." (*Geçmiş Zaman Olur ki...*)

Bu nikâh biçimi, nikâh yetkisi belediyelere verilene kadar sürdü.

DÜĞÜN

İstanbul için düğün önemli bir olaydı. Mevhibe Celaleddin, ailenin sorunları yüzünden düğünsüz evlendirilmesini "Bu kararı işittim zaman içim burkuldu. Eskiden beri, gelin alayı, tel duvak, eğlence tahayyül ediyordum" diye anlatır. Saraya mensup bir genç kız bile düğün düşlüyorsa, halkın bu konudaki istekliliği düşünülebilir. Düğün, gelin hamamı, kına gecesi, yüz yazısı ve paça günü aşamalarından oluşur. Çarşamba günü yapılan gelin hamamı, aynı gece yapılan kına gecesi, perşembe günü gelinin süslenmesi demek olan yüz yazısı, düğün ertesi olan cuma, paça. Bu aşamalardan paça gününe, genç kızlar katılamazlar. Düğün eğlencelerinde de erkekler ayrı, kadınlar ayrı eğlenir. Damadın ailesi isterse, bir güvey hamamı ve kına gecesi düzenler. Bunlar erkek erkeğe, çoğunlukla içkili eğlencelerdir.

Gelinin kocasının evine gitmesi ya da güveyin kız evine gelmesine göre törende küçük değişiklikler yapılır. Geline evinde ya da gideceği evde bir gelin odası hazırlanır. Bu odaya Leyla Saz’a göre; “Askıcı kadın geçici olarak konan direklerle oba teşkil ederek top şallarla gelin köşesi yapar.” Odaya bir de gelinin arkadaşları tarafından getirilmiş, balmumundan yapılmış, yaldızlı “telli pullu, çiçekli gayet iri süs” konurmuş. Leyla Saz, bu âdetin yerini, elli yıldır, “askı kollarını (direkleri) ve tavanı kurdellalar ve çiçeklerle süslemenin” aldığını yazıyor. Söylediği tarihin 1921’den elli yıl önce mi, 1897’den elli yıl önce mi olduğunu bilmiyoruz. Çünkü anılarında dinledikleri de var.

Gelin odasının hazırlanmasına “askı asılma” denirmiş. Bu iş genelde pazartesi yapılmış. Gelin damadın evine gidecekse, bu pazartesi çeyizin de damat evine gitme günüymüş. Gelinin yakınları, çeyiz gitmeden armağanlarını verir, çeyizi tamamlarlarmış. Çeyizin “kahve şerbet takımı gibi” kırılacak parçaları kurdelelerle, gazboyamalarıyla bağlı olarak görevlilerin başında ellerinde, yatak yorgan gibi büyük parçaları beyaz çarşafıya sarılı olarak “yük arabalarıyla” götürüldüğü, arabaların süslediği, arabacılara, çeyiz götürenlere, bahşişler, armağanlar verildiği pek çok kaynakta yer alır. Çeyizler kız tarafından eli işe yakınlarca bir odada düzenlenir. Leyla Saz, anılarında bu odayı “dergi odası” adıyla anıp “dergi odasına gelinin çeyizi, süpürge ve nalına varıncaya kadar yerleştirilir. (...) Pek eski zamanlarda duvarlara entariler, çamaşırlar, havlu, çevre, uçkur asılmış. İstanbul’da o âdet kalkıp dergi odası yapılmış, sonra o da geçip yatak odasını göstermek, gümüş takımlarını da oraya koymak âdet oldu” diye yazıyor. Bu odanın kapısına bir kafes ya da paravan konurmuş. Düğüne davetli davetsiz gelenler bu odayı seyredirmiş.

Gelinin arkadaşları, davetliler ve çengilerle gittiği gelin hamamı (çarşamba günü) akşamı kına gecesi yapılır. Her ailenin gücü yettiği kadar misafirlerini “kahve, şerbet, etrafına mumlar yapıştırılmış tep-silerle güzel tabaklar içinde çeşitli meyve ve şekerlemelerle” ağırladığı bu gecede gelin iki koltuğunda iki kişi önünde renkli balmumları taşıyan genç kızlarla ortaya getirilip, eline, ayaklarına kına yakılır (konur). Leyla Saz, gelinin “avuclarına çiçek ya da ay yıldız resmine delik

açılmış kâğıt üzerine ve parmaklarının uçlarına bükülmüş tülbent parçasıyla yüksük kına, ayaklarına yaprak; yani, topuğa ve ayağın üstünden ayrılarak kurdele sarılmış gibi, kına konulup tülbentle bağlandığını, bu kınaların düğün sabahı çözüldüğünü yazıyor.

Düğün günü, perşembe günü, gelinin süslendiği gündür. “Yüz yazısı” deyimini “pek eski zamanda gelinin yüzüne zamkla muhtelif çiçek resimleri yapılıp, üzerine ince kırkılmış tel ve renkli pullar yapıştırılmasından” kaynaklanmış. Leyla Saz’ın yazdığı dönemde, damadın yağlıkçıdan kiraladığı (kaldırdığı) tel, duvak, sorguç, başlıkla birlikte verilen ve yapıştırma denilen dört parça elmas kullanılıyormuş. Bu elmasların en büyüğü alına, ötekiler yanaklara ve çeneye yapıştırılmış. Geline, kocasıyla iyi geçinmiş, boşanma yaşamamış (tek nikâhlı) bir kadın giydirir, süslerdi. Eli yakışanlar da yardım ederdi. Evlilik hayatı mutlu geçmiş hanım “Allah yıldız barışıklığı, dirlik düzenlik versin, benim gibi yaşa” diye dualar ederdi.

Gelin süsleme, İstanbul dilinde “kendi başını bağlayamayan gelin başı bağlar” deyimini armağan etmiştir.

Gelinlerin genellikle güzel olduğu kabul edilir, “gelinlik yakışmayan gelinlerin daha mutlu olduğu” da, “çirkinler talihi” sözü eklenecek kınama yerine söylenirdi.

Gelin süslendikten sonra ana babasının elini öper; babası, eğer babası yoksa babası yerine bir erkek akrabası beline bir kemer bağlardı. Bu kemer, “gayret kuşağı” adıyla da anılır. Gelinlik, II. Abdülhamit döneminin ortalarına kadar sırma işlemeli kadifeydi. Ailede yoksa yağlıkçıdan kaldırılırdı. II. Abdülhamit’in kızlarından birinin Avrupa tipi beyaz gelinlik giymesinden sonra, beyaz gelinlik modası İstanbul’da yayılmaya başladı. Eski dönemlerde gelinin başına kiralanmış elmas başlık, üzerine üç ya da bir cam tel ya da tüy sorguç, gelinin uzun saçlarına karıştırılmış ya da yanından sarkan teller takılırdı.

Bugün gelinliklerin beline bağlanan kırmızı kurdele, gayret kuşağının devamıdır.

Gelin damat evine gidecekse damat tarafından “gelin alıcılar” bir süre sonra arabalarla gelir, bir tatlı kahve içtikten sonra gelini ve kız

tarafını alıp düğün evine giderdi. Gelin evden kapı ile araba arasına gerilen perdeler içinden geçirilerek bindirilir, gelin arabasında, ona yol yordam gösterecek yenge hanım olurdu.

Damadın evine gelindiğinde duvağı yüzüne örtülür, yine gerilen perde arkasından bir koltuğunda damat bir koltuğunda kayınpederiyle indirilir, davetliler arasından başlarına şekerler, paralar serpilerek geçirilirdi. Koltuk denilen bu tören damadın gelini gelin odasına götürüp bir iki dakika oturmasına kadar sürerdi. Eğer, damat içgüveyse, damat, kızın evine gelir, orada gelinle koltuk töreni yapılırdı. Gelinle damadın kalabalık arasından geçişinde misafirler damada bakar, başlarını bir örtüyle ya da bir mendille şöylesine örterdi. Koltuk töreni “Allahını seven maşallah desin” sesleri arasında geçer, gelinin başından atılan para uğur sayılarak toplanır, kapışılırdı.

Gelini görmeye, koltuk törenini izlemeye davetli davetsiz pek çok kadın gelir. Hatta, düğün evinin kapısına satış yapmak üzere helvacılar, simitçiler, şekerciler dizilirmiş. Açık kapı önünde bekçi de oturmuş. Davetlilere, belli bir saatte yemek verilir, bu yemeğe davetliler yaş sırasına göre çağırılmış. Ziyafetin düğün çorbası, düğün eti, pilav zerdeden oluşanı “kaba yemek” diye anılır, bu yemeklere sebze ve börek eklenmesiyle zenginleşmesine “ince yemek” denirmiş.

Düğün genellikle ikindiye kadar, saz, çengi ve ikramlarla sürer, ikindiye doğru önce misafirler sonra kız yanı gidermiş.

Düğünün ertesi günü gelin, paçalık denen elbisesi, alnının yan tarafına yapıştırılan tek elmasla, davetlilerle yemek yermiş. Bu sofrada düğün yemekleri yanı sıra paça ve kaymak bulunurmuş.

GÜVEY ALAYI VE GERDEK

Düğünün akşamı erkek davetlilere düğün yemeği verilir. Sonra damat, arkadaşları ve davetlilerle çevredeki bir camiye yatsı namazına giderdi. Ali Bey’in “Letafet” adlı piyesinde, bir “güvey gezdirmesi töreni” vardır. Piyesin geçtiği dönemin kolluk görevlisi Yeniçeri Ağası’nın da bulunduğu davetli topluluğu, yemişlerle dolu süslü büyük tepsilerle, ilahicilerle cami ile ev arasında damadı yavaş yavaş gezdirirmiş.

Bu alayın görülmesi için, bazen yol uzatılmış. Piyes 1897 yılında geçer. Davetliler, damadın namaza yetişmek için acele etmesiyle alay ederler. Namaz saatine daha yarım saat vardır. Hem imam güvey alayı gelmeden namaza “durmayacaktır” (başlamayacaktır). Camiye giderken de, dönerken de gezileceğini öğrenen damadın itirazını Yeniçeri Ağası, şöyle yanıtlar: “Şimdi buradan Fatih Meydanı’na çıkıp Saraçhanebaşı, Direklerarası, Veznecilerden geçerek Beyazıt’a, oradan Lâleli Caddesi’ni tutarak Aksaray’a ineceğiz. O kadar külfetle (masrafla, zorlukla) donattığımız tablaları herkes görmeli, o güzel sesli ilahicilerimizi âlem işitmeli. Yoksa evlendiğin neye yarar.” Piyeste güvey alayı tam bir “U” çizerek gitmektedir camiye. Dönüşte de değişik mahalleler gezilecektir.

Zamanla bu âdet değişmiş, ancak güveyi “camiden eve” mahalleli ve arkadaşlarının götürmesi geleneği sürmüştür. Evin kapısında imam dua eder, güvey alayı şerbet içer, güvey eve mübarek olsun dileğiyle sokulurmuş. Üsküdarlı halk şairlerinden Vasıf Hoca, tulumbacıların kendi arkadaşlarını “güvey kapamaya” (gerdeğe) götürüşlerini şöyle anlatır: “Cami-i şerifte yatsı namazı kılındıktan sonra güvey olan tulumbacı camiden çıkmada azıcık gecikir, cami kapısı önünde toplu olarak delikanlıyı beklerler, büyükçe bir kalaylı sini veya aşure tablasını mumlarla donatarak, en önde sandığın feneri;

“Arayı arayı (araya araya) buldum belayı
Sen de seyret efendim bu edayı!”

nakaratı ile arkadaşlarını, gerdeğe gireceği evin kapısına getirirlerdi. Kapıdan içeri girerken güvey delikanlıyı kıyasıya yumruklamak şart, etrafını sarmış olan arkadaş çemberinden yumruk yemeden sıyrılıp kaçmak da hünerdi. İmam kapı önünde duasını yapıp da tam döneceği sırada damat, kaşla göz arasında ayağından kunduralarını fırlatır kapıdan içeri daldı, dalabildi mi “Bu oğlan karı dolabına girmez, aşk olsun!” denilirdi. Merdivenleri üçer üçer atlayarak çıkmak şarttı.” (*Yangın Var*) İmamın duayı bitirmesinden sonra güvey alayı, ayakta

şerbet içerlerken de, tulumbacılar, bardakları birbirlerinin elinden kapar, yere vurup bardak kırar, bunu uğur sayarlarmış.

Damat eve girince, yengelik eden hanım tarafından karşılanıp gelin odasına sokulur, orada gelini kendini ayakta bekler bulurmuş. Gelinin ayakta beklediği yerde bir de seccade serili durur, damat bu seccadede iki rekât şükür namazı kılarmış. Bu namaz süresince gelinin ettiği duaların kabul edileceğine inanıldığından, geline kendi sorunları için dua etmesini ısmarlayan akrabalar da olurmuş. Leyla Saz, kocasının kendine körü körüne bağlı olması, sözünden çıkmaması için, kimi gelinlerin yavaşça ‘Bir paraya köle aldım’ deyip, namaz kılan kocasının başından aşırarak seccadenin üstüne bir para attıklarını yazıyor. Namazdan sonra yenge odaya girip damatla gelini el ele verirmiş. Bu sırada sözünün dinlenmesi amacıyla “‘sözüm üst olsun’ tembihiyle güveyin ayağına basan” gelinler de, “böyle boş ümidlere kapılıp” gelinin ayağına basmaya çalışan damatlar da bulunurmuş. Bu inanış, şimdi nikâh törenlerinde sürüyor.

Damat, gelini köşeye oturtur, duvağını yüzünden açar, “yüz görümlüğü” denilen hediyesini (kolye, broş vb.) takarmış. Sonra birlikte yemek ya da meyve yerler, konuşurlarmış. Bu arada, erkeğin gücünü otoritesini göstermek için, odadaki bir kediyi tekmeleyip “bacağını ayırması”, ya da Leyla Saz’ın “pek yaşlı hanımlardan dinlediği” tavuğu eliyle parçalayıp, bacağını ayırıp, eşine eliyle bir lokma vermesi, gerektiği de söylenegelmış olaylardır. Bu tür bir otorite gösterisi, Şair Leyla Hanım’a, gerdek gecesi, kocasının kolundaki yaraya pansuman yaptırtmak (yakı değiştirmek) istemesidir. Leyla Hanım, iğrenip odadan çıkmış. Ertesi gün boşanmış, bir daha da evlenmemiştir.

Gerdek gecesi boyunca, gelinin yengesi, kapıda bekler, çağrıldığında odaya girerek, geline ya da damada yardımcı olmaya çalışır. Yengelik yapacak kadın, hem gelinin güveneceği, hem de cinsel konularda deneyli bir kadındır. Damat gerdek ertesi sabah yenge için yastık altına bahşış bırakır, geline “tül ve kurdelelerle bağlı yapma çiçeklerle süslü” bir tablaya yerleştirilmiş sepetlerle kurabiye, meyve, şekerleme gönderirmiş. Bu tablada büyük tabaklarla kaymak bulunurmuş. “En fakir damat bile biraz kaymak ve meyve gönderir”miş.

Paçalık denen elbisesini giymiş, süslenmiş gelin, kaynata ve kayınanasının elini öper, onlar da “elöpmelik” denilen hediyeler (çoğunlukla takı) verirlermiş. Damat da sabahleyin, kayınpederinin elini öpmeye (çoğunlukla kaymak götürerek) gider, elöpmelik denen armağanını (tabaka, kol düğmesi vb.) almış. Gelin odasındaki askı pazartesi günü gelinin akrabalarına “askı altı” denilen ziyafet verildikten sonra kalkarmış. Kiralanan başlık, yapıştırma vb.’nin geri verilme günü cumartesiymiş.

Modern düğün ve nikâhlarda bile, gelinden tel almanın, gelinin ayakkabısına ad yazdırmanın, eteğine ad yazılı kâğıt ilâştirmenin uğur getireceğine, adı yazılı kızların çabuk evleneceğine inanma sürmüştür.

KISMET KAPALILIĞI, EVDE KALMA

Evlenme gecikmesi, kısmet kapalılığı diye yorumlanır, eğer kız daha önce birisince istenmiş de verilmemişse, büyü yaptırıldığına, kısmetinin bağlatıldığına inanılırdı. Bu durumlarda genellikle hocalara, falcılara başvurulur, büyü'nün bozulmasına çalışılırdı. Evlenmesi geciken kızlar için, evlenmesi geciken erkeklerden daha çok telaş edilir, kıza üstünde taşıması için “şirinlik sağlayacak” tılsımlar verilir. Bunların en belli başlıları, muskalar dışında, karınca duası, çingenelerin sattığı “kurtbüzüğü”ydü.

İstanbul’da kız kısmeti açılması için genellikle Tellibaba’dan tel alınır. Eyüp Sultan Camii’nin iç avlusundaki çınarların çevresindeki musluklar, cuma selası sırasında açık olan kapatılıp, kapalı olan açılarak dönülür, kısmetin su gibi açılması dilenirdi. Bu musluk açıp kapama yalnız evlenmeler için değil, iş bulma gibi kısmetler için de yapıldığından, bu muslukların başı kalabalık olurdu. Arabi ayların (Recep, Şaban vb.) ilk cumalarında, Eyüp Camii’nin müezzinine, evlenmesi istenen kızın yazma, mendil vb. gibi küçük bir eşyası verilir, müezzin bu eşyayı cuma selası verilirken başka dileği olanların eşyasıyla birlikte minarenin şerefesinden sarkıtır, seladan sonra geri verirdi. Halk Bilgisi Haberleri Dergisi’nde M. Zeki, öteki adakları şöyle

sıralar: “(...) kısmeti açılmayan kızları anası alır; Merkez Efendi’ye, Toklu Dede’ye giderler, tokmak çevirirlerdi. Baba Cafer’e gidip san-
cak açtırırlar yahut Karacaahmet’teki miskinlere (cüz zammlılara) para
adarlardı. Kısmeti yine açılmazsa yedi kibleye karşı olan çeşmeden su
alıp kızı bununla yıkarlar ve kırk gün sonra kısmeti açılır derlerdi.”
Kısmeti kapalı kızların başında Hidrellez sabahı kapalı kilit açmak
da, bir başka inanıştı. Bu inanışların yanı sıra araçlarla konuşulur,
onlara paralar vaat edilirdi.

Tokmak (Toklu) Dede’de tokmağı sırtına alıp, mezarın çevre-
sinde üç kez dolanıp “bahtım talihim neredeysen gel” diye seslenen
kızın türbeden çıktığında ilk rastladığı erkeğin mesleğinde biriyle
evleneceğine, Eyüp’teki niyet kuyusuna kısmetlerini görme niyetiyle
seslenenlerin su yüzünde evlenecekleri kişinin hayalini göreceklerine
inanılırdı.

Eğer, kıza uygun olduğu düşünülen biri varsa, aracı konulmasının
doğru olup olmadığını anlamak için izinli ya da hüddamlı hocalara
iki anahtar üstüne Kur’an koyup niyetle okutup, Kur’an’ın sayfasının
kendiliğinden açılmasına göre yorum yaparlardı. Hocalar “sahan ka-
pağını iki parmağın üzerinde niyetle okuyarak, kim isteniyorsa onun-
la çöpçattı da yaparlardı.” (M. Zeki)

Evlenemeyen kızlar, kısmetlerinin bir gün çıkacağı anlamına ge-
len (delikanlı) ya askerde gelecek, ya gurbetten dönecek, ya karısı öle-
cek” sözüyle avutulur.

1970’lerden doksanlı yılların ortasına kadar nikâhlı (evli) yedi ki-
şiden toplanan parayla evlenmesi geciken kıza yaptırılan yüzük ya da
yorganın kısmet açtığına inanılmaktaydı.

AŞK VE MUHABBET

Muhabbet sözcüğü, bağlılığı, dostluğu da anlattığından pek çok
eski metinde aşk sözüne tamlama olarak seçilmiştir: Aşk-ı muhabbet.
Kaçgöç döneminde aşk ya da bugünkü deyimle flört olanaksız gibi
görünüyor. Oysa, yaşayanların tanıklığı ilginç flört ve aşk mektuplaş-
maları, işaretleşme örnekleri veriyor bize. Ahmet Rasim’in anlatışıyla

“Sokakta yan yana yürümek, dükkân içinde, tramvayda, vapurda durup konuşmak, arabaya beraber binmek mümkün değil”ken, “tenhalarda sen benimsin ben senin az çok tehlikeliyken” çare “muhabbet diliyle” konuşmak, işmar, parola, sözleşme diye adlandırılan işaret diliyle anlaşmak tek yoldu.

Muhabbet dili, çiçek, sebze, eşya adlarının renklerin yakıştırılan ve çoğunlukla bu adlarla kafiyeli (uyaklı) anlamlarından oluşuyordu. Bu tür bir yazısız mektubu, Lady Montagu şöyle tanımlıyor: “Bir muhabbetname ele geçirdim; bu içinde birçok şey bulunan bir kesedir. Sırasıyla çıkacak şeylere göre tercümesini yazayım:

İnci: Sensin güzellerin genci.

Karanfil:

Karanfilsin kararın yok

Gonce gülsün tımarın (bakımın) yok

Ben seni çoktan severim

Senin benden haberin yok.

Pul: Derdime derman bul.

Kâğıt: (Kâat diye telaffuz ediliyor) Bayılıyorum saat saat.

Armut: Ver bana bir umut.

Sabun: Aşkınla oldum zebun (zayıf, güçsüz).

Kömür: Ben öleyim size ömür.

Gül: Ben ağlayayım, sen gül.

Hasır: Olayım sana esir.

Çuha: Üstüne bulunmaz baha.

Tarçın: Sen gel, ben çekeyim senin harcın (masrafın bana ait).

Çıra: Aşkınla oldum çıra.

Sırma: Gözünü benden ayırma.

Saç: Başıma sensin taç.

Üzüm: A benim iki gözüm.

Tel: Ölüyorum tez gel.

Biber: Bana yok mu bir haber.

Görüyorsunuz, bu muhabbetname manzumdur. Zannediyorum ki Türk erkeklerinde bu çeşit muhabbetnamelerde kullanılmak üzere

bir milyon mısra var. Renk, çiçek, ot, meyve, çalı, çakıлтаşı, t   yoktur ki özelliğini göstererek düzenlenmiş bir dizesi olmasın.”

Montagu, belki de bu muhabbetnameleri yalnızca erkeklerin düzenlediğini sanıyordu. Oysa, eğitim görse bile, kadınların okuma öğrendikleri, yazmayı   ğrenmemelerine   zen gösterildiği dönemlerde, bu tür muhabbetnameleri kadınların da düzenlediği bir gerçektir.

Musahipzade Celal’in “  stanbul Efendisi” adlı oyununda, oyunun kahramanı genç kız, beğendiği erkeğe adresini bir mendil atarak bildirir. Mendil pembedir: (Pembe: Gönlüm sende), bir ucuna semtin adını bildiren altı tane mermer parçası bağlanmıştı r. (  stanbul’da Altımermer diye bir semt varmış). Mendilin bir ucunda aşı boyası vardır, bir ucu da ıslaktır. Mendili alan delikanlı, bu eşya dilini tam   zeme-yince bu konuda deneyli birine başvurur ve adresi alır: Altı mermerde,   şmenin karşısında aşı boyalı konak.

F. Celalettin de, “Eldebir Mustafendi” adlı öyküsünde benzer bir muhabbetname alan bir dişiyi anlatır: “Cebinden birinci nevi, dört buçuk zıvanalı bir paket çıkardı: ‘Sen anlarsın, dedi, bu ne demektir?’   cini atım,    sigara vardı, birinin ucu yanmıştı, ikisi de yatar gibi yan yana konmuştu. ‘Bunun manası ne olacak dedim. Hediye eden seni seviyor, ateşinden yanıyor, seninle yan yana yatmak istiyor.’”

Musahipzade Celal (1870-1959) de F. Celalettin de (1895-1975)   stanbul   yazarlardır. Muhabbetnameler, kadının konuşma olanağı olduğuunda bile, sorumluluğu erkeğin yorumuna bırakma yolunu seçen mektuplardır.

Prof. Dr. Süheyl   nver de bu tür haberleşmelerin başka bir yolunu, yedirilen ya da yolları üstüne konan yemeklerin” anlamlarını 1886’da yazılmış Lisan-ı Ezhar (  peklerin dili, zahirelerin dili) adı verilen bir risaleden aktarır: “*Yoğurt*: Gönlünü benden soğut. Bizi avut. *Pirinç*: Yanındakinden geç (vazgeç).   leme ettin bizi gülünç. Sabah kahvesini bizde i. *Biber*: Ciğerim yanar tüter. *Maydanoz*: Tenha mıdır odanız? Gelirse güzel gelsin, çirkin almaz midemiz. *Bakla*: Al beni sinende sakla. *Börülce*: Efendim keyfin nice? (Nasılsın?) *Nobut*: Beni sinende uyut. *Enginar*: Gönül otağın kurmuş efendisiyle cengi var. *Piyaz*:

Eylerim Hakk’a niyaz (dua). *Kereviz*: Daha neler görürüz, yaprağını deleriz, ele geçse nazlı yar, bir murada ereriz. *Ekmek*: Murada ermek, maksadım seni öpmek. Neden bizi terk etmek?”

Görüldüğü gibi kimi maddeler, bir mektup kadar uzun yorumlanabilmektedir.

Çiçeklerin eşcinsel aşklarda da anlam taşıdığını, Koçu’nun ful-yadan söz edişinden öğreniyoruz. Bu çiçeği sarığına takan delikanlı, “yoluma altınlar harcanır”, elinde tutan delikanlı, “beni tenhaya götür” demek istermiş.

Ahmet Rasim, “iki sevgilide tepeden tırnağa kadar vücuda, örtünüşe, giyinişe dair ne varsa her biri zaman ve mekâna göre bir hissin, bir cümlelerin hatta uzun bir konuşmanın anlamlı işaretleri olurdu” diye anlatıyor, işmar, işaret dilini. Bu işaretler, sokakta, gezi yerinde tehlikesizce verilebilirmiş. Çünkü kimi işaretler kişiye özel, anlaşmalara bağlıymış. Yazar, sevgilisinin yüzü peçeyle kapalı olsa bile “saçlarından, topuz yapmışsa uzak bir yere, yapmamışsa yakınlarla gidecek”lerini, “yaşmaklıysa, başındaki tarağın sağda ya da solda oluşuna göre annesini ya da kaynanasını ziyaret zorunda olduğunu” anlarmış. Bu anlam çıkarmalar, mendil, şemsiye gibi eşyalardan, göz kırpma gibi mimiklerden de olumuş.

Erkekler de bu işmarlara öksürmek, paça düzeltmek için durmak, kibrit çakmak gibi davranışlarla yanıt verirlermiş. Refik Durbaş da şiirlerinden birinde, günümüzde, iş hanlarının camlarından işaretlerle randevulaşan genç işçileri anlatır. Muhabbetnameler ya da mektuplar bazen araçlarla yollanmış: “Süt nineler, kalfalar, her eve girip çıkan bohçacı kadınlar, hanende ve sazende karılar, bildik hamam ustaları, hamam natırları, evdeki beslemeler, dışarıdan gelen kolacı, gömlekçi, terzi dudular (Ermeni kadınlar), vaktiyle başından aynı hal-ler geçmiş muhibbeler (kadın arkadaşlar), sır açılan hemşireler, siyah bacılar, işgüzar komşu hanımlar, büyücü, kurşuncu, okuyucu kadınlar, çarşı içinde bu işlerin ustası dükkân sahipleri.”

Okuma yazma bilmeyen kadınlar ve erkekler “yazılı mektupları” arzuhalci denilen, dilekçe ve mektup yazarak geçinenlere yazdırırlar-

mış. Daha çok devlet daireleri çevresinde çalışan arzuhalçiler, çeşitli makamlara yazdıkları dilekçelerin başına koydukları zorunlu bürokratik hitap kalıplarından esinlenerek, aşk mektupları için de kalıplar uydurmuşlar; sıradan bir aşk mektubu “tende canım, gonca dehamın, kaşı kemanım, raz-ı nihanım (ruhum, gonca ağızlım, yay kaşım, gizli sırrım)” ya da “Melek sima canım, lebi mercanım; ey ruh-i mahım, gül yüzlü şahım; zülf-i kemendim, serv-i bülendim; perî ruhsârım, şeker güftarım; şiveli yarım, def-i melalim, mal ü menalim, fıkır ü hayalim; gül-i handanım, derde dermanım” (melek yüzlü canım, mercan dudaklım; ay yüzlüm gül yüzlü efendim; saçı bana bağ olan uzun boyum; peri yüzlü tatlı sözlüm, edalı yarım, üzüntümü gideren; varım yoğun, düşlerim ve düşüncem, gülen gülüm, derdimin dermanı) gibi kalıplarla başlardı. Güzel bir aşk mektubuysa, daha değişik kalıplarla yazılmalıydı: “Şifaulkulub (kalblerin şifası), likaül-mahbub (sevgiliye benzer yüzlü), gözüm yaşı ile yazıldı bu mektup. Nuş edip aşkın hun ile ciğer dolsun (aşkı içip, ciğer kanla dolsun) aşifte gönül derd ile dahi (daha) beter olsun. Siz de buna şahit olun hercai dilber sevmeyeyim bir dahi tövbeler olsun.” Bu mektuplar çoğunlukla mektupla birlikte gönderilen “değersiz” bir armağanı (elmas yüzük, fındık altını) bildirir, beğenilmesini dilerdi.

1876’da iki kültürlü kişinin birbirlerine yazdıkları mektuplara göz atıldığında böyle yapmacıklı bir dil kullanılmadığı görülür. Ahmet Mithat ile Fitnat Hanım arasındaki aşk mektuplarında, kültürel konular da, “durun size bir beddua edeyim, İnşallah yakın zamanda öyle üşürsünüz ki sizi ancak gövdemin ateşi ısıtır” gibi aşk şakaları da yer alır. Birbirlerine malikim (şahibim), malikim ve memlukem (sahibim ve kadın kölem) gibi sözlerle seslenen bu iki yazar da mektuplarını elden göndermek zorundaydılar: “İşbu mektubumu dün on birde adam gönderilecek zannedip karalamıştım. Bekledim kimse gelmedi. Lutufnamenizi Mürsel Ağa getirdiği zaman (...) yarın gelsin cevabını alsın demiştim. Sonra mektubu okudum. On birde adam gönderileceğine dair olan emrinizi gördüm. On ikiye kadar bekledim. Kimse gelmedi” (*Fitnat Hanım’dan Ahmed Mithat’a*)

Aşk işaretleşmeleri ergenlikte “Evlerimiz karşı karşıya. Cuma sabahı oldu mu, pencereden işmarlaşırsınız. Evvela ben çıkarım. Yürürüm. O da beş dakika sonra çıkar... Ben onu çeşmenin önünde beklerim. Gözüktü mü yine yürürüm. Deniz kenarına kadar birbirimize yaklaşmayız. Oradan yan yana yürürüz” (*Fuhş-i Atik*) diye masum ilişkilerle başlayıp erkeğin ailesi kandırılabilirse nikâhla sonuçlanabilirdi. Aileler, bir kızla delikanlının kendi başlarına kurdukları ilişkilerden hoşlanmazlar, kızı “kahpe” sayarlardı. Erkek de, evlense bile, kendisiyle sevda ilişkisi kuran kızın başkalarına da aynı duyguları duyacağından kuşkulandır, aşk ve evlilik, hır gürele sonuçlanırdı. İstanbul kadınları, önceki ilişkilerin evliliği bozacağı inancıyla “Sevişip dostuna, boşanıp kocana varma” derlerdi.

Aşk yalnız bekâr kişiler arasında olmazdı. Lady Montagu, Osmanlı kadınının kapalı gezmesine karşın, erkeklerle ilişki kurduğunu, “âşıklarıyla buluşma yeri olarak çoğunlukla Yahudi dükkânlarını seçtiğini, kibar kadınların sevgilileriyle pek seyrek görüştüklerini, erkeklerin altı ay görüştüğü kadının bile kimliğini çoğunlukla bilmediğini” yazar. Ahmet Rasim, “*Fuhş-i Atik*” de bu tür ilişkilerin varlığını doğrular, ancak yaygın olmadığını da belirtir. Bu tür ilişki kuran kadınların eğitimsiz, mutsuz ya da boşanmış kadınlar olduğunu bu tür ilişkileri çevre etkisiyle kurduklarını da ekler. Çapkınlık sözlüğünde bu biçim ilişkiler “hususî” diye anılmış. Sütüne, dadı gibi sırdaş evlerindeki buluşmalar bazen “koltuk” diye adlandırılan özel ve izinli “evlere” uzanır. Bu evlere giden kadınlar, aşkı alışkanlık durumuna getirir, fuhuşa adım atarlarmış. Bunda “evleri” işletenlerin etkisi olurmuş. Birbirini tanıyan erkeklerin, bu konularda saygılı davranması, tanıştığı insanın ilişkide bulunduğu kadınla (“çıkılmışı” ile) ilişkide bulunmaması gerekirmiş. Çapkınlık raconunda (yasasında), tanıştığı insanın çıkmışıyla ilişki kurmamak kadar önemli bir kural daha vardır. Eğer bir erkek birlikte olduğu kadına tutulup, tövbe-kâr edip, nikâhlarsa, bu kadını eskiden tanıyan başka erkeğin, çıkmış bile olsa, bundan söz etmemesi, kadının geçmişini karıştırmaması gerekir.

Bir evde çalışan kadınları sevip ona ev ya da oda tutup, bakımını üstlenmek; “çekmek” ya da “kapatmak” diye adlandırılır. Bu ka-

dınlara “kapatma”, “mantanito” denirdi. Kapatmalar, çevreleriyle iyi ilişkiler kurarlarsa, “bin yıl günahkâr, bir gün tövbe” sözleriyle korundukları, onu kapatan erkekle evlenmesini bekledikleri de olurmuş. Tövbekâr olan, Eyüp, Tokmaklıdede, Babacafer vb. evliyalarda dua edip, bir daha en masum gezilere bile katılmayan bu kadınların ya da çevrenin diyeceklerini göze alıp “düşmüş” bir kadınla evlenenlerin davranışlarında aşkın kuşkusuz payı vardır.

Aşk ve muhabbet, platonik kaldığı sürece pek tehlikeli sonuçlar vermese de, ciddi ilişkilerin “baskın”larla sonuçlanması olasıdır. Bu tür baskınlarda yakalanan kadın ve erkek “zina” yapmış sayılırlar. Şeriatle yönetilen ülkelerde zinanın cezası recmdir (taşlayarak öldürülme). Ancak 600 yıllık Osmanlı tarihinde bu tür cezanın yalnızca iki kez verildiğini, (birinde erkek gayrimüslimdir), bu cezayı verenlerin uzun süre eleştirildiğini de eklemek gerekir. Baskın sonucu erkeğin ve kadının falaka cezası alması da, evleneceklerini söyleyerek bağışlanması da doğaldı.

GEBELİK VE DOĞUM

Çocuk sahibi olmak Türk ailesi için hep önemli olmuştur. Bu yüzden, düğünden sonraki günler kayınvalideler gelini izler, hamile olup olmadığını kestirmeye çalışırdı. Gelinin hamile kalması geciktiğinde hem gelinin annesi, hem kayınvalide ev ilaçlarına başvurmaya başlar, ev ilaçları gerekli etkiyi yapmadığında yatırırlar dolaşılır, adaklar adanırdı. Bir kadın için “kısır” suçlaması en ağır suçlamaydı. Erkeğin bir kadınla daha evlenmesi için de en geçerli nedendi. Erkeğin kısır olabileceği akla bile gelmez, kısır suçlamasıyla boşanan kadının yeni evlendiği kocasından çocuk sahibi olması, kocanın yeni karısının da gebe kalmaması gibi somut bir olay olmadıkça, erkek kısrırlığından söz edilmezdi.

Bir kadının gebe kalması için yapılan ev ilaçlarının başında, hamamda bu konuda usta birine “bel çektirme” denen özel masaj gelirdi. Doğum yapmış bir kadının sonu (plasenta) alınarak hamamda onun üstüne oturtmak, beziryağını bir pamuğa sürüp fitil olarak kul-

lanmak, hamamda arapsaçı, hamamotu karışımı fitili kullanıp on beş dakika kurnada bekleyip, bir süre de göbekteşinde yatmak, lahana vb. gibi kimi bitkilerin buharına oturmak, gebelik için yapılan, bilinen ünlü ilaçlardır.

Bu konuda erkeklerin de kullandığı macunlar ya da yiyecekler vardır. Deneyli aktarların hazırladığı macunlar çevreden, hatta ev halkından bile gizlenirdi. Yiyecek olarak, koç yumurtası erkeği güçlendirici, dolayısıyla dölü arttırıcı bir yiyecek sayılırdı. Çünkü erkeğin çocuk sahibi olmaması, cinsel güçsüzlüğüne bağlanırdı.

Kadınların gebe kalmak için gittikleri adak yerlerinin başında Eyüp Sultan gelir. Çifte Gelinler, Lohusa Hatun, Merkez Efendi, Sümbül Efendi gibi yatırlara da çocuk dileğiyle gidilirdi.

Gebe kalan kadın, İstanbul’da ayrı bir saygı görür. Kimi yemekleri beğenip, kimi yemekleri istememek biçiminde tanımlanabilecek, aşermeler herkes tarafından yerine getirilmesi gerekli dilekler sayılırdı. Gebe bir kadının, imrendiği bir şeyi yiyememesinin çocukta bir eksikliğe, bir sakatlığa yol açacağına inanıldığından genel yerlerde yemek yiyenler, çevrede bir hamile kadının olup olmadığına dikkat ederler, üzgün gibi kokusu çevreyi tutan bir şey yapıyorsa, hamilenin onu yemesi için ısrar ederlerdi. Eski İstanbul evlerine gelen misafirler arasında eğer hamileliği bilinen bir kadın varsa, o anda pişen yemekten mutlaka tattırılır; eğer mutfakta kaynayan yemek değil de, bulaşık suyu gibi bir şeyse kadını mutfığa çağırıp, pişenin yemek olmadığını gösterilmesi öğütlenirdi. Bu konuda anlatılan öykülerden biri, kadınların yalnız yemeğe değil, kimi eşyalara ya da renklere de aşerebileceğine inanıldığı gösterir: “Kadının biri kafesten bakarken, sokaktan geçen bir mollanın cübbesinin yeşiline imrenmiş. Evden koşup mollaya söylemişler ve cübbesinden bir parça kesmişler. Kadın kumaşı yutmuş. Ancak kocası eve gelip meseleyi duyunca çok kızmış. Kadının karnını yarmış. Bir de bakmışlar ki, kumaş çocuğun ağzında.” *“Sinekli Bakkal”* romanının kahramanlarından Cüce Rakım da benzer bir olay anlatır: “Bir gün bir sokaktan geçiyordum. Kafesin arkasından bir ses duydum: ‘Kardeşim bir taklak atar mısın?’ (...) Geçmek istedim. Kafesin arkasındaki ses horozlandı: ‘Kadın taklağına

aşeriyor. Elalemin kadınına çocuk mu düşürteceksin, ayol.’ Geçenler hep başıma toplanmıştı. Anladım ki olmayacak. Hemen sokağın bir başından bir başına taklak atmaya başladım.” Rakım, gebe kadınların aşermesinin “ellerine fırsat geçti diye” kocalarının ve dünyanın başına bela olmak olduğunu da söyler. Evde hiç sözü geçmeyen kadınların, böyle bir olanağı kullanmaları doğaldır. Yine de, bir şeye imrenen hamilelere, imrendiklerini elde edemezlerse, avuçlarını yalayıp kalçalarına sürmeleri öğütlenir. Böylece çocuğun bir yeri sakat olmaz, ancak kalçasında bir leke olurmuş.

Çocukların vücutlarındaki, yüzlerindeki lekelerin annelerinin gebeyken imrenip “çaldıkları” yiyecekleri aceleyle yemeleri ve ellerini rastgele vücutlarının ya da yüzlerinin bir yerlerine sürmeleri sonucu oluştuğuna inanılır.

Gebelerin, gebelik boyunca baktıkları şeylerin çocuğu etkilediğine inanılır. Bu yüzden gebeler güzel şeylere bakmaya çalışırlar. Çocuk doktoru Ali Şükrü Şavlı, “*Çocuk Bakımı*” adlı kitabında, çok güzel gözlü bir çocuğun annesinin, çocuğunun gözleri güzel olsun diye uzun süre deve gözü seyrettiğini anlattığını yazar ve ekler: “Ailede hiç böyle güzel gözlü biri olmadığını söylediğine göre demek ki inancı çok kuvvetliymiş.”

Çocuğun güzel olması için yenmesi öğütlenen meyvelerden biri ayvadır. Ayva yiyen hamilenin çocuğunun çenesinin çukur, yanağının gamzeli olacağına, gül koklayan hamilenin kırmızı yanaklı çocuk doğuracağına inanılır. Baş yemekse çocuğun “sümüklü olmasına” yol açarmış.

Hamilenin yüzünde oluşan lekeler, çocuğun kız olacağına yorulur. Çirkinleşmelerin hepsi de doğacak kız olacağının işareti sayılır. Ancak, İstanbul’da “ilk çocuğu kız olan kıtlık çekmez” inancı da vardır. Tıpta gebelik maskesi denilen gebelik lekelerinin doğum sırasında, terlendiğinde, kadının kendi saçı ile silinirse doğumdan sonra geçeceğine inanılır.

Gebelerin doğuracağı çocuğun cinsiyetini önceden bilmeye çalışmak özellikle evin ihtiyarları ve konu komşu arasında bir yarışma

durumunu alırdı. Kadının karnı yuvarlaksa kız, sivriyse oğlan doğuracağına inanılır. Gebeden gizli odada sedir minderlerinden birinin altına bıçak, birinin altına makas konur, gebe odaya girince hangi mindere oturacağına bakılır. Bıçağın bulunduğu mindere oturursa oğlan, makasın olduğu mindere oturursa kız doğuracaktır. Gebe sık sık burnunu kaşıyorsa oğlu, elini ağzına götürüyorsa kızı olacaktır. Gebenin elinin parmakları yumuk duruyorsa kızı olacaktır.

Doğacak çocuğun cinsiyetinin çocuğu doğurtacak ebeye de sorulduğu olur. Ebe, belirtilere göre yanıt verir: Gebenin sağ kasığında yatan çocuk oğlan, sol kasığında yatan kız. Gebenin göğüs uçları pembeysen kız, siyahsa oğlan. Bu soru, okumuş yazmış ebeler ve az da olsa kadın doğum doktorlarına sorulduğunda onlar ailenin isteğine göre bir yanıt verir, evin kapısının arkasına bir yere de tahminlerinin tersini yazarlarmış. Eğer söyledikleri çıkmazsa, bu notu gösterir, “Ben biliyordum, ama üzülmeyin diye o zaman söylemedim” derlermiş.

Doğum hazırlıkları ve ebeyle görüşme genellikle gebeliğin altıncı ayında yapılır. Annesi ya da kaynanasıyla eve en yakın ebeye giden hamile, belirli bir ücret ödeyerek “ebeyi tutar”dı. Münevver Alp, bu ücretin “bir okka (1 kilo 250 gr.) şeker, bir okka çiğ çekirdek kahve, bir okka sabun” olduğunu yazar, “Halk Bilgisi Haberleri”nde. İstanbul’da, ebeye para ödense de, ayrıca sabun verilmesi gereğine inanılır, sabun verilmeyen ebenin “kanlı elleriyle, mahşer günü hakkını isteyeceği” söylenirdi.

Doğacak bebeğin çamaşır, kundak gibi eşyaları genellikle altıncı ayda, hamilenin annesince hazırlanır, hamile bir şey yapmak istiyorsa, altıncı aydan sonra yapmasına izin verilirdi. Hamile altıncı ayı doludurup yedinci aya bastığında, ebe hanım ya da evden bir yaşlı hanım, hazırlanan çamaşırlardan bir takımını dualar okuyup çöre otu serpererek, içinde çocuk varmış gibi düzenle (iç tarafa zıbın, kol bezi, paska, takke, dışa kundak) katlar, bir bohçaya sarıp, kible yönündeki bir duvara asardı. Bu bohçanın üstüne Kur’an’ın bulunduğu “Kelam-ı Kadim” muhafazası asılırdı.

Doğum ağırları belli bir düzene girmeye başlandığında ebeye haber verilir. Bir dönem ebeleri öreke de denilen doğum iskemlesi kullandığından, ebeyi çağıran kişinin yanında, bu iskemleyi taşıyacak biri de olurdu. Öreke, oturacak yerinin ön bölümünde yarım daire biçiminde girinti olan alçak bir iskemleydi. Evdekilerden ya da yakın komşulardan deneyli bir iki kişi ebeye yardım eder, su ısıtır, gebeyi dolaştırırlardı. Gebeye bulantısını kesmesi için et suyu veren ebeler de, doğumu kolaylaştırsın diye zeytinyağı içirenler de vardı. Kadının sırtını ovan, onu dolaştıranlara “arka ebesi” denirdi. Eve gelecek kişiler için tanık ve kaynak kişiler farklı şeyler söylemektedir: “Ne kadar çok kişi duyarsa lohusanın ağrısı o kadar çok olur diye kimseye haber verilmez” (M. Zeki, İstanbul’da Çocuk Hakkında Âdetler ve İnanmalar; Halk Bilgisi Haberleri, sayı: 23-24). “Gebe hanımın (...) ağrısı tutar tutmaz, ebeye gitmezden evvel, yakın komşulara haber verilir. Eğer saklanırsa hepsi alınır, gücenirdi. Çünkü doğumda bulunmak çok sevaplı bir iş sayılırdı.” (Münevver Alp, *Türk Folklor Araştırmaları*, no: 183)

Doğumu kolaylaştırmak için, kavun yedirmek, kocasının avucundan su içirmek, meryemana eli denen bitkiyi suya koymak, belli ayetlerin okunduğu pirinçleri yutturmak, beline “Fatma Anamızın yaşmağı” denen kuşağı bağlamak, zaman zaman uygulanan âdetlerdi. Doğum yapacak kadının duasının kabul olacağına inanıldığından dua etmesi öğütlenir, odadakiler tarafından tekbir getirilerek çığlıkları örtülmeye çalışılırdı.

Hamileler için İstanbul’da en çok edilen dualar “Allah bir avazda kurtarsın”, “Allah kimseyi o yolda eğlemesin”dir. Zor olacağı bildirilen doğumlarda doktora da başvurulurdu. O dönemin kadın doğumcuları erkekti. Kullandıkları yardımcı alet yüzünden lavta ya da lavtalı hekim diye anılırlardı.

Çocuk doğduktan sonra sonun gelmesi için lohusa saçı ağzına verilerle kusturulurdu. Bebeğin göbeği, sesi güzel olsun diye “bir karış dört parmak” kesilirdi. Ebe bu işlemi yaparken, önceden kendine söylenen bir ad yoksa kutsal sayılan kişilerin (Ahmet, Hasan, Hüseyin, Ali, Fatma, Emine, Ayşe) birinin adını anardı. Bu ada “göbek adı”

denirdi. Ebe bebeği yıkar, kundaklar yatırırđı. Anne de, ter döşeğı denen yatağı yatırılırdı.

Lohusa, ter döşeğı denen yer yatağında yaklaşık bir gün kalır, sonra üst üste konmuş yataklardan yapılan ya da karyolaya yerleştirilen “lohusa döşegine” alınırdı. Bebek, doğumunun üzerinden üç ezan vakti geçmeden emzirilmezdi. Acıkıp mızıklandığında kaşıklı şekerli su verilir, vakitsiz emzirilen çocukların sabırsız, itaatsiz olacağına inanılırdı.

LOHUSALIK KIRK GÜNDÜR

“İstanbullu, ‘lohusanın mezarının kırk gün açık olduğuna’ (kırk gün hayati tehlikenin sürdüğüne) inanır. Kırk içinde ölen lohusa ‘şehit’ sayılır. Çocuk için de bu kırk gün hayati tehlikelerin sık olduğu bir dönemdir. Eskiden bu dönemde en çok görülen çocuk hastalığı kızıklı hummadır (tetanos). Lohusanın ve bebeğın, nazardan, albasmasından korunması için tedbirler alınır: Lohusanın yastığına, bebeğın beşğine ya da kundağına nazardan korunması için altın maşallahın yanı sıra nazarlık takımı denilen şeyler takılırdı. Nazarlık takımında; laden, şap, mavi boncuk, mercan, iğde dalı, köpek azı dişi, yabani karınca boynuzu ya da çitlenbik dalı, kırmızı geyik boynuzu, bir parça fildişi bulunurdu. Bunlar ya gümüşle kaplanarak ya uygunca dikilirdi. 41 tane çöreotuna birer ya da 7 mercimeğ e yedişer İhlas Suresi okunarak muska gibi dikilip çocuğın üzerine takılırdı. Bu sureleri olanağı varsa ‘aklı ermemiş’ (bulûğ a ermemiş) bir çocuğın okuması istenirdi. Lohusanın başına ya da yakasına kırmızı kurdela takılır, kırmızı bir gazboyamasına soğan sarılarak başucuna asılırdı. Bu soğan, lohusanın kırkı çıkıp sokağı çıktığında ayağıyla ezdirilirdi. Soğanı bir demir şiş e geçirenler ya da sarmısak, eski çocuk pabucu, şiş e gibi şeyler ekleyenler de vardı. Bütün bunlar, pullu denen pul işli pamuklu ince duvaklara ya da gazboyamalarına sarılır süs durumuna getirilirdi. Çocuğın ilk büyük aptesti (konak) bir beze sarılarak odanın halı ya da kilimi altına konurdu. Kırkı çıkana kadar ne lohusa, ne de çocuk yalnız bırakılmazdı. Lohusa yalnız bırakılmak zorunda kalınırsa kapı arkasına

eski bir süpürge konurdu. Bütün bu önlemler, lohusayı albasınaması, çocuğun cinlerce değiştirilmemesi içindi. Albasan lohusa, titremeler, sinir krizleri, bayılmalar geçirir; ‘değişik’ bebek, sürekli ağlama, bayılma, koma belirtileri gösterirdi. Bu belirtiler bazen okumalarla iyileştirilirdi.

Lohusanın ev halkı, lohusa şerbeti denilen, karanfilli tarçınlı kırmızı bir şerbet kaynatır, hatırlı tanıdıklarına gönderirdi. Bu şerbetin sürahisi bebek kız ise ağzı açık bırakılarak kırmızı gazboyamasına sarılır, oğlansa ağzı kapatılıp boynuna bir al kurdela bağlanırdı. Bu şerbetle doğum haberi verilenler, çocuğa altın takmakla yükümlü sayıldığından, akrabalar ya da yakın dostlar dışında şerbet gönderilmesi düşünülmezdi. Lohusa şerbeti, gözünaydına gelenlere de ikram edilir, lohusanın da bu şerbetten çok içerse sütünün bol olacağına inanılırdı.

Lohusalığın ilk yedi gününde gözyaydına gelenler daha çok yiyecek getirirlerdi: Şeker, tatlı, kurabiye.

Doğumun haftasına, ‘yedi döşegi kalkması’ diye adlandırılan bir tören yapılır. Ebe gelerek bebeği yıkar, muayene eder ve öğütlerde bulunur, kendisine çamaşır hediye edilir ve bahşış verilir. O gün mevlid okutanlar ya da eğlenti yapanlar da olurmuş. M. Zeki, eskiden beşik düğünü diye bir tören yapıldığını da anlatıyor. Dışarı gelin gidenlerin, beşik takımını kız annesi gönderdiğinden, mevlid için konu komşu toplandığında bu beşik ortaya çıkar, mevlidçi,

‘Koydular adını Ahmet
Ezelinden Muhammet
Asiler için mihnet
Yatır kundak içinde
Ol serverin kızını
Görsem mahşer yerinde’

beyitlerini okuyarak çocuğu beşiğe yatırır. Davetliler sofraya otururlar, yemek yedikten sonra eğlenirler”miş. (Halk Bilgisi Haberleri, sayı: 23-24) Mevlidçinin söylediği dizelerde, Hz. Muhammed’in doğumu anlatılmakta, onun kızı Hz. Fatma’yı mahşer günü görmek isteği dile

gelmektedir. Çocuğun adı da, evin yaşlı bir erkeği ya da mahallenin imamı tarafından o gün, sağ kulağına ezan okunarak konurdu. Bu adın çocuğa uygun olup olmadığına çocuğun sağlığına göre karar verilir, çocuk sık hasta olursa “adının ağır geldiğine” inanılır, adı değiştirilirdi.

Lohusayı ziyaret 40 gün sürer, yedinci günden sonra gelenlerin gelişine hatır sorma denir, çocuğa armağanlar bu günlerde verilirdi.

Doğumu birbirine yakın günlerde olanlara “kırklı” denir. Kırklı lohusaların ve bebeklerin bir araya (kırk gün süresince) gelmemesine dikkat edilirdi. Böyle bir araya gelişin çocukta ve annede “kırk basması” denilen hastalıklara yol açacağı sanılırdı. Böyle bir karşılaşma kaçınılmazsa, bebekleri sırt sırta yatırmak, anneleri birbirlerine iğne vermek gibi tedbirler alınır.

Kırk gün dolduğunda, bir hamama misafirlerle gitmek, çocuğu ve anneyi bir altının kırk defa batırılıp çıkarıldığı suyla yıkamak gerekirdi. Kırklamayı evde yapanlar da vardı. Kimi zaman hamamda eğlenirdi de. Lohusanın hamamından sonra bebekle ziyaretlere gitmesine “kırk uçurmak” denirdi.

Lohusa, kırk içinde ziyarete gelenlere “güle güle” demez “gene buyrun” derdi. “Güle güle” derse sütünün kesileceğine inanılırdı. Ziyarete gelenler de, ayrılırken, bebeğe “uykumu sana bağışladım” demeyi ihmal etmezdi.

Bebeği, çöreotu, tuz gibi şeylerle ya da nazarı değdiği ya da degeceğine inanılan kişinin pabucundan kesilen iplik, astar gibi şeylerle tütülemek ihmal edilmezdi.

BEBEK BÜYÜRKEN

Yapay mamaların olmadığı dönemde, annenin bebeği emzirebilmesi önemliydi. Anneye sütü bollaştırılacağına inanılan yiyecekler yedirilirdi: Sulu şeyler (çorba vb.), şekerli şeyler (şerbet, bal, tatlı). Tahin helvası, soğan, ciğer ve mercimek de sütü bollaştıracığına inanılan yiyeceklerdir. Süt yine gelmezse sütnine aranır.

Annenin sütünün kesilmemesi için, sinirlenmemesi gerektiğinden, üzülp sinirleneceğı şeyler ondan saklanırdı. Bebekler, emzirmenin bir doğum kontrol yöntemi olduğuna da inanıldığından, uzun süre emzirilirdi. Erkek çocukların kızlardan daha uzun emzirilmesi gerektiğine inanılır, iki yıla kadar emzirilirdi. Emziklilerin, bir yiyeceğe imrendiğinde göğsünde kimi şişmeler olacağı inancıyla, bu konuya gebeliğindeki gibi dikkat edilirdi. Göğüste süt birikmeleri yüzünden oluşan şişmeler, ılık suyla pansumandan sonra sağarak, ebelere danışarak tedavi edilirdi.

Çocuğun ilk dişi çıktığında, dişi gören çocuğa bir iç gömleğı yapardı. Bu dişlerin kolay çıkmasını sağlarmış. Buğdayın haşlanıp, şeker, ceviz vb. ile karıştırıldığı özel yemek de “diş buğdayı” adını taşır. Birçok aile diş buğdayı yapıp konu komşu eğlenirmiş. Ahmet Cavit, bunun kadınlar için “işte hem evlat yetiştirdim ve dişi de çıktı diye ilan ve iftiharı” anlattığını yazar.

Bir bebeğın büyümesinde, yürümesi, konuşması ayrı telaş konularıdır. Konuşmayan çocuklara, kanarya suluğundan ya da yemek kaşıklarının yıkandığı sudan içirilir, kimi türbelerin anahtarı ağzında çevrilir, yürümeyen çocuklar güçlensin diye ceviz yaprağı kaynatılarak yıkama suyuna katılır, mafsallarına yumurta akı sürölür, çamaşırı üç cuma selaya gönderilirdi. Evde, cuma selası duyulduğunda, anne çocuğu kible yönünde sallayarak;

“salladım oğlumu (kızımı) selaya
yürüsün haftaya cumaya”
diye seslenirdi.

Konuşması pepeme (ya da kekeme) olan çocukların ağzında “bir miras altını” çevrilerek “dili burulur”, “damak ve dilini çizerek okuyacak” hocalara götürülürdü. Yaramaz çocuklar zeki sayılırsalar da çok haşarılar Baba Cafer’e götürölüp “teşbihten geçirilir”di. Çocuk okula başlayacağı zaman Aziz Mahmud Hüdayi Efendi Tekkesi’ne arzuhal verilip kalem ve kuru üzüm okutulur, okumada isteksizlik görülürse

Yeraltı Camii'ne götürülürdü. Bütünlemeye kalan çocuklar için Beşiktaş'ta Tuz Baba'ya tuz adanırdı.

DOĞUM KONTROL

İstanbullu kadınlar için kısırlık nasıl bir ayıpsa, üst üste doğurmak da ayıp sayılırdı. Doğum kontrol daha çok kadınların görevi sayıldığından kadınlar, kimi maddeleri eşleriyle birlikte olmadan önce korunma fitili olarak kullanırlardı. Bu maddelerin çoğu tahriş edici ya da zehirli olabilecek maddelerdi. Eğer bu madde korumazsa doğacak çocuğun, “kader” olduğuna inanılırdı. Doğum kontrolde kullanılan fitiller: Sabun, şap, nişadır, sarısabır; sabun kinin karışımı; pabuççu çirişi, mazı, limon karışımıdır. Koruyucu merhem olarak da: Sığırödü, kuzu ödü, rezakı üzümü, misk karışımı kullanılır; bu merhem üç saat süreyle etkili olduğundan daha uzun süre etkili olması için içine kakule, çöreo tu ve arap zamkı katılırdı. Bazı maddelerin yenilmesi ya da içilmesinin çocuk olmamasını sağladığına inanılır, kadınlar için katırtırnağı (bu addaki çiçek değil, hayvanın tırnağı) rendesiyle bal karışımı, erkekler için kaynatılmış solucan suyu doğum kontrol amacıyla kullanılırdı.

SAĞLIK

Osmanlılar, Selçuklularda görülen sağlık kurumu ve sağlıkçı yetiştirme okulunun bir arada oluşu geleneğini sürdürmüşlerdir. Hastane görevi gören kurumlar darüşşifa, tıp eğitimi veren kurumlar darüttıp adını taşıyordu. Akıl hastalarını, normal hastalardan ayrı tedavi ediyorlardı. Bu tür kurumların adı bimarhane idi. İstanbul'daki ilk sağlık kurumları Fatih Darüşşifası (1470), Üsküdar Cüzzamhanesi (1514), Kanuni'nin eşi Hürrem Sultan tarafından yaptırılan Haseki Darüşşifası (1539), Süleymaniye Bimarhanesi (1556), Süleymaniye Darüttıbbı (1616)'dır. Bu sağlık kurumlarına zamanla aralarında bugün de kullanılmakta olanların bulunduğu pek çok sağlık kurumu, eklenmiştir: Üsküdar Toptaş Bimarhanesi, Eski Saray Hastalar Dairesi, Galatasaray Hastalar Dairesi, İbrahimpasha Hastalar Dairesi, Eski Enderun Hastanesi (Topkapı Sarayı), Yeni Saray Hastalar Ocağı, Topkapı Sarayı Değirmeni kapısındaki Hastane, Hasbahçe Hastalar Ocağı, Tersane Hastanesi (Sakızağacı), Edirnekapi'da Garipler ve Bekârlar Hastanesi, Şişli Etfal Hastanesi vb.

Eski hastanelerde (darüşşifalarda, bimarhanelerde) hekimlerin cerrahların yanı sıra ilaç hazırlamakla görevli uzmanlar da vardı. Bu sağlık kurumları vakıflara bağlı (bedava hizmet veren) çoğunlukla yakınlarında hastaların parasız olarak nekahetlerini geçirecekleri tabhaneler bulunan binalardı. Evliya Çelebi'ye göre de, 17. yüzyılda İstanbul'da 700 hekim dükkânı, 1.000 hekim vardır. Göz hekimlerinin sayısı 80, dükkânlarının sayısı 40'tır. O yüzyılda hekimler ilaçlarını dükkânlarında bulundururlardı, ancak tutyacı, mavuncu, gülabcı, edhan-ı edviyeci, de-

valı meşrubatçı gibi pek çok esnaf da günümüz eczacılığına benzer işler yaparlar, kimi bitkilerin özsularını çıkarıp, kimi bitki yağları hazırlayıp satarlardı. Attarlar ise önceleri bu tür esnafa hammadde satarlardı. Zamanla bunlar arasında ilaç hazırlayıp satanlar, uzmanlaşanlar görüldü. (Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*).

İstanbul'un, özellikle orta tabaka ve yoksul halkın hastaneler, tabibler ve cerrahlar yerine ev ilaçlarını, kimi tılsımları ve kemik kırılmalarında uzman çıkıkçı denen kişileri yeğlediği de bir gerçektir. Hastalıkların yeme içme ile ilgisi olduğuna inanıldığından belli mevsimlerde belli otlar ve sebzeler yenir, hafif hastalıklar perhiz ve ev ilaçlarıyla tedavi edilir, hangi hastalığa hangi suyun iyi geldiği soruşturulurdu. Mayıs ayında sülük tutunarak ya da boynuz çektiler kan aldırarak da bir sağlık yolu sayılırdı. Ev kadınları, hafif hastalıklar için aktarlara bile gitmek zorunda kalmamak için evde ayva çekirdeği (salep gibi kaynatarak öksürüğe), hatmi, ihlamur (öksürüğe), papatya (karın ağrısına), kimyon (aybaşı ağrılarına), kantaron yağı (yaralara), kudretnarı (yaralara ve ülsere) bulundururlardı. İdrar zorluklarında kaynatmak için mevsiminde kiraz çöpü (sapı), mısır püskülü kurutulur, romatizma ağrıları için acıkavun (yabani bir bitki) ispiroya konup güneşte bekletilirdi. Kızılık murabbası ishal keser diye pişirilirdi. Nişastanın peltesin diye anılan salep kıvamında pişmişi de öksürüklere, bronşitlerde, üzerine tarçın ve zencefil ekilerek içirilirdi.

Ebegümeci, hindiba, turp, nane, karahindiba, sarımsak, sirke, zeytinyağı, bal, limon besin maddesi olarak da, ilaç olarak da kullanılan maddelerdi. Boğaz ağrısına zeytin dövülüp boğaza sarılır, ağır soğuk algınlıklarında karabiber balla karıştırılıp sırta sürülürdü. Sırta tentürdiyot sürmek, şişe çekmek de denenirdi. Burkulma ve incinmelere, taze yüzülmüş baş derisi ya da tuzla dövülmüş soğan sarılırdı. Ateşlenmelerde ayak tabanlarına sarımsaklı sirke sürülür, başa sirkeli bezler konurdu. Zafiyet gibi akciğer hastalıklarında sırta balla karıştırılmış tütün sürülür, bulunursa eşek sütü içirilirdi.

Bu tür ev ilaçlarının deneylere dayandığı kesindir. Eşek sütünün anne sütüne en yakın süt olduğu da bilinir. Zafiyet gibi verem tehlikesi olan hastalıklarda yapılan, taze bir yumurtayı limon suyunda,

ayazda kabuğu eriyene kadar bekletip, limonlu suyu hastaya içirmek de bir tür kalsiyum tedavisi sayılabilir.

Attarlar (aktarlar) ya ilaç olduğu bilinen birtakım maddelerin alımı için ya da belli şikâyetlere ilaç hazırlatılmak için kullanılırdı: Bebek karın ağrılarına sedef yağı, kurdeşene sürmek için kiltermeni, kurdeşen olan hastaya içirmek için damkoruğu buralardan alınırdı. Aktarlar bazı hastalıklar için formülünü kendi bildikleri macunlar da hazırlarlar, hazırladıkları ilaçların nasıl kullanılacağını tarif ederlerdi.

19. yüzyıl başlarında tıp öğreniminde ilk çağdaşlaşma girişimleri, yeni tıp okulu düzenlemeleri görülür. Bu düzenlemeler, eczacı yetiştirilmesine de yöneliktir, ilk eczacılar hastane bünyesinde çalışıyorlardı.

İstanbul'da ilk eczane 1802'de Taksim'de açılmıştır. 1802-1840 tarihleri arasında açılan eczaneler yabancı ülkelerden diploma alanlarca açılmıştır, ilk Türk eczanesini Hamdi Bey 1895/96 yılında Zeyrek Yokuşu'nun alt başında açtı. Bunu Ziya Bey'in Divanyolu'nda açtığı eczane izledi. Eczacılıkla ilgili malzemenin satışı ile ilgili yönergeler 1884 yılında yayımlandı. Bu yönergeye göre attarlar ve kökçülerin satabileceği maddeler kısıtlandı. Kargabükten gibi zehirli maddeleri satmaları yasaklandı. Eczaneler uzun süre, doktorların verdikleri reçetelerdeki karışımları, arka bölümde hazırlayan laboratuvarlar gibi çalıştılar, ilk Türk yapımı hazır ilaç, Ethem Pertev Bey'in hazırladığı Pertev Şurubu'dur. (1895)

Eczaneler uzun süre yalnız ilaç yapımı ve ilaç satımıyla uğraşmadılar; doktorlar için bir başvuru yeri ve muayenehane görevi de gördüler. Doktorlar, gazete ilanlarıyla hangi saatte hangi eczanede buluncaklarını duyururlar, hastalar eczaneye gidip üst katlardaki odalarda muayene olurlardı. Sokağa çıkamayacak kadar hasta olanlar için de eczaneye başvurularak doktor getirtilirdi. İlacın yapımından hem doktor, hem de eczacı sorumlu olduğundan, onların birbirleriyle yakın ilişkide olmaları gerekiyordu. Bu eczaneler arasında doktorlardan para almadan oda verenler de vardı. Divanyolu'ndaki Nüzhet Eczanesi bunlardan biriydi. Ünlü ruh hastalıkları uzmanı Mazhar Osman da hastalarını orada muayene ederdi. (*Eczacılık Tarihi*).

Eczaneye başvurarak doktor bulma, İstanbul'da 1950- 1960 arasında da sürdü.

SARAY VE SAĞLIK

Sarayda, padişah ve saraylılar için kullanılan ilaç karışımları kimin için ve hangi hastalık için hazırlandıkları notlarıyla birlikte saptanabilmektedir. Bu reçeteler yanında, ilaçların hazırlanması için gerekli malzemelerin alınışı için hazırlanan listeler de arşivlerde. Bu reçete ve listeler incelendiğinde, attar ve halk ilaçlarında kullanılan maddeler yanında inci, mercan, yakut, zümrüt gibi değerli madenlere, taşlara rastlanmaktadır ki, günümüzdeki “mineral” tedavisi benzeri bir işlevleri olduğu düşünülebilir. Bu tedavi biçimi, bizim saraylarımız gibi Avrupa saraylarında da yaygındı. 1534’te Papa 7. Clement’a 30-40 milyon Frank değerinde “toz haline getirilmiş pırlanta, yakut ve zümrüt yedirilmiş olduğu” sanılmaktadır. Ortaçağ eczacılığının “zenginler ve fakirler için ayrı ilaç, zenginler için hazırlanan ilaçların hazırlanmasında ve tadında özen gösterilmesi, yoksullar için aynı ilaç hazırlandığında tadı için fazla uğraşmaya gerek olmadığı, yoksulların masrafı sevmeyişi” vb. gibi Calinos ve Cophon inanışları Osmanlı hekimleri arasında da yaygındı. Bu inanış halk da biliyor olmalıydı ki, sarayda hazırlanan “her derde deva” kimi ilaçları arar, elde etmeye çalışırdı. Aranan ilaçlardan biri “kırmız macunu” ydu. Halkın “saray kırmızı” diye adlandırdığı “bu ilacın, soğuk algınlığı ve sıtma gibi hallerde (...) bir fincan (su) içerisine bir kahve kaşığı konmak suretiyle alındığı” nı Musahipzade Celal yazar. Kırmız, aynı adı taşıyan bir böcekten çıkarılan boyadır. Bu boyanın antimon- dan elde edilen madensel bir türü de vardır. Saray kayıtlarındaki kırmız macunu reçetelerinde “halis kırmız” tanımının yer alması bu yüzden olabilir. Kırmız macunu için değişik tarifler vardır. Temel madde kırmızıdır. Kimi tariflerde “gelincik, limon, papatya, tarçın, sinameki, hatmi, anason, hintyağı, çörekotu, mercanköşk, yenibahar, adaçayı, sümüklüböcek, sarımsak, kantaron, taze nane” gibi çeşitli ilaç maddelerinin kırmızıya katıldığı macunun ipek böceği kozası, gülsuyu, misket elması özü gibi az ve yalın maddeyle hazırlanan “lacivert, inci, altın” gibi pahalı maddeler eklenmektedir. Sarayda bu macun, çarpıntı, melankoli ve sara için kullanılmaktadır.

Musahipzade kırmızın, buhur suyundan artan maddeyle yapıldığını anlattığına göre bir başka formülden söz etmektedir. Buhur suyu

“İstanbul’da Topkapı Sarayı’nda fetihten beri devam eden bir gelenek olarak her yıl ramazan ayının on beşinci günü geçtikten sonra” Padişaha sunulan bir tür çiçek suyudur. Gülsuyuna, çeşitli çiçek suları ve kırmızı katılarak yapılan buhur suyu saraylılara ve devlet adamlarına, “Hırka-i Şerif alayına” davetiye olarak gönderilirmiş. Bu suyun katılımla yapılan tabletler tütsü olarak kullanılırmış.

Halkın, saraylılar yoluyla elde etmeye çalıştığı bir başka ilaç da ağrı ve sızılara karşı kullanılan Hazine Yağı’ydı. Neşati Efendi Yağı da denilen bu yağ, aralarında hatmi ve zeytinyağı da bulunan 46 tür maddenin karışımıydı.

Fatih Sultan Mehmed’in herkesin kullanabileceği, zararsız ilaçlar için “kiler kapısı dışında bir ilaç dolabı yaptırtması”; II Abdülhamid’inse saraya özel iki eczahane ve kimyahane kurdurup, kimi zaman ilaçları duyarlı bir tartıyla kendi ölçmesi, saraydaki sağlık koşullarının, padişahların inanışlarına da bağlı olduğunu gösterir.

Saray ilaçları her zaman karmaşık reçetelere bağlı değildi. Nisan ayında toplanan yağmur suyu da (herhalde şifa özelliği varsayılarak) gereğinde padişaha sunulur, bahşiş alınır. İlkbaharın geldiği gün sayılan Nevruz için de özel bir macun hazırlanırdı. Bu macunun karışımı, Hekimbaşının bilgisi ve zevkine göre değişir, nevruziye denen bu macun, özel hokkalara konur, sakangur denilen özel kumaşa sarılıp “nevruziye kulağı” denilen etiket de takılarak, başta padişah olmak üzere tüm devletlilere gönderilirdi. Macunlar genellikle saray helvahanesinde hazırlanırdı. Macunun kazanlarla hazırlandığı bu geceler “ot gecesi” diye anılır, helvahanede (herhalde görevlilerin uyuyakalıp işi aksatmaması için) “hokkabazlar, hayalbazlar (ortaoyuncular) oynar, ince saz takımı çalardı.”

Saray halkı için yapılan ilaçlarla padişahlar için yapılan ilaçların ayrı olduğunu, saraya yapılan genel ilaçlar yanında padişahlara özel “zülûf yağları” (saç kremi) ve tiryak denilen, insan gibi yapılaş tarihlerine göre çocuk, genç (etkili), ihtiyar (etkisiz) sayılan ilaçların da olduğunu eklemeliyiz.

HASTALIKLAR VE İNANÇLAR

İstanbullu, kimi hastalıkların, ilaç yanında okutmalarla geçeceğini inanırdı. Bu okutmalar, etkisi denenmiş ocak ya da “eli var” denilen kişilerce yapılırdı. “Ocak” bu konuda bilgili aileleri, “eli olanlar”sa bu konuda çıraklık etmiş izin verilmiş şifacıları anlatırdı. Okutmalar, yapılan işleme göre “bağlamak”, “kesmek”, “yazmak”, “dağlamak” adını alırdı: Sıtma bağlanır, sarılık ve dalak kesilir, kabakulak yazılır, yılancık dağlanırdı. Bu yalnız Müslümanlar arasında yaygın bir inanç da değildi. Charles Mac Ferlane, anılarında 17. yüzyılda Galata’da hekimlik taslayan kişilerin “sıtmayı keser diye hastaların bellerine efsunlu ipler bağladığını” anlatır. (Anan: Naşid Baylav) Musahipzade’nin çocukluğunda geçirdiği bir yılancığ da bir Rum papazı dağlamış.

Hastalıkların kimileri için tılsımlı ya da şifalı olduğuna inanılan eşyalar da vardı: Yılancık için yüze yapıştırılan yılancık taşları, sarılık hastalarına su içirilen özel dualar kazılı pirinç taslar, sütü gelmeyen annelere takılan süt boncuğu vb. Bu tür eşyalara kimi yatır mezarlarından alınan taşları, içilen şifalı suları, ayazma sularıyla oradan alınan gümüş adak eşyalarını da eklemek gerekir. Bir Hristiyan azizin adıyla anılan bu ayazmaların kimilerinde dileği gerçekleşene kadar dilek sahibinde kalacak gümüşten dileği simgeleyen şekilde plakalar vardı: Ev, çocuk, gelin vb. Göz, bacak, el biçimindekiler ise hastalık için alınır, iyileşince bir yenisi de yaptırılarak ayazmaya geri götürülürdü.

İstanbul’da şifasına, kimi kere kutsallığına ve şifasına inanılan sular şunlardır: Ayasofya kuyusu (çarpıntı için), Merkez Efendi Suyu (hummayı muhrika denen ateşli hastalığa), Eyüp’te Küplüce Ayazması (bir tür sıtmaya), Eyüp Türbesi’ndeki Sarnıç (çarpıntı için), Hasköy Ayazması (bir tür sıtmaya), Sümbül Efendi Türbesi kuyusu (Muharrem’in birinci günü, her türlü hastalığa), Üsküdar Toptaşı Çeşmesi (göz hastalıklarına), Samatya Acı Çeşme (Müslümanlar mesane taşı, Rumlar göz hastalığına kullanır), Eyüp Oluklubayır Çırcır Suyu (idrar sökmeye için), Pendik Aya İrini Ayazması (Memeli Ayazma, sütü kesilen emziklilere), Beşiktaş Aya Paraskevi Ayazması (göz ağrılarına), Kasımpaşa Aya Paraskevi Ayazması (hastalıklara şifa), Yediku-

le-Kazlıçeşme Yolu'nda Aya Paraskevi Kilisesi Kuyusu (her türlü hastalık için, yıkanılmaya), Ayvansaray Aya Vlaherna Kilisesi Suyu (2-9 Temmuz'daki Panayırında, şifa için), Eğrikapı'da Aya Zoni Ayazması (Timiazoni de denir, Panaia Kilisesi içinde, ruh hastalıklarında), Kuruçeşme'de Ayios Dimitrios Ayazması (meme ve süt hastalıklarında), Kasımpaşa Ayios Nikolaos Ayazması (şifa için), Balat Ayios Strati Ayazması (hasta çocuklar için).

Bazısı ruhsal kaynaklı, bazısı tedavisi zor hastalıklarda da tılsım benzer yollar uygulanır: Geceyanığı denilen cilt hastalığında akşam ezanında pamuk yakıp külünü yaralara basarak “gece geldin gece git” demek, gem denilen ağız yarasında, demir bir gemi ısırmak, katarakta, yedi evden “misafirim geldi” diye ekmek isteyip, köpeklere doğramak, arpacığı altın bir yüzükle kırklamak, vb.

ÖLÜM

Ölüm, her Müslüman için doğal sayılması gereken bir sondur. İstibullular, ölümün olabildiği kadar uygun yaşta olması, gençlerin yaşlılardan önce ölmemesi (sıralı ölüm) uzun süren can çekişmelerle olmaması (üç gün yatak, dördüncü gün toprak), dinsel kurallara uygun olmasını dilerlerdi (Allah imandan Kur'an'dan ayırmasın).

Özellikle kadınlar elden ayaktan düşmemeyi, kimseye muhtaç olmamayı isterler; “Pişirdiğim aşıla, bağladığım başla (öleyim)” sözünü dilden düşürmezlerdi. Yatalak hastalara acınır: “Allah yatırıp kapılara baktırmasın” denirdi.

Ölüm hali yaklaştığı sanılan hastanın yanında Kur'an okunur, “sen de getir, sen de söyle” diye üstelemeden Kelime-i Şehadet getirilirdi. Ağzına sık sık Zemzem ya da gülsuyu katılmış su damlatılırdı.

Ölüm gerçekleştikten sonra, cenaze yere serilmiş bir yatağa (rahat döşegi) ayakları ya da sağ yanı kibleye gelecek biçimde yatırılır, kolları yanlarına uzatılıp, ayakları, çenesi bağlanarak gözleri kapatılır, karının üzerine kara saplı bir bıçak konur, vücudun katılaşırken çirkin bir biçim almamasına çalışılır. Cenaze yıkanıp kefenleninceye kadar yanında Kur'an okunmaz. Cenaze yalnız da bırakılmaz, kadın cenazelerini kadınlar, erkek cenazelerini erkekler bekler. Cenazenin odasına karşı cinsten biri girmez. Gebelerin, çocukların cenaze yanına girmemesine dikkat edilir. Olanağı varsa çocuklar evden uzaklaştırılır.

Cenaze, hava uygunsa ve uzaktan gelecek varsa, gömülmeden bir gün kadar bekletilir.

GENEL İNANIŞLAR

Ölü çıkan evde ve çevresindeki evlerdeki üstü açık tüm sular boşaltılır. Olanak varsa bütün ölü evi yoksa ölümün gerçekleştiği oda badana edilir. Bu gelenek Azrail'in "kanlı kılıcını, ellerini duvara sürdüğü, üstü açık suda yıkadığı" biçiminde yorumlanır. Bir sağlık tedbiri olduğu kesindir.

Ölünün gömüldüğü akşam, birkaç hafıza devir hatimi yaptırılır (birkaç saat içinde Kur'an'ın tamamı okunur), o gece ölünün ruhu için ırmık helvası yapılır. Ölümün kırkıncı günü mevlîd okunması, lokma dağıtılması, elli ikinci gece için özel bir dua okunması gelenektir.

İstanbullular, ölünün giyim eşyalarını ihtiyacı olanlara, başörtü, saat, tabaka, kalem gibi anı olarak saklanabilecekleri de yakınlarına verirler. Bu tür anılar, "gördükçe hatırlarsın, bir fatihayla anarsın" sözüyle verilir. İhtiyaç sahiplerine verilen eşyalarda bile aynı formül kullanılır.

Cenazenin kimi zaman yıkanırken, kimi zaman gömüldükten sonra mezarda dirilmesi, İstanbullunun tanık olmasa bile, çevresinden işittiği olaylardan olduğu için cenaze yıkanırken, yanında aileden birinin bulunması ve cenazenin sağlığında yıkandığı sıcaklıktaki suyla yıkanması âdettir. Ölünün ruhunun bir süre evinde kaldığına inanıldığından, evin hiç değilse ölü odası en az yedi gece ışıklandırılır.

KOMŞUDAKİ CENAZE

Eski İstanbul'da bir sokaktan cenaze çıkması, bütün sokağı, hatta mahalleyi ilgilendirirdi. Cenaze beklemeye, hazırlıklara yardıma gidilir, en az üç gün cenaze evine yemek gönderilirdi.

Başsağlığı dileklerinde "Allah o yattıkça sizlere ömür versin", "Allah bunu unutturacak acı vermesin" denir. Ölüden söz ederken, "Allah rahmet eylesin", "Nur içinde yatsın" gibi kalıplar kullanılırdı. Ölü ailesinden uzaktayken bile ölünün incineceği sözler edilecekse "Toprağı duymasın" diye başlanır, ölüler hayırla anılmaya çalışılırdı. (Müslüman olmayan ölüler de "Toprağı bol olsun", "Dinince dinlensin" sözleriyle anılırdı.)

MEZARLIK VE MEZAR TAŞLARI

Eski İstanbul'da mezarlıklara saygı gösterilir, mezar ziyaretlerinde mezarların üstüne basılmaktan sakınılır, mezarlığa mezarlık halkına selamla girilirdi: “Esselamün aleykûm yâ ehl-i kubur”. Mezarlıktan bir şey almamaya, eski mezarların taşlarını yeni mezarlarda kullanmamaya dikkat edilirdi. Olanağı olanlar mezarı yaptırdıklarında güzel bir taş diktirmeye, kuşlar için bir suluk yaptırmaya çalışırlar, bu olanağı olmayanlar hiç olmazsa bir fidan dikerlerdi. Eski İstanbul mezarlıkları bu yüzden bir orman görünümündedir. Aile, yakınlarının mezarlarını, hiç olmazsa bayramların ilk günü ziyaret ederdi. Ölülerinin ruhu için sebil su dağıttırmak ya da bir sebil çeşme yaptırmak da yaygındı.

Mezar taşları, ölünün kimlik kartıdır. Özellikle belli yüzyıllarda erkeklerin mezar taşları onun işini, rütbesini gösterecek başlıklar ya da armalarla yontulmuştur. Kavuklu mezar taşları, fesli mezar taşları, tulumbacı olduğunu belirten tulumba resimleri, kılıç vb. Kadın mezar taşlarının başları çiçek buketleriyle şekillendirilmiştir. Mezar yazıtlarında, ölünün gençliği, hastalığı, dünyaya doymamışlığı gibi geçmişini anlatan cümleler, bazen manzum olarak yer alır, herkesin öleceğini anlatan bu sözler Fatiha dileğiyle son bulur.

Araştırmalar, yaşamaya doymadığını anlatan:

“Bir gül gonca misalin meskenidir bu mezar
Eyledi nazik teni hâk ile yeksan ruzigâr”

(Bu mezar gül goncasına benzer birinin evidir
Onun nazik gövdesini zaman toprakla bir etti)

dizeleri kadar sitemli dizelerin de mezar taşlarında yer aldığını göstermiştir:

“Ziyaretten murad heman duadır
Bugün bana ise yarın sanadır”,

“Ferman etti Huda
Faniye hacet kalmadı
İçtim eccl şerbetini
Lokmana hacet kalmadı

Hep yarelerim iyi oldu
Cerraha hacet kalmadı
Yapıldı cennet sarayım
Mimara hacet kalmadı.”

Dünyada çektiklerini alaylı bir biçimde dile getiren mezar taşları, ölünün değil ardındakilerin şakacılığını gösterir: “Karı dırıltısından vefat eden Esseyd Ahmed Ağa”, “Her kim ki mezarıma dokunursa, yılcancık illetinden kurtulmasın”.

Bir başka mezar taşı da ölünün kötü alışkanlıklarına karşın uzun yaşadığını belirtir: “Meşhur yövmiye elli dirhem sülmen ve afyon eki eden yüz otuz dört yaşında fevt olan Rehavi Esseyd Elhac Ahmed Efendi (Günde elli dirhem civa ve afyon yemekle ünlü yüz otuz dört yaşında ölen)” (*İstanbul Halkının Ölüm Karşısında Duyguları*, Dr. A. Süheyl Ünver)

Kuşkusuz en ilginç mezar taşı yazıtı, var olup olmadığını bilmediğimiz, ancak bir ortaoyunu metninde yer alan bir yazıttır:

“Ben de bir zamanlar Süleyman idim
Ateşe ve rüzgâra hükümân idim
Zannetme ki Peygamber Süleyman idim
Tersane-i Amire’de Ocakçı Süleyman idim.”

GEZİ YERLERİ

İstanbul'da dinlenme, temiz hava alma, açık havada yemek yeme, eğlenme amaçlı geziler aynı zamanda kendini gösterme, uzaktan uzağa tanıdığı bir delikanlı ya da genç kıızı biraz daha yakından görme, bir sevgili peylleme olanakları da verirdi. Mesire, seyran seyir, piyasa diye anılan gezileri ikiye ayırmak gerekir: Uzak, kırlık bir yere yapılan geziler, şehir içinde yapılan geziler. Her iki türü de, bazen bir başka amaçla gizlenebilir. Uzak bir yere hava alma amacıyla yapılan geziler, şifalı su içmek, bir yatırı ziyaret etmekle birleşebilir. Şehir içi geziler (piyasalar) daha çok alışveriş amacına bağlanabilir. Yazlıklarda, mesire yerlerindeki dolaşmalar da piyasa etmek (aşağı yukarı gezinmek) adını alır.

Şehir içi piyasalar, Kapalıçarşı'da, Kalpakçılarbaşı, Beyazıt Vezneciler Caddesi, Şehzadebaşı Sebili - Osmanbaba Türbesi arasındadır. Beyazıt ve çevresindeki piyasalar daha çok Kandil günleri öğleden sonraları ve Ramazanlarda kalabalık olmaktadır. Kapalıçarşı'daki gezinme yaya, Beyazıt-Şehzadebaşı arasındaki gezintiler hem yaya, hem arabaylıdır. Bu ikinci gezintilerde ünlü fahişelere, kabadayılara sık sık rastlanır. Her iki piyasa biçiminde de, işletmelerle, söz atmalarla yeni buluşmalar ayarlanır. Yazlıklardaki akşam gezileri de platonik aşklar için olanak verir. Mevhibe Celaleddin, anılarında böyle bir sözleşmeyi anlatır: "Biraz sonra kapı açılarak önde Şehime, arkada Feride Hanım'la Şevket içeri girdiler. (...) Yer gösterdim. (Şehime, bir tek kelime söylemeden bizi dinliyordu.) Bu sırada Şevket: 'Bu akşam arabayla çıkacak mısınız? Hava çok güzel!' dedi, 'Niyetim var. Çıkacağım.' Bunun üzerine Şevket ayağa kalktı (...) Üç kadın, odada

yalnız kalmıştık. Şehime müstehzi müstehzi (alaycı alaycı) gülerek: ‘Doğrusu bu randevuya diyecek yok. Bayıldım’ dedi. Sanki tepemden aşağıya bir kova kaynar su dökülmüştü. (...) Anlamamazlıktan geldim. (...) Yarım saat sonra da Feride’yi Kıbrıslı Yalısı’na bıraktık ve kocamla gezmemize çıktık. Fakat Şevket’e hiçbir yerde rastgelmedik. Demek ki laf olsun diye sormuş, randevu vermemişti. Adeta sukutu hayale uğramıştım.” (*Geçmiş Zaman Olur ki*) Yıl 1908’den öncesidir.

ÜNLÜ MESİRELER

Leyla Saz, hangi sınıfın hangi yerleri yeğlediğini de belirterek İstanbul’un ünlü mesirelerini (gezi yerlerini) şöyle sıralar: “İstanbul’un her tarafında seyir yerlerimiz pek çoktu. Meşhurları baharda Kâğıthane, Silahtarağa, Aynalıkavak, Karaağaç, Çırpıcı, Hacıhüseyin Bağı, Ihlamur, Fulya tarlaları. Yazın ise Beykoz Çayırı, Kalender, Sultaniye, Çubuklu, Göksu, Küçükusu, Çamlıca, Fenerbahçesi... Buraları erkekler için de, kadınlar için de seyir yerleriydi.

Sultanlar Kâğıthane’yi, Küçükusu’yu, Çamlıca’yı ve Fenerbahçesi’ni tercih ederdi. Dört atlı ya da iki atlı arabası ile giderdi. (...) Kayık gezintilerinde de Rumeli sahilinden Mesarburnu’na (Sarıyer) kadar gidip Anadolu sahilinden dönüşünde Küçükusu sahilindeki kalabalığı açıkta seyrederdi. Ne Kâğıthane Deresi’ne girer, ne de Göksu Deresi’ne.

Kibar aileler de Haliç’in zurnalı, nekkareli, zilli maşalı kayık sefasına katılmazlar, diğer seyir yerlerinin meşhurlarına giderler, Göksu Deresi’ne de kayıklarıyla girerlerdi.” (*Haremin İçyüzü*)

Bu gezi yerlerine, Arnavutköy, Büyükada, Burgaz gibi geziye uygun yerlerdeki ayazmaları da ekleyebiliriz. Buralar özellikle ayazmaların panayır denen özel günlerinde, Müslüman halkın da gittiği yerlerdir. Sermet Muhtar Alus, Tatavla (Kurtuluş)’da Şubat ayının son haftasında yapılan, aslında dinsel nitelikli olan panayıra, çevrede bahçe gazinoları da olduğu için, Müslüman erkeklerin de katıldığını anlatır: “O gün sabahtan akşama kadar yine en başta Rumlar gelmek üzere, İstanbul halkının orta ve aşağı tabaka gezici tozucu kısmı Tatavla’yı boylandı. Limonia gazinosu, Sinemköy mezarlığı, Aya Atanaş Kilisesi,

Aya Dimitri Kilisesi'nin çevrelediği gepgeniş sahaya her istikametten (yönden) art arda kabileler..." Alus, kalabalıktaki Rumların Tatavla, Yenişehir, Papasköprüsü'nden, Ermenilerin Feridiye, Elmadağı, Pangaltı'dan geldiklerini belirttikten sonra Müslüman-Türk erkek kalabalığını sınıflandırır: "Vapur dumanı fesli, göğsü çapraz camadanlı, yumurta ökçeli şıpıdıkl tulumba reisleri; fiyakalı omuzdaşlar; saltalı, poturlu esnaf; frenk gömlekli, kravatlı kalem kâtipleri; kürklü yakalı, altın saat köstekli mirasyedi beyler; sırma kordonlu, çiftler çiftler madalyalı bıçkın hünkâr yaverleri." (İstanbul Yazıları) Bu kalabalıktaki kadınların hepsi azınlıktır: "Gelelim kokonalara (...) Bunların çoğu gene Rum, geri kalanı da Ermeni, Yahudi, Lehli, Romanyalı, Hırvat, Sırp, Bulgar..." Bu kadınların arasında açık saçık giyimleriyle yer alan "düzgün kuklaları", "Beyoğlu yan sokaklarının malları" dikkati çeker.

RUMELİ YAKASI MESİRELERİ

Leyla Saz'ın ilkbahar gezilerine uygun olduğunu yazdığı mesirelerin hepsi Rumeli yakasındadır: Kâğıthane, Silahtarağa, Aynalıkavak, Karaağaç (Haliç'te), Çırpıcı (Surdışında, Veliefendi Çayırı'nın kuzeyinde, bugünkü Merter'e yakın), Hacıhüseyin Bağ, İhlamur, Fulya tarlası (bugünkü Beşiktaş yöresi).

Haliç'te mesire yeri günümüzde inanılmaz görünmektedir. Evliya Çelebi 17. yüzyılda Kasımpaşa'da yaklaşık on bin seksen beş çevresi bahçeli konak bulunduğunu yazar. Sultan IV. Murad döneminde bunlara dört saray da eklenmiştir: Piyale Paşa, Karahoca, Kurtçelebi, Hüseyin Ağa Sarayları. Evliya Çelebi, uzaktan bir orman görüntüsü veren, meyve hasadında şenlikler yapılan Kasımpaşa'nın genel bir mesire semti olduğunu anlatıp ünlü mesire yerlerini sıralar: Ayazma, Hasan Karlığı, Puta Yeri, Divdar Çeşmesi, Piyale Paşa, Söğütçük Ayazması, Hacı Ahmet Bostanı, Dede Bostanı, Kurt Çelebi Bağ. (Dr. Hadiye Tuncer; Osmanlı Döneminde İstanbul'un Görünümü: III. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri, cilt: 5)

Kâğıthane, (halk deyişiyle Kâhtane) İstanbul'un en ünlü mesirelerindenidir. Kanuni Süleyman ve oğlu II. Selim döneminden başla-

yarak, İstanbulluların sevdiği bir gezi yeri olmuş, bu yörede gezmek, çadırlar kurarak günlerce haftalarca kalmak gelenekselleşmiştir. III. Ahmet döneminde Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yeni düzenlemeleri ve bayındırlık çalışmalarıyla gözde bir yazlık kimliği kazanan Kâğıthane, bu yenileşmeyle birlikte bir yeni ad da kazanmıştır: Sadabad. Nedim'in "İskender'e parmak ısırtacak bir bayındırlık" saydığı Sadabad, Patrona Ayaklanması sonucu yakılmışsa da III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde yeniden onarılmıştır. Kâğıthane ulaşım bakımından da çeşitli olanakları olan bir gezi yeriydi: "İlkbaharda mest edici güzelliğine doyum olmayan Kâğıthane'ye Şişli'den başlayarak Hürriyet Abidesi'nin önünden geçen az çok harap sayılabilecek bir şose ile doğrudan doğruya Kâğıthane köyü üzerine inilmek suretiyle gidildiği gibi, Eyüp-Bahariye-Silahtarağa yoluyla da gidilirdi. Bu ikinci yol, birinciye nispetle biraz daha bakımsız olduğu için daha fazla yorucu ve üzücü idi. Kâğıthane'nin deniz yolu ise Eyüp'ten başlar, Karaağaç önünden geçer, Çağlayan Kâsrı'na kadar uzanırdı. (...) Deniz yolu daha eğlenceli ve oyalayıcı idi" (M. Halit Bayrı, İstanbul İlinde Yer Adları, *Türk Folklor Araştırmaları*, Kasım 1952)

M. Halit Bayrı, Kâğıthane'nin mevsiminin ilkbahar olduğunu, İstanbulluların Kâğıthane'ye özellikle Hıdırellez'de gitmeyi sevdiklerini yazarken, Kâğıthane'yle ilgili bir söylentiye de aktarıyor: "İstanbul halkının dilinde dolaşan bir rivayete göre Hızır-İlyas günü Kâğıthane'ye gitmek için bir hafta önce hazırlığa başlayanlar, borçlananlar, kışlık elbise ve paltolarını ve başka lüzumsuz eşyasını, hatta evinin kiremitlerini satanlar olurdu. Eskiden Hızır-İlyas günü kendisini Kâğıthane'ye götürmediği için kocasından boşanmaya kalkışan kadınlara da tesadüf edilirdi." Bayrı, Kâğıthane'ye değişik saatlerde gidildiğini de anlatıyor: "Kâğıthane'ye kara yoluyla ve arabayla gidenler, öğleden sonra yola çıkar, akşamın geç saatlerinde dönerlerdi; deniz yoluyla ve kayıklarla gidenler ise, sabahleyin yola çıkarak akşamdan sonra döner, öğle ve akşam yemeklerini Kâğıthane'de yerlerdi. Bununla beraber, Kâğıthane'ye akşamüstü kayıklarla gidip dönüş âlemine katılanlar da vardı. (...) Akşam olup ortalık kararırken Kâğıthane'den dönüş başlardı. Kâğıthane dönüşü, mesirede geçirilen bütün bir günden

daha fazla zevk ve heyecan veren bir âlemdi. Yan yana adeta birbirine temas ederek derede süzülen sandal ve kayıkların bazılarında gazel okunur, türkü söylenir, hatta saz çalınırdı (...) Kâğıthane dönüşünü seyretmek için Karaağaç, Bahariye ve Eyüp kıyılarında toplananların sayısı bilinmezdi. Kâğıthane'ye gidenler, çocuklarına Kâğıthane külahı almayı da unutmazlardı. Bu külah çingene kadınları tarafından yeşil sazdan yapılıp ve sivri tepesine katırtırnağı denilen sarı çiçekli bir nebattan küçük bir demet takılırdı” (İstanbul İlinde Yer Adları, IV)

Çırpıcı Çayırı, özellikle ilkbaharda Kâğıthane kadar gözde bir mesire yeriydi. Hz. Meryem'in adıyla anılan bir ayazmanın yöresindeki bu çayırılık, ayazmanın dinsel ziyaret dönemi olan ilkbaharda Hristiyanlar tarafından da gezi ve piknik alanı olarak kullanılırdı. Adını, Silivrikapı çevresine yerleşen kumaş boyacılarından (çırpıcı) alan bu alanda, içilecek nitelikte artezyen suları, çeşme ve köprüler de bulunurdu. Bu gezi yerinin yakınında Veliefendi Çayırı diye adlandırılan bir başka mesire de vardı. “İstanbul halkının bir kısmı da Veliefendi ve Çırpıcı çayırlarına giderlermiş. Orada da hovarda çalgıcılar, maniciler, salıncaklar, satıcılar çeşit çeşit seyirler olurmuş. Fakat Kâğıthane deresi sefasıyla kıyas kabul etmezmiş. Mayıs günü gezintisi olarak oraya Arap kadınları toplanırlar, halktan ayrı bir kenara oturlurlar. Çoğu aşçılıkla geçinen bu biçareler boncuklarını, altınlarını takıp temiz yaşmaklarıyla, renk renk feraceler giyer, helvasını, dolmasını alır, oraya gelirlermiş. Çayırı çiçekler gibi donatan bu al feraceli Araplar, beyaz yaşmak arasından gözüken parlak siyah gözleriyle gelincik çiçeği tesirini bırakırlarmış.” (Leyla Saz, *Haremin İçyüzü*)

Rumeli yakasındaki, ulaşım kolaylıkları doğduktan sonra moda olan Florya, Soğuksu vb. mesire yerleri henüz av alanlarıyken, gözde mesire yerlerinin bir bölümü de Beşiktaş'tan Yıldız'a ve Boğaz'a uzanan çizgi üzerindeydi. Leyla Saz, ulaşım olanaklarıyla Beşiktaş yöresinde oturanların hangi mesirelere gittiğini şöyle sıralar: “Beşiktaş ve civarında araba gezintisine kudreti olmayanlar oradan Ortabahçe'ye, Hacıhüseyin Bağ'ına, Fulya Tarlası'na, İhlamur'a, Yıldız'a çıkarlardı. O zaman Yıldız'da yalnız Valde Köşkü vardı. O da küçük bir bina (...) Yıldız dağı, üstü fıstıklık boş bir dağ idi. Orada vadide hiç ev yoktu.

Kuruçeşme civarı ve Arnavutköyü halkı, Maslak ve Ayazağa taraflarına; Rumelihisarlılar Şehitlik Tepesi'ne ve Baltalimanı'na; Boyacıköylü ve Emirganlılar Fıstıklı'ya; Büyükdere halkı da Sarıyer sularına giderler.”

ANADOLU YAKASI MESİRELERİ

Anadolu yakasındaki gezi yerleri, koruluk oluşları ve soğuk kaynaklarıyla daha çok yazlık mesire sayılırlar. Leyla Saz da yazın gidilen ünlü seyir yerlerini sayarken Anadolu Yakası'nın ünlü mesirelerini sayar: “Beykoz Çayırı, Kalender, Sultaniye, Çubuklu, Göksu, Küçüksu, Çamlıca, Fenerbahçesi”. Anılarının bir başka yerinde daha çok Anadolu yakasında oturanların gittiği yerleri saydığına, bu adlara “Haydarpaşa, Bağlarbaşı, Fıstıklı (Beylerbeyi), İcadiye Tepesi, Otağtepesi, Anadoluhisarı'nda Mihrabat, Kavacık”ı ekler.

Anadolu yakasındaki gezi yerleri bölgelere bölünerek şöyle sıralanabilir: Beykoz (Yalıköy, Hünkâr İskeleyi, Kaymakdonduran, Beykoz Çayırı, Yuşa Tepesi, Tokat Bahçesi, Sultaniye, Karakulak Koruluğu, Al-i Bahadır, Koyun Korusu, Alemdağ, Sırmakeş Suyu, Abrahampaşa Korusu) Paşabahçe-Üsküdar bölgesi (İncirköy, Çubuklu Koyu, Kanlıca, Fıstıklı, Mihrabad, Kavacık, Saffet Paşa Bağ, Yazıcı Çiftliği, Anadoluhisarı, Göksu, Küçüksu, Baruthane Çayırı, Papazkorusu, Kule Bahçesi, Havuzbaşı, İstavroz Bahçesi). Çamlıca (Küçük Çamlıca, Büyük Çamlıca, Tomruk), Kadıköy-Bostancı çevresi (Kuşdili Çayırı, Haydarpaşa Çayırı, Yoğurtçu Parkı, Moda Çayırı, Kurbağalıdere, Papazın Bahçesi, Kalamış, Moda Koyu, Fenerbahçesi).

Göksu, İstanbul'un ünlü olduğu kadar “kibar” sayılan mesiresiydi. Panaia (Hz. Meryem'e adanmış) adındaki ayazmasının panayırı eylül ayının sekizinci günü ile onu izleyen pazar günüdür. Göksu Panayırı denilen bu tarihlerde Rumlar Göksu'ya giderler. İstanbul'un Müslüman halkının “Göksu âlemleri”yse haziran ayından eylül sonuna kadar “her cuma, pazar ve çarşamba” sürerdi. Leyla Saz, çocukluğunda Kanlıca'daki yalılarına perşembe günü misafirlige gelen hanımların “A kardeş, evimizde yemeği her zaman yiyoruz. Bizi yarın Göksu'ya

yemeğe götür” diye ısrar ettiklerini anlatır. Hanımların istekleri yerine getirildiğinde, bundan ne zevk aldıklarını anlamadığını da belirtir: “Sepetlerle sofrta takımı, lengerle kuzu, sefertaslarıyla peynirli pide, dolma, helva götürölür, içeri Göksu’nun تنها bir yerine, hasır üstüne konan minderlere ve yastıklara oturulur. O devirde konaklarda da, evlerde de sofrta masası kullanılmazdı. Ortaya iskemle üstüne tepsi, etrafına sofrta şilteleri konup oturulduğu gibi çatall takımı da kullanılmazdı. Sofra düzeni pek basitti. Bu yüzden de kır sofralarındaki noksanlar eğlence sayılırdı. Dört top şalın ikişer köşesini bir araya getirip birer cariyeye sınıskı tutar; dört köşe bir yemek odası teşkil ederlerdi. Yemekler o muvakkat (geçici) şal duvarın üzerinden aşırılıp yere serilmiş sofrta yaygısının üstüne konur, hanımlar, bir çeşit hapishane gibi olan kapalı yerde yemek yerlerdi. Tabii ki parmaklarıyla...”

Göksu Çayırı, Anadoluhisarı’nda ve Göksu deresi yanındadır. Göksu deresine yakın bir dere daha vardır, Küçük Göksu adının kısaltılmasıyla Küçüksu adıyla anılır. Sermet Muhtar Alus, onu “Kandilli tarafında” diye tanımlar. Küçüksu çayırında, Abdülmecit’in 1857 tarihinde yaptırdığı Küçüksu Kasrı ve III. Selim’in yaptırdığı çeşme bulunur. Alus, Göksu’ya gidenlerin, akşamüstü Küçüksu’ya uğradığını yazar: “Akşam yaklaşıncı sıra Küçüksu’ya gelir, orası da mahşerleşirdi.” Alus, Göksu’ya başta seçkinler olmak üzere herkesin geldiğini anlatır. Arada edebiyatta ünlenmiş kişiler de vardır: “Bütün Boğaziçi’nin erkekli kadınlı kibar takımı (...) şık beylerin ellerinde sedef, uzun saplı, küçücük dürbünler (...) Yeniköy, Tarabya, Büyükdere’deki ecnebi sefaretlerin (yabancı elçiliklerin) renk renk armalı (...) kayıkları da arada, içlerinde mösyöler, madamlar, matmazeller. 1900 yılı sıraları (...) Pierre Loti dostumuz da bazen mevcut. Başında kırmızı fes, sırtında sadakordan veya bembeyaz ketenden tiril tiril kostüm. (...) Piyade kayıkları Üsküdar, Karaköy, Sirkeci, Haliç iskelelerinden sökün ederdi. Onlarda da daire kalemlerinin kâtip efendileri, çarşılılardan yorgancı, sandıkçı, kunduracı, terlikçi esnafları, kabzımallar, tulumbacı reisleri omuzdaşları. (...) Çayıra gelelim: Kadın, erkek, çocuk hesapsız halk kaynamada.” Alus, bu kalabalıkta seyirlik oyunların oynandığını da yazar: “Çayırın gerisinde (...) salaş bir tiyatro vardı.

Cuma ve pazarları Kadıköy'deki salaştan ıskartaya kalanlar, mesela Şevki, Küçük İsmail tuluat oynardı. Bazen de önündeki meydanlıkta Kavuklu Hamdi ile bestekârı Küçük Asım ve taklitleri ortaoyununa çıkardı." Göksu'da cambaz da varmış; "Ötesinde davul zurna gürleri. Dikili direklere gerili ipten canbaz zıp zıp zıplar. Piyasada gözü olmayanlar, güneşin altında pişmeye katlananlar herifçioğlunun ayaklarına su dolu kovalar bağlayarak boydan boya yürüyüşünü, mangal çıkartıp kahve pişirini, hopur hopur içişini görürlerdi."

Göksu, Alus'a göre; gezi yeri olduğu kadar, mısırı ve patlıcanı ile de ünlüymüş. Kazanlarda pişen mısırlara imrenmemek olası değilmiş. Zaten satılan Karakulak, Göztepe suları ile da hemen sindirilmiş. Dört Kardeşler kahvesinde sulu yoğurt parolasını verenler Umurca, Mihyati rakılarını, "kayıkla geldik, kayıkla gideceğiz" parolasını verenler kayık düzü (bir tür rakı) içebilirmiş. "Yaz sonlarındaki" panayır günlerinde, İstanbul Rumlarının Göksu'daki sayıları artarmış. Tabii şenlik de: "Bir tarafta laterna gümbürtüleri; polka, kadril, hora gırla. Bir tarafta alaturka sazlar; zurnalar, çiftenağralar; bıçkın güruhu şıkır şıkır göbek kıvrıyor." Bu arada tuğla fabrikasının dekovili isteyenleri fabrikaya taşırmış. Göksu deresinin çamurundan, ünlü ustaların yaptığı testiler, çömler de beğenilmiş.

İstanbul'un "hem ziyaret, hem ticaret diye adlandırılabilir çok amaçlı mesirelerinden en önemlisi, Beykoz'daki Yuşa Tepesi'dir. Günümüzde de önemini koruyan bu gezi yeri, hem kutsal bir ziyaret, hem güzel su, açık hava, hem lezzetli bir yiyecek olanağı sağlardı. Yuşa Peygamber'in yattığı söylenen tepeye eski taşıtlarla gidilirken, içimi güzel çeşmelerden, mola verilecek manzaralı yerlerden geçilir, ziyaretten sonra, ünlü Beykoz paçası yenirdi. Çeşitli tanıklıklar, bu ziyarete gidişin mevsimle bağlantısının pek olmadığını gösteriyor. Leyla Saz, Beykoz'a mayıs ayında gidildiğini yazar: "Mayısta köyde (Kanlıca) oturan kadınlar topluca Sultaniye'ye, Beykoz'a giderler. Bu gidiş pazar kayıklarıyla olur. (...) Bayraklarla, çiçeklerle donanmış pazar kayığı, belirli saatte renk renk feraceli, her yaşta beyaz, siyah kadınlar, başörtülüden kundaklıya kadar irili ufaklı çocuklarla ağızına kadar dolardı." Sermet Muhtar Alus, Beykoz'a gidiş mevsimini yaz sonuna tarihler: "Ağustos

ayı girince İstanbullular telaşa düşerlerdi: Ağustos'un on beşi yaz, on beşi kıştır. Neredeyse havalar değişecek, soğuyacak. Kaç yıldır Yuşa Hazretleri'ni ziyaret etmedik. Kuzum çocuklar, bu hafta Beykoz'a gidelim, tepeye çıkalım. Hem ziyarette bulunuruz; hem de güle eğlene kırdı yemek yer, akşama kadar hoş vakit geçirir, safa sürüp döneriz!" Alus, İstanbul'dan Şirket-i Hayriye'nin vapurlarıyla geleceklerin ya yemeklerini bir gün önceden hazırladıklarını ya da "Beykoz'un dillere destan enfes paçası" için birkaç boş lenger götürdüklerini anlatır. Boğaziçi köylerinden Beykoz'a geleceklerin hazırladıklarınaysa kayıkçıların yemekleri de dâhildir: "Pazar kayığı cuma günü erkekleri, pazar günü kadınları Beykoz'a götürecek, ezandan sonra ay ışığında dönecek. Gidecek hanımlar fenerlerini alsınlar, filanca saatte iskeleye gelsinler. Hamlacılara (kayıkçılara) akşam yemeği ikramını unutmasınlar." Boğaz köylerindeki, Beykoz gezisini diledikleri zamanda değil, köy yönetiminin kararıyla yaparlar, gidilecek günü bekçinin ilanıyla öğrenirler. İster vapurla, ister pazar kayığıyla gelsin, tepeye arabayla, çoğunluk öküz arabasıyla çıkılır. Alus'a göre; Tokat deresi ve "kestanelik bir orman" da verilen molalar da dâhil bir saatte tepeye varılır.

Beykoz'a mayıs ayında giden Leyla Saz, gölge verecek ağaç azlığından tepede pek duramadıklarını anlatır. Alus ise "Güneş burada beyinlerde kaynamada. Gölge mölge hiç arama velakin mübarek yerde poyraz püfür püfür." sözleriyle hem güneşli hem esintili bir tepe olduğunu söyler. Tepede yemek yiyip, üstüne uykuya çekilmek ya da yemeği inip Beykoz çayırında yemek seçmeye bağlıydı.

İstanbul gezmelerinin ay ışığıyla ve müzikle ilgili olanları kuşkusuz, "mehtap âlemleri"ydi. Bu müzikli sandal gezilerini "*Boğaziçi Mehtapları*" kitabında ayrıntılarıyla anlatan Abdülhak Şirtasi Hisar, bu müzikli gezilere Boğaz'ın Anadolu yakasının ilgi duyduğunu yazar: "Bu mehtaplarla ilgilenen kısmı da yukarıda tâ Beykoz'dan başlayarak aşağıda tâ Kuzguncuk'a kadar devam eden sahayı kaplardı." Rumeli kıyısının büyük bölümünün ay ışığı gezileriyle ilgisi yokmuş: "Rumeli sahilinin tâ Kuruçeşme'ye kadar olan kısmıyla Kalender'den sonraki kısmı bu âlemin dışında kalırdı. (...) Boğaz'ın Kalender'den sonraki kısmı da, tâ Sarıyer'e kadar daha alafranga sayılır ve bu ta-

raflarda oturanlar da mehtap âlemine çokluk iştirak etmezler, hatta belki böyle sazlar tertip olunduğunu da bilmezlerdi.” Hisar, mehtap âlemlerine, Anadolu yakasının ilgi duymasını “daha ücra ve eğlencesi kıt” olmaya bağlıyor. İlgi duymayan bölgedeyseniz, Müslüman olmayan öğeler çok, yalılar az, saraylar çokmuş. Bu mehtap âlemlerinin Kanlıca Koyu’nda yoğunlaştığını yazan M. Halit Bayrı, bunu koyun “yankı olanağı”yla açıklıyor. Haziran, özellikle temmuz ve ağustos aylarında yapılan mehtap âlemlerinde sazın sesi Kanlıca tepelerinde duyulur, yankılanarak Kanlıca Koyu’na dönermiş. Âleme çağrılan saz ve ses sanatçıları kendilerine ayrılan kayıkla dolaşıp, çalıp söylerler, izleyicilerin kayıkları da, sessizce onları izlermiş. Âlemi düzenleyen, sanatçıların kayığına binmez, ya ayrı bir kayıkla onları izler ya da yalısında kayıkların yalı önüne gelmesini beklermiş. Boğaz halkı, mehtapla müziğin birleştiği bu seçkin gecelerin düzenlenmesini heyecanla bekler, “rahatsız ve kısa uykularının büsbütün bozulmasını istemeyen ihtiyarlardan, ya dışarı çıkamayacak kadar hasta, ya hiçbir şeyden zevk almayacak kadar bedbaht (mutsuz) yahut yabancıların eğlencelerine tahammül edemeyecek kadar sinirli olanlardan başka” kadın erkek, genç, ihtiyar herkes bu eğlenceye katılır, kayıklar Nuh’un gemisini andırır. Bu kalabalıkta İstanbul’da görevli Avrupalılar da görünürmüş. İstanbullunun ay ışığı gezmelerini sevdiği kesindir. Daha çok haftalık kalmak ya da birkaç gün konaklamak için gidilen Alemdağ’a “günübirlik gidenler de seyranı mehtaba tesadüf ettirir, gece yarısında yola çıkar, oradan da yine gece yarısı ayrılırlar”mış. (M. H. Bayrı, *İstanbul İlinde Yer Adları*) İstanbullu, sayfiyeye gidemezse, sayfiyeyle mesire arasında olanaklar yaratırdı. Birkaç gün, bir meyvesi ya da suyu ünlü yerde dinlenir, çadır kurar ya da köy evinde kalırdı. Bu yazlık köylerin başlıcaları: Beyaz kirazı, kestanesi ve cevizi ile ünlü Akbaba (Beykoz), üzümüyle ünlü Al-i Bahadır (Beykoz) ve kirazıyla ünlü Polonezköy’dür. Tedavi ve dinlenme amacıyla birkaç günlüğüne gidilen yerlerin başında da Yalova ve İçmeler (Tuzla) gelir.

ÖNEMLİ GÜNLER

İstanbullu için önemli günler, dinsel önemi olan günler ve şenlik niteliği taşıyan günler olarak ikiye ayrılabilir. Bu günleri anlatmadan önce, dinsel günlerin “ay yılı” (kameri yıl) denilen 354-355 günlük bir takvime göre saptandığını belirtmek gerekir. Güneş yılından on gün eksik olan bu takvim, her yıl, aylarını on gün önceye kaydırır ve mevsimlere bağlı değildir. Bu da bayramların mevsimlere bağlı olmaması sonucunu doğurur. İstanbullular eski önemli dinsel ay ve günleri bu yüzden “bir kış Kurban Bayramıydı” ya da “bir yaz Ramazanıydı” diye anarlar.

Kameri yılın, Arabi aylar da denen ayları şöyle sıralanır: Muharrem, Safer (Sefer), Rebiülevvel, Rebiülahır, Cemaziyelevvel, Cemaziyelahır, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zilkade, Zilhicce. Bu aylar “sırayla 30 ve 29 gün çeker, yalnız Zilhicce artık yıllarda 30 gün çeker.” Muharrem ayının ilk günü yılın ilk günü sayılır. Recep, Şaban, Ramazan “üç aylar” adını alan kutsal aylardır. Bu aylardan önceki aylardan Cemaziyelevvel “Büyük Tövbe (Ayı)”, Cemaziyelahır “Küçük Tövbe (Ayı)” diye adlandırılır.

Osmanlı döneminde, II. Mahmut döneminde mali işler yüzünden kabul edilen “Rumi takvime göre de, yılbaşı mart ayıdır. Bu takvimde ay sırası şöyledir: Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrinievvel (Ekim), Teşrinisani (Kasım), Kânunuevvel (Aralık), Kânunusani (Ocak), Şubat.”

Müslüman İstanbullu için, en kutsal ay olan Ramazan’a hazırlık “tövbe ayları”ndan başlardı. Bu yalnızca temizlik, kilerin eksiklerini

tamamlama gibi hazırlıklar değil, ruhsal hazırlıklardı da. Eski ibadet borçlarının, günahların ödenmesi için, kaza ve nafile namazlar kılınır, oruçlar tutulmaya başlardı. Yine de bunda aşırıya gitmemek kuraldı.

Kutsal gün ve gece sayılan kandiller İstanbullu için yarı bayram gibi kutlanırdı. Camilerin çevresindeki kandil simitçilerinin çevresi, ünlü kandil simidi satan fırınlar kalabalıklaşır, Vezneciler'deki piyasa caddesinde iğne atsan yere düşmezdi. Kandil kutlama denilen “kandilleşme” kandil gecesı evlerde başlar, kandil sonrası özellikle hanımlar arasında neredeyse bir hafta sürerdi. Kandil günlerini oruçlu geçirmek, o akşam için özel yemek yapmak, konu komşuya helva, lokma dağıtmak gelenektir. Kandil geceleri camilerde (özellikle selatin camilerde) mevlidler okunurdu. Camiler, kandillerle süslenirdi. Tekkelerin de özel ayinlerle kutladığı bu kutsal gecelerin tarihleri şöyledir:

Mevlid Kandili (Hz. Muhammed'in doğduğu gece): Rebiülevvel'in on ikinci gecesı,

Regaib Kandili: Receb ayının ilk cuma gecesı,

Miraç Kandili (Hz. Muhammed'in Tanrı'yla yüz yüze görüştüğü gece): Receb ayının 27. gecesı,

Berat Kandili (İnsanların tüm suçlarının bağışlanabileceğı gece): Şaban ayının on dördüncü gününü on beşinciye bağlayan gece.

“Kur'an'ın indirilmeye başlama tarihi” olduğuna inanılan *Kadir Gecesi* de kandil gibi kutlanırdı. Ramazan ayının on beşinci gecelerinden sonraki bir gece olduğu söylenen bu gecenin Ramazanın 27. gecesı olduğuna inanılırdı. Ramazanda camilerin şerefesindeki kandiller sürekli yandığından, mahya kuran büyük camiler bu geceye minarenin bütününlü ışıkla süsleyerek katılırlar, buna “kaftan giydirmek” denirdi. Mahyalarda Kadir Gecesi ile ilgili yazılar yer alırdı.

RAMAZAN

Bir ibadet ayı olan Ramazan, İstanbul'da ibadetler kadar, bir ziyafet ve coşkunluk ayıydı. Evlerin tepeden tırnağı temizlendiğı, misafire

ayrılmış, havlu, peşkir, yatak, yorgan gibi eşyaların gözden geçirildiği Ramazan öncesi günlerde, kilerin de eksikleri tamamlanırdı. İftarlarda, sahurda, evin kadınının kolay yemek hazırlamasını sağlayacak reçel, yufka, erişte, çorbalık tamamlanırdı, hem iftarda, hem sahurda yemeğe eşlik edecek hoşafın kuru meyveleri, şerbetlerin şurupları alınır ya da yapılırdı. Ramazanın simgesi haline gelmiş, en kolay hazırlanan tatlı malzemesi güllaçlar renk renk kâğıtlarıyla bakkallarda boy göstermeye başlardı.

Oruç bozma yemeği olan iftarlarda bir misafir, özellikle bir yoksul bulunması, evlerin sevinciydi. Yoksul evlere Ramazan öncesi “Ramazan erzakı” gönderebilenler bile, iftara misafir çağırırlar, bu misafirleri hatırlı ahbaplar, akrabalar, yoksullar gibi belli sınıflandırmalara böler, tarihleri önceden saptarlardı. Zenginlerin 30 ramazan, orta hallilerin 15. geceden başlayarak iftar vermesinin âdet olduğu söylenir. Zengin konaklarında iftardan sonra “diş kirası” adıyla bir armağan verildiği söylenirse de 18. yüzyıl yazarı Ahmet Cavit bile bundan “kuşku payıyla” söz eder.

Top atılarak, kandiller yanarak bildirilen iftar, iki bölüme ayrılırdı. İftarlıklarla orucun bozulduğu bölüm. Akşam namazından sonra yenilen iftar yemeği. İftarlıklar, zeytin, peynir, reçel, çörek çeşitlerinden oluşur, hurma ve zemzemin de bunlar arasında bulunmasına dikkat edilirdi. Hurma ya da zemzemle oruç bozmak sevap sayılırdı. Oruç bozduktan sonra akşam namazı kılınır, yeniden sofraya oturulurdu. İftar sofrası, çorba ile başlayıp, yumurta, et ve sebze yemekleriyle sürerdi. Pilav, börek, hoşaf, güllaç sofranın demirbaşıydı. Yemek çeşidi ailenin gelirine bağlıydı. İftarı yatsı namazı ve ramazanda kılınan teravih namazı izlerdi. Teravihi her gece bir başka büyük camide kılmayı âdet edinmiş kişiler vardı. Bazen de teravihe gruplar halinde konu komşu gidilirdi.

Teravihten sonra genellikle yatılmaz, sahuraya kadar oturulur ya da ibadet edilirdi. Ramazanın 15. gecesinden sonra Karagöz, ortaoyunu gibi seyirlik oyunlar da başladığından teravih sonrasını böyle seyirlerle ya da meddah, meydan şairi, fasıl dinleyerek geçirenler de çoğunlukta idi.

Sahur saatini haber veren davulcu, bekçiyle birlikte dolaşır, manilerle uyuyanlar uyandırılmaya çalışılırdı. İstanbul folklorunda “bekçi manisi” denilen bu maniler çoğunlukla şakacı öğeler taşır, kimi zaman, bahşış isteğiyle biterdi:

“Yeni Cami direk ister
Söylemeye yürek ister
Benim karnım toktur ama
Arkadaşım börek ister”

ya da

“Şekerim var ezilecek
Tülbentlerden süzülecek
Verin beyim bahşışimi
Çok kapım var gezilecek”.

Bekçiye bahşış genelde 15’inden sonra verilirdi. Bekçi aldığı bahşışi de mani ile ilan ederdi:

“Bahşışim aldım bergüzar
Aldığımı etmem inkar
Veren eller dert görmesin
Hak berekât versin Settâr”.

Sahur yemeğinin tok tutucu olması kadar rahatsızlık vermemesine de dikkat edilirdi. Temcit de denilen sahur yemeklerinden biri pilavdı. Boyna yinelenen konular, sözler için “temcit pilavı gibi ısıtıp ısıtıp ortaya konuyor” sözü bundan türemiş olsa gerektir.

Ramazanın 15. günü, bir bakıma bayram hazırlığı gibidir. O gün Padişah, Hırka-i Şerife alayla gider, halk da Hırka-i Şerif ve Hırka-i Saadet ziyaretlerine başlardı. (Biri Atikalî’de, biri Topkapı Sarayı’ndaki Mukaddes Emanetler Dairesi’ndedir). Cami mahyalarındaki dinsel

yazılar da yerlerini çiçek, kayık, vapur, yelkenli gemi gibi resimlere bırakırdı. Kimi kaynaklar, mahya kandillerinin, şerefe hizasına gelen bir direğe bağlı ipe kaydırılarak “kandil uçurma” denen ışıık şenliğinin yapıldığını da yazarlar.

İstanbul, oruçlu olup olmadığının sorulmasına “Allah bilsin” ya da “Allah kabul ederse” cevabını verirdi. Oruç yerine niyet sözcüğü kullanılır, “niyetliyim” denirdi. Önemli olan oruç tutmamak değil, “herkesin önünde” (alenen) oruç yememektir. Bu durum hukuken de suçtu. Çocuklar, Ramazanda sokakta yemek yemekten “Bayramda tekne altına kaparlar, bayramı göremezsin” korkutmasıyla caydırılırdı.

BAYRAMLAR

Şeker ya da Ramazan Bayramı, Ramazanın bitiminde Şevval’in ilk günü başlar üç gün sürerdi. Bu bayram bir dayanışma parasının da ödendiği gündü. Ramazanı sağ bitirmenin karşılığı sayılan sadaka-i fitır ya da fitre, Ramazanın son akşamıyla bayram günleri arasında ödenirdi. Bu sadakayı Ramazanın 15’inden sonra ödeyenler de vardı. Malın 40’ta birinin verilmesi esasına dayanan zekâtı da bayram öncesi ödeyenler olurdu.

Kurban Bayramı, Zilhicce ayının 10. günü, bir başka deyişle Şeker Bayramı’ndan iki ay 10 gün sonradır. Bu bayramda, arife günü yağın yağmur, kurbanların gözyaşları, bayramın son günü yağın yağmur, “kurban kanları temizleniyor, kurbanlar kabul oldu” diye yorumlanırdı.

Bayramlarda çocukları, yoksulları sevindirmek; kimsesizleri ve akrabaları ziyaret etmek, akraba mezarlarını dolaşmak gelenektir. Sallıncakların, atlıkarıncaların, dönme dolapların kurulduğu, cambaz ve tiyatroların gösteri yaptığı bayram yerleri, şehri hareketlendirirdi.

MUHARREM VE AŞURE

Eski İstanbul’da yılın ilk ayı olan Muharrem, Şii tarikat dervişlerinin sokaklarda Hz. Hüseyin’in şehit edildiği yer olan Kerbela ile ilgili şiirler okumasıyla renklenirdi. Mersiye denen müzikli ağıtları

okuyan dervişler çoğunlukla keşkül denen taslarla dolaşır, evlerden bu taslara para yanında buğday, fasulye gibi hububat koyan da olurdu. Zamanla bu dervişlerin yerini, Anadolu'dan gelen ve bu mersiyelerle dilenen ve tek tip giyinen dilenciler aldı. Bu grupların söylediği “Gökte melek, yerde her can ağlar” dizesiyle başlayan mersiyelerin son satırları, halk dilinde bozularak “hoy goy goy canım” (Aslı: Hey kaygulu canım) biçimini aldığı ve bu dilencilere bu yüzden goygoycu dendiği sanılmaktadır.

10 Muharrem günü hem Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edildiği günün, hem de “Adem Peygamber'in tövbesinin kabul edilmesinin, Nuh Peygamber'in gemisinin Cudi Dağı'na oturmasının, İbrahim Peygamber'in ateşten kurtuluşunun, Yakup Peygamber'in oğlu Yusuf'a kavuşmasının” yıldönümüdür. Bu günden başlayarak çeşitli hububat ve meyvelerden yapılan aşure pişirilip, konu komşuya, konaklarda yoksullara dağıtılır. Bir dönemin aşurelik denilen kapları geniş ağızlı sürahileri andırdığına göre, o dönem aşureleri boza kıvamında olsa gerektir.

Muharrem'in ilk günüyle onuncu günü arasında, Şiiler oruç tutar, yeni giymezler. Sünni İstanbullular da oruç tutar, oruç tutamazlarsa doyuncaya kadar su içmemek, içi görünen kaptan su içmemek gibi davranışlarla Kerbela şehitlerine saygı gösterirlerdi. 10 Muharrem'de Şeydi Ahmet Deresi'ndeki Şiilerin düzenlediği yas törenlerini Sünniler de seyre giderdi.

Aşureyi İstanbul'da hemen her ev pişirse de kurban kesenlerin pişirmesinin farz olduğuna inanılırdı.

BAHAR BAYRAMLARI: NEVRUZ VE HIDRELLEZ

İstanbullular çeşitli inançların şenliklerini yaşamlarına katmışlardır. Baharın geliş günü sayılan 21 Mart (Nevruz) bunlardan biridir, İstanbullu, o gün kahvaltıda süt, simit gibi adı “s” ile (“sin” ile) başlayan yedi türlü yiyecek bulundurmanın sağlık sağlayacağına inanır. Türkçede “s” harfiyle başlayan süt, soğan, sarmısak, sucuk, simit gibi yiyecekleri sofraya dizerken, bunun bir İran geleneği olduğu, Nev-

ruz sofrasında “sopak, sebze, sümbül, semek, sirke, sir, senced” diye birbiriyle ilgisiz yedi nesnenin (sumak, yeşillik, sümbül, balık, sirke, sarmısak) ve bir gümüş aynanın bulunduğunu bilmez. Onun hayatına kattığı Nevruz, bir yenilenmedir. Saray da benzer şekilde, yiyeceğin bir yıl boyunca hastalanmayacağı Nevruz macununu pişirtip dağıtmayı törelerine katmış; Yeniçeri Ağaları, Nevruz’da Sadriazam ve Divan-ı Hümayûn’a “Nevrupsultan ziyafeti” vermeyi, ocak geleneği durumu-na getirmiştir.

Hidrellez, yarı kutsallık taşıyan bir bahar bayramıdır. 6 Mayıs’ta Hızır Aleyhisselam’la İlyas Peygamber’in buluştuğuna inanılır. İki ölümsüz kişinin bu buluşmasının uğur getireceğine, dileklerinin gerçekleşmesine yardımcı olacağına inanılır. Leyla Saz, Hidrellez hazırlıklarının “Nisanın birinci haftasından başladığını, evlerin bütün eşyasının kaldırılarak temizlik yapıldığını, sandıkların aktararak kışlıkların kaldırılıp, yazlıkların çıkartıldığını” yazar. Bu hazırlıklar, sayfiyeye gideceklerin de ön hazırlığıymış. Hidrellezde komşularıyla toplanıp eğlenmeyi düşünenler, katılacak komşuların yüzük, küpe gibi eşyalarını toplar, su dolu çömleğe koyarlar. Çömleğin üstü bir örtüyle kapanır. Bu örtüye bir gazboyaması bağlanarak bir de asma kilit takılır. Çömlek bir gül fidanının dibine, Hidrellezden önceki gece bırakılır. Hidrellez sabahı, eşyası olanlar toplanır, önce sütlü kahveler gül dibinde içilir, sonra kısmeti kapalı olduğuna inanılan birinin başında çömleğin kilidi “talihini, bahtını açıyorum” sözüyle açılır. Bunu genellikle bulûğa ermemiş bir kız yapar. Sonra, mani bilen biri elini çömleğe sokarak, bir mani söyleyip bir eşya çeker. Mani, eşyası çıkanın “niyeti, falı” sayılır. Hidrellezde niyet çekmeyenler de dilekleri için, gül dibinde kimi dileklerde bulunurlar. Gece gül dalına salıncak bağlayarak çocuk isteyenler, gül dalına bir yemeni ya da gömlek asıp, Hidrellezde bunu kullanarak gül tazeliği kazanacağına inananlar; hastalığı yüzünden benzi sarı olduğuna inanıp, bir gün önce bileğine sarı ipek bağlayan, Hidrellez günü gül dibinde çözüp “al bunun rengini, ver bana rengini” diyenler vardır. (Aliye Muazzez, Halk Bilgisi Haberleri, Sayı: 10)

Leyla Saz, eski günlerde Hidrellez gezileri için “ferace, yağmak, şemsiye, potin, ipekli eldiven” almak isteyenlerin beş lira harcaması

gerektiğini yazar. Bu beş lira İstanbullu hanımların, Hıdrellez gezileri uğruna “sandık eşyalarını, bakırlarını sattıkları” söylencesine yol açarmış. Ayrıca Hıdrellez günü “padişah, askerler ve büyük küçük memurlar beyaz pantolon giyer” hanımlar da bütün giyimlerini beyaz düzenler, başlarına beyaz bağlar, güvercinler gibi gezinirlermiş. Bu beyaz giysiler “aksadeler” diye anılmış.

Hıdrellez, Ortodoksların Aya Yorgi yortusuna rastlandığından, bu azizin adına yapılmış kilise ve manastırların (örneğin, Büyükağa Aya Yorgi Manastırı) çevresi de Rum cemaatiyle dolardı.

SÜRRE ALAYI, HACI TEHNIYESİ

İstanbuluların izlemeyi sevdiği bir tören de Sürre Alayı’ydı. Padişah’ın Mekke ve Medine görevlilerine, halkına gönderilecek armağanların konduğu özel muhafazanın (mahmil-i şerif) yüklendiği devenin ve yedeğinin dualar, mevlidler arasında saraydan çıkıp karşı yakaya geçeceği “çektiriye” bindirilmek üzere “Alay Köşkü altından geçip Hocapaşa’dan Bahçekapısı yoluyla Kireç İskelesi’ne” getirilişini seyretmek üzere tüm İstanbul yaya ya da arabalarla yola dökülürdü. Bu alayın yola çıkma tarihi genellikle Receb ayının 12. günüydü.

İstanbuluların hacca gitmek mutluluğuna erişenleri kutlama törenleri, hacı tehniyesi adını alır. Özel kaplarla zemzem ve hacı lokumu denen kurabiyelerin sunulduğu bu kutlamalarda, gelen herkese bir “hac hatırası” verilir.

Hacı tehniyelerinde hacıyı uğurlama ve karşılama törenlerine katılanlar ayrı bir itibar görürlerdi.

GÜNLÜK YAŞAM VE İNANIŞLAR

Ademoğlu (ve elbette Havva kızı) akıl ve din dışı inançlara neden saplanır? Ya çaresizdir ya da yaşamındaki belirsizlikleri kendi dileği doğrultusunda değiştirebileceği konusunda ümidini yitirmemiştir. Birbirine karşıt anlamdaki bu iki durum, halkların kör inanç, batıl inanç diye adlandırılan davranışlara, yorumlara katılmalarının, hatta bunların yenilerini üretmelerinin temelinde yatar. Bir başka deyişle, dünyayı, yaşamını değiştirmek isteyen ve buna doğal yollarla gücünün yetmeyeceğini bilen insan doğaüstü güçlere inanır. Bu güçler, kendisinden güçlü olmakla birlikte, kendisine benzer özellikler taşırlar: Bir insanın elini kolunu çalışmaz edebilirler, ama hediye, ikramdan hoşlanır, üstlerine pis su dökülmesinden, “abdest bozulmasından” hoşlanmazlar, dedikodularının edilmesine kızarlar, âşık olurlar, kıskanırlar, ölürlər...

İstanbul, bu kendine benzer ve olağanüstü özellikli yaratıklarla paylaşır İstanbul’u. Onlardan cin, peri diye söz etmeye bile çekinir. Onları anmanın tek yolu “iyi saatte olsunlar”dır. İstanbul’u yılda üç ay (Receb, Şaban, Ramazan) terk eden, Kafka’nın ardına giden bu güçlerle yine olağanüstü davranışlar gösteren insanlar yoluyla haberleşir: Arap esirler, kimi sakatlıkları olan insanlar, ruh hastası olduğuna tam inanılamayan meczuplar, olağan din adamlarından farklı hocalar.

Hiçbir yarın güvencesi olmayan insan yalnızca cin ve perilerin değil, kimi zaman kendi gövdesinin, düşlerinin, eşyalarının da gelecekle ilgili haberler ilettiğine inanır. Bunları yorumlamaya çalışır. Bu tür

inanişların, toplumun güvencesi en az kesimlerinde (kadınlar, köleler) yaygınlığı, sonunda bu konudaki uzmanları da bu kesim arasından çıkarmıştır. Kadınların günlük yaşamla ilgili inançlarını “tandırname” diye küçümseyen güç ve iktidar sahibi erkekler (beyler, paşalar) düşlerini, korkularını annelerine, karısına, cariyesine açıklamayı, yordurmayı ayıp saymamıştır. Kadınların başvurduğu “olağanüstü güçler taşıyan kadınlar” da, bir bakıma “toplumdışı” sayılacak kişilerdir: Çingeneler, bayılması olan zenci köleler, çocukluğunda cinlerce değiştirilmiş olduğu söylenen, ruh ve beden eksiklikleri olanlar.

İnsanın ruh yapısındaki yaşananı değiştirme isteği, olanaksızlıklar karşısında yeni yollar bulmaya açıktır. İstanbullu kadın, evden çıkıp “ziyaret”lere, “yatır”lara gidemediği, adaklara mali gücü yetemediği zaman, ev içinden ilişki kurabileceği yeri bellisiz evliyalara uydurmuş, kolay adaklar yaratmıştır. Sorunlarını çözemediği zaman benzer sorunları olanlarla toplanıp, yiyip içmeyi bile bir tılsım durumuna getirmiş, çocuklarını çevre konusunda eğitirken de en etkili yolu, “binilmeyen güçleri” devreye sokmuştur.

İYİ SAATTE OLSUNLAR

İstanbullu “iyi saatte olsunlar” diye andığı güçlerle iyi geçinmeye çalışır: Yeni taşındığı evin bahçesinin “ayak basılmayan bir köşesine” şerbet dökerek, “alın ağzınızın tadını, verin ağzımızın tadını” deyip, o evde dertsiz, sağlıklı yaşamayı garanti etmeye çalışır. Evinin bulaşık suyu dökülen “delikli taş”ı, kanalizasyona değil, bahçedeki bir çukura açılır. Belli bir zorunlulukla, bahçeye, sokağa pis su dökmek zorunda kalırsa, “destur” sözüyle, görünmeyenleri ikaz edip, kaçmalarını sağlar. Aynı sakınmayı, pis su birikintilerinden, kirli yerlerden geçerken de gösterir. Bu çirkef yerden geçerken, orada yaşaması olası güçleri uyarır: Destur! Bu sırada eteklerini de toplamıştır.

Düşüp yaralandığı yere şerbet döküp, ardına bakmadan eve dönerken, oradaki güçlerle barışmayı umar. Eve ilk giren turfanda meyveden bir iki tane ayırıp, “alın ağzınızın tadını” sözüyle bahçeye atarken onları unutmadığını belirtir. Tek korkusu onlarla yüz yüze gelmektir.

Ama yardımını göreceğine inandığı bu güçlerin yok olmasını da istemez: “Allah bizi onlardan, onları kurttan kuştan korusun”. Birçok hayvanın iyi saatte olsunlarla ilişkisi olduğuna inandığından, hayvanlara iyi davranır; özellikle kedilere.

Sokak köpekleri, İstanbullunun bozduğu yeminlerin kefareti olarak başından “çevirip” doğradığı ekmeklerle doyarlar. En kolay “kefare” budur. Gebe hayvanlara özel yakınlık gösterilir, hayvanlar sıkıntı verir duruma gelirlirse, öldürölmelerindense, insansız bölgelere ya da daha iyi bakılacakları yerlere bırakılır: Issız Ada’ya sürgün edilen köpekler, ciğerci kapısına bırakılan kediler vb.

Evinde örümcek ağı görmekten hoşlanmayan İstanbullu kadın, örümceğı, “yolcu habercisi”, “yol habercisi” sayıp öldürmez, usulca bahçeye, doğal ortamına bırakır.

Cinciler, babalı araplar, tütsücü bacılar, İstanbullunun çaresiz kaldığında başvurduğu yollardır. Onları, şifasız ruh hastalıklarında, kısmeti bağı kızları için ya da çocuklarının huysuzluklarında ziyaret eder. Sultan İbrahim’in bile çaresiz iktidarsızlığına çözüm bulmak için başvurduğu cinciler, hüddamlı hocalar etkili ancak pahalı bir yoldur. Zenci kadınlar ise, ucuz, ancak sürekli bir ödeme planı içindedirler. “Arap tütsüsü” yapılan kişi, ömrü boyunca “tütsülenmek” zorundadır. Bu taksitli koruyuculuk, perilerle yüz yüze görüşme olanağı da sağlar. “Başa gelen” bacı, kimi zaman Rüküş Hanım’ın kimi zaman Yavru Bey’in (Yaver Bey diyenler de var) sesiyle konuşup isteklerini sıralar: Kırmızı şeker, kırmızı örtü, kırmızı horoz...

İstanbullu beyaz, kızdırıldığı zaman babaları tutan, anlaşılmaz sözler söyleyip ağzından köpükler gelerek bayılan zenci kadından korkmasa da çekinir. Kölelik döneminin bu “dayanıklı, dövölmeye uygun” dadıları, aşçıları, İstanbul’da çaresiz kaldıklarında, dolma satıcılığı, “kabakçı arap” denilen türde “folk şarkıcılığı” yaparak, bu yetmediğinde, cezbeye gelip (başa gelerek, baş alarak) gelecekten haber vererek, perilerle “davet verip” ruhsal hastalıkları yatıştırarak, sıkıntıları, çarpıntıları formölünü kendi bildiğı “tütsülerle hafifleterek” geçinmiştir. İstanbullu, zenci bacılardan, babalı araplardan çare

umarken, “kırk arabın akıllı bir incir çekirdeğini dolduramaz” küçümse-
mesinin, sokakta bir zenci gördüğünde yanındakini çimdikleyip “on
üç buçuk” diye korku savmasının, “gündüzfeneri” alayının da bedeli-
ni öder. Bu bedel, zencilere eşit davranarak ödenmeye de çalışılmıştır.

FAL

Gelecekten haber almak, uzaktaki kimsenin durumunu öğrenmek
için fala bakmak ve baktırmak İstanbullunun günlük işleri arasında-
dır. Falın dince günah sayılması, İstanbullu hanımların “Hz. Fatma,
Hz. Ali savaştayken, kahve falına bakmış” itirazıyla yok sayılır. Kahve
telveleri, kutsallık taşıdığına inanılarak, bulaşıktan ayrı yere dökü-
lür. Kahve falı en yaygın faldır. Bu fal, kahve içilip, fincan tabağına
kapatıldıktan sonra, telveden oluşan şekillerin yorumlanmasından
ibarettir. Konu, komşu arasında, “falı çıkar, fal bilir” diye ünlenen ha-
nımlara baktırıldığında bedavadır. Kahve falına genellikle kadınlar
bakar. Baktıranlarsa hem kadın, hem erkektir.

Bakla falı, çingenelerin baktığı bir fal biçimidir. Bir bez üzerine
bakla, boncuk, kömür, çakıl gibi tanelerin atılıp, yorumlanmasıyla
bakılır. Fal genellikle “(...) büyükle büyüksün, küçükle küçüksün. Fo-
dulluk bilmezsin, codulluk bilmezsin, herkesin iyiliğini istersin” gibi
kimsenin hayır diyemeyeceği “karakter tahlilleriyle” yaşa ve cinsiyete
uygun “amma velakin çelmiştir bugünlerde birisi senin yüreciğini,
ona sebep şimdi yanar içerin çömlekçi fırını gibi” durum saptamala-
rıyla başlayıp umut veren “belirsiz kehanetlerle” sonlanır, “amma bu
senin gönlünü kaçıran, yüreciğini tutuşturan dilber kız mıdır, karı
mıdır, esmer midir, sarı mıdır, arpa mıdır, darı mıdır onu bilmem,
yalnız bildiğim bir şey var ise o da hiç meraklanıp kasavetlenmeyesin,
pek yakında daha böyle bir sürü dağlar, bayırlar aşacak, sevgiline ka-
vuşacaksın” (*Çingeneler*, Osman Cemal Kaygılı).

İskambil falı, profesyonel falcı işidir. Rum ve Ermenilerin yaşadığı
semterlerde, bu uluslardan kadınların baktığı fal, kâğıtlardaki özel
anlamların yorumlanmasına bağlıdır. Dünyanın hemen her yerinde
yaygın olan bu fal bakma biçimini Üsküdarlı Âşık Razi şöyle manzum
duruma getirmiş;

“Çıktı yarin kendisi
Şu maçanın fantisi (valesi, oğlanı)
Falda görünen hali
Gayet fındıkçı, sinisi
Şu kara kızla papaz
Baba, abla düzenbaz
Onların pençesinde
Yarım dediğin şehbaz
(...)
(...) onlusu
Güzel haber doğrusu
Açar isen keseyi
Kalkar engel korkusu
Ya üç hafta ya üç gün
Döner sana o küskün”

(İstanbul Ansiklopedisi)

El falı, su falı, yıldıznameye bakma, bakanları daha az ve pahalı uzmanlar olduğundan, yaygınlığı az fallardır. Kitap ve Kur’an’da niyet açma, aydınlar arasında yaygındır. Koçu, bu falın en ünlüsünün Fatih Sultan Mehmed’in, tahtı babasına bırakmak zorunda kaldığında, Molla Hüsrev Memed tarafından Kur’an’dan açılan fal olduğunu yazar. Çıkan sure, Şehzade Mehmed’e yeniden taht müjdeler nitelikteymiş.

1900’lü yıllarda İstanbul’da yaşayan Dorina L. Neave değişik bir falcı anlatır: “(Yazar, bir arkadaşıyla Nişantaşı’nın arka sokaklarındaki falcının kulübesine gitmiştir) (...) vaftiz isimlerimizi sordu ve yanan mangal kömürüne, entarisinin yakasından çıkardığı ve yine hemen sakladığı teneke kutudan bir tutam kül renkli toz serpti. Mangaldan incecik bir duman tavana doğru yükselirken (...) bir vecd içindeymiş gibi ismimi tekrarlamaya başladı (...) çabuk çabuk anlaşılabilir şeyler söylemekteydi. Sonra giderek sakinleşti (...) o gün kulübesine girene kadar yaptıklarımızı tek tek saydı (...) artık ağzından çıkan her kelimeye inacak bir duruma gelmiştik. Birdenbire duman yok oldu. Yaşlı kadın

karga sesiyle konuşurken, bu ses birden değışti ve hiddetle bize dönerek, ücretini verip gitmemizi istedi.” (*Eski İstanbul’da Hayat*)

İstanbulunun fal için kısa bir formülü vardır: “Fala inanma, falsız da kalma.”

GÖVDENİN DİLİ

İstanbulu gövdesindeki kimi kaşıntı, seyirme gibi değışiklikleri bile bir “gelecek habercisi” sayar. Göz seyirmesi bir olayın habercisidir. Bu haberin iyi mi kötü mü olduğu yoruma bağlıdır. Daha önceki deneylere dayanarak, “sabahtan beri ağlayacak gözüm seyiriyor, kötü bir haber var” ya da “sağ gözüm seyiriyor, bir müjde alacağım” denir. Kimileri her işareti iyiye yorup “Sağ göz seyir (seyran, gezi), sol göz hayır” derler.

Taban kaşınması gezmeye, uzun yola; sağ avuç kaşınması para alınacağına, sol avuç kaşınması para harcanacağına yorulur. Kulak yanması (yanma duygusu) çekiştirildiğine, aleyhine konuşulduğuna, kulak çınlaması birisince anıldığına yorulur. Kendisini ananı bulmak için, adlara göre niyet tutarak, en yakınındaki kişiye “hangi kulağım çınıyor” diye sorulur. Hıçkırık da aynı biçimde yorumlanıp, “...anıyorsa geçsin” sözüyle tahmin yürütülür. Dilini ısırarak tatlı yiyeceğine, bıyık yerinin kaşınması erkek misafir geleceğine yorulur.

HAYVANLARIN VE EŞYALARIN DİLİ

Mangal karıştırılırken, kömür ya da ateşlerden biri dik biçime gelirse, misafir geleceğinin habercisi sayılır. Kömürün boyu, kalınlığı ya da ateşin geçmekte olup olmaması, misafirin boyu, bosu, yaşı konusunda işaretler taşır. Sofrada elden düşen lokma da, gelmekte olan aç bir misafire yorulur.

Evdekilerden birinin terliğinin ya da pabucunun ters (yüzü üstüne) dönmesi hastalığına yorulup hemen düzeltilir.

Horozların vakitsiz ötmesi, kötü habere yorulur. Köpeklerin uluması da. Kedilerin ev içinde yeri tırmalaması havanın bozacağını,

kulaklarını aşırması (temizlenirken kulaklarıyla oynaması) misafir geleceğini gösterir.

Başlanan bir örgünün çabuk ilerlememesi, bir dikiş işinin tamamlanmaması, başlandığında, işin üstüne ağırkanlı birinin gelmesi yüzündür. O yüzden dikişe, örgüye başlayanlar, içi tez diye tanınan birini koşturarak “kolay gelsin” dedirtirler. Dikiş dikilirken ipliğin dolaşması, düğümlemesi, dikişin dikildiği kişinin huysuzluğunun işaretidir.

EV ADAKLARI

İstanbullu kadın, evin eşiginden adım atmadan da, evliyalara adak adar ve adağını yerine getirir. Evlerde adı en çok anılan ermiş, neredе yattığı bilinmeyen Gaib Dede’dir. Ev içinde kaybolan eşyalar, önemli yitikler için Gaib Dede’ye üç İhlâs, bir Fatıha adanır. Bu adak, evden izi kaybolan kişiler için de daha büyük biçimde yapılır.

Ev içinde kaybolan eşya çok önemli değilse, kadın eşyayı koyduğu yeri hatırlamıyorsa Gaib Dede rahatsız edilmez, “şeytan aldı, şeytan sakladı” denir. Ya bir iplik ya da bir mendil düğümlenerek “şeytanın sidikliği bağlanır”. Düğüm çok sıkı atılmaz, eşya bulunduktan sonra, şeytanı da azapta bırakmamak, düğümü çözmek gerekir. Şeytanın sakladığına inanılan eşyayı bulmanın en kolay yolu şeytana “kahpe” ya da “orospu” diye sövmektir. Bu hakareti şeytan kabullenmez, eşyayı hemen bırakırmış.

Nerede yattığı bilinmeyen bir başka evliya da İbrahim Ethem Dede’dir. Biraz çapkınca olduğu anlaşılan bu zat, kadınların oynamasını görmekten hoşlanırmış. O yüzden bu evliyaya;

“İbrahim Ethem Dede
Gömleği keten dede
Falan dileğim olursa
Sana kapı arkasında yedi (ya da kırk) göbek atam dede”

diye adak adanır. Dilek olunca adağın kapı arkasında yerine getirilmesi gerekir.

Kuzey Afrika'da Mağrib'de yattığına inanılan bir şeyh-ermiş de kuyulara seslenilerek yardıma çağrılır: "Yâ Şeydi Abdüsselam!" Dileğin bu ermişe ulaşması için dere, nehir, kuyu gibi denize ulaşması olanağı olan sulara ya da denize seslenilmesi gerekir. Bu zat ancak çok başı sıkışıldığında rahatsız edilebilecek evlialar arasındadır.

Ev adaklarının en önemli "Peygamber Sofrası" ve "Zekeriya Sofrası"dır. Peygamber sofrası önemli bir istek için kurulur. Bir dileği olan kadın, eğer dileği olursa Peygamber sofrası kurmaya niyet eder. Niyet ettiği saat, gün ve ayı bir yere yazar. Eğer bir yıl içinde dileği olursa, dilek dilediği tarih ve saatte sofraya kurulacaktır. Sofra için komşu ya da tanıdıklarını çağırır: "Filan gün filan saatte sofraya kuracağım, buyrun arzu ederseniz edeceğiniz niyet için mum getirin". Davetliler toplandığı sırada ev sahibi bir yer sofrası kurar. Bu sofranın ortasına adağı için bir mum diker. Mumun çevresine birer tabak peynir, zeytin, ekmek ve yoğurt konur. Bu sofraya "fakirane Peygamber Sofrası"dır ve bütün peygamberlerin yoksul bir hayat sürdüklerine inanıldığı için bu biçimde kurulur. Misafirler sofraya çevresine oturduktan sonra, ev sahibi üç İhlâs bir Fatihâ okuyarak Hz. Peygamber'in ruhuna hediye eder. Sonra da şu biçimde dua eder: "Çok şükür niyetime erdim, vaat ettiğim şu sofrayı kurdum, inşallah burada bulunan hanımlar da emellerine nail olurlar." Bu duaya amin diyen misafirler içlerinden dileklerini söyleyip, dilekleri olursa böyle bir sofraya kurmayı adarlar. Ve mumlarını yakıp tepsiyeye diktikten sonra sofradan bir iki lokma yerler. Sofradan mumlar yanıp bitmeden kalkılmaz. Önce kimin mumu biterse onun dileğinin önce olacağına inanılır. Peygamber Sofrası'nı Şaban ayının ilk günü kurmayı dilemek de olasıdır. Bu durumda, dileği yerine gelen o gün oruç tutar. Sofranın kuruluş saati de akşam ezanından yarım saat öncedir. Ev sahibi, Kur'an'dan rastgele bir yeri açarak besmeleyle okur, dua edilir. Ezanla birlikte ev sahibi bir zeytinle orucunu bozar, herkes de birer zeytin yiyip içinden adak adar, mumunu yakar. Bu sofrada ev sahibinin mumunun çevresinde zeytin, ekmek, yoğurt ve kırk bir türlü meyve (yaş ve kuru) bulunur.

Kırk bir türlü yemişle kurulan Peygamber Sofrası'nın bir benzeri de "Zekeriya Sofrası, Zekeriya Sinisi"dir. Bu sofraya Şaban ayının ilk hafta-

sında kurulur. Dileği olup sofrayı kuran, o gün oruç tutar ve ezana kadar hiç konuşmaz. Sofrada kırk bir türlü yemişin yanı sıra ekmek, zeytin, tuz; şeker ve tere, maydanoz gibi yeşillikler bulunur. Ev sahibi ezan okununca tuz ya da zeytinle orucunu bozup misafirleriyle konuşur. Bütün misafirler biraz yeşillik ve ekmek zeytin yer ve adaklarını adarlar. Sonra ev sahibi ya da iyi Kur'an okumayı bilen biri, Kur'an'dan Meryem Suresi'ni okur. "Kaf, Ha, Ya, Ayn, Sad" âyetiyle başlayan ve Zekeriya Peygamber'in, Tanrı'dan bir oğul isteyişini anlatan bu sure halk arasında Zekeriya Suresi, Tâhâ Suresi diye de anılır. Sure bitip dua edildikten sonra sofradaki yemişler yenir. (Müşfika Abdülkadir; Peygamber Yahud Zekeriya Sofrası; Halk Bilgisi Haberleri, Sayı: 19)

Bir dönem yaygınlığıyla Aka Gündüz'ün bir romanına da ad olan Zekeriya Sofrası'nın yerini 1970'lerden sonra uzun süre "Çay Sofrası" adığı almıştır. Bu sofrada çay yanında yenecek yiyecekler ve bir tas kesme şeker vardır. Adağı olan bir kesme şeker alarak saklar. Kur'an okuma, adak adama, dua kısımları Peygamber ve Zekeriya Sofrası'na benzemektedir.

TÜRKÇE DUALAR

İstanbul'da Kur'an âyetlerini okumak kadar yaygın olan bir Türkçe dua geleneği vardır. Kökenini Yeniçeri ve esnaf gülbanklarında bulabileceğimiz bu dualar çoğunlukla ölçülü, uyaklıdır. Çocuklara öğretilme kolaylığı da olan bu dualar, kimi zaman evi yangın ve hırsızdan korumak için okunur:

"Allahümme birsin
Ve vallahi nursun
Yetmiş yedi bin Ayetelkürsi
Kapımda bekçi dursun".

Kimi zaman yeni ay (hilâl) görüldüğünde:

"Ay gördüm Allah
Amentübillâh

Yeni aylar mübarek olsun
Elhamdülillah”.

En yaygın Türkçe dualar, gece yatarken okunan “yatak duaları” dır:

“Yatarım maşaallah
Kalkarım inşaallah
Ölürsem elhükmilillâh
Kalkarsam Elhamdülillah”

ya da;

“Yatarım sağıma
Dönerim soluma
Dört melâike alırım yanıma
Biri sağıma Biri soluma
Biri göğsümdeki dinime imanıma
Cümle günahlarıma tövbe estağfirullah, tövbe estağfirullah.”

Türkçe dua geleneği, sofrâ şakalaşmalarına da kaynak olmuştur:

“Ben doydum Allah arttırsın
Sofrayı kuran kaldırsın!”

HAYIRDIR İNŞALLAH!

Rüyalar, İstanbullu için gelecekte haber almanın en yaygın, en olağan yoludur. Bu haber alma, kendiliğinden olabileceği gibi, isteyen bu yolu bilinçli olarak da seçer. Bir girişimin, bir işin nasıl sonuçlanacağını anlamak için bilinçli olarak rüyaya yatmaya “istihareye yatmak” denir. Belli bir saatten sonra istihareye yatmak için kılınan iki rekât namaz, edilen duadan sonra uykuya yatılır. Görülecek rüyadaki işaretlerin olumluları ya da olumsuzları için önceden niyet edilebilir: “Eğer bu iş hayırlı sonuçlanacaksa, kendimi aydınlıklar içinde göre-

yim”, “Eğer bu iş hayırsızsa, rüyamda ateş göreyim” vb. Niyet edilmeyen istiharede de, görülen rüyadaki bilinen olumlu ya da olumsuz işaretler yorumlanır. Ya da doğrudan niyetle ilgili bir düşünce beklenir.

Normal rüyaların da, gelecekteki işaretler taşıdığına, ölmüşlerden haberler getirdiğine inanılır. Karabasanlar için, “cehennem azabı örneği” denip görenin hal ve gidişini değiştirmesi istenir.

İstanbullu, rüya yorumunu, rüya kadar önemser. Bu yüzden, bir rüya gördüğünü söyleyen kişinin, kesinlikle “Hayırdır inşallah!” sözünü karşılanması gerekir. Eğer rüya anlatımı, günün geç bir saatindeyse, hem rüyayı dinleyen, hem anlatan “gündüz niyetine” sözünü rüyayı uygun saatte anlatıp yorumlamaya çalışır. Rüyadaki olaylar, gerçek hayattaki işlevlerine uygun ya da ters biçimde yorumlanırlar:

At: Murat.

Deniz: Devlet işi.

Yatakta yatmak: Yolculuk...

Gelin olmak: Genç kızlar için evlenme, evliler için hamilelik, yaşlılar için hayırlı ölüm.

Hamam: Sıkıntı, yıkanılıp çıkılırsa borçlardan kurtulma.

Ağlamak: Sevinmek.

Dayak yemek: İyilik görmek, gibi.

Kan: Rüyanın bozulmasının işaretidir.

İstanbullu, rüya yorumunun rüyadan daha önemli olduğuna inanır: “İş rüyayı görmekte değil, yormakta.” Gördüğü rüyanın nasıl yorumlanırsa öyle gerçekleşeceğine inandığından, rüyasını herkese anlatmaz. Kötü bir rüya gördüğüne inanırsa, bu rüyayı sabah “suya anlatarak”, dua ederek, sonucu değiştirmeye çalışır.

EĞLENCE YERLERİ

KAHVEHANELER

Kahve, Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1560) içilmeye başlandı. Afrika'dan Habeşistan Valisi Özdemiş Paşa tarafından, Yemen yoluyla İstanbul'a getirildi. Kısa sürede halk arasında da yayıldı. Varlıklı kişiler, konaklarında kahve pişirmekte görevli kimseler kullanmaya başladı. Sarayda ise Kahvecibaşı'ya bağlı bir kahveciler teşkilatı kuruldu.

Türkiye'de ilk kahvehanenin açılışı, 1554 yılında İstanbul'da Tahtakale'dedir. Biri Şamlı, biri Halepli iki kişi tarafından açıldı. Kahvehaneler, kısa sürede çoğalıp müşterileri arttı. Zaman geçtikçe kahvehanelere din çevrelerinden tepkiler geldi. Şeyhülislam Ebussuud Efendi, kahvenin haram olduğu yolunda fetvalar verdi. Kahvehaneler, toplanılarak günlük siyasal olayların konuşulduğu, hükümetin eleştirildiği, birtakım entrikaların çevrildiği bir yer olması bakımından yetkililerin hoşuna gitmedi. III. Murad (1574-1595) ve I. Ahmed (1603-1617) dönemlerinde kahvehanelere kısa süren yasaklar getirildi. Yasaklara uyulmadığından kahvehaneler yeniden açılmaya başlandı. Günde bir iki altın vergi alındığından sadrazamlar kahvelerin açılmasını teşvik bile ettiler. IV. Murad padişahlığı sırasında (1623-1640) bir fermanla tütünle kahveyi yasak etti. 1633'te büyük yangın bahane edilerek kahvehaneler kapatıldı.

IV. Mehmed (1648-1687) döneminde kahvenin sokaklarda satılmasına izin verilerek serbest bırakıldı. Bu dönemde İstanbul'da kahve

satıcıları esnafı ortaya çıkıktı. Evliya Çelebi'ye göre bunlar, büyük bezirgânlar olup 300 depo (mahzen) sahibi, 500 kişi idiler. Bunların Mısır ve San'a'da ortakları vardı.

Tarihte kahvehane ile ilgili yasaklara II. Mahmud döneminde de rastlıyoruz. Bu dönemde genel yerlere kahvehanelerde devlet sohbeti (siyasetten söz etmek) yasaklanmıştır. 1820 yılında bu yüzden iki kişi asıldı. Aynı dönemde büyük veba salgını dolayısıyla 1812 Ramazanı'nda geceleri bekçilerin davul çalması, mani ve türkü okuması, kahvehanelerde tavla, dama, satranç ve başka oyunların oynanması, meddahaların öykü anlatması yasaklandı.

Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri kahveden vergi alınırđı. Vergi oranı, okka başına, Müslümanlar için 8, Müslüman olmayanlar için 10 akçeydi. 1697'de okka başına 5 paralık bir zam daha yapıldı.

Ünlü İtalyan yazarı Edmondo de Amicis, İstanbulluların kahve düşkünlüğünü şu satırlarla anlatır: "Galata Kulesi'nin ve Beyazıd Kulesi'nin tepelerinde kahve vardır, vapurlarda kahve vardır, resmî dairelerde ve hamamlarda kahve vardır, çarşı içinde kahve vardır. İnsan, İstanbul'un neresinde bulunursa bulunsun, etrafına hiç bakmadan sadece bir bağırması kâfidir: 'Kahveci!..' Üç dakika sonra önünüzde bir fincan kahve tütmeye başlar."

Kahve içme ve kahve ikramı evlerde de yaygındır. Kahve, genellikle sade (şekersiz) ya da yandan çarklı (şekersiz pişirilip tabağında kesme şekerle sunulan) az şekerli, orta şekerli olarak içilir.

Kahveler, işlevlerine göre, eskiden günümüze: Esnaf kahvesi, garip-ler (gariban) kahvesi, hemşehri kahvesi, işçi (amele) kahvesi, kır kahvesi, köy kahvesi, kuşçu kahvesi, lonca kahvesi, mahalle kahvesi, pehlivan kahvesi, sabahçı kahvesi, semt kahvesi, bulvar kahvesi olarak ayrılmıştır.

BİR YENİÇERİ KAHVEHANESİ

Reşat Ekrem Koçu'nun "*Patrona Halil*" adlı kitabında anlattığına göre: 1724 yılında Halic kıyısında Çardak iskelesinde, bu bölgenin sorumlusu olan 56. Yeniçeri Kolluğu'nun çorbacısı Ali Usta, büyük bir kahvehane açtı.

Kahvehane kolluğunun erleri ile öteki Yeniçeri yoldaşların katıldıkları tantanalı bir törenle açıldı. Ortanın nişanı olarak büyük bir levha üstündeki yirmi beş çifte kürekli bir harp gemisi resmî tören kıtası ile Süleymaniye'den Çardak İskelesi'ne kadar taşındı. Bu tören, ondan sonra, “Kahvehane Nişan Alayı” adı ile bir ocak geleneği olarak kaldı. Ali Usta'nın çorbacılığı çok geçmeden kahveciliğe dönuştü. Patrona, Manav Muslu Beşe aracılığı ile bu kahvede bir üçlü komite kurarak Patrona Ayaklanması hazırladı. Çardak İskelesi Yeniçeri Kahvehanesi tam yüz yıl yaşadı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra kapatılıp yıkıldı.

TULUMBACI KAHVEHANELERİ

Reşat Ekrem Koçu'nun “*İstanbul Tulumbacıları*” adlı kitabında, kendisi de bir tulumbacı ve halk şairi olan Üsküdarlı Vasıf Hoca, tulumbacı kahvelerini şöyle anlatıyor:

“Kahvehane, tulumbacıların günlük hayatında bir nevi kulüp idi. Ülfet ve muhabbet orada başlar, kurulur, her türlü dedikodu oradan çıkar, iğrenç iftiralar oradan ucurulur, sapık aşk ve alakalar orada çimlenir, yeşerir, cinayetlere kadar varan husumetlerin, kinlerin kazanı kahvehanede kaynatılırdı.

Tulumbacı kahvehaneleri türlü zevk u safalara ve türlü hazin vakalara sahne olmuşlardır. Bu kahvehaneler, en revnaklı devrini Sultan Aziz ile II. Sultan Abdülhamid'in zamanlarında yaşamıştır.”

En ünlü tulumbacı kahveleri: Galata, Eyüp, Defterdar, Karagüm-rük, Beyazıt, Üsküdar, Balat, Cibali, Unkapanı, Gedikpaşa, Çukur-çeşme, Kasımpaşa, Yusufpaşa, Yüksekaldırım, Beşiktaş, Pangaltı gibi semtlerde toplanmıştı.

SEMAİ KAHVESİ

Semai kahveleri, ramazanlarda, Aksaray, Çeşmemeydanı, Tophane, Eyüp, Üsküdar gibi semtlerdeki kahvelerde kurulurdu. Bunlar bir tür çalgılı kahvelerdi. Ramazan boyunca halk edebiyatının yarışma

meydanı olurdu. Bu algılı kahvelerde şiirlerin beste ve nakaratlarına saz değil klarnet, darbuka, ifte nakkare, zurna gibi saz takımı eşlik ederdi. Ramazanlarda algılı kahve kurmak İstanbul’a, İstanbul’da da tulumbacıların gelip gittikleri kahvehanelere özğü bir âdetti.

Kahvehane, ramazanın başında, renkli kâğıtlardan yapılmış güller, zincirler ve kâğıt fenerlerle süslenirdi. Bir köşede çalgıcılar için bir yer ayrılırdı. Yerden yüksekçe bir set yapılarak burası güzel resimler ve renk renk kâğıtlarla donatılırdı. Çalgı yerinin yüksekçe bir yerine bir “muamma” asılırdı.

Musahipzade Celal, “*Eski İstanbul Yaşayışı*” adlı kitabında bu muammanın üzerine para, şal, ipekli kumaş gibi bir armağanın konduğunu yazarak şöyle diyor: Levha halinde asılan yazılı muamma:

Ol nedir ki her bahar,
Gelir bezme nazlı yar,
Öpüp kokmak istesen
Hançeri cana kıyar
Yeşil bir tahtı vardır.
Bahara ahdi vardır,
Taç olur güzellere,
Ne yaman bahtı vardır,
Deme bu lugaz (bilmece) n’ola,
Düşünüp her kim bula,
İki harftir noktasız
(eski harfler düşünölerek söylenmiştir)
Halledene aşk ola.

Böyle muammalar asılınca günlerce o civar halkına bir zevk ve eğlence olurdu.

Bu kahvelerde muammayı asıp kahveye gelen şairlere halkı yarıştırana (meydanı idare edene) “ığırtkan” adı verilirdi. şairlerin birbirleriyle söyleşmelerine de “atışmak” denirdi. Atışmada yenilen için de “mat oldu” derlerdi.

Semai kahvelerinde âlem gece teravihten sonra başladı. Kahve, sürekli gelenler, meraklılar ve uzaktan gelenlerle dolduktan sonra kahvenin özel olarak tutulmuş çığırtağı bir semai ya da bir divan okuyarak çalgıyı başlatırdı. Çalgı, şarkı, türkü, oyun havaları ile başladı.

Sıra muammanın çözümüne gelince: “Kahvede asılı muammayı saz çalarak, zarif nüktelerle hallederlerdi. Muammanın halli:

Sevdiğim etme bana gönül dedim
Yakma canım etme gayri kül dedim.
Gülmedim, güldürmedin cânâ beni
Bak perişan halime gül gül dedim!

...

Bu muamma bir demet gül gül dedim;
der ve muammanın gül olduğunu herkes anlardı.” (Musahipzade Celal; *Eski İstanbul Yaşayışı*)

Şevket Kırğın, semai kahveleri dolayısıyla Ulunay’a gönderdiği bir mektupta semai kahvelerinde mani söylemekte usta olan Zil İzzet’i şöyle anlatıyor: “Bir akşam Üsküdarlılarla, Aksaray’daki semai kahvesine gidildi. Sahura yakın bir zamanda Zil İzzet: ‘Adam aman çaliver’ dedi ve arkasından:

Ben sana diken verdim, sen de bana çalı ver
Rakipler görmesin yardan bir busecik çaliver
Filan mani söyleyecek havasını çaliver;

diye başlayan atışma, fasılasız bir buçuk saat sürdü. Nihayet veda zamanı gelince yine Zil İzzet: ‘Adam aman, küdara’ dedi ve bu ayağı şöyle tamamladı:

Çıktım çarşı başına, aldım top top küdara
Varın beyler hoşça gidin bu şeb (gece) siz Üsküdar’a.”

(Refii Cevad Ulunay; *Sayılı Fırtınalar*)

ÂŞIK KAHVELERİ

Semai kahvelerini, Tavukpazarı'nın Âşıklar kahveleri ile karıştırmamak gerekir. Bunların “başka bir âlem” olduğunu söyleyen Refii Cevad Ulunay, bu kahvelerin özelliklerini şöyle özetler: İstanbul, her şeyin merkezi olduğu için saz şairleri de kendilerine bir lonca, bir toplanti yeri olarak “Tavukpazarı”nı seçmişlerdir.

Yazarın arkadaşı ressam Galib, âşıkların sazla birbirlerine atışmalarını sevdiği için bu kahvelere gidermiş. Bir gün de Refii Cevad'ı götürür. Tanıdığı olan Âşık Poyrazî'yi sorar. O yoktur. Ama başka bir âşık orada sazıyla oyalanmaktadır. Bu Âşık Senaî'dir. Ondan çalmasını isterler. Poyrazî'yi sordukları için Senaî onlara çalmaz. O sırada kapıda kır sakallı, kambur biri belirir. Bu Âşık Poyrazî'dir. Senaî'nin onlara gösterdiği ilgisizliği Poyrazî'ye anlatırlar. Poyrazî: “Ha bizim Âşık Enayi mi?” der. Bu söz üzerine kızılca kıyamet kopar. Sonunda sazlarını alıp karşılıklı geçerler.

“Âşık Poyrazî peykenin üzerine bacak bacak üzerine attı, on iki tellinin kulağını büktü. Tezeneyi aşağılı yukarılı çarptı:

Âşıklar ma'sukun zülfün tararlar
Leyla'nın incecik belin sararlar
Beyler paşalar beni ararlar
Seni kim sorar Âşık Senaî?

dedi. Sıra hasmına geldi, bir ara nağmesinden sonra Âşık Senaî:

Sen Poyraz değilsin, bâd-ı debursun
Meymenet yok yüzünde çarpık kanbursun
Cami kenefine layık kubursun
Beni habt edemezsin Âşık Poyraz?

dedi. Hücum şiddetliydi. Poyrazî bize ‘Oldu mu bu ya?’ der gibi bir baktı.

— Kusura bakmayın beyler, dedi, şu herifin terbiyesini vereyim.

Hemen ara nağmesini yaptı:

Usta bahçivanım sebze ekerim
Senaî şimdi senin ananı
der demez Âşık Senaî sazı elinden attı, iskemleyi kaptı.

— Ulan ölmüş anamdan ne istiyorsun? diye kanbura hücum etti.
(Sonunda âşıkları barıştırmırlar. Senaî, Âşık Havaîden Poyrazî'yi
kanbur, kendini de bodur diye niteleyen bir divan okur).

Etdi kanburla döğüş zorlu gelip yıktı bodur
Kanburun üstüne çullanarak çıktı bodur.
Kanbur arkam yere gelmez demiş idi bodura
Kanburun çekmesini böyle neden sıkı bodur?
Arkasında bodurun vaz'ına patlar kanbur
Kanburu derttop edip bir çukura yıktı bodur
Ey Havaî uzadı şimdi bodur kanburdan
Kanburun sohbetin etmezse n'ola bıktı bodur.”
(*Sayılı Fırtınalar*)

ÇALGILI KAHVEHANELER VE KIRAATHANELER

Ahmet Rasim'in yazılarında yer alan “çalgılı kahveler” Semai kahveleri ile Âşık kahvelerinden ayrılır. Bunlar Direklerarası'ndaki Mehmet Efendi ile Fevziye Kırathanesi'dir. Ahmet Rasim, Tatyos Efendi'yi ilk defa Mehmet Efendi'nin kırathanesinde tanımıştır. Kış aylarında mesireler kapalı olduğu için yazar cuma ve pazar günlerini Fevziye Kırathanesinde geçirir. Burada Kemani Tatyos Efendi'nin takımının çaldığı Osmanlı musikîsinden örnekleri dinlemek zorunda kaldığını anlatır. Fuşî-i Atik'de şunları yazar: “İnsanın bir misafiri gelse alıp bir yere gidemez! Dediğim gibi haydi; Fevziye Kırathanesine!.. Bir uşşak, bir hicaz kuyruğundan bir iki köçek çık dışarıya!”

Kahvelerde, dama, satranç, tavlâ, iskambil ve bilardo gibi oyunların oynandığını biliyoruz. Gene Ahmet Rasim'in yazılarından kahvelerin Ramazan aylarında halk sanatı gösterilerine (meddah, karagöz, ortaoyunu) sahne olduğunu öğreniyoruz. Ahmet Rasim, Kel Hasan'ı anlattığı bir yazısında bu komiğe çocukluk yıllarında Kızıltoprak'ta

rastladığını belirterek “mahalle kahvesinde tuhaflık ederek” halkı güldürdüğünden söz eder.

Kıraathane (okumaevi) denilen kahveler günlük gazetelerin bulunduğu yerlerdir. Müşterileri arasında aydınlar çoğunluktadır. Ahmet Rasim, “*Muharrir, Şair, Edib*” adlı kitabında gazetelerden çekilen yazar ve şairlerin kıraathanelerde çaycı dükkânlarında toplandıklarını yazar. Bunlardan Beyazıt’taki Serafim’in Kıraathanesi bir edebiyat salonudur. Kısa sürede bir basın merkezi haline gelen bu kahvede her türlü eski, yeni gazete, dergi koleksiyonları ile çıkmakta olan kitap ve dergilerin hepsi “numarası numarasına” bulunurmuş. Sözüünü ettiği çaycı dükkânı ise Çaycı Raşid’in dükkânıdır. Şair ve yazarların devam ettiği bu dükkânda alabildiğine okumaya, fikrini söylemeye, eleştiriler yapmaya izin vardır. “Çünkü Raşid merhum da şairlik taslardı.”

Ahmet Rasim, bir de meslek erbabının toplandığı kahvelerden söz eder: “Çocukluğumda Şehzade Camii meydanında usturacılar, onların da ayrıca bir kahvesi var idi. Ahmed Ağa namında ihtiyar bir usta bu kahvede sabahtan akşama kadar oturur, çıraqları, kalfaları işlerdi. Ağanın o meydanda nüfuzu cari idi (sözü geçerci). Herkese karışır idi. Hatta biz mini minilerin kavgı ettiğimizi gördü mü, kunduraları çeker, üzerimize yürür, en ufağımızın kulağını çeker, büyüceğimize de bir iki hafif tokat indirirdi.” (*Gülüp Ağladıklarım*)

MEYHANELER

İstanbul’un fethinden II. Meşrutiyete kadar olan yüzyıllar boyunca İstanbul’da devlet izni ile açılan sayısı sınırlanmış meyhanelere gedikli meyhane; izinsiz kaçak olanlarına aşçı, işkembeci, turşucu dükkânı gibi gizli çalışanlarına da koltuk meyhanesi denmiştir.

İstanbul meyhaneleri üstüne Çaylak Tevfik’in 1880’lerde yazdığı “*Meyhane Yahud İstanbul Akşamcıları*” adlı kitapçıkta 83 meyhane adı vardır. Başlıcaları: İstanbul Balıkpazarı, Mahmutpaşa, Tavukpazarı, Gedikpaşa, Kumkapı, Yenikapı, Langa, Samatya, Yedikule, Karagömrük, Topkapı, Balat, Ayvansaray, Fener, Cibali ve çevresinde toplanmıştır. Bunları isimleriyle saydıktan sonra Galata, Beyoğlu,

Hasköy, Kadıköy, Üsküdar, Kuzguncuk ve Boğaziçi'nin çeşitli yerlerinde isimlerini sayamadığı meyhanelerin olduğunu da söylemektedir.

Gedikli meyhanelere, Abdülaziz döneminden sonra "Selâtin Meyhane" denilmiştir. Bu dönemi yaşayanların anı, izlenim vb.'lerinden Selim Nüzhet Gerçek gibi tarihçilerin saptadığına göre, bu kapıdan girildiğinde ya sağda ya da solda, uzun mermer bir tezgâh bulunurdu. Üzerinde birkaç kadeh içip gidecek müşteriler için rakı kadehleriyle şarap bardakları yanında küçük tabaklar içinde fasulye piyazı, lahana turşusu, beyaz peynir, zeytin, leblebi gibi mezeler olurdu. Bu tezgâh başı müşterileri "Dört Kaşlı" denilen bıyıkları yeni burulmuş esnaf kalfalarıydı. Bunlar, sürekli müşteri (akşamcılar) olan ustalarıyla karşılaşmamak için ikindi ile akşam arasında gelip giderlerdi. Tezgâhın arkasına düşen duvarda oymalı raflar vardı. Bu raflara rakı, şarap ibrikleri, güğümleri, "binlik" denilen şişe ve testileri dizilirdi. Eskiden güğümlerle ibrikler yerine kabak kullanılmış.

Yine kaynaklara göre, eski İstanbul meyhanelerinde 1875-1880 arasına kadar masa bulunmaz; rahle gibi açılır kapanır alçak iskemleler üzerine bakır ya da tahta sinilerle (sofra) kurulmuş. Sofraların başına yine alçak hasır iskemlelerle oturulmuş.

Bazı meyhanelerde sofa kurduran kibar müşteriler için birkaç basamak merdivenle çıkılan balkon (şirvan) bulunmuş, bazısının da üst katları varmış. Burada iyi döşenmiş odalar bulunur. O odalara dışarıdan ayrı bir kapıdan girilmiş. Bu odalara İstanbul'un azılı zorbaları, ünlü kabadayıları, yanlarında ya bir genç oğlan ya da güzel bir yosmayla gelirler, diz dize, göz göze oturur, yer içerlermiş.

2000'li yıllarda Beyoğlu Balıkpazarı çevresinde yenilenen yüzyıllık şarap evlerinde olduğu gibi eskiden meyhanelerin bir duvarı boyunca çok büyük ve içlerinde cins cins şarap bulunan fiçılar dizilirdi. Bir buçuk metre çapındaki bu fiçıların tahtadan yapılmış musluklarına merdivenle ulaşılır, açıldığında bilek kalınlığında akan şarap tahta kovalara doldurulurdu.

Galata'daki meyhanelerden birinde fiçi yerine içinde ayakta duran bir adamın başının görülmeyeceği büyüklükte küpler varmış. Bu yüzden o meyhane "Küplü" olarak anılmış.

Gedikli meyhaneler, mutfaklarının temizliği ve zenginliği ile ünlüymüş. Her türlü balık ve et yemeği bulunur, balık çorbalarının, mürekkep balığı yahnilerinin, böbrekli bulgur pilavının, yumurtalı çiroz tavalarının, midyeli böreklerin, mantar böreklerinin, tandır kebablarının tadına doyumlamış.

Yine başta Çaylak Tevfik ve R. E. Koçu olmak üzere İstanbul'u yazarlar, meyhaneleri şöyle anlatırlar: Gedikli meyhanelerde tavanı tutan direklerden birine iri bir çingirak asılırdı. Kapanma saati gelmiş, müşterilerin keyfi tamamlanmamış ise kapı örtülür, kapı önüne çırak çingırağın ipini eline alarak gözcülüğe çıkardı. Kolcular göründü mü, çırak birkaç kez ipi çeker, içerde çingirak çalınca müşteriler gürültüyü keserdi. Kol çavuşu kapıdaki çıraktan "görme bizi" haracını alıp giderdi. Çırağa:

— Gördük, görmezlendik... Var haber ver akşamcılar bizden emin ve keyiflerinde olsunlar! derdi.

İstanbul meyhanelerinin sahip ve çalışanlarının çoğu Rumdu. Onun için meyhanelerin sahibine "Barba" tezgâh başında durana da bugünkü "barmen" anlamına: "Mastori" denirdi. Bazen mastoriliği de barba yapardı.

Meyhanelerde müşterilere genç Rum delikanlıları hizmet ederdi. Bunlara "Muğbeçe" (saki) ya da "Palikar" denilirdi. Sofralara öteberi götürüp getiren, müşterileri ağırlayan özel giysili bu gençler, yeni yeni tüylenmeye başlamış taze karanfil bıyıklı delikanlılardı. On sekiz yaşından "kartalıncaya" kadar hizmet ederlerdi. 22-23 yaşlarından sonra müşteriler arasında "modaları" geçerdi. Bir de sofralara şamdan getiren, müşterilerin çubuklarına ateş koyan "ateş oğlanları" vardı. Bunların yaşları 10 ile 18 arasında olur ve "Pedimu" derlerdi.

Hepsi halkının güzelliği, vücut yapıları, el ve ayaklarının düzgünlüğu ile ün yapmış olan Sakız Adası'nın Rumları arasından seçilirdi. Bunları İmrozlu Rum delikanlıları izlerdi.

Petrol lambasının olmadığı dönemlerde meyhaneler, tavanlara asılı büyük kandillerle, tezgâha ve sofralara yerleştirilen devrilmesi güç,

geniş altlı, tablalı şamdanlarla aydınlattırdı. Tütün, lülelerle uzun çubuklarla içilirdi.

Her meyhanenin ortada bir de büyük şamdanı olurdu. Son olarak o yakılırdı. Akşamcılar arasında ortadaki şamdanın yanması, meyhanesohbetinin gelişmesinin başlangıcı sayılırdı.

İstanbul'da Ramazan yaklaşırken Şaban'ın on beşinde ahabplar toplanarak mesirelerde içkili bir ziyafet verip eğlenirlerdi. Buna, ramazanda içki içilmeyeceği için, "defter kapama" ve "bıçak silme" adı verilirdi.

Ramazan süresince kapalı kalan meyhanenin sahibi (Barba) sayılı müşterilerin evlerine bayramın ilk günü birer büyük kayık tabağının içinde midye dolması gönderirdi. Bunun adı: "Unutma bizi dolması"ydı. Bir çeşit "meyhanemiz açıldı, bekleriz!" çağrısıydı.

Bu meyhanelerin akşamcı müşterileri, semtlerine göre, yeniçeriler, kalyoncular, topçular, esnaf takımıydı. Yeniçeri akşamcıları "Dayı" diye anılarak herkesten çok saygı görürdü. Tersanelilerle topçular, Kasımpaşa'dan Fındıklı ve Salıpazarı'na kadar uzanan meyhanelerin müşterileriydi.

Kayıkcı, hammal, tellak gibi ayak takımının gittiği yerler, "koltuk meyhanesi" denilen kaçak meyhanelerdi. Bunlar gizlice içki satan arasokaklardaki bakkal ve manavlardı. Koltuk meyhanelerinin bir kısmı da kibarların gittiği yerlerdi. Buralara içkiye düşkün ama evlerine içki sokmayan memurlar ve kâtipler gelirdi.

Bir de ayaklı meyhaneler vardı. Ayaklı meyhaneler seyyar içki satıcılarıydı. Bu işi çoğunlukla Ermeniler yapardı. Dükkânı, tezgâhı, fıçısı, ustası, sakisi hepsi kendisiydi. Bunlar bellerine ucu musluklu, içi rakı ya da şarap doldurulmuş çok uzun bir koyun bağırsağı sararlardı. Sırtlarında bir cübbe bulunur, cübbenin iç cebinde de bir kadeh olurdu. Kendilerini belli etmek için de omuzlarına bir peşkir atarlardı. Ayaklı meyhanelerin en çok dolaştığı yerler: Bahçekapı, Yemiş İskelesi, Galata ve çevresiydi.

Reşat Ekrem Koçu, "*Osmanlı Tarihinde Yasaklar*" adlı kitabında ayaklı meyhanelerin içki sunuşunu şöyle anlatır: "Müşterilerini gördü

mü etrafını kollayarak bir bakkal veya manav dükkânına girer, kuşağının arasındaki musluktan kadehi doldurup peşi sıra giren müşterisine vücudunun harareti ile ısınmış içkiyi sunar; kadehi bir yudumda yuvarlayan baldırıçıplak ayyaş da ya bir üzüm tanesini ya mevsimine göre bir meyveyi meze yapardı. Çoğu da ağzını elinin tersiyle silip gider, buna da ‘yumruk mezesi’ denilirdi.”

Türkler, İstanbul ve Galata’yı aldıklarında şehrin meyhaneleri dünyaca ünlüydü. 16. yüzyıl yazarlarından Kastamonulu Latifi, “*Tarihname-i İstanbul*” adlı kitabında İstanbul meyhanelerinin özellikle Tahtakale’de toplandığını, Galata’nınsa “baştan aşağı meyhane” olduğunu yazar. Kendi adıyla anılan Şuara Tezkiresi’nde de Fatih dönemi şairlerinden Melihî’nin yaşam öyküsünü yazarken Tahtakale meyhanelerinin ününü Fatih dönemine kadar dayandırır.

“*Peçevî Tarihi*”nde, 16. yüzyılda büyük gedikli meyhanelerinden başka, devlet büyüklerinin ve kibarlarının gizlice gittikleri koltuk meyhanelerinin de bulunduğu yazılıdır.

Evliya Çelebi’ye göre: IV. Murad’ın içki yasağından önce, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar’da binden fazla meyhane vardı. Meyhanecilerin hepsi “kefere ve fecere” olarak altı bin kişiydi. Üç yüz kadar koltuk dükkânı vardı. Meyhaneler, “Hamir Eminliği”ne bağlıdır. Devlet hâzinesinin en zengin gelirlerinden birini bu emanet elde etmekteydi. Hamir Emaneti, Galata’da Domuzkapısı’nda (Domuz Sokağı) bulunmaktaydı. Evliya Çelebi “İstanbul’un dört çevresinde meyhaneler çoktur” diyerek meyhanelerin çoğunlukla toplandığı semtleri Samatya kapısından başlayıp Karadeniz Boğazı’na varıncaya kadar bir bir sayar.

Devlet büyüklerinden, daire başkanlarından, din adamlarından, medrese hocalarından kılık değiştirip gedikli meyhanelerine gidenler olduğu gibi yoksul akşamcılar da bulunur, bunlar tatlı dili, güzel sesi ya da herhangi bir çalgıyı çalmasıyla meyhanelerde bir sofranın misafiri olurmuş. Bunların en ünlülerinden biri 19. yüzyıl başlarında yaşamış olan Kırbalı Ahmet’tir. Ününü, her akşam rakı sofralarında yiyip içip ahbaplık ederek, çığırtma çalarak herkesi eğlendirdikten sonra,

içtikleri yetmezmiş gibi, eve giderken yarım okkalık bir kırabaya rakı doldurup götürmesinden almıştır.

İÇKİ YASAKLARI

Tarihimizde içki içmek sık sık yasaklanmıştır. Ama yine de içki içmenin bir yolu bulunmuştur. Bu yasakları Reşat Ekrem Koçu'nun "*Osmanlı Tarihinde Yasaklar*" kitabından sırasıyla izleyelim:

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Padişahın koyduğu içki yasağından şair Bakî Efendi şöyle şikâyet eder:

“Reh-i meyhaneyi kat'etti tığ-i kahrı Sultan'ın
Su gibi arasın kesti Sitanbul u Kalatâ'nın”
(Padişahın kılıcının gücü meyhanenin yolunu kesti
İstanbul'la Galata'nın arasını su gibi kesti)

1557'de, II. Selim döneminde İstanbul ve Galata kadılıklarına gönderilen bir fermanla: Meyhane işletmek yasak olduğu halde İstanbul'un çeşitli yerlerinde, Galata ve çevresinde meyhanelerin ortaya çıktığı yazılmakta, içki yasağının şiddetle uygulanarak meyhanelerin kapatılması emredilmektedir.

III. Murad, 1575'te İstanbul Kadısı'na gönderdiği bir fermanla, Langa civarındaki Müslüman mahalleleri halkının Divan-ı Hümayûn'a gelerek meyhanelerden ve meyhanelerdeki sarhoşlardan acı bir dille şikâyetle bulundukları anlatılarak İstanbul kadısına mahalle aralarında, özellikle mescit ve hamamlar çevresinde bulunan meyhanelerin kapatılması emrediliyor.

I. Mahmud, 1746 yılında Bostancıbaşı'ya gönderdiği bir fermanla, İstanbul ve çevresine bir damla şarap ve rakının sokulmamasını emrediyor.

Selim'in 1791 tarihli fermanında İstanbul'daki içki yasağından söz edilerek Fransa Elçisi'nin Tekirdağ'dan kendisi için getirtceği şaraplar için ne gibi tedbirlerin alınacağı bildirilmektedir.

I. Sultan Ahmed, 1613 yılında içkiyi tamamen yasakladı, meyhaneleri kapattı, hâzineye gelir sağlayan ‘emanet’i kaldırdı.

IV. Sultan Mehmed döneminde içki yasağı olduğu halde 1653 yılında meyhanelerin Yeniçeri Ağası tarafından haraca bağlanıp çalıştığını “*Naima Tarihi*” yazıyor.

Yine IV. Mehmed döneminde Silahtar Fındıklılı Mehmed Ağa’nın yazdığına göre: 1681’de, 11 yıldan beri Şarap Emaneti kaldırıldığı, meyhaneler yıktırıldığı halde Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa meyhanecilerden 400 kese akçe rüşvet alarak meyhaneleri açmalarına göz yummuştu.

II. Sultan Süleyman döneminde 1687 yılında, hazine çok sıkıntı içinde kaldığından içki yasağı kaldırıldı, Hamr Emaneti yeniden kuruldu, meyhanelerde tütün içmeye izin verildi. Tütüne de ayrıca gümrük uygulandı.

III. Selim döneminin vak’ânüvislerinden Cabi Said Efendi şunları yazıyor: “Sultan Selim ne kadar meygede var ise kapattı, şarap, rakı ve onlara benzer ne kadar içki var ise hepsini şiddetle yasak etti; yasağa rağmen içki kullanan birkaç kişi idam olundu. Ayyaşların hali kötüleşti, ama çok geçmedi, el altından gizli içki satanlar da پیدا oldu. Mesela bir adam eline bir bülbül kafesi alıp sokağa çıkar, sorana bülbülümü gezdirmeye giderim derdi. Ama kafesin içine bağırırsak konulmuş, bağırırsaklar da rakıyla doldurulmuş...”

İçki yasağının en acımasız dönemini IV. Murat yaşatmıştır. Ne gariptir ki sarhoşların pîri sayılan Bekri Mustafa da o dönemde yaşamıştır. Tarihsel ününü, o müthiş içki yasağına rağmen, içki içmekte direnmesine, bu uğurda nükteleriyle padişahı bile yumuşatıp kellesini kurtarmasına borçludur.

Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında da zafer kazanılana kadar içki yasağı konulmuştur. Bu yasak ordumuz İstanbul’a girdikten sonra İstanbul’da da uygulanmıştır.

Reşat Ekrem Koçu, Cumhuriyet döneminde de, 1946 ve 1950 seçimlerinde 24 saatlik içki yasağının konulduğunu hatırlatıyor.

GENELEVLER VE HOVARDALIK

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar İstanbul'da fuhuş yaygın olmakla birlikte sözüm ona gizli yapılmıştır. Dönem dönem fahişelerin izlenerek cezaya çarptırılmaları için fermanlar çıkarılmıştır. Gene de fahişeler, büyük bir cesaretle evlerine gizli gizli erkek almışlardır. Bu evler, mahalleliler tarafından basılmıştır. Mahalle baskınları fuhuşun izlenmesi yolunda eski İstanbul'un adeta bir mahalle yasası haline gelmiştir.

Daha on altıncı yüzyılda İstanbul'da fuhuş temeline dayalı bir batakhaneye işletildiğini tarihler yazar. Ünlü meddah öykülerinden "Tayyazade-Cevahirli Hanım Sultan" fuhuş yapılan böyle bir batakhaneyi anlatır.

Fuhuş ile mücadele etmek için kadınların kılık kıyafetleri, açık saçık aşırı süslü gezip dolaşmaları hakkında zaman zaman yasaklar konmuş, fermanlar çıkarılmıştır.

Bütün bunlara, hapis, sürgün, hatta idam cezalarına karşılık "Koltuk" adı verilen gizli buluşma yerleri, randevu evleri işletilmiştir. Yakın geçmişimizdeki bu evlerin ve hovardalık yaşamının canlı örneklerini Ahmet Rasim'de buluruz. Yazar, "*Muharir Bu Ya*" adlı kitabında bu konuda şunları yazıyor; "Evet, o zamanlarda zamparalık, genelevcilik iki kısma ayrılmıştı. Birine 'İslam zamparalığı', ötekine 'Karşı' (Beyoğlu) hovardalığı' denirdi. İslam zamparalığı tehlikeli, yani baskınlı; Karşı hovardalığı ise serbestti. Gerçi İstanbul tarafındaki Acem, Hürmüz, Kaymak Tabağı, Bahri, Mumcu Ahmed veya Ziba Yokuşu denilen adlarla tanınmış genelevlerde de o zamanlar Zaptiye Kapısı denilen İnzibat İdaresi (Emniyet Müdürlüğü) kumandanlarıyla uyuşulduğu takdirde saz bulundurmamak, sabahlara kadar oldukça sessiz âlemler yapmak mümkün olur idiye de, herhalde işkilsiz oturulmazdı. Karşı hovardalığı ise dediğim gibi, 'liberta' (serbest) yani, nispeten pek çok serbestti. Kesesine güvenen saz da zurna da getirtir, eğlenir, laterna da getirtir kapının önüne diker, dangul dungul sabaha kadar çaldırır, ufak ufak nâra atar, şangur şungur cam kırar, fakat cinayet olmadıkça baskına uğramazdı." Çünkü bu genelevler, Gala-

tasaray zabıtasının gözetimi altındaymış. Bunun dışında: “Hele şimdiler ‘randevu’ denilen eski ‘koltuk’ evlerle içinde ‘bekçi’ adı ile oturan kadın, erkek herhangi bir kişinin işlettiği ‘gizli ev’ler gerçekten tehlikeli idi” diye yazıyor Ahmet Rasim.

Koltuk Evleri: Bu evler, başta Aksaray, Beyoğlu ve Galata civarı olmak üzere şehrin her tarafında açılmıştı. Özellikle Aksaray’daki genelevler, toplantı yapılıyor gerekçesiyle jurnal edilip II. Abdülhamid’in buyruğuyla kapatılarak buradaki kadınların bir kısmı sürüldükten sonra büsbütün yaygınlaştı. Ahmet Rasim, “*Fuhş-i Atik*” adlı kitabında “koltuk”ları “ikinci derecede” ve “birinci derecede” olmak üzere ikiye ayırıyor. İkinci derecedekiler: “Silivrikapısı’ndaki Roza’nın Langa’daki meşhur paçası... Fatma’nın Demirkapı’daki Karakaş’ın vesairenin koltukları gibi mübtezel (aşağılık) koltuklar”dır. Birinci derecedekiler için ise: “Erkeğiyle, efendisiyle büyük, küçük hanımlarıyla zahiren ehl-i ırz (görünüşte namuslu) görünen haneler idi. Bunların içinde oldukça mefruş (dayalı döşeli) odaları, salonları, piyanoları bulunanlar da var idi. Buralara elinde bohça, paket tutan bir hizmetçi arkadan yürüdüğü halde misafir suretinde gidilmek, hızlı hızlı kapı çalınmak, içeriden gelen: ‘Kim o?’ sualine irticalen irad edilen (akla geldiği gibi söylenen): ‘Aç teyze ben geldim!’ mukabelesini müteakip (karşılığının ardından) merdivenlerden süratle inilmek fiyakaları sığardı” diyor. Bu tip yerler, erkeklerin kadın dostlarıyla ya da fahişelikle geçinen bir kadınla gece âlemi yapmak için gidilen yerlerdi. Bir anlamda buluşma evleriydi.

Gizli Evler: Bunlar, gizlilikleri ve işlevleri bakımından koltuk evlerine çok benzerlerdi. Bu evlere erkekler yalnız başına giderlerdi. Buluşulacak, âlem yapılacak kadın, gidilen evin sermayesiydi. Bunlar bugünkü randevu evleri gibiydi. Şehrin kenar semtleri başta olmak üzere İstanbul’un çeşitli yerlerine yayılmışlardı.

İstanbul’da ilk genelevler, Sultan Abdülmecid döneminde Beyoğlu’nda Yeni Çarşı Caddesi ile bu caddenin ara sokaklarında, Galata’da Kuledibi’nde, Yüksekaldırım’ın yan sokaklarında, yine Galata’da Kemeraltı’nda açılmıştır. Bir süre sonra Yeniçarşı evleri, Mektebi Sultanî (Galatasaray Lisesi)’ye yakınlıkları dolayısıyla Beyoğlu’nda

Abanoz Sokağı'na taşınmıştır. Haydarpaşa'da demiryolu boyunca Kadıköy-Üsküdar tarafının genelevleri kurulmuştur. Halk, bu mahalleye "Paris Mahallesi" adını vermişti. Evler, Yeldeğirmeni, Ayrılık Çeşmesi sokağının iki yanında bulunuyordu. Bunlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaldırıldı.

İSTANBUL KABADAYILARI

Kahvehane, meyhane, genelevler, koltukevleri ve gizli evlere devam edenler arasında İstanbul kabadayıları başta gelirdi. Bunların arasında tulumbacılar en ünlüleriydi. Kabadayılar arasında kahvehane işletenler olduğu gibi genelevlerde, koltuk evleriyle gizli evlerde bulunan dostları dolayısıyla buraların korumacılığı da üstlenenler vardı.

Refii Cevad Ulunay, "*Sayı Fırtınalar*" adlı kitabında eski İstanbul kabadayılarını şöyle tanıtıyor:

"İstanbul'un eski kabadayılığı bir nevi 'şehir şövalyeliği'dir.

Onlar beydir, efendidir, ağadır. Birbirlerine hürmet ederler, bu hürmete layık olmaya dikkat ederler, kendilerine "Külhanbeyi" denilmesinden ödleri kopar. Çoğu cahildir, fakat terbiyeli adamlardır, büyükle rin muhitinde bulundukları zaman kendilerine söz düşmezse ağızlarını açmazlar. Neşeli adamlardır, zevk ehli dirler, kılık kıyafet itibarıyla de -bazılarının tasavvur ettikleri gibi- sıfır kalıp fes camavari yelek, sakız kuşağı, kıvrık paçası mor kadifeli bol pantolon, yumurta ökçe pabuç, boyun tarafı büzmeli siyah mintan giymezler, herkes gibi giyinirler, hat ta iyi terzilerinden giyinirler, fakat ekseriya pardösüz gezmezler. Çünkü koltuk altında saldırma taş ırılar. Bunu da bir çalım vesilesi yapmazlar.

Severler, aşklarında şakaları yaktır. Sevdiklerine yan gözle bakanları evvela uyar ırılar, sonra ihtar, ondan sonra okşarlar, daha sonra da tepe lerler. Aralarında bir kadın meselesi olur, bunu da racon kesmekle hal ledemezlerse o zaman koltuk altındaki saldırmalar kınlarından çıkar.

'Madara' olmaktan çok çekinirler. Dostları ile bulundukları mec liste sabaha kadar içerler, fakat sululuk yapmazlar, kendilerini kaybet mezler. Gülerler, oynarlar, sohbetlerine doyum olmaz. Devamlı mü-

nasebette bulundukları kadınlar, arkadaşları için namahremdir, ona kötü niyetle bakmaya gelmez. Güzel kadına bayılırlar, kazandıklarını kazanacaklarını yedirmekten sonsuz bir zevk duyarlar.

Sportif adamlardır... Bu müsabaka hevesi, o zaman tulumbacılıkta tatmin edildiği için, oturdukları mahallenin ekseriya tulumba teşkilatını idare ederler. Kule işaret çeker, yangın topu patlar, köşklü narayı atarsa, dükkânlarında iseler işi gücü, kalemde iseler evrakı bırakınca, fırlarlar. Zaten dizlik pantolonun altındadır.”

Refii Cevat Ulunay’ın Şehir Şövalyesi diye tanımladığı kabadayıların aralarındaki anlaşmazlıklarda başvurdukları hakemlik kurumu olan racon kesmeyi de şöyle açıklıyor: “Aslı İtalyanca olan racon, İstanbul çapkınlarının aralarında halledemedikleri meseleleri bir hakem vasıtasıyla karara bağlamalarıdır. Herhangi bir meselede iki taraf da hak iddia ederse, bunu hakem heyetine izah ederler, o da etraflıca dinleyip hükmünü verir, bu hükme hepsi itaatle mükelleftir. Racon kesenlerin bitaraf olmaları, kabadayılık hayatında falsoları olmamaları, olgun ve tecrübe sahibi bulunmaları şarttır. Şayet iki taraf kesilen racona ehemmiyet vermezlerse meseleyi aralarında dövüşle hallederler. Fakat bir taraf kabul eder, diğer taraf kabul etmezse kabadayılık âlemi kabul etmeyi bir nevi aforozla aralarından çıkarır, onun artık sözüne itimat edilmez, kendine başka bir muhit bulmaya mecburdur.” (*Sayılı Fırtınalar*)

SPOR YAŞAYIŞI

İstanbul’da spor olarak yapılan oyunlar arasında başlıcaları cirit, güreş ve okçuluktur.

CİRİT

Türklerin en eski atlı spor oyunlarından biridir. Tarihi Orta Asya’ya kadar uzanır. At üstünde cirit denen 1 metre uzunluğundaki sopalarla oynanır. Cirit oyununa katılacak iki takım, aralarında 100 metrelik bir uzaklık bırakarak karşılıklı dizilir. Dizilen takımlardan bir atlının öne çıkıp karşı taraftan bir atlının adını çağırmasıyla oyun başlar. Atlı, rakibinin üzerine atını sürerken sopasını fırlatır. Ardından kaçmaya başlar. Kendisine cirit atılan atlı da onu kovalarken ciritini ona doğru fırlatır. Bu sırada önde koşanın takımından bir başkası ikincinin arkasına düşer. Onun da hedefi arkadaşını kovalayan atlıdır. Oyun, böylece sürüp gider. Ciriti, binicilere en çok isabet ettiren takım oyunu kazanır.

Cirit, Osmanlılarda XVI - XIX. yüzyıllarda çok yaygın bir spordur. Bir çeşit savaş gösterisi sayılırdı. Büyük binicilik ustalığı yanında havada giden ciriti ustaca yakalamak gibi hünerler de isteyen bu spor çok tehlikeliydi. Bu yüzden II. Mahmud, 1826’da İstanbul’da cirit oynamayı yasakladı. Ama eyaletlerde oynanmasını engelleyemedi. Halk cirit meydanında öleni şehit sayıyordu.

Cirit, İstanbul’da, genellikle, Fatih’in fetihden sonra at yarışları için onarttırdığı Sultanahmet’teki hipodrom alanı olan At Meydanı’nda oynanırdı.

GÜREŞ

Türklerde tarihin ilk çağlarından beri şölenlerde güreş tutmak bir töreydi. Türklerin Orta Asya'dan göç etmesiyle güreş Batı'ya da yayıldı. Türklerin milli güreşi "karakucak" denilen çayır güreşidir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde de güreşe büyük bir önem verilerek ülkenin çeşitli yerlerinde birer okul sayılabilecek pehlivan tekkeleri kuruldu, İstanbul'un Okmeydanı semtinde bu tekkelerden birinin kalıntıları bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, İstanbul'da güreşe verilen önemi anlatırken pehlivan tekkelerinden de söz eder. Özellikle Pehlivan Succa Tekkesi adıyla Fatih döneminde yapılmış güreş okullarını anlatır. Evliya Çelebi'ye göre Küçükpazar ile Zeyrek'teki tekkelerde 300'den fazla pehlivan usta güreşçilerin yönetiminde çalışmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren İstanbul ve çevresinde düzenli olarak güreş müsabakaları yapılmıştır. Bugün Topkapı Sarayı arşivlerinde bulunan defterlerde: Bu güreşlerde alınan sonuçlarla "kese-i hümayun" adıyla pehlivanlara ödenen bahşişlerin miktarı yazılıdır.

Yıldırım Beyazıd, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, IV. Murad, II. Mahmud ve Abdülaziz gibi padişahların bu spora büyük bir ilgi gösterdikleri bilinmektedir.

Kendisi de bir pehlivan olan Abdülaziz, halkın huzurunda olmak şartıyla, döneminin ünlü pehlivanlarıyla güreşmiştir.

OKÇULUK

Avcılık ve savaş dışında Türkler, okçuluğu spor olarak geliştirmiştir. Osmanlılar ok ve okçuluğa büyük bir önem vermişlerdir. Fatih İstanbul'u alır almaz ünlü Ok Meydanı'nı kurdurmuştur. Osmanlı padişahlarının okçuluğa önem vermelerinin yanı sıra III. Selim ile IV. Murad çok iyi birer kemankeşti (ok atıcısıydı). Topkapı Sarayı'nın bahçesinde III. Selim'in attığı oklardan birinin düştüğü yere dikilen menzil taşı bugün de durmaktadır.

Okçuluk sporunun yaygın olduğu dönemlerde birçok ünlü kemankeş yetişti. Bu kemankeşler adına dikilen menzil taşlarının birçoğu bugün de Okmeydanı, Maçka, Nişantaşı'nda bulunmaktadır.

Okçuluk yarışı iki türlüydü: Menzil (uzun mesafe atışı) puta (hedefe yapılan atış). Menzil yarışmalarında en az 900 gez (okçulukta ölçü birimi, 1 gez=66 cm.) uzaklığa ok atabilenler, kabza almaya (okçuluk izni almaya) hak kazanabilirlerdi. Meydan şeyhinden kabza almak isteyen bir kemankeşin şeyhin huzurunda kemankeşlerden dört şahit getirmesi gerekirdi. İkiisi kabza almak isteyen kemankeşin seçtiği ayak taşından ok attığına tanıklık ederdi, bunlara “ayak şahidi” adı verilir; öteki ikisi de o kişinin attığı okun “dester bozduğuna” (rekor kırdığına) tanıklık ederdi, bunlara da “hava şahidi” denirdi.

İstanbul'da, Ok Meydanı şeyhinin belirlediği günde, kabza almak isteyen kemankeş, kendisini yetiştirilen ustasını, şahitlerini ve meydan şeyhini alarak üzerinden ok atıp rekor kırdığı ayak taşına giderlerdi, orada yapılan törenden sonra kabzasını alırdı.

Mehmet Vahid Efendi'nin “*Tirendazname*” adlı eserinde Ağa menziline ok atıp taş dikmiş 14 kemankeşin adı vardır. Bunlar arasında 925,5 gez ile Evliya Çelebi'nin de adı geçer.

Put aatışlarında hedef olarak kullanılan sepetler, 300 gez uzaklığa konulurdu.

Bu iki ana atışın dışında “zarp vurma” denen sert cisimleri delme yarışı vardı. Bunlar, tunçtan yapılan levha biçimindeki hedeflerdi. Ayna da denilen bu hedeflere atış yapan bazı okçular, üst üste konulan aynaları deecek kadar ustalık gösterirlerdi.

Yarışmalara yalnız padişahlar, vezirler ve tekke şeyhleri ödöl ko-yabilirdi.

Topkapı müzesindeki bir belgeye göre: 1671'de Ok Meydanı'nda 3.375 kemankeş ok atmıştır.

“Okçulukta ustalık yarışı olacağı zaman saatlerce uzaktan seyirciler gelirdi. En uzak noktaya ok atmak için yarışılır, rekor kıranların oklarının düştüğü yere taş dikilir, üzerine adları yazılırdı. Bundan başka uzaktaki şişe, ayna, fener veya uzun bir sırtığın ucundaki altın

rengine boyanmış bir elmaya da atış yapıldı. Beğenilen bir gösteri de atılan oku düşerken havada elle yakalamak veya birden fazla oku aynı anda atmaktı. Batı ülkelerinin piyade okçularına karşılık bunlar süvari okçularıydı.” (Raphaela Lewis; *Osmanlı Türkiyesi’nde Gündelik Hayat*)

SARAYDA SPOR

Padişah saray erkânını bu arada Enderun ağalarını yanına alarak o tarihlerde tatil günleri olan pazartesi ve perşembe günleri “Biniş” adı verilen gezilere götürürdü. Bu gezilerde ve başka toplantılarda güreş yapıldığına tanık oluyoruz. İlyas Ağa (Hafız Hızır) “*Tarih-i Enderun - Letaif-i Enderun*” adlı 1800’lü yılları içeren anılarında, döneminde ve sarayda yapılan sporlara da yer verir. Ağa, güreş ve güreşçilerle alay etse de dönemin ünlü güreşçilerinin adlarını sıralıyor: İkiz Pehlivan, Dobrucalı, Suhte oğlu, Hamza Pehlivan gibi.

Okçuluktan söz ederken Padişah II. Mahmud’un da Ok Meydanı şeyhinden kabza aldığını ve oku 1.100 adıma attığını söylüyor. Dediğine göre: İlyas Ağa’nın kendisi de okçuluk öğrenmeye çalışır. Padişahın yalnız okçuları götürdüğü binişlerden bu yolla geri kalmaz. Ama acemiler ok atarken herkesin yol kenarında nasıl barınacak, saklanacak yer aradığını da anlatır. Çünkü kendisi de bu acemilerden biridir. Öyle de kalmıştır.

İlyas Ağa’nın yazdıklarına göre cirit de sarayın önem verdiği oyunlar arasındadır. Yalnız bu oyun binişlerden çok şehrin belli alanlarında yapıldı. İlyas Ağa, cirit oynayanların iki bölük olduğunu anlatıyor. Bu bölüklerin birine “lahanalar” ötekine “bamyalar” denirmiş. Bazen bu bölüklerden biri yalnız akağalar, öteki siyahi haremağalarından oluşturulurdu. Ciritçiler aralarında öyle kıyasıya dövüşürlerdi ki izleyenler dehşet içinde kalırdı. İlyas Ağa, insanın aklını başından alan bu oyunlarda kimseye bir şey olmadığını da söylüyor.

Bir başka önemli spor türü de “Tomak Oyunu”dur. Tomak, bir ipin ucuna takılmış meşin bir topla oynanır. Taraflar tomaklarla birbirine saldırır. Oyunun kuralı gereği meşin top sırtı vurulacaktır. Bu

oyunda da ciritte yapıldığı gibi aldatmacalara başvurulur. Oyuncular aralarında anlaşarak birbirlerine fena halde girişiyorlarmış izlenimini verirler. Sebebi daha çok bahşiş almak içindir. İlyas Ağa, bu oyunun gene de belli bir marifet ve yetenek gerektirdiğini söyler. Beceriksiz ağaların tomak oynarken birbirlerini nasıl hırpaladıklarını anlatır.

“Top Oyunu” da başka bir oyundur. Bu oyunda da ağalar iki bölük olup karşılıklı olarak birbirlerine top atarlar. Topu yakalayamayan taraf, karşı tarafın şarkılı manili alaylarına katlanır.

“Mızrak Oyunu” atlıların oynadığı bir oyundur. Yere bir daire çizilir. Atlılar, bunun yöresinde atlarını dolaştırarak birbirlerini dairenin dışına çıkarmaya çalışırlar. İlyas Ağa bir kez padişahın da (II. Mahmud) bu oyuna katılarak ünlü bir atlı ile mızrak oyununu oynadığını anlatır.

“Lobut Atma” da atlıların oynadığı bir oyundur. Atlılar, atlarını hızla sürüp bir noktada durur. Ellerindeki lobutları yere vurup havaya savurarak iki ağaç arasına gerili bir ipin üstünden aşırıma çalışırlar.

Mahmud, Yeniçeriliği kaldırıp yenilikler yapmaya girişince bütün bu oyunlar da bırakılır. Bazı ağalar cirit oynanmasının yasaklanmasına tepki gösterirler. Bu konuda padişahla saray ileri gelenlerinin düşüncesi: “Cirit-i gayr-ı müfid”i (yararsız ciriti) bir daha oynatmamaktır. (Cahit Kayra, Hafız Hızır İlyas Ağa’nın Tarih-i Enderun-Letaif-i Enderun [1812-1830] adlı güncesi)

TULUMBACILAR VE TULUMBACILIK

Eskiden yangın söndürme işini gören tulumbacılar, bunu bir spor gösterisi biçimine sokmuşlardır.

İlk tulumbacılık teşkilatı, İstanbul’un fethinden 270 yıl sonra Yeniçeri Ocağı’na bağlı olarak “Yangın Tulumbacıları Ocağı” adıyla Lâle Devri’nde kurulmuştur. II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı’nı kaldırınca “Yeniçeri Yangın Tulumbacıları Ocağı” da kapanmıştır.

Bundan sonra İstanbullular, her semte, her mahalleye bir yangın tulumbası getirtmiş, bundan da İstanbul'un dillere destan mahalle ya da semt tulumbacılığı doğmuştur.

Tulumba ve tulumbacıların oluşturduğu topluluğa “sandık” adı verilirdi. 1885'ten sonra her sandık için bir yangın yolu, işbaşı üniforması, bugünkü futbol takımlarının giydiğine benzer formalar kabul edildi.

Yangın tulumbaları dört kişinin omzunda taşınırdı. Sandığı taşıyan bu dört kişiye takım denirdi. Her sandığın birkaç takımlık elemanı vardı. Dört takımlık bir sandık, kalabalık, büyük bir sandık sayılırdı. Böyle bir tulumbada Birinci Reis, İkinci Reis, Borucu, Fenerci, Hortumcu ve Kökenci ile tam 22 kişi bulunurdu. Tulumbaların takımları isimlendirilmişti. İstanbul'un bütün sandıkları bu isimleri kullanırdı. 1. takıma Beygirci, 2. takıma Muşlu, 3. takıma Karakağan, 4. takıma Zeybek denirdi. Tulumba sandıkları, yangına, yolda takım değiştire değiştire gider gelirdi.

Birinci Reis, hiçbir zaman değişmezdi. Yangına at üstünde, üniforması ile giyinik olarak, elinde kırbacı takımların sağ tarafında giderdi. İkinci Reis, ötekiler gibi soyunuk, yalınayak ve yaya olarak takımların sol tarafında koşardı.

Yangın, köşklüler tarafından duyurulduktan sonra tulumbacıların toplanarak fanila ve dizliklerini giyip hazır olmaları en çok on dakika sürerdi.

Ardından tulumba omuzlarda bir koşturmadır başlardı. Yangına giderken, özellikle de yangın dönüşü, öndeki bir sandığı geçmek büyük bir marifet, bir zafer sayılırdı. Tulumbacılıkta buna “sandık kovmak, sandık tutmak” denirdi. Geçilmekse, tulumbacı ağzıyla “kovulup tutulmak”, çok acı bir yenilgiydi.

Gece olsun, gündüz olsun yangına giden tulumbacıların geçişi, İstanbullular için bir spor gösterisiydi. Ana yollarda seyircilerin en kalabalık olan yerlerine tulumbacılar “Geçit Yeri” derlerdi. Sandık, burada, 1. takımın omzunda geçerdi. Yangına giden sandığın hangi semtin tulumbası olduğunu bildiren naralar da buralarda atılırdı:

Heyyyy hey
Denizde aslan
Karada kaplan
Düşmanına kış attıran
Horhorlular... Heyt!

Heyyyy hey
Yaman gelir
Yaman gider
Edirnekapılılar... Heyt!

Ya da Vasıf Hoca'nın aktardığına göre:

“Er meydanı Çeşmemeydanı!”

“Aşk elinde dâd, işte Bağdad Daireli!”

“Düşmana kan kusturan Bahtiyar Karakollu!”

diye bağırlırdı.

Yangına selamete gidilip gelindi mi, tulumbacılar, darbukalar çalıp maniler söyleyerek şenlik yaparlardı. Hele yolda bir sandık geçilmiş ise içki sofraları kurulur, semtin hamamına gidilir, şenlik orada sabaha kadar sürerdi. Hamamcı para almadığı gibi, içkiler de ondan olurdu. (Reşat Ekrem Koçu; *İstanbul Tulumbacıları*)

YANGIN HABERCİLERİ

Eskiden beri yangınları İstanbullulara duyurup ilgililere haber verenlere köşklü denirdi. Bunlar Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş günlerinden beri vardı. 1908'e kadar Beyazıt kulesinde 20, Galata kulesinde 18, İcadiye'de 3, Üsküdar Karakolu'nda 6, Eyüp'te 5 köşklü bulunurdu.

Kumandanları çavuş, diğerleri erdi. Başlarında fes, üstlerinde kırmızı ceket ve şalvar (pantolon) olurdu. Ayaklarına hafif yemeni

giyerlerdi. Köşklüler tiz ve uzun bir seslenişle yangın yerini bekçilere bildirirler, bekçiler de mahalle halkına duyururdu.

Köşklü; “Yangın var!” diye bağırarak koşarken yangının yeri “Uğuro!a!” sözüyle durdurularak sorulabilirdi. Doğrudan “Yangın nerede?” diye sorulursa küfürle karşılık verirdi.

AT YARIŞLARI

Reşat Ekrem Koçu, “*İstanbul Ansiklopedisi*”nde spor etkinliği olarak at yarışlarına da değinmiştir.

Türk tarihinde XIX. yüzyıla kadar at yarışının düzenlendiği pek görülmez.

İstanbul’da soylu atların binicileriyle boy göstermeleri, cirit oyunu alanlarıyla bayram günlerinde Atmeydanı’nda, Beyazıt, Vefa ve Top-hane meydanlarındaki gezintilerinde olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul civarındaki köy düğünlerinde at koşturulup yarıştırılırdı. Yarış güzergâhları da belirlenmişti: Düğün Bulgurlu’da ise yarış, Bulgurlu’dan Tophanelioğlu’ndaki Millet Bahçesinin köşesine kadar; Dudullu’da ise Dudullu Camii hizasından Ümraniye’ye; Merdivenköyü’nde ise Mezarlık’tan Yeldeğirmeni’ne; Yakacak’ta ise tepeden Kartal’a inen caddenin ortasına kadar sürerdi.

İstanbul’da ilk at yarışları, Abdülhamid tahttan indirilip Meşrutiyet düzeni yerleştikten sonra Balkan Savaşı öncesinde yapıldı. I. Dünya Savaşı yıllarında yaygınlaştı. Meşrutiyetten önce ne Veliefendi’de, ne de başka yerlerde koşu pisti vardı.

Başlangıçta kumarın kanunen yasak oluşu, dinsel bakımdan haram sayılışı yüzünden yarışlara müsterek bahis konmamıştı. Bu yüzden de pek ilgi görmüyordu. At yarışlarına ilgiyi artırmak için Mütareke yıllarında, at yarışlarının yanına semt tulumbacılarının yarışması da eklendi. Bu da para etmedi.

At yarışları, gereken ilgiyi, yıllar sonra müsterek bahis konulunca bulacaktır.

HALK EDEBİYATI

İstanbul halk edebiyatı, İstanbul halkının kökenlerinin, kültür farklılığının etkileri yanında Tekke, Yeniçeri Ocağı, Saray, Eğitim kurumları, Esnaf kuruluşları gibi büyük kurumların izlerini taşır. İstanbul'un başkent oluşu, İstanbul dışındaki divan şairleri kadar, halk şairlerini de çekmiş, Anadolu'nun pek çok halk ozanı İstanbul kahvelerinde çalıp söylemiştir. İstanbul'da yaşayıp Türkçe söyleyen halk şairleri arasında Ermeni şairleri de vardır. Onlar da kuşkusuz halk edebiyatına kendi kültürlerinden izler getirmişlerdir.

İstanbul'daki halk edebiyatı ürünleri, özellikle yazmalar, cönkler döneminde, ağızdan ağıza geçerken adlar unutulmuş, anonimleşmiştir. Halk edebiyatımıza genel bakışta, İstanbullu halk sanatçısının üretiminden daha çok, halk edebiyatımızdaki İstanbul etkisinin görülüşü bundandır.

HALK ŞİİRİ

İstanbul, üstten bir bakışla halk ve âşık edebiyatının dışında görünür. Halk şiirinin büyük ustaları kuşkusuz, Anadolu'dan çıkmıştır. Ancak, İstanbul'a yerleştirilen halkın belleğindeki halk şiiri örnekleri, âşık kahvelerine gelen âşıklarla sürekli tazelenmiştir. Yeniçeri şairleri ve tekke şairleri denen halk şairleri grubunun büyük bir bölümünün de İstanbul'da yaşadığı kuşkusuzdur. Ne var ki, her iki grubun da ne kayıtları yeterlidir, ne de meslekleri yüzünden, bütünüyle İstanbullu

olabilirler. Savaşlar, kurulacak yeni tekkeler, onları bazen İstanbul'a getirir, bazen İstanbul dışına yollar.

Halk şiirinin İstanbul'daki etkisi ve yaygınlığı İstanbul sarayındaki kadınlardan ikisinin yazdıkları ağıtlara divan edebiyatı kalıpları yerine halk şiiri kalıplarını seçmeleriyle kanıtlanabilir.

Birinci örneğimiz, Sultan IV. Mehmed'in kadınlarından Afife Kadın'a ait. 17. yüzyılda yazılan bu şiir, IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilmesinin acısını, Sultan IV. Mehmed'in ağzından dile getirir:

Sultan kardeşlerim hatrım sorulsun
Sultan Süleyman'a taht mübarek olsun
Er olsun, arasın hasmını bulsun
Bana hayf (yazık) değil mi, der Sultan Mehmed.

Barıştırdım tavşan ile tazıyı
Görsem gerek başta olan yazıyı
Cenge saldım nice yüz bin gaziyi
Bana hayf değil mi, der Sultan Mehmed.

Afife Sultan bunu böyle söyledi
İnip aşkın deryasını boyladı
Tacını tahtını viran eyledi
Bana hayf değil mi, der Sultan Mehmed.

İkinci örneğimiz, 19. yüzyılda Abdülaziz'in kız kardeşi Adile Sultan'dandır. Dili daha ağdalı olan Adile Sultan, şiirin son bölümünde, biraz daha rahat bir söyleyişi başarır:

Nasıl hemşiresi bu Adile, yanmaz o hakana
Ki kıydı bunca zalimler karındaşı cihan-bân'a (hükümdara)

Belki doğuştan soylu oluşu onu Osmanlıca sözcükler kullanmaya zorlamaktadır. Ama uzun ağıtın bağlama görevi gören beyitleri içtendir:

Cihan matem tutup kan ağlasın Abdülaziz Han'a
Meded Allah, mübarek cismi boyandı kızıl kana.

Bu çığlık Abdülaziz'e yakılan halk ağıtını da hatırlatır:

Beni tahttan indirdiler
Dört çifteye bindirdiler
Tersaneye gönderdiler

Uyan Sultan Aziz uyan
Bak ne hale girdi cihan.

Kolumda makas yarası
Nedir bu derdin çaresi
Yusufum ciğer paresi

Uyan Sultan Aziz uyan
Kan ağlıyor bütün cihan.

MEYDAN ŞAİRLERİ

Halk şiirinin, İstanbul'a özgü bir söyleniş biçimi Semaî kahvelerinde görünür. Semaî, divan, koşma, yıldız, destan, kalender, mâni türlerinde söylenen bu şiirler, şairleri tarafından, müzik eşliğinde söylenir. Ancak şiirlere eşlik eden saz bağlama değil, klarnet, dümbelek, darbuka, zilli maşadır. Semaî kahvelerinde şiir söyleyen şairler meydan şairi diye anılırlar.

Semaî: Koşma uyak düzenini andıran semaî, sekizli (4+4) kalıpla yazılır. Duraksız olabilir. Dörtlük sayısı 3 ile 5 arasında değişir. Semaîlerde güzellik, sevgi konuları yanı sıra rakibin hicvi de işlenir.

Aruz ölçüsüyle yazılan semaîlerde "mefâîlün/ mefâîlün/ mefâîlün/ mefâîlün" kalıbı kullanılır. Aruz ölçüsüyle gazel, murabba, muşammât ve ayaklı semaî biçimleriyle yazılan semainin okunuşu, her şairin kendi zevkine göre oluşuyla, klasik Türk müziğinin gazellerini

andırır. Şair semainin konusunu “manzum bir başlangıçla” dinleyicilere bildirir:

“Yıkıldı meşrebi dünya çekildi bir kenar oldu
Muhabbet kandili söndü gönül bir türbedar oldu”
(konu gerçeklerle ilgili);

“Efendim hoş, nasibim boş, tecelli taksirat meyhos
İçip aşkın şarabını bu şeb ben olmuşum sarhoş”
(konu şakalaşma).

Şair, eğer birini alaya alacaksa (hicvedecekse) giriş bölümü bunu çok açık belli eder:

“Efendim nâr-ı nasib artar tecelli taksirat mantar
Senin o bildiğin kantar Bursa’da kestane tartar.”

Divan: Divanlar, on beş hecelik kalıpla ya da “fâ’ilâtün/ fâ’ilâtün/ fâ’ilâtün/ fâ’ilün” kalıbıyla yazılır. Gazel, murabba, müseddes, muhammes ve ayaklı divan biçimleri kullanılır. Hece ölçüsü kullanıldığında dört beyitten kısa divan söylenmez. Gazel biçiminde söylenir. Her kıt’a arasında, kıt’aların okunduğu makamdan “parlak ara nağmeler çalınır”. Konu genellikle gerçeklikle ilgili konulan kapsar. Övgü, tariz (taş atma, sataşma), hiciv konularında divanlar da vardır. Ziya Bey’in bir divanından bir dörtlük:

Ettiler davet temaşa etmeye puthaneyi
Putperest mi sandılar bilmem dil-i divâneyi
Ben o vahdetbine kurbânım ki tefrik eylemez
Secde-i ehl-i verâdan lağziş-i mestâneyi’

(Puthaneyi görmeye davet ettiler
Deli gönlü bilmem ki putperest mi sandılar
Ben Tanrının birliğini görene kurbanım ki ayırmaz
Secde edenlerle sarhoşların ayak sürçüşlerini)

Koşma: 11 hecelik kalıbın 6+5 ya da 4+4+3 duraklarıyla söylenir. Bu durakların karışık kullanılmasına da rastlanır. Genellikle lirik konuları işleyen koşmalar, ezgiyle okunuşlarına göre değişik adlar alır: Kerem, Kesik Kerem.

Koşmalar, “usulsüz olarak, bir kişi tarafından gazel gibi doğaçlama olarak söylenir”. Her kıt’anın sonuna, “Aman, Canım, A leylin” gibi terennümler eklenebilir. Aralarda düyek ya da sofyan gibi usullerde bestelenmiş ve koşmanın okunduğu makama uygun parlak ara nağmeler çalınır. Koşmanın usulsüz olarak “âşık tavrıyla söylenişi” Kerem adını alır. Sazlar kıt’a aralarında taksim biçiminde doğaçlama yaparlar. Kesik Kerem, koşma dizelerinin “bir iki usul devam eden ara nağmelerle kesilmesiyle” söylenir. İkinci ve dördüncü dize, şarkılarda olduğu gibi nakarat biçiminde, aynı beste ile söylenir. Kesik Keremler sofyan usulü ile bestelenir.

Yıldız: Temel olarak koşmaya benzeyen bir şiir biçimidir. Düz yıldız ve zincirleme yıldız diye ikiye ayrılır. Düz yıldız, koşmadan okunuş biçimiyle ayrılır. Tiz perdelerden, parlak makamlardan gazel tarzında okunur. Kıt’alar arasında düyek ve sofyan gibi usullerde bestelenmiş ara nağmeler çalınır.

Örnek:

Gülerler yüzüne ederler rağbet
Dost düşman seçecek irfan olmalı
Ararsan kendine râh-ı selâmet (kurtuluş yolu)
İnsanla görüşüp insan olmalı”

(Derûnî)

Zincirleme Yıldız: 6+5 ölçüyle (11 hece) yazılır. 6 hecenin (durağın) sonu, dize sonu ve alt dizinin durağıyla kafiyevidir. Dizenin durağa kadar olan bölümünün alt dize duraklarıyla anlam birliği taşıması, beş hecelik dize parçalarıyla küçük anlam farkları olması zorunludur. Zincirleme yıldızı, iç içe iki şiir diye tanımlayabiliriz. Bu, şiiri değişik biçimlerde okuma olanağı verir:

Sahavetin vardır - ruhsarın aldır
Ak gerdanın kardır - leblerin baldır
Hep sevdiğin yardır - ağyarı kandır
Bu seninçin şandır - senden kaçarım
(Derunî)

Kalender: Yedi hecelik (3+4/ 4+3/ 5+2/ 2+5) kalıpla yazılan halk şiiridir. Uyak düzeni: a/ a/ a/ a - a/ a/ b/ a - b/ b/ a/ b - a/ a/ c/ a/...

Dört dizesi bir kıt'a sayılarak, kıt'anın sondan bir önceki dizesi, ikinci kıt'anın ilk dizesini oluşturur:

Derd ü gam aşk u sevda
Eyledi beni rüsvâ
Şu güzelin yoluna
Edeyim canım feda

Şu güzelin, yoluna
Gönlüm anda buluna
Taramış kâkülleri
Atmış sağ u soluna

Taramış kâkülleri
Gerdanın fülfülleri
Sanırsın yanağında
Açmış cennet gülleri
(Kandî)

15 kıt'aya kadar uzayabilen kalenderler, genellikle saba makamında ve birkaç şairin bir arada okuduğu bir şiirdir. Sesi uygun bir şairin bir "gazel"i tek başına okumasıyla sonlandırılır.

Destan: Halk şiirinin en uzun biçimi olan destanlar, dört dize-lik kıt'alarla (bentler) ve çoğunlukla on bir hecelik kalıplarla yazılır. Savaş, deprem, salgın hastalık, yangın, eşkiya, tulumbacı gibi ünlü

kişilerin serüveni; toplumsal taşlamalar; atasözleri, öğütler destanların konularıdır. Mizah konulu destanlar da vardır. Kimi destanların dördlük sayısı yüzü geçer. Destanlar konularına uygun bir ezgiyle söylenir. Ahmet Rasim, destanları “Şarkı biçiminde söyleme bunların ruhudur. Bunlar rast makamından okunur ve giriş olarak: Tay raram tay ram, tay raram tay ram, Tay ra ra ray ram, ray ra ra ra ray ram” özel deyişine uygun düşen şarkı şekline ya da söyleyişine dökülür. Sonra yine mahur üzerinden özel bir deyişle metin okunur, her kıt’a bitiminde giriş tekrar edilir” diye tanımlar (*Muharrir Bu Ya*, Destanlar-1).

Evlilikle ilgili bir öğüt destanından bir kıt’a örnekleyelim:

Genç iken evlenme aldanırsın sen
İhtiyar adama gönül vermez zen (kadın)
Yirmibeşle otuz mabeynindeyken (arasındayken)
Hiç kimse bulamaz sana bahane
(Hengâmi)

Mâni: Halk şiirinin en küçük nazım biçimi olan mâniler 7 hecelik, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 dizeden oluşur. İlk iki dizesi uyak doldurma, asıl söyleyişe bir hazırlık olmak üzere düzenlenen 4 dizelik maniler çoğunluktadır. İstanbul mânileri, özellikle semai kahvelerinde meydan şairlerinin söylediği mâniler, kesik mâni / cinaslı mani denilen, cinaslı uyaklarla oluşturulan mânilerdir. Bu manilerde birinci dize, uyağı oluşturan sözcüktür. Hece sayısı 7’den az olan bu dize, ezgiyle okunurken “Adam aman” sözüyle tamamlanır. Cinaslı mânilerde anlam birimi beyittir:

Adam aman böyle bağlar
Yâr başın böyle bağlar
Gül açmaz, bülbül ötmez
Yıkılsın böyle bağlar.

Mânilerin dudak değmeyen harflerle düzenlenişine “leb değmez” denir. Böyle mâniler “adam aman” yerine “leyleli laleleyli” benzeri dudak değmeyen bir başlangıçtan sonra söylenir:

laleleleyli... laleler
Eser seher sahrada sarsar sallar laleler
Ahder dede dergâhta elde elek lâl eler

Mâniler, şairlerin yarışması demek olan atışmalarda karşılıklı söylenir. Bu tip yarışmalarda uyağı bir üçüncü şair seçer.

Tek başına mâni okuyan meydan şairi, saz grubuna mâniden sonra okuyacağı şiir biçimini (uygun müzik için) yine bir mani ile bildirir:

Adam aman divana
Göçtü kervan buradan zannımca indi Van’a
Şu mânimin peşinden bağlayıver ‘divan’a

ya da

Adam aman koşmaya
Pek küçükten başladım yangınlara koşmaya
Bu mânimin arkasından bağlayıver ‘koşma’ya.

Osman Cemal Kaygılı, meydan şairlerinin arasında pek çok tulumbacı olduğunu, usta meydan şairlerinden Çiroz Ali, Üsküdarlı Vasıf (Vasıf Hoca), Dolmacı Mihran, Acem İsmail’in tulumbacı olduğunu; Zil İzzet, Unkapanlı Halid Hoca, Arnavudun Memed, Zeytinburunlu Konik Mustafa, Otakçılarlı Cevat ve Çarkçı Balatlı Ethem’in tulumbacılıkla ilgilerinin bulunmadığını yazar (Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri; *Türk Folklor Araştırmaları*, Mayıs 1953).

Otakçılarlı Cevat ile Hattathaneli Arap Hikmet hem çalıp (klarnet) hem söylemekle ünlüymüşler. Meydan şiirlerini ezgiyle söylemek ayrı bir ustalık istediğinden mâni, semai, koşma, yıldız, divan türle-

rinin hepsini aynı ustalıklı söyleyen şair sayısı çok azmış: Çiroz Ali, Dolmacı Mihran, Çarkçı Ethem, Arnavudun Memed, Tersaneli Osman Nuri, Otakçılar Cevat. Her türü söyleyemeyenler çalgı çalar, ne çalıp ne de söyleyebilenler ise ezgili şiir fasılları arasında ayak havası, çiftetelli, bıçak oyunu benzeri oyunları oynarlarmış.

ANONİM HALK ŞİİRİ

Yazanı belli olmayan (anonim) halk şiiri eski İstanbul yaşayışının bir parçası olarak yaşamış, çok azı günümüze kalmıştır. Kimi halk şiiri biçimlerinin varlığı, ancak araştırmacılar, anılar, yarı belgesel edebiyat eserlerinin tanıklığı ile saptanabilir. Ahmet Rasim, “*Hamamcı Ülfet*”te kadınlar arasındaki çalgılı bir eğlenceyi anlatırken, iki dize-lik sataşmak, sitemli mâni örnekleri verir:

“— Kakule

— Şimdi geçtin makbule”,

“— Menekşe

— Pişman ol ettiğin işe”.

Karşılıklı iki kişinin söylediği bu sataşmak, taş atmalı dizeleri, yazar “işaret” diye anar. Aynı kitapta yazar, cinaslı mânilerin karşılıklı söylenişine değişik bir örnek de verir. İki natır dizeleri hatta uyağı bölüşerek mâniyi oluştururlar: Uyaktaki “vesile” sözcüğü “ve” / “sile” biçimini alır. Mâni sonunda, semai kahvelerindeki gibi saz başlar. Yazarın “karşılaşma” dediği bu mâni söyleyişi, çengilerle birlikte oynanış sırasındadır. Natırın birisinin “adam aman” sözleriyle mâni söyleyeceğini belirtmesi üzerine oyunu izleyenlerden biri mâninin “sevgilisinin niyetine” olduğunu belirtir. Sonra bu sözü “tüm sevgililer için, biraz önce oynayan kadın için” anlamına gelen bir sözle tamamlar:

“Benimkine, seninkine, ille deminkine”.

Hamamcı Ülfet’te yer alan bu cinaslı mâninin uyağı da geç verilmekte, mânîye başlayanın “adam aman”ları uzayınca karşı taraf itiraz etmektedir:

“Bu ne kadar adam aman”.

Bu karşılaşmayı örnekleyelim:

- Adam aman...
- (— Benimkine... seninkine... ille deminkine)
- Adam aman...
- Bu ne kadar ‘Adam aman...’
- Adam aman sile yar...
- Bu perişan halime sen oldun ve
- Sile yar
- Şu akan gözyaşımı acep kimler... sile yar.

Mânilerin, alışılmışın dışında bir başka kullanılışı da bekçi mânisi denilen, davul eşliğinde söylenen mânilerdir. Ramazan geceleri sahura kaldırma, bayram günleri kutlama amacıyla söylenen bu mâniler, bazen tek bir konu çevresinde birleşerek “Bekçi Baba Destanı” diye anılan biçimi oluşturur. Bekçi Baba destanlarında işlenen konular sıra özlendi, bahşişin harcanacağı yerler, sokak köpekleri, çarşılar gibi günlük yaşam parçalarıdır. Alaycı bir dille söylenen bu destanlarda, hicivler de görülür:

“Kendisi yer eller bakar
Sende bir gül görse kokar
Simidin yarısın yiyip
Yarısın koynuna sokar”

(Mirasyedi Destanı, Saptayan: Naci Kum, *Türk Folklor Araştırmaları*).

Türküler: İstanbul anonim halk edebiyatının en renkli biçimi türkülerdir. Sadi Yaver Ataman, “*İstanbul Halk Türküleri*” başlıklı bir incelemesinde, İstanbul’da söylenen türkülerini şöyle sınıflandırır: “İstanbul’un kendine has (özgü) türküler (İstanbul türküler); İstanbul’a gelerek yerleşmiş türküler (İstanbul’da söylenen türküler); İstanbul’un meşhur semt ve yerlerinin (adlarının) geçtiği türküler; İstanbul’a gelenin arkasından söylenen ve karşılık olarak İstanbul’a gidenlerin söyledikleri türküler (Gurbet ve sıla türküler); İstanbul hasreti ve tahassüsü (özlem ve acısıyla) ile yakılmış türküler; muayyen bir zümre (belirli bir topluluk) ve iş hayatına ait türküler (Külhanbey, tulumbacı, kabadayı, esnaf türküler, lonca türküler)”.

Ataman, İstanbul’un dışından gelen türkülerin yanı sıra; İstanbul’dan Anadolu’ya giderek, yerel özellikler kazanan İstanbul türkülerini de ekliyor. Sadi Yaver Ataman, İstanbul’a yerleşmiş (dışarıdan gelmiş) türkülerdeki değişimi, “Oğlan adın Abdurrahman” türküsünün Bartın ve İstanbul’da söylenen farklı dizeleriyle gösteriyor: “Altına kaba döşek üstüne yorgan” (Bartın), “Altına karyola üstüne yorgan” (İstanbul).

Yazar, İstanbul türküsü sayılan “Kâtibim” türküsünün Safranbolu’da “Kâtibime sırmalı çevre ne güzel yakışır” dizeleriyle söylendiğini de saptamış.

Ataman’ın İstanbul türkülerini için saptadığı bir özellik de, özellikle belli bir topluluk ve iş yaşamıyla ilgili türkülerin çoğunun “mizahî” nitelikler taşıdığı. Bu türküler, Karagöz, Ortaoyunu gibi seyirlik oyunlarda, çıkacak tip tarafından söylenir. Kimileri “kanto” adını taşır:

Balat kapısından yirdim içeri
Mariçalar oturmuş iki keçeli
Ande ande ande Balado no kerez şamata
Ande ande Balado no kerez alışveriş
Yoktur bizde eğleniş
Tamam üç kuruş verdik Balat’a gidiş geliş”
(Yahudi Kantosu, Veli Kanık’tan alınmış).

İstanbul türküleri, ağızdan ağıza geçerken de değişmekte, yeni söylenişler kazanmaktadır; Ataman, “Boyun bosun yoktur herif şamamasın şamama” dizesiyle başlayan türkünün üç ayrı varyantını saptamıştır. Türkü dizelerinde, kimi zaman gidilemeyen seyir yerleri (şürre alayı/ Kâhtane) değişmektedir, kimi zaman hamama gitmeyen kişi (Ayda bir kerecik olsun herif yollamazsın hamama/ Yıldı bir kerecik olsun herif uğramazsın hamama).

İstanbul türkülerinin kimileri belli bir olayı anlatır, tanıklık ederler. Leyla Saz, bu tür türkülerden, bugün unutulmuş olan üçünü saptar. Biri yanan Mahmudiye gemisi ile ilgilidir:

Mahmudiye üç direkli
Filikası on kürekli
Tayfası aslan yürekli
Mahmudiye yandı gitti
Bizleri hep mahzun etti.

Bir diğeri “adalarda” donan bir delikanlıya yakılmış ağittir:

Karlar yağar buram buram
Yolcu yok ki yolun soram
Ben bu yerde nice duram
Ah ada, adalarda kalan oğlum
Çam, çam dibinde donan yavrum.

Bu örnekler, destanların kısalarak halk diline düşmüş örnekleri olabilir. Saz’ın saptadığı bir başka tanık türkü, Kırım Savaşında İstanbul’a gelen ve halkın “didon” dediği Fransız askerlerinden birine âşık olan bir İstanbul hanımıyla ilgilidir:

Didonun elinde burgu
Hanım didona vuruldu
Üç gün olmadan duyuldu
A benim altın direğim
Buna çok yandı yüreğim

Didonun elinde tahta
Lanet olsun böyle bahta
Didon gidecek bu hafta
A benim altın direğim
Buna çok yandı yüreğim.

Kimi türküler, nakaratları yüzünden “ninni”lerle karışır,

Akşam oldu yakamadım gazımı
Kadir Mevlâm böyle yazmış yazımı
Alamadım kucağıma kuzumu
Yazan ellerine kurban olayım
Sen uyu ben sana hayran olayım
(...)
Anasının adı yavrum Münevver
Ben ölürsem yavrum seni döverler
Hem döverler, kara yere gömerler

Kimi türküler de ninni nakaratlıdır:

Dağda tavşan kovarım
Düştüm dizim ovarım
Yardan haber umarım
Ninni derim gülüme, gülümün bülbülüne
Hasbahçe bülbülüne ninni.

Ninnileri bestelenmemiş, ancak kendine özgü bir makamla okunan, içeriği çocuğa yönelik türküler diye tanımlayabiliriz. Hemen herkesin bildiği, İstanbul’da söylenen ninnilerden;

Uyusun da büyüsün ninni
Tıpış tıpış yürüsün ninni
Dandini dandini danalı bebek
Elleri kolları kınalı bebek
Beş on tane tayı bebek

ve

Karga seni tutarım aman
Kanadını bir bir yolarım aman
Yelpazeler yaparım aman

hicaz makamında nim sofyan usulle söylenir.

İstanbul ninnilerinde kimi zaman söyleyenin gizli şair yanı ışıldar:

Ninni desem nehar (gündüz) olur
Gül açılır bahar olur

Kimi zaman da çocuğu avuturken eşine akşam yemeğini bildiren
yorgun bir kadın sesi duyulur:

Ninni ninni ninnice
Bol sovanlı börülce
Hazm-ı taam (sindirim için) salata
Yesin oğlum doyunca.

Kadınımızın değişmez yazgısıdır bu.

BİLMECELER VE TEKERLEMELER

Bilmeceler ve tekerlemeler, çoğunlukla oyun sayılan halk edebiyatı ürünleridir. Halk şiirinde karşılıklı atışmalarda karşısındaki âşığın dinsel bilgisini yoklamak için sorulan manzum bilmeceler, yine manzum bir biçimde yanıtlanmak zorundadır. Âşık kahvelerinde, bilenin ödüllendirileceği ilan edilen muammalar da manzum bilmecelerdir. Divan edebiyatında da muammalar vardır. Halkın söylediği bilmecelerin çoğu bu bilmece şiirlerin birer kıt'asıdır.

Tekerlemeler, bir anlatıma (masal) ya da eyleme (oyun) başlangıçlık eden, uyumlu, uyaklı söz dizileridir. Bu söz dizilerinin dua ya da

tılsım olarak kullanılanlarına, karşısındakinin dilini dolaştırmak için aynı sesi tekrarlayanlarına rastlanır (yanıltmaca).

Hem bilmeceler, hem de tekerlemeler, sürekli etki altında olan, bir yöreye bağlanamayacak halk edebiyatı ürünleridir. Bu iki türü de, İstanbul'da söylenen diye nitelenmek daha doğrudur.

Bilmece: İstanbul'da söylenen bilmeceler, kırsal alan bilmecelerinden, inek sağma, sütün bakraca akması gibi kırsal yaşamın ayrıntılarını taşıyan bilmecelerin yokluğuyla ayrılabilir. İstanbul'un semt adlarının anıldığı bilmecelerle, kimi İstanbul anıtlarının soru olduğu bilmeceleri İstanbul kökenli sayabiliriz:

“Bakkal dükkânı, Horhor çeşmesi, Aynacılar, Kemancılar, Ağayokuşu, Bitli Çayır”

(Ağız, burun, gözler, kaşlar, alın, saçlar)

“Benzer bir minareye
Deniz girmiş araya
Altı buz, üstü yıldız
Bir padişah bir o kız”
(Kız kulesi)

İstanbul'da söylenen kimi bilmeceler, basit eşyaların sorusu oldukları halde, bir cinsel birleşmeyi ima ederler: “Anahtar, kilit”, “çorap, ayak”, “sacayak, tencere”, “minder” gibi eşyalar için düzenlenen bu tür bilmeceler daha çok büyükler arasında söylenir.

Tekerleme: Tekerlemeler, masal tekerlemeleri, oyun tekerlemeleri, törensel tekerlemeler, sataşma tekerlemeleri olarak sınıflandırılabilir. Yanıltmacalar da tekerlemedir.

Oyun tekerlemeleri, bir oyun için, oyuncu ayırma tekerlemeleri (sayışmalar); kendisi oyun olan tekerlemeler; oyun sözlerinden oluşan tekerlemeler olarak ayrılabilir. Bu tekerlemelerde, bozulmuş yabancı sözcüklere rastlanır:

Eni meni dosi (Rumca),
Ön do turva (Fransızca),
Çengi çember miski anber (Farsça).

Sayışmalar, “aç kapıyı bezirgânbaşı”, “esir almaca”, “kadifeci güzeli”, “üşüdüm üşüdüm”, “alaylar” gibi oyunlarda, oyuncularını iki takıma ayırmak ya da saklambaç, “çaylak yavrumu kapamaz” gibi oyunlarda ebe seçmek için söylenir. Tekerlemeyi söyleyen parmağını ağzına götürüp “ooo” diye başlar. Bu hareket, saymaya kimden başlayacağına karar vermek ya da kimle başlayacağını belli etmemek içindir. Tekerlemenin sona erdiği çocuk ebe olarak ya da takımlardan birine ayrılır:

“Ooo... Eveleme develeme
Devekuşu kovalama
Çengi çember
Miski anber
Tazi tuzi
Mürekkebin kızı
Ne zaman geldin
Yazın geldim
Yazılalım çizilelim
Bir tahtaya dizilelim
Ancık boncuk lebbi a çocuk”.

Kendisi oyun olan tekerlemeler çoğunlukla karşılıklı söylenir:

— Komşu komşu huu!
— Huuu!
— Oğlun geldi mi?
— Geldi.
— Ne getirdi?
— İnci boncuk.
— Kime kime?

- Sana bana.
- Daha kime?
- Karakediye.
- Karakedi nerde?
- Ağaca çıktı.
- Ağaç nerde?
- Balta kesti.
- Balta nerde?
- Suyu düştü.
- Su nerde?
- İnek içti.
- İnek nerde?
- Dağa kaçtı.
- Dağ nerde?
- Yandı bitti kül oldu.

Oyun sözlerinin çoğu bir tekerlemeyi oluşturur:

“Yağ satarım
Bal satarım
Ustam öldü
Ben satarım
Yağ gibi bal gibi dayak atarım.”

Törensel tekerlemeler, yağmur yağarken, eve dağılıştı, yitik ararken söylenen tekerlemelerdir:

“Şeytan aldı götürdü
Satamadan getirdi”

“Evli evine
Köylü köyüne
Evi olmayan
Sıçan deliğine.”

Apartman yaşamının mahalle yaşamını ortadan bütünüyle kaldırmadığı dönemlere, yaklaşık 1970’li yıllara kadar, İstanbul’un arka sokaklarında kandil geceleri çocuklar, mumlarla tekerlemelerle sokakları dolaşır, bahşış toplarlardı:

“Yağ parası, mum parası
Akşam oldu kandil parası
Merdivenden iniyor, bize para veriyor
Ne olursa olsun
Hanım teyzem sağ olsun
Beş para olsun, on para olsun, yanı kırık olsun
O da bizim olsun...”

Sataşma tekerlemeleri, çocukların küs oldukları arkadaşlarını, adlarına uyaklar uydurarak, ya da mide bulandırıcı bir ikram yaparak kızdırdıkları tekerlemelerdir:

“Ayağımın altı pekmez
Yalaya yalaya bitmez”.

Bu tür bir tekerleme, oyuna dönüşmüştür:

“Falancaya bakınız
Top tüfek atınız
Ne çok ağlıyor
Yürek yakıyor
Derslerini bilmiyor
Gözyaşını silmiyor.”

Yanılımacalar, aynı sesi yineleyen sözcüklerden oluşan, söylenmesi zor tekerlemelerdir:

“Şu köşe yaz köşesi
Şu köşe kış köşesi
Ortada su şişesi
Üç tunç tas
Has hoşaf, has hoşaf, has hoşaf.”

Masal tekerlemeleri, dinleyicilerin dikkatini masala çekmek onları uyarmak için söylenen, içinde bazen kısa bir öykü özelliği bulunan uyaklı söz dizileridir:

“Masaldır bunun adı
Dinlemekle çıkar tadı
Masalı dinlemeyenin
Hakkından gelsin kanbur kadı...”

ATASÖZLERİ, DEYİMLER

Atasözleri ve deyimler de, kesin kökeni belli olmayan halk ürünleridir. Halk ve divan şairleri pek çok atasözü ve özdeyişi ölçülü uyaklı duruma getirmiş ya da halk ağzında yeni bir atasözü kimliği kazanan dizeler yazmıştır. İstanbullular böyle ölçülü, uyaklı özsözleri, atasözlerini söylemekten, yinelemekten hoşlanırlar:

“Düşenin dostu olmaz
Hele bir kez düş de gör”

“Nasip olmaz mukadderden ziyade”
(Alın yazısından daha çok şey ele geçmez);

“Ne doğarsan aşına
O çıkar kaşığına.”

İstanbulluların yinelemekten hoşlandığı hikmetli atasözlerinin şairleri bilindiğinde de genellikle birbirine karıştırılır. İstanbulluların hikmetli sözlerde adını sık sık anarak başka şairlerin şiirlerini o söylemiş saydıkları şairlerin başında Ziya Paşa gelir. Bu şaire mal edilen dizeler arasında Koca Ragıp Paşa’nınkiler de vardır.

İstanbul deymi olarak nitelenebilecek deyimler, İstanbul yaşamından kaynaklanan ve semt adlarını da taşıyan deyimlerdir. Bunların en yaygını, isyanlardan, can kurtarmak için kaçışlardan doğduğu belli olan “Atı alan Üsküdar’ı geçti” deyimidir. Benzer bir iki örnek verelim: “Serçeden başka kuş, Zeyrek’ten başka yokuş bilmez” (Gör-güsüz, cahil), “Ayasofya’da dilenir, Yeni Cami’de zekât verir” (Haline

bakmadan gösteriş yapar, müsrif), “Ok Meydanı’nda buhur yakmak gibi” (yetersiz), “Ali Paşa Vergisi” (geçici, Ali Paşa adında bir vezir, önce bağış yapar, ertesi gün geri almış), “Dokuz ayın çarşambası bir araya geldi” (‘İşler, zorluklar arttı’ anlamına gelen bu deyim esnafın çarşamba günleri denetlenmesinden doğmuştur.)

ARGO

Bir meslek grubunun ya da toplum kesiminin kendine özgü sözcükleri demek olan argo bakımından İstanbul dili çok zengindir. Bu zenginlikte, külhanbeyi, tulumacı gibi konuştuklarının başkaları tarafından anlaşılmasını istemeyen grupların İstanbul’da yaşaması, büyük okulların önce kurulması gibi faktörlerin de payı vardır.

Argo ile ilgili derleme çalışmalarının ilklerinin de İstanbul’da yapıldığı söylenebilir. R. E. Koçu, külhanbeyleri dilini derleyip açıklayan “lehçe-i külhani” adlı yazma broşürlerden örnekler verir. Basılı ilk argo ve halk deyimleri sözlüğü de Fikri Efendi’nin 1889’da Alem Matbaası’nda basılan 28 sayfalık “*Lugat-i Garibe*” adlı kitabıdır.

Külhanbey argosunda eşcinsel ilişkilerdeki sevgililer için tanımlamalarla, kolluk kuvvetlerine takılan adlar çoğunluktadır. Bu “külhani dilinin” kimi sözcükleri divan edebiyatı benzetmelerinin inceliğini taşımaktadır. Bu sözcükler arasında bir semte ad olarak kalmış olanları da vardır: Çürüklük. Bazı sözcükler de, anlam değiştirerek argoda kalmıştır: Deve, simit, düşeş...

Koçu’nun 100 sözcük olarak saptadığı Külhanbeyi/ külhani argosundan birkaç örnek verelim:

Acuze: Kış;

Ana: Külhan;

Bektaş: Yeniçeri Ağası;

Çiçek: Genç;

Bal almak: Öpmek;

Bülbül: Mahbub (erkek sevgili);

Cami: Kalabalık, toplantı;
Çilingir: Para;
Çürüklük: Mezarları taşsız, yoksulların üst üste gömüldüğü mezarlık;
Deve: Hamamcı Ağa;
Gül: Ateş;
Gülistan: Hamam;
Gümüş: Nikâhlı karı;
Mihrap: Delikanlı ayağı;
Gelin Odası: Hamamın halvet bölümü;
Nargile: Boşboğaz;
Nakış: Yüz çizgileri, kaş, göz.

İstanbul argosu sürekli değişmekte, yenileşmekte, yaşama koşullarına göre sözcük yitirmekte ya da kazanmaktadır. Osman Cemal Kaygılı'nın uzun süre tefrika olarak kalan *Argo Lügati* 2000'li yıllarda basıldığında, sözlükte yer alan "cıvımak, caf caf, beleş" gibi pek çok sözün günlük yaşama girdiği görüldü. Bazı sözcükler de unutulmuştu. Bunun en güzel örneği, R. E. Koçu'nun 1950'li yıllarda saptadığı bir argo sözcüktür: Amerika. Koçu, bu sözcüğü şöyle açıklıyor "İstanbul'un haneberduşları (evsiz barksızları) argosunda: Zengin."

DUALAR, BEDDUALAR

İstanbul'da dualar (alkışlar), edilen kişinin korktuğuna uğramasından, yokluktan, utanmaktan korunması; mutluluğa, sağlığa ulaşması; namuslu ve dine uygun yaşayıp ölmesi dileklerini taşır. "Allah gençlikte ölüm, yaşlılıkta zulüm vermesin", "Allah doğru yoldan ayırmasın", "Allah korktuğundan emin etsin (esirgesin)", "Su gibi aziz ol", "Tuttuğun altın olsun". Beddualar (kargışlar) ise zor ölümler, yoksulluklar, mutsuzluklar diler: "Yedi yorgan parçalamadan ölmesin", "Mal bulsun da fırsat bulmasın", "Allah mahşerde utandırсын", "Yaşı

toprakta sayılsın”, “Gidişi olsun da gelişi olmasın”, “Kör şeytanından bulsun.”

Dua ve bedduaların, ayrıntılı oluşu, halk mizahında “duaya benzer beddualar” türetilmesine yol açmıştır. Bunun en güzel örneği “Kara göz’ün Ağalığı” oyunundaki dilenci dualarıdır: “Başın dururken ayağına taş dokunmasın”, “Et yüzü görme, kemik yala.”

İstanbul dilindeki kimi dilekler ise, dinleyenin yorumuna bağlıdır: “Allah lâyığını (müstahakını) versin”, “İlâhi, geberme e mi?”

MASALLAR, HALK HİKÂYELERİ FIKRALAR, SÖYLENCER

MASALLAR

İstanbul’da söylenen ve İstanbul’la ilgili masalları ikiye ayırmak gerekir:

Birincisi Türk masallarının İstanbul’da söylenen ve doğrudan doğruya İstanbul’la ilgili olanlarıdır. Bu masalların çoğu yazıya geçmemiştir. Ağızdan ağza söylenegelmiş geleneksel öykülerdir. Bunların birçoğu, sonradan ünlü halk bilimcileri Pertev Naili Boratav, Tahir Alangu, Naki Tezel ve Macar Türkoloğu Ignacz Kunos tarafından derlenip yazıya geçirilmiştir. Yine sözlü gelenekten yazıya geçirilmiş olan on dört halk masalını bir araya getiren en eski yazılı belge *Billur Köşk* (Hikâye-i Billur Köşk ve Elmas Sefine) adlı kitaptır. Kitabın yazarı ve ilk yayın tarihi bilinmemektedir. Orientalist Georg Jacob, 1899’da tarihsiz bir baskısını gördüğünü söylemiştir.

İkincisi, Halk Hikâyeleri’dir. Halk ozanları (âşıklar) tarafından sazla ve meddahlarca sözlü olarak anlatılmıştır. Hem masallar, hem halk hikâyeleri, anlatıcının ustalığına, hayal gücüne bağlı olarak değişir. Anlatıcının yaşadığı, duyduğu, gördüğü olaylardan yaptığı katkılarla yeni zenginlik ve boyutlar kazanır. Halk ozanlarının çalıp söylediği hikâyeler, manzum öykülerdir. Folklorik malzeme olarak yazıya geçirilen bu öyküler, çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınarak günümüze değişik çeşitlemeler halinde ulaşmıştır.

Meddahların anlattığı hikâyeler, sözlü anlatıma dayalı hikâyelerdir. Bir kısmı senaryo biçiminde de olsa yazıya geçmiş, araştırmacılarımız tarafından günümüze kadar ulaştırılabilmektedir. Bunlardan on sekizinci yüzyıl meddah hikâyelerinden olan “*Ayine-i Yusuf ile Attar-zade Mehmed Hikâyesi*”ne İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki yazmalar arasında, on sekizinci yüzyılın en ünlü meddahları ile bunların anlattığı öykülerin senaryo biçiminde özetlerinin yer aldığı bir risalede rastlanmıştır.

Bu risaleler, basılı olmadıkları için sahaflarda ya da kütüphanelerde tesadüfen ele geçirilmiştir.

Araştırmacılarımızın gayretleriyle meddah hikâyelerinin genellikle özetleri bize ulaşabilmektedir.

Bunlardan Fatih dönemi İstanbul hikâyelerinden biri olan “Evhad Çelebi Hikâyesi” ise, eski tarihli bir mecmuada bulunmuştur. İkinci yazması ise Ankara’da Adnan Ötüken Kütüphanesi’nde (06 HK) numarası ile kayıtlıdır.

Prof. Dr. Şükrü Elçin *Halk Edebiyatı Araştırmaları* adlı kitabında “Evhad Çelebi Hikâyesi” dâhil, kütüphanelerde bulabildiği altı öyküyü bugünkü yazıya geçirip bize sunmuştur.

Meddah hikâyelerinin genel özelliklerinden biri, İstanbul’un günlük hayatını konu edinmesi ve gerçekçi bir anlatıma sahip oluşlarıdır.

Meddahlar, anlattıkları öykülerde masallardan çokça yararlanmışlardır. Sözlü gelenekten kaynaklanan masallar da, meddah hikâyelerinden geçme tip ve anlatım olanaklarıyla zenginleşmiştir. İstanbul Masalları ve Halk Hikâyeleri, bu alışveriş içinde gerçekçi oluşları ile, öne çıkarlar. Zaman zaman bu masallarla halk hikâyelerini birbirinden ayırmak bile güçleşir. Bu konuda Ignacz Kunos’un ilginç bir gözlemi vardır. Bu gözlemini *Türk Halk Edebiyatı* adlı kitabında şöyle anlatır: (Kunos, şair Nigar Hanım’ın evinde konuk olarak bulunmaktadır. Toplulukta o dönemin ünlü kişileri birçok şair, yazar ve sanatçı da bulunmaktadır. Recaizade Ekrem de bunların arasındadır. Kunos’un halk edebiyatına olan ilgisi dolayısıyla Nigar Hanım’ın an-

nesi masal anlatır. Sonradan konuklar da bu tandır başı eğlencesine katılırlar.)

“Bu sırada misafirler arasında bulunan bir musikişinas efendi:

— Bir oduncu masalı ben de bilirim, şimdi aklıma geldi... dedi.

— Haydi bakalım açın tandırınızı, gökten düşen üç elma, güzelce nakledecek olursanız belki size de düşer, dedik.

Adı geçen efendi, çok çekinmeksizin hikâyeye hazırlanmıştı. Başladı:

— Raviyan-ı ahbar ve nakılan-ı âsâr, şöyle rivayet eder... der demez, Nigar Hanım, birdenbire:

— Yanlış, yanlış, dedi.

— Niçin? diye sordum.

— Masalların öyle başlangıcı olmaz, değil mi anneciğim? dedi.

Annesi:

— Öyle ya, masalların hepsi bir varmış, bir yokmuş diye başlar.

Masalını söyleyen efendi de:

— Hakkınız var, yanıldım. Ben dediğimi meddahlardan işitmiştim.

Ve Âşık Kerem, Âşık Garip gibi kitaplarda okumuştum... dedi.”

Masal ya da hikâyenin, belirleyici olmak açısından, kendilerine özgü bir başlangıcı olması gerekir elbet. Ama gerçekleri anlatma konusunda, gündelik yaşamdan söz etme açısından aralarında pek ayrım olduğu söylenemez. Nitekim, aynı kitapta, Nigar Hanım’ın annesi masalına başlarken, bunu şu sözleriyle açıkça belirtecektir:

“— İşte masalın biri hatırıma seldi... geldi ama, kısacık... dedi. Bir de ne perisi var, ne de cinleri... Ancak bir odun yarıcısı...”

İSTANBUL MASALLARI

Masal anlatmanın, masal dinlemenin de bir geleneği vardır. Çoğunlukla kış geceleri, yaşlı kadınlar tarafından, önceleri tandır, daha sonra da mangal başında ve sobanın çevresinde, bütün ev halkı ya da

konuklar, anlatanın yanında yöresinde toplanarak söylenirdi. Sinemanın televizyonun, radyonun bulunmadığı dönemlerde masal anlatılması ve masal dinlemek ev eğlencelerinin başlıcalarından sayılırdı. Masal anlatma ve dinleme hanımlar ve çocuklar arasında daha yaygın bir eğlenceydi.

Ignacz Kunos, *Türk Halk Edebiyatı* adlı kitabında, bir İstanbul evinde, şair Nigar Hanım'ın annesinden dinlediği masala nasıl hazırlanıldığını anlatır. Bu adeta törensel bir hazırlıktır.

“Ekrem Bey; — Benim işittiğime göre masalları en fazla bilen, en çok söyleyen kocakarılardır. Ve onların tandırı yanında olur. Çocukken masalları ancak annemden ve yanında olan cariyelerden, konu komşu kadınlardan işittim!

Münif Paşa; — Hepimiz öyle... Masallara hanımların ve çocukların merakı olur!

Bazıları ; — Öyle ya... dediler. Bunun üzerine Nigar Hanım'ın ihtiyar annesi:

— İşte kocakarı benim... dedi. Hanım ninenin elini öpüp:

— Öyle ise bir tandır kuralım... dedim.

Bütün misafirlerin arzuları üzerine, hem de Ramazan şerefine, validecağzın gönlünü aldık.

Hanım nine; — İyi ama, masal söylemeden evvel, bir de tekerleme var. İlk önce onu dinlemelisiniz.

Ben; — Bu tekerleme dediğiniz ne gibi olur? diye sordum.

Ekrem Bey; — Masalların ilk kısmı. Mukaddime gibi eğlenceli sözlerden ibaret bir başlangıç, dedi.

Bunun üzerine, hanımefendi kendisini toparlayarak:

— İşte tandır burası olsun... dedi.

Biz de yanı başına oturduk, dudaklarına baktık. Sevincimden az kaldı bayılacaktım. Valide hanım, gülümseyerek başladı:

‘Bir varmış, bir yokmuş. Allah'ın kulu çokmuş, evvel zaman içinde, kalbur kazan içinde, deve tellal iken, sıçan berber iken, ben on beş

yaşında iken, anamın babamın beşiğini tıngır mıngır sallarken, var varanın, sür sürenin, destursuz bağa girenin hali budur bey... Yaran safa Bekri Mustafa, kaynadı kafa... ak sakal, kara sakal, pembe sakal, yeni berber elinden çıkmış bir taze sakal... Kasap olsam sallayamam satırı, nalbant olsam nallayamam katırı, hamamcı olsam dost, ahabap hatırı... birisi benim kârım değildir. Doğru kelimeler bir gün başıma yıkıldı hamam dereden siz gelin, tepeden ben... anasını siz sevin, kızını ben, sandığına siz girin, sepete ben, tahta merdiven, taş merdiven, toprak merdiven. Tahta merdivenden çıktım yukarı, ol zenpuri kızlar, andıkça yüreğim pek sızlar; ol zenpuri perdeyi kaldırdım, baktım köşede bir hanım oturuyor. Şöyle ettim, böyle ettim, tabanının altına bir fiske vurdum. Su peluzesi gibi tiril tiril titiyor. Buradan kalktık gittik; gittik, gittik... az gittik uz gittik, dere tepe düz gittik, altı ay bir güz gittik... Bir de arkamıza baktık ki bir arpa boyu yer gitmişik... Yine kalkıp gittik, gide gide gittik... Gözüdü Çin Maçın padişahının bağları... girdik birine; değirmencinin biri değirmen çevirir. Yanında bir de kedisi var. O kedideki göz, o kedideki kaş, o kedideki burun, o kedideki ağız, o kedideki kulak, o kedideki yüz, o kedideki saç, o kedideki kuyruk...”

Masal tekerlemelerinin hepsi Nigar Hanım’ın annesinin söylediği tekerleme kadar uzun değildir. Kısa bir başlangıçla da masala girilir. En çok bilinip söylenen biçimiyle, masala, “Bir varmış bir yokmuş, evvel zaman içinde, kalbur saman içinde bir padişahla üç kızı varmış...” diye başlanır.

Masalı biraz daha süslemek, dikkatleri ilk anda kendi üstlerine toplamak isteyenler, biraz daha uzun bir tekerleme ile masala başlarlar: “O yalan, bu yalan, deveyi yuttu bir yılan, eşeğe binmiş, deveyi kucağına almış, bu da mı yalan; Ali ile Veli ile, sözüm yok senin gibi deli ile, bir tabak oğul balı ile balladım dilimi, söylüyorum masalımı...”

İstanbul’da söylenip anlatılan masalların başlıcaları arasında *Hikâye-i Billur Köşk ve Elmas Sefine* adlı kitaptan halkın diline geçen masalları saymak gerekir. Kitabın kim tarafından ve ne zaman kaleme alındığı bilinmiyor. 1876 yıllarında yazıldığı varsayılan kitabın taşbaskısı ve tipografi olarak pek çok baskısı yapılmış ve bütün Türkiye’ye

yayılmıştır. İçinde yer alan on dört masalın asıl kaynaklarının “Hırsız ile Yankesici” de açıkça belli olan Binbir Gece Masalları ile Hint masal koleksiyonlarına dayandığı sanılmaktadır. Tahir Alangu’ya göre, bunların içinden bir tanesi, “Helvacı Güzeli” masalı, 1718-30 sıralarında İstanbul’da pek yaygın olan helva sohbetlerinin bir kalıntısıdır. Gene Tahir Alangu’ya göre: “Bu sıralarda hikâye anlatma sanatının büyük itibar gördüğü, helva sohbetlerinin de bu amaçla düzenlendiği hatırlanırsa, bu yaşayıştan, bir masaldan fazlası kalması gerekirdi.”

Nitekim, Helvacı Güzeli gibi, İstanbul yaşayışından, gündelik yaşamadan kaynaklanan öykü ve masallara Reşat Ekrem Koçu’nun tamamlamadığı *İstanbul Ansiklopedisi*’nde rastlıyoruz. Bunlardan: “Eskici Güzeli Yetim Ahmed ile Şalcı Kızı Buhurika Hanım” öyküsü, bir İstanbul masalıdır. Ayvansaray’da Hançerli Hamam’ın kapısında eskicilik yapan Yetim Ahmet ile Yahudi kızı Buhurika Hanım’ın aşk öyküsüdür.

“Bozacı Güzeli Karagöz Mustafa ile Serendiblinin Kızı Dürdane Hanım Hikâyesi”, Reşat Ekrem’in İstanbullu Gülmen Hanım’dan derlediği bir başka İstanbul masalıdır.

Masal, Bozacı Güzeli diye anılan Bozacı Karagöz Mustafa ile Sarçane başındaki seksen odalı konakta oturan zengin kızı Dürdane Hanım’ın aşk öyküsünü dile getirir.

Pertev Naili Boratav, “*Az Gittik Uz Gittik*” ile “*Zaman Zaman İçinde*” adlı kitaplarında yayınladığı, yurdun çeşitli yörelerinden derlediği masalların birçoğunu, İstanbullu masal anlatıcılarından, başta kendi annesi Sıdika Boratav’dan derlemiştir. Masalların bir bölümü, Türk masallarının İstanbul anlatımlarıdır. Bir bölümü de İstanbul’la, İstanbul yaşayışı ve gündelik yaşamıyla ilgilidir. Bunların birçoğunda, gerçekçi oluşları dolayısıyla, öykü niteliği ağır basmaktadır.

“*İstanbul Masalları*” adıyla meydana getirilen ilk derlemelerden biri, Naki Tezel’e ait. Kitapta, kendisinin de belirttiği gibi: “İstanbul’da söylenen Türk masalları” derlenmiş. Yazar, bu masalları, ev ev, semt semt dolaşarak akrabalarından, komşulardan, yaşlı hanımlardan dinleyerek derlediğini söylüyor.

Kitabın önsözünde şöyle deniyor: “İşte üç, dört seneden beri toplayabildiğim masalları, hiçbir noktasını, anlatanın kullandığı kelimeleri ve tabirleri değiştirmeden ve fakat yalnız pürüzsüz bir lisanla yazmaya gayret ederek ‘Halk Bilgisi Haberleri’nin 57. nüshasından itibaren tam iki sene muntazaman neşrettim.”

“*İstanbul Masalları*” kitabı, Billur Köşk masallarından halkın diline geçmiş Billur Köşk, Muradına Eren Dilber (Sabırtaşı adıyla), Muradına Ermeyen Dilber (Muradına Nail Olmayan Dilber adıyla) gibi masallarla Binbir Gece Masallarından kaynaklanan Ali Baba ve Kırk Haramiler (Kırk Haramiler, adıyla) masalına kadar geniş bir çerçeveyi kapsıyor. Çeşitli anlatımlarına rastlanan bu masalların tek özelliği İstanbul anlatımı olmasındadır. Bir başka özellik de anlatımındaki yalınlık ve gerçekçiliktir. Bu yüzden aynı masalın başka anlatımlarında görülen ayrıntı bolluğu bunlarda yoktur. Bundan olacak, birçoğu kısa ve neredeyse özetlenerek anlatılmış denilebilir.

Mehmet Halit Bayrı, “*İstanbul Folkloru*” adlı kitabının Masallar bölümünde: “İstanbul’da söylenen masallar pek çoktur. Bizim bunlardan şimdiye kadar tespit edebildiklerimizin sayısı, iki yüze yakındır,” diyor.

Naki Tezel, “*İstanbul Masalları*” adlı kitabında bunlardan 66 tanesini derleyip yayınlamıştır.

Bütün bu malzemelerin içinden İstanbul’un rengini, özelliğini, İstanbul yaşamının çizgilerini taşıyan masalları ayırıp gerçek “İstanbul Masalları”nı ortaya çıkarmak ayrı bir çalışma konusudur. Kaldı ki, “İstanbul” adı geçen her masal da İstanbul Masalı sayılmamalıdır. Pertev Naili Boratav, bu konuda, “*Zaman Zaman İçinde*” adlı kitabının Giriş bölümünde: “Türk masallarındaki Yemen, Çin, Mısır... gibi memleketler, kolayca görülür ki, masallardaki olaylarla gerçekten ilişkisi olmayan yerlerdir. Bazı masallardaki İstanbul, Halep... gibi şehirleri de ancak ‘bir büyük şehir...’ anlamına almak mümkündür,” diyor.

Bunları düşünerek, Pertev Naili Boratav’ın “*Az Gittik Uz Gittik*” adlı kitabındaki “Zengin Hamamı” masalını İstanbul Masalları’na örnek olarak seçtik. Bu masal, 1962’de Boratav’ın annesi Sıdika Bo-

ratav'dan Paris'te derlenmiştir. Sıdika Hanım, bu masalı, 60 yıl kadar önce İstanbul'da Memnune Hanım adında bir komşusundan dinleyip öğrendiğini söylüyor.

Bu masalın bir başka anlatımı da Naki Tezel'in "*İstanbul Masalları*" adlı kitabında "Fakir Kız" adıyla yer almıştır.

Bir İstanbul Masalı:

ZENGİN HAMAMI

Bir çamaşırcı kadın varmış. Bir gün ona kızı demiş ki: "Anne ben hamama gideceğim." Kalkmış gitmiş kız, girmiş hamama, bir kurnanın başına oturmuş, daha iki tas su dökmeden, usta gelmiş:

"Kızım, kalk ordan, Padişahın hanımı geldi, o oturacak," demiş. Kız kalkmış başka bir kurnaya oturmuş bu sefer natır gelmiş:

"Kızım, kalk ordan, falanca beyin hanımı gelecek oraya," demiş. Hasılı kız böyle böyle dört beş kurna değiştirmiş, şurdan burdan su alıp yarım yamalak yıkanabilmiş. Çıkmış hamamdan, iki gözü iki çeşme, ağlaya ağlaya eve gelmiş. Annesi sormuş:

"Kızım, ne ağlıyorsun?"

"Anne," demiş kızcağız, "ben ille zengin hamamı isterim. Ölürsen ondan sonra öleyim."

Ertesi sabah kadın bir konağa çamaşıra gidiyor. Çamaşır yıkarken de hep ağlarmış. Evin hanımı gelip soruyor: "Ne o Fatma kadın, neye o kadar üzgünsün?"

"Dün kızım hamama gitti; doğru dürüst yıkanamamış, horlamışlar kızcağızı. Akşamdan beri: 'İlle ben zengin hamamı isterim' diye ağlıyor. Onu düşünüp üzüliyorum."

"A Fatma kadın, ondan kolay ne var? Ben her şeyi hazırlarım, kızımla arabaya biner, şanlı şerefli hamama gidersiniz, yıkanırınız."

Hanım hemen kalkmış, sırmalı bir bohça hazırlamış, içinde altın tas, altın tarak. Kadına güzel bir elbise de giydiriyor, kızı mü-

nasip esvaplar da veriyor. Arabayı da hazırlatıyor. Çamaşırcı kadın arabaya binip evine dönüyor. Kız da giyinip kuşanıyor. Arabaya atlıyorlar, ana kız; hamamda arabadan iniyorlar. Bütün tellaklar bunları kapıda karşılıyorlar, kollarına girip en güzel kafesi açıyorlar. (Eski hamamlarda, itibarlı müşterilerin girdikleri kafeste iki sedir olumuş, karşılıklı.) Biraz sonra bunların karşısındaki sedire başka bir hanımefendi geliyor. Kız hemen o gelen hanımla ahbap oluveriyor; hal hatır soruyorlar. Sonra girip yıkanıyorlar güzelce. Çıkınca kız çay, kahve ısmarlıyor. (Ama, tam o sırada Fatma kadın farkına varmış ki, zengin evin hanımı bunlara hamamda masraf etsinler diye para vermeyi unutmuş; ceplerinde on paraları yok; kadıncağız tir tir titremiş, “Bu kız ne halt edecek, çıkma zamanı gelince?” diye.) Tam hamamcının hesabını görecekle, sonradan gelen hanım cebinden bir altın çıkarıp hamamcıya veriyor, kızla annesine para ödetmiyor. O vakit kız da:

“Öyle ise bu akşam çorbayı bizim evde içelim,” diyor hanımefendiye; o da kabul ediyor. Kız anlaşılan: “Ben şöyle, laf olsun diye, bir teklifte bulunayım. Nasıl olsa kabul etmez,” diye düşünmüş... Ötede Fatma Kadın tir tir titremiş, “Ne yapacağız şimdi?” diye. Çıkıyorlar, kapıda bekleyen arabalarına biniyorlar. Arabacı soruyor:

“Nereye gideceğiz, Hanımefendi?”

“Ben nerde dur dersem, orda durursun” diyor kız. Araba gidiyor, gidiyor... Bir ara kız bakıyor ki, biraz ilerde büyük bir konak, kapının önünde uşaklar mangal yellerlirmiş. Kız arabacıya, “Dur” diyor. Arabadan iniyorlar. Kız gizlice arabacıya:

“Yarın gelip bizi burdan alırsın,” diyor. Evin içine giriyorlar, bakıyorlar ki, bir koca konak, hizmetçiler, halayıklar, sıra sıra; ama herkes yaşlı gibi. Meğer o evin hanımı ölmüş, o gün kırkinci günmüş. Halayıklar, Beyin akrabası, falan, yeni bir hanım geldi sanmışlar. Kız annesiyle yanlarındaki hanımı bir odaya buyur ediyor. Bir ara kendisi çıkıp halayıklara:

“Bu gece misafirimiz var, sofrayı hazırlayın. Bey gelince de bana haber verin,” diyor. Halayıklar hemen mükemmel bir sofra hazırlı-

yorlar. Üç hanım oturup yemeklerini yiyorlar. Bir ara cariyenin biri gelip kıza: “Bey geldi,” diye haber veriyor. Kız dışarı çıkıyor, başına bir namaz bezi sarıp Bey’in yanına gidiyor; başlarından geçeni bir bir anlatıyor: Çamaşırcı Fatma Kadının kızı olduğunu, hamama nasıl gittiklerini, paraları olmadığı için, orda tanıştıkları bir hanımın hamam masraflarını ödemesine karşılık, onu nasıl yemeğe davet ettiğini, hepsini anlatıyor: “Konağın kapısını açık buldum, evin yabancıysa değilmiş gibi girdim. Bu gece bizi kabul edin, mahcup bırakmayın,” diyor. Bey de gençmiş; kızı yukarıdan aşağı bir süzüyor: Bakıyor ki güzel, hem de akıllı bir kız; hamamdan çıktığı için bir kat daha da güzelleşmiş... Adam da iyi yürekli biriymiş anlaşılan. Kıza diyor ki:

“Benimle evlen de evin sahiden hanımı ol.” Kız razı olmaz mı? Hemen bir imam çağırıyor Bey, nikâh kıyılıyor.

Çamaşırcı Fatma Kadın’ın bir şeylerden haberi yok, içerde ecel terleri dökermiş, “Bu kız ne halt ediyor? Nasıl çıkacağız bu işin içinden” diye. Neyse, yatma zamanı geliyor, herkes odasına çekiliyor. Kız da anasını yalnız bırakıp odasında, çıkıp gitmiş kocasının yanına... Fatma Kadın’ın sabaha kadar gözüne uyku girmiyor. Sabahleyin kız annesine olanı biteni anlatıyor. Kadıncağız bu işlere şaşıp kalıyor, ama artık geniş bir nefes alıyor. Az sonra araba gelince, misafirlerini evine yolluyorlar. Sonra araba dönüp geliyor. Evin Bey’i çok zenginmiş. Kızı da çok beğenmiş, çok sevmiş. Arabayı, hamam takımlarını Fatma Kadın’la kızına veren hanımın bu iyiliğine karşılık, bohçanın üstüne bir elmas dal koyuyor, hediye olarak. Fatma Kadın arabaya binip bohçasıyla hediyesini götürünce hanım:

“A Fatma Kadın, ben dün sana para vermeyi unutmuşum. Pek üzüldüm,” diyor. O zaman Fatma Kadın da:

“Hanımcığım, diyor, bizim başımıza devlet kuşu kondu.”

Başlarından geçenleri bir bir anlatıyor.

Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine.

(Az Gittik Uz Gittik)

HALK HİKÂYELERİ

Halk edebiyatında, İstanbul'a, Fetih'ten önce yazılmış olan *Dede Korkut* kitabında rastlıyoruz. Bay Büre, Tanrı ona bir oğul verince, bezirgânları yanına çağırıp onlara şu buyruğu verir:

“— Bre bezirgânlar, Yüce Tanrı bana bir oğul verdi. Varın Rumi-line, benim oğlum için görülmedik, yahşi armağanlar getirin, benim oğlum büyüyünceye değin, dedi.

Bezirgânlar da öyle olsun hânım, deyip gece gündüz yol aldılar. İstanbul'a geldiler. Görülmedik yahşi armağanlar aldılar. Bay Büre'nin oğlu için bir deniz kulu (soylu bir tay) boz aygır aldılar. Bir ak tozlu sert yay aldılar. Bir de altı dilimli güzr aldılar, yol hazırlığını gördüler.” (Kam Büre Beyoğlu Bamsı Beyrek Boyu, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Orhan Şaik Gökyay.)

Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinde, Fetih'ten çok önce, destan kahramanı Seyyid Battal Gazi'nin Üsküdar ve Kadıköy'üne kadar geldiğini, şehri yedi yıl kuşatarak buraları imar ettiğini yazar. Kadıköy adının da önceleri Gazi-Köy olduğunu belirtir.

Fahir İz, “*Eski Türk Edebiyatında Nesir*” adlı kitabında Selçuklular döneminde yaşamış, kişiliği üstüne destanlar düzülmüş bir komutan olan Saltuk'tan söz eder. Saltuk da, Fetih'ten önce, İstanbul'a gelir, şehrin çeşitli yerlerini yakar yıkar, yanındaki erlerle birlikte Ayasofya'da namaz kılar, düşmanla savaşır, sonunda bir anlaşma ile Bizans'ı haraca bağlayarak çekilir. Şehri fethetmek amacıyla olmayan Saltuk, hiçbir adamını burada bırakmaz. Nedeni sorulduğunda, İstanbul'un bir fesat yeri olduğunu, müslümanlar buraya yerleşirse ahlaklarının bozulacağını belirtir.

XV. yüzyıl şairlerinden Akşemseddinzade Hamdi'nin konusunu halk edebiyatından aldığı sanılan Tuhfat al-uşşak adlı mesnevisi, fethitten önce, İstanbul'da geçen bir aşk öyküsünü anlatır. Bu mesnevi, daha sonraki İstanbul ile ilgili halk hikâyelerinin bir öncüsü olması bakımından ilgi çekicidir.

Öyküde, Kayserili genç ve yakışıklı Müslüman bir tüccar, mal almak için İstanbul'a gelir, bir hana yerleşir. Bizans kralının vezirinin adamları, durumu vezire bildirirler. Vezirin güzel bir kızı vardır. Vezirin evine çağrılan delikanlı, vezirin kızını görünce ona âşık olur. Kızla evlenebilmesi için dinini değiştirmesi şart koşulur. Müslümanlıkla Hıristiyanlık arasında pek bir ayırım görmeyen, Tanrının binbir tecellisinin olabileceğine inanan delikanlı bu öneriyi kabul ederek kızla evlenir.

Asyafya'da yapılan büyük bir ayin sırasında, oraya ilk geldiğinde bıraktığı Kur'an'ı görerek büyük bir heyecana kapılır. Onu heyecanlandıran bu kitabın ne olduğunu soran kıza ve babasına Kur'an'dan okur. Tanrı kelamının etkisiyle onlar da müslüman olur, hep birlikte Kayseri'ye dönerler.

Bu öyküde ilgi çekici olan yön, kahramanın tüccar olmasıdır. Daha sonraki öykülerde de olayları İstanbul'da geçen halk hikâyelerinin kahramanları genellikle tüccar ya da tüccar oğludur. Hamdi'nin mesnevisinde kahramanın dini duygularının üstün gelmesine karşılık sonraki öykülerde, dini duyguların yerini zevk ve eğlence alır.

İstanbul'da anlatılan halk hikâyeleri, âşık hikâyeleri ile meddah hikâyelerinden oluşur.

Boratav, halk hikâyelerinin üç büyük kaynağa dayandığını belirtir: 1. Olmuş olaylar, 2. Yaşamış olduğu ya da yaşadığı söylenen âşıkların öz yaşamları, 3. Köroğlu ve başka türdeki söylenceler. Boratav, bunlara, bir de klasik ve manzum hikâyeleri, masal ve hikâye kitaplarını, ayrıca sözlü gelenekteki masalları da ekliyor.

Özdemir Nutku; *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*'nin III. cildindeki "Âşık ve Meddah Hikâyeleri" adlı araştırmasında meddah hikâyelerinin kaynakları konusunda şunları söylüyor:

"Araştırmalarıma göre meddah hikâyelerinin kaynakları, çok çeşitlidir; ayrıca meddah kendi yeteneği ölçüsünde, bu kaynakların ikisini ya da üçünü kaynaştırarak yepyeni bir hikâye üretebilen bir kişi olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden, meddahın hikâye kaynakları, halk hikâyelerinin değişik kaynaklarından alınan bir sentezi oluşturabili-

yor. Bazen de sözlü gelenekte bulunan bir hikâye, trampelen olarak kullanılıp yeni bir kurguya gidilebiliyor; ya da olmuş olaylardan ortaya çıkmış bir hikâye, klasik bir hikâye ile kaynaştırılabiliyor.”

Nutku, buna örnek olarak, On Sekizinci Yüzyıl yazmalarındaki “Ahmed Ağa Yusuf bâ Attarzade” (Bu öykü, ileride Ayine Yusuf ile Attarzade Mehmed Hikâyesi adıyla anlatılacaktır) adlı meddah senaryosunu gösteriyor: “Bu hikâyenin örgüsü, Yusuf ile Züleyha’dan alınmış, ancak hikâyedeki olaylar ve hikâyenin kahramanı meddahın yaşadığı dönemde olmuş bir olayla harmanlanmıştır.”

Âşık hikâyelerindeki serüvenler, değişik yer ve ülkelerde geçer.

Meddah hikâyelerindeki serüvenlerin geçtiği yer, imparatorluğun başkenti olan İstanbul’dur.

Âşık hikâyelerindeki serüvenin merkez kişisi aranan ve genellikle de kavuşulamayan sevgilidir.

Meddah hikâyelerinde kadınlarla olan ilişkiler, daha çok çapkınlık düzeyinde kalır. Ayrıca bunlarda âşık hikâyelerinde görülmeyen eşcinsellik sık sık karşımıza çıkar. Bu hikâyelerde genç bir erkek ile genç bir kızın aşklarının anlatıldığı bölümler, çoğunlukla ikinci planda kalır.

Özdemir Nutku, andığımız makalesinde meddah hikâyesinin ayrı bir özelliğine dikkati çekerek şöyle diyor: “Ayrıca İstanbul meddah hikâyelerinde, cinsel ilişkide bulunulmak istenen kadının kocasının kadın ya da erkek tarafından öldürülmesi yine meddah hikâyelerinin bir özelliği olarak kabul edilmelidir. Bu hikâyelerde şiddet, vahşet, acımasızlık o kadar sıktır ki, bu havayı âşıkların söyledikleri hikâyelerde bulmak zordur.”

Bu önemli ayrılığa karşılık, Özdemir Nutku, meddah hikâyeleri ile âşık hikâyeleri arasındaki benzerliklere de işaret ediyor: “Bazı tasvir etme ve anlatım kalıpları bir yana bırakılacak olsa bile, meddah senaryolarına özgü sandığımız bazı yan temaların halk hikâyelerinde de bulunduğunu kolayca tespit edebiliriz. (...) mirasyedi gençlerin tüm mallarını, mülklerini ve paralarını dalkavuklara, serserilere ve kadınlara kaptırıp beş parasız kalmaları ve başkalarına el açar duruma düşmeleri, bir zamanlar çevrelerinde pervane olan kişilerin kayıplara

karışmaları, halk hikâyelerinde de vardır. Bu durumlar, Yaralı Mahmut ve Âşık Garib hikâyelerinin bazı varyantlarında da bulunur.”

Âşık hikâyelerinde olaylar ve kişiler idealleştirilirken meddah hikâyelerinde günlük hayatın sahneleri canlandırılır. Âşık hikâyelerinde süsleyici açıklamalar ve nazım önemli bir rol oynar. Meddah hikâyeleriyse, olayları, düz anlatımlı ve günlük konuşmalara dayanan gerçekçi bir biçim içinde canlandırır.

Meddah hikâyeleri, “Hak dostum, hak” diye başlar, “kıssadan hisse” ile biter. “Bilirsiniz ki ağalar, davul dengi dengine çalar,” gibi.

Özdemir Nutku’ya göre: “Gerek âşıkların anlattıkları halk hikâyelerinde, gerekse meddahların canlandırdıklarında temel yöneliş merak uyandırmaktır. Bunun için de, eski hikâyeler olağanüstü olaylarla masala yakınlaştırılır.”

Meddah hikâyelerinin ortak özelliklerinin başında: “İstanbul’daki günlük hayat, tecim (ticaret), paranın önemi ve insanı kötü yapan etkisi, kavgı, sefalet, yoksulluk, açlık, kıssacası meddahın yaşadığı dönemdeki toplum düzensizliği” gelir. “Meddah, içinde yaşadığı dönemin toplumsal, siyasal ve ekonomik bir aynasıdır. Bunları eleştirmez görünerek eleştirir; çünkü dinleyenin kafasında durumu aydınlatacak biçimde hikâyesini kurar. Konuların büyük bir bölümü bedesten esnafı arasında geçer. Bunun bir nedeni, meddahların çoğunun bedesten esnafı arasında yetişmiş oluşudur.” (Âşık ve Meddah Hikâyeleri, Prof. Dr. Özdemir Nutku. III. Milletlerarası, *Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. III.)

Meddah hikâyelerinde önemli bir başka özellik de: “Gerçekçi olayların hep İstanbul’da geçmesi, olağan dışı serüvenlerin ise İstanbul dışında, Anadolu’da ya da uzak ülkelerde gerçekleşmesidir. İstanbul hayatı ne kadar gerçekçi boyutlar içinde verilirse, İstanbul dışındaki hayat o kadar sınırsız bir masal ve fantezi dünyası içinde gösterilir. Bunun en önemli nedeni, sanırım, hikâyeleri anlatan meddahların çoğunun İstanbul’u iyi bilmeleri ama genellikle İstanbul’dan çıkmadıkları için, İstanbul dışındaki yerleri düş zenginliği ile süslemeleridir.” (*Âşık ve Meddah Hikâyeleri*, Prof. Dr. Özdemir Nutku)

ON SEKİZİNCİ YÜZYIL YAZMALARINDAKİ MEDDAH HİKÂYELERİ

Bir meddahın görüp yaşadığı ya da duyduğu ilgi çekici olayları süsleyerek hikâye biçimine söküşünün en güzel örneklerini Tıflı'nın öykülerinde buluruz. Asıl adı Ahmet olan Tıflı Trabzonlu'dur. On yedinci yüzyılın ileri gelen şairlerindendir. Daha çocuk yaşta güzel şiirler yazabildiğinden Tıflı adını almıştır. Dönemin padişahı IV. Murat'la ilişkisi, onun gözde nedimlerinden oluşudur.

Tıflı'nın IV. Murat'la birlikte olaylara karıştığını Sansar Mustafa, Hançerli Hanım, Letaifname, Tayyazade, Tıflı ile İki Biraderler adlı öykülerde bulacaksınız. Cevri Çelebi öyküsü de Sultan Murat döneminde geçmesine karşılık Tıflı ile ilgili değildir.

Sözünü ettiğimiz bu altı öykünün özetini Prof. Dr. Şükrü Elçin'in "*Halk Edebiyatı Araştırmaları*" adlı kitabının II. cildinden alarak sunuyoruz.

Öykülerin Özetleri:

SANSAR MUSTAFA

1. Sultan Murad, musahibi Tıflı ile bir bayram günü "tebdil" (kıyafet değiştirerek) Tophane seyrine (gezmeye) gider. İki-kapılı'da gördüğü berber Ahmet'ten hoşlanır. Onun, her tıraştan sonra aynaya bir altın bırakmak suretiyle devam eden çırak seyri, Ahmet'in ortadan kaybolması ile sona erer.
2. Sansar lakabıyla anılan Mustafa, güzel Ahmet'i kaçırmış ve Panayot'un meyhanesi üstündeki odasına kapamıştır.
3. Vakadan, oğlanın babası vasıtasıyla haberdar olan padişah, çocuğu bulması için Tıflı'ya emir verir. Tıflı, zamanın zabıta kuvvetleriyle beraber kadın, erkek birçok kimseleri harekete geçirir. Bu sırada Dolmabahçe'de, Ahmet'in bir kadınla murat almasını temin eden Mustafa, kadının onları ele vermek için görevlendirildiğini, Ahmet'ten hoşlanınca bu işten vazgeçtiğini öğrenir öğrenmez boynunu vurup denize atar.

4. Padişah, bu ikinci vakanın da Mustafa tarafından işlendiğini öğrenir, adamlarının yardımıyla Mustafa'nın damdan dama atlamak suretiyle kaçırmakta olduğu Ahmet'i yakalatır, asılmasını emreder. Lâkin Mustafa, cellada tuz ekmek hakkını hatırlatıp oğlanı ölümden kurtarır.
5. Bir karakullukçu, amirlerini, hiddeti bilinen Sultan önünde müşkül durumda bırakmamak için Ahmet'in yerine asılmaya razı olur; Padişah kolla geçip gidince henüz ölmemiş bulunan karakullukçuyu kurtarıp zengin ederler.
6. Mustafa, artık İstanbul'da kalamaz. Bir gece uyuyan iki Arnavud'u keser. Elbiselerini alır, Mısır'a gitmek üzere tebdil (kıyafet değiştirerek) Ahmet'le bir kalyona binerler. Yolda saldıran kâfirleri kırıp geçirirler. Nihayet İskenderiye'ye gelirler. Orada Ahmet'in güzelliğine koşan müşteriler sayesinde kahvecilikten zengin olurlar.
7. Aradan 5-6 yıl geçmiş Ahmet sılasını özlemiştir. Çaresiz İstanbul'a dönerler. Bir gün, Üsküdar dönüşü, halk arasında şöhreti yayılan Mustafa, Taşçılar'da yakalanır. Padişah'a macerasını hikâye eder. Asesbaşının kızını karakullukçuya, Ahmet'in kız kardeşini Sansar'a verirler. Ahmet de haremden bir kız alır. Birbiri ardınca gerdeğe girerler.

HANÇERLİ HANIM

1. Sultan Murad devrinin Karun'u sayılan Bedestani Halil Efendi ölünce, güzellikte eşi bulunmayan oğlu Süleyman yalnız kalır. Mirasyedi kollayan birtakım serseriler, babasının mezarı başında ağlayan Süleyman'ın teessürüne iştirak eder görünerek onu kandırırlar. Teselli maksadıyla meyhaneye götürürler. Sonra, umumhane âlemlerinde malını mülkünü yedikten sonra yüzüstü bırakırlar.
2. Süleyman'ın annesi, babasının ölürken kendisini emanet ettiği İbrahim Bey'le birlikte oğlunu Bedestan'da bir dolaba (dükkâna) yerleştirir. Orada güzelliği ile birçok müşteriler

toplayan Süleyman bir gün güzel bir kadına âşık olur. Kadın da ona sevgisini bildirir.

3. Bu safhalardan sonra Süleyman, sütüne vasıtasıyla konağa davet olunur. Hanımla murat alıp verir. İyş ü nûş (zevk ve safa) arasında hanımın cariyesi Kamer’le münasebet kurar.
4. Hançerli Hanım, bu dostluğu kıskanır, kızı ormana attırır. Süleyman sevgilisini ormandan kurtarıp tedavi için evine götürür.
5. Hançerli Hürmüz intikam alacaktır. Meddahı Emin Çelebi’ye Süleyman’la olan münasebetlerine ve ona yapacağı muamelelere dair bir hikâye tanzim etmesini söyler. Meddah, Cemşid’in oğlanı Nayab’ın Seyfidil adında bir gence âşık olup kaçarken yakalanmalarını ve Nayab’ın Cemşid tarafından hançerlenmesini anlatır.
6. Süleyman, hikâyeden kuşkulandır, fakat Büyükada gezintisine gitmek zorunda kalır. Gerçekten Hançerli Hanım, meddahın hikâyesinde olduğu gibi onu hançerler.
7. O sırada birinin hançerlendiğini gören Tıflî Efendi, derhal yardıma koşar, Süleyman’ı evine götürüp tedavi eder. İyileştirdikten sonra izini kaybettirmek için Mısır’a ticarete gönderir. Sonra Trabzon ve İran seyahatlerini tamamlayan Süleyman’ı Kamer’le nikâhlar.
8. Bir gün fıkra anlatmasını isteyen Sultan Murad’a, Tıflî bu macerayı hikâye eder. Padişah, Hançerli’nin konağını bastırır. Mısır’a sürülmesini emreder. Süleyman, aşk yüzünden kötülük yapan Hançerli’yi Padişahın affetmesi ricasında bulunur. Sultan Murad, Kamer’i ziyaret etmesi ve malını Kamer’le Süleyman’a bağışlaması şartıyla Hançerli’yi affeder. Süleyman’la Kamer evlenirler. Süleyman saraya nedim olur.

LETAİFNAME

1. Sultan Murad devrinde Hoca Dursun adlı zengin bir bezirgân ölünce son derece güzel olan oğlu Yusuf’un etrafını serse-riler kuşatır; babasının ölümüne ağlarlar. Ona her biri sıra ile

hikâye anlatırlar, sonra meyhane âlemlerine alıştırırlar, malını parasını yiyip perişan bırakırlar.

2. Yusuf'un baba dostu Bekir Odabaşı, yoldan çıkan Yusuf'u karakullukçu yapmak suretiyle kurtarmaya çalışır. Bir gün Yusuf, gördüğü cariyeye âşık olur. Kız da onu sever: Yusuf davet üzerine kızın hanımının yalısına gider. Hanımla iyş u nüş (zevk ve safa) başlar. Yusuf, fırsattan istifade ederek cariyeye Letaif'le murat alıp verir.
3. Raiye Hanım, Yusuf'la münasebetini hissedince Letaif'i dövdürür, sonra denize atılmasını emreder. Kayıkçılar kıyamadıkları için ormana atarlar. Yusuf, ertesi günü hadiseyi kayıkçılardan öğrenir ve gidip kızı kurtarır.
4. Raiye, Yusuf'u öldürmek niyetindedir. Konağa geldiği sırada "hal"e uygun bir hikâye anlatıp kızı kaçırdığını söyler. Yusuf, inkâr eder. Lâkin Raiye, kethüda kadın vasıtasıyla Letaif'in evde olduğunu öğrenmiştir. Hiddetini yatıştırmak için Yusuf'un boğazına ip taktırıp su lağımına attırır.
5. Mirâlem yalısında hikâye anlatarak eğlenmekte olan Tıflı'ye, lağımdan çıkan Yusuf'u getirirler. Tıflı derdini dinler. Sultan Murad'a söyleyeceğini vaat eder. Ertesi günü temsili bir hikâye anlatıp sözü onun macerasıyla bağlar.

Padişah, Raiye'nin mallarını Yusuf'a bağışlar; serserileri sürerler. Yusuf'a mansıp (mevki, rütbe) verilir, Letaif'le evlendirilir, nihayet çocukları olur, ömürlerini zevkle geçirirler.

TAYYARZADE

1. Sultan Murad devrinde Defterdarlıktan Hüseyin Efendi'ye yalnızlığını gidermek için arkadaşı Derviş Mahmut, Tayyarzade adlı güzel delikanlıyı temin eder. Hüseyin Efendi Tayyarzade'ye âşık olur. Evinde ona bir oda tanzim eder, birlikte yaşamaya başlarlar. Ramazan Bayramı'nda izinle annesine giden Tayyarzade'ye Hüseyin Efendi'nin gönderdiği hediyelerin adi şeyler olması, münasebetlerini kesmeye vesile teşkil eder.

2. Hakikatte Hüseyin Efendi'nin arabacısı Mahmut, bohçaları değiştirip memleketine kaçmış ve bu huzursuzluğa sebep olmuştur. Tayyar'ın gelmediğini gören Hüseyin Efendi "tebdil" olup onu aramaya çıkar, bulamaz, batakhaneye düşer.
3. Bir gün bir ağa, Hüseyin Efendi'nin karısına para istediğini bildiren mektubunu getirir, karısı, Tayyazade'nin evini basıp kocasını tahkir etmek maksadıyla harekete geçer. Tayyazade, efendisinden haberdar olmadığını söyler, aramaya çıkar. Para mektuplarını getiren adamı takip ederek Fazlı Paşa Saray'ını bulur. Sahba adlı cariyeye, Hüseyin Efendi'yi avladıkları gibi, Tayyazade'yi de avlar.
4. Batakhaneci Gevherli Hanım, Tayyar'ı huzuruna alır iyş u nüş (zevk ve safa) ederler. Sahba ile münasebette bulunmamasını tembih eder. Sahba Tayyazade'ye âşık olduğu için batakhanenin sırlarını açıklar.
5. Tayyazade, Gevherli'nin Hüseyin Efendi'den aldığı yüzükleri yapan dervişi bulmak üzere izinle batakhaneden çıkar. Sultan Murad ve Tiflî ile karşılaşır, vaziyeti anlatır, saray basılır. Padişah, Gevherli'yi hançerler. Sahba'nın yardımıyla soyulmak ve sonunda öldürölmek için ceza odalarında toplanmış adamları kurtarır. Gevherli'nin malları Tayyar'a verilir. Hüseyin Efendi'yi Defterdarlığa tayin eder. Sahba ile Tayyazade nikâhlanırlar.

TIFLÎ İLE İKİ BİRADERLER HİKÂYESİ

1. İstanbul'da Hocapaşa civarında Hasan ve Hüseyin adlı iki arkadaş ölen babalarının servetlerini meyhanelerde yiyip bitirince evlenmek arzusuna kapılırlar. Geçim zarureti onları iş aramaya sevk eder. Danişment Baba adlı bir pirin tavsiyesi üzerine kayıkcılığa başlarlar.
2. Bir gece, Hasan, Rumelihisarı'na götürmekte olduğu ihtiyarla Bebek önlerinden geçerken birtakım gürültüler duyar, ihtiyarı gideceği yere bırakır. Dönüşte merak içinde sahile yavaşır

bakarken kayığının içine ağır bir şeyin yuvarlandığını görür, bir de bakar bir kız: Bu kız, Narlıkapı'da Musa Çelebi'nin kızıdır. Kendisini isteyen Kazazoğlu'nun alüfelerle (fahişelerle) devam eden dostluğu, nişanlarının bozulmasına sebep olmuştur. Kazazoğlu, kızın halasına 50 altın vermek suretiyle kızı yalısına getirmeye muvaffak olur. Kandırıldığını anlayan kız, eski nişanlısının hançerini ele geçirerek onunla mücadele ederek, sonunda kaçıp kendini kayığa atar.

3. Hasan, ertesi günü evine teslim etmek vadi ile kızı odasına götürür. Arkadaşı Hüseyin onu adi bir kız zanneder, manasız hareketler başlar. Hasan hiddetlenir, palasını çekip Hüseyin'i öldürür ve denize atar.
4. Kızı babasının evine götüren Hasan, dönüşte kayığında uyurken, Tıflı ile Sultan Murad karşıya geçmek için gelirler. Kayıkçı başından geçenleri anlatır. Padişah, Sarayburnu'na çıkar çıkmaz kızı ve babasını getirtir. Kızdan macerayı dinler. Hasan'a bir ev alır, kızı çeyiz temin eder, sonra onları nikâhlar. Kazazoğlu ile halayı nefyeder (sürer).

CEVRİ ÇELEBİ

1. Sultan Murad devrinde vaktini bir berber dükkânında geçiren Cevri Çelebi, Yusuf Çavuş'un oğlu Abdi'yi görüp âşık olur. Abdi'nin babası ölünce Cevri aileye hulul (girer) eder, birlikte işrete (içki içmeye) başlarlar. Cevri bir tarafında Abdi, diğer tarafında bir kız bulunan resmi 1.000 altına yaptıırıp Abdi'ye gösterir. Abdi âşık olur. Kızı bulmak şartıyla Cevri'nin dostluğunu kabul eder.
2. İki âşık da hastadır. Abdi'nin annesi resimdeki kızın Hoca Mahmud'un kızı olduğunu anlar. Âşıkların anneleri resmi kızı da göstererek onu Abdi'ye âşık ederler.
3. Ferace giymek suretiyle kızın evine giden Abdi, kol gezen Bostancıbaşı tarafından Cevri ile birlikte yakalanıp saraya götürülür, bu arada Abdi, Rukiye'yi kendi evine kaçırmıştır.

4. Cevri, Sultan Murad’a her şeyi anlatır. Abdi ile Rukiye’yi nikâhlarlar. Hoca Mahmud, sarayda bezirgânbaşı olur. Cevri’ye de bir saraylı verirler.

(Prof. Dr. Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*)

BİR BAŞKA MEDDAH HİKÂYESİ

“Ayine Yusuf ile Attarzade Mehmet Hikâyesi,” Özdemir Nutku’nun “Ahmet Ağa Yusuf bâ Attarzade” öyküsüyle benzerlik göstermektedir.

Reşat Ekrem Koçu’nun *İstanbul Ansiklopedisi*’nden aldığımız “Ayine Yusuf ile Attarzade Mehmet” hikâyesi, on sekizinci yüzyıl meddah hikâyelerindendir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki yazmalar arasında on sekizinci yüzyılın en ünlü meddahları ile bunların anlattığı hikâyelerin özetlerini içeren bir risaleden alınmıştır. Risalede hikâyenin yalnızca olaylar zinciri kaydedilip çevre ve kişi tasvirleri ile ayrıntı ve konuşmalar yer almamıştır. Bunlar için “Burası genişletilecektir” notu vardır. Verdiğimiz örnekteki konuşmalar vb. Reşat Ekrem Koçu’nundur.

AYİNE YUSUF İLE ATTARZADE (AKTAROĞLU) MEHMET

İstanbul’da Tavşantaşı’nda oturan kapıcıbaşılarından Ahmet Ağa irat ve akar sahibi, semtin tanınmış bir simasıdır. Erkek evladı olmamış, Zeliha adında bir kız; bir de küçük yaştan beri erkek evlat yerine büyütülmüş Yusuf adında bir kölesi vardır.

Yüzünün güzelliğinden ötürü konak halkınca “Ayine” lakabı ile anılan Yusuf, efendisinin aynı zamanda hazinedarıdır, Zeliha’ya bir Yusuf münasıptır diye, ağa, kızını da bu sevgili kölesine vaat etmiş bulunmaktadır.

Halep muhaesisliğini (devlet topraklarının gelirlerinin yönetimi) alan Ahmet Ağa, Yusuf’u, vergi mükelleflerinin (yükümlülerinin) isimleri yazılı defterlerle beraber Haleb’e gönderir, dönüşte nikâh olmak üzere de kızını delikanlıya nişanlar. Günlerden bir gün Ahmet Ağa, yolda on dört yaşlarında gayet güzel bir oğlan çocuğuna rastlar,

görür görmez can ve gönülden âşık olup “Ah şöyle bir oğlum, bari bir damadım olsaydı!..” der. Çocuğu çağırır, adını ve babasını sorar. Attar İbrahim oğlu Mehmed olduğunu öğrenir. Çocuğun verdiği cevaplar-dan memnun olur, evde karısına:

— Kıza göster, isterse bu Mehmed’e vereyim, pek muradımdır! der. Lâkin kızın acaba Yusuf’ta gönlü var mı? Şüpheyi defetmek için Attarzade, Zeliha Hanım’a gösterilir, kız da Mehmed’i ister. Zaten Yusuf’u sevmediğini söyler. Ahmet Ağa, Attar İbrahim’i konağa da-vet eder: Esvap, altın, at verir, oğlanı alır... Halk ise dedikoduya düşer:

“Attar İbrahim, oğlunun sayesinde devlete erdi!.. Yok define bul-du, küp buldu” diye sözler çıkar.

Her ne hal ise nikâh meclisi olur, Attar, cümlelerin arasında 2.000 altına nikâh kıydırır, kıza 1.000 altın ağırlığını da tamamen verir.

Zıfaf gecesi kahveci gelip; “İskeleyle kahve döğdürmeğe gitmiştim... Yusuf Ağa Halep’ten dönmüş geliyor...” der. Ahmet Ağa, bu haberden fena halde sıkılır, Yusuf konağa gelir ve ağası tarafından gayet soğuk karşılanır. Kendisine bozuk düzen hoş geldin denilir, ağa: “Var istira-hat eyle yarın kâğıtlarına bakarım” der. Yusuf konaktaki odasına çe-kilince, konaktaki kapı yoldaşları bu gece Zeliha Hanım’ın Attarzade ile zıfaf olduğunu anlatırlar. Ayine Yusuf deliye dönüp hançere el atar: “Ağayı, oğlanı, kıızı doğrar, kendimi de telef ederim (öldürürüm)” der. Bir dostu mani olur: “Gel gidelim, Hasan Paşa Medresesi’nde bir bü-yücü Hamza Rüstem Efendi vardır, o bu derde bir çare bulur,” der. Hemen kalkıp medreseye giderler. Yusuf, bu sefil adamın ayaklarına kapanır öper, beriki “Tövbeliyim” diye kendisini naza çeker, fakat Yu-suf 2.000 altın sununca “Var elem çekme yaparım” der.

Konaktaki ahvale (duruma) gelince: Attarzade Mehmet kaynata ve kaynanasının ellerini öpüp zıfaf odasına giderken ayak yoluna uğra-mak iktiza eder (gerekir). Ayak yolu altı basamak merdiveni çıkarken basamaklar yirmi, otuz, elli, derken yüz olur... Bir de bakar ki başka bir memlekete çıkmıştır... Burası Mısır’dır. Zavallı çocuk yedi yıl, bu yabancı memlekette sefalet içinde sürünür. Bir gün, bir mezarlıkta yatıp kalkan bir Bektaşî babasına rastlar, macerasını nakleder. Aziz,

bunun büyücü Rüstem'in işi olduğunu keşfeder. "Biz ona tövbe verdik idi yine yapmış," der ve iki kâğıt yazıp birini Mehmed'e yutturur. "Yürü, merak etme... Dokuz gün deryada zahmet çekersin!" der; öbür kâğıt için de: "Bunu da İstanbul'da Rüstem Efendi'ye yutturun," diye tembih eder.

Mehmet, İskenderiye'ye gelir, limanda İstanbul'a kalkmak üzere bir gemi bulur; geminin kaptanı çocuğa acır ve gemiye alır, fakat yolda Maltız (Malta) korsanlarının eline esir düşerler. Dokuzuncu gün Malta kalyonları Cezayir'den gelmekte olan meşhur Muslu Reis'e rastlarlar. Muslu Reis korsan gemilerini yakalar, esaretten kurtardığı Müslümanlarla beraber İstanbul'a gelir. Meğer onların İstanbul'a ayak bastığı gün, Mehmed'den artık ümidini kesmiş olan Ahmet Ağa da Zeliha Hanım'ı tekrar köle Yusuf'a vermeye razı olmuş, zifaf gecesi olacaktı... Muslu Kaptan, Mehmed'le beraber, konağa varmadan Hasan Paşa Medresesi'ne gider, efendiye "hediyelik Mısır inciri" içinde Bektaşî'nin kâğıdını yutturur. Büyücü derhal şişip geberir, Muslu Reis, oradan konağa gider. Mehmed'i sağ ve salim teslim ederek Ayine Yusuf'u gemilerinde küreğe vurmak ister. Ahmet Ağa hazinehanesine şefaet edip (bağışlanmasını dileyip) bir memuriyet ile taşraya sürdürür, Zeliha tekrar Mehmed'e nikâhlanır. Zifaf gecesi, yenge hanım, ayak yoluna çıkmasın diye odaya altı tane çiğ ördeği koyar. Ve latife (şaka) yollu "su dökmek için dışarı çıkmaya izniniz yoktur" der. Baki (kalan) ömürlerini zevk ile geçirirler.

DÜŞ VE GERÇEK

Meddah hikâyelerinde olağanüstü durumların anlatıldığı olaylar, gerçekmiş gibi gösterilerek sonunda bunun düş olduğu anlaşılır. Bu tür öyküler, ara oyun olarak orta oyununda da kullanılır Böylece kişinin durumuna uymayan olayların komikliğinden yararlanılır. Dümbüllü'nün ünlü rüya oyunlarından biri de budur: "... Esrarlı bir sigara içtikten sonra kendinden geçen İsmail Efendi, rüyasında bir cenazenin peşine takılır, yanlışlıkla Aksaray hamamına girer. İçerde göbektaşında tıpatıp kendine benzeyen bir

adamın oturduğunu görür. Birbirlerine hayretle bakışırlar. Adam yıkanmak üzere halvete girer. Merak saikasıyla halvetin üzerindeki delikten su haznesine bakayım diye kendini yukarı çeker, Dömbüllü şaka olsun diye, adamın ayağını gıdıklar, adam da gıdıklanarak haznenin içine düşer.

Ve Pişekâr'la konuşma şöyle devam eder:

— Eyvaah... Desene adamı haşlama yaptın?

— Suyuna da çorba pilav yapacağım.

— Eee, sonra ne oldu, çabuk söyle meraktan çatlayacağım.

— Derken efendim elimi çırptım, tellak geldi, beni güzel keseledi, sabunladı, yıkadı. İpekli peştamallara sardı, ayağıma sedef nalınlar giydirdi, Bu suretle dışarı çıktım. Terim kuruduktan sonra, bohçamı istedim, atlaslara sarılı bir bohça getirdiler. Bir de baktım, elbiseler benimkiler değil, hepsi de ağır pahalı şeyler. Ne olursa olsun dedim, bu elbiseleri giydim. Derken elimi cebime sokup para vermeye kalkıştım: 'Aman efendim, paranız verildi' dediler.

Kapıdan beni uğurladılar. Kapıda bir kupa arabası, kapısını açtılar buyrun dediler. Arabanın bir tarafından girip öbür tarafından savuşayım dedimse de, öbür tarafında da adamlar var. Battı balık yan gider diye, kuruldum arabanın içine. Doğru bir konağın önüne geldik. Hemen beni kapıda uşaklar karşıladı. Görünüşe göre ne zengin insanlar, bahçenin içine badem şekeri dökmüşler. Hemen bir tanesini aldım ağzıma attım!

— Ne yaptın canım, çıkar ağzından... çıkar... Bunlar badem şekeri değil, çakıl taşı.

— Çakıl taşı olduğunu dişim kırıldıktan sonra anladım. Nihayet efendim, merdiven başında beni iki hanım karşıladı. Biri sağ koluma, biri de sol koluma girdiler. Meğer bunlar, hazneye düşen beyefendinin haremliymiş (hanımları).

Beni götürüp kuş tüyü şilteler serili bir karyolaya yatırdılar;

— Buyrunuz efendim, biraz istirahat ediniz, sonra da yemeğe teşrif edersiniz, dediler.

Yattım, uyumuşum. Uyku arasında iki hanım ellerinde birer frikiyon yüzüme levantalara sıkıyorlar. Ooooh... Burnuma latif kokular geliyor. Öyle hoşlanmışım ki bir ara gözümü açıp bakayım dedim. Bir de ne göreyim, ben Fatih camisinin duvarı dibinde sızmış kalmışım, siyah bir köpek gelmiş suratıma işiyor;” (Sadi Yaver Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*)

Benzer bir öyküyü, Naki Tezel, *“İstanbul Masalları”* kitabında derlemiş. Bir meddahın aksesuarını (Çevre ve asa/baston) belirtmesi ve öyküyü anlatmaya başlamasını göstermesi bakımından da ilginç bulduğumuz bu öyküyü sunuyoruz:

FAKİRİN DÜŞÜ: “YA DOST!”

Vaktiyle fakirin biri kahve köşesinde uyukluyormuş. Aklına hamama gitmek gelmiş. Kalkmış ve hamama gitmiş.

Fakir olduğu için kimse yüzüne bakmamış. Bir kenarda soyunarak içeriye girmiş. Hamamda kendisinden başka bir kişi daha varmış. Tellaklar ona hizmet ediyor, bayılmasın diye limonatalara, gazozlara, kahveler getiriyorlarmış.

Fakir adam o beyi kendine benzetmiş ve içinden, adamı su haznesine atarak onun yerine geçmeye karar vermiş.

Tellaklar bir aralık dışarı çıkmışlar, o da adamın yanına yaklaşarak belindeki peştamal almış kendi beline sarmış ve herifi hemen su haznesine atmış, sonra da onun yerine oturmuş.

Tellaklar gelmişler, izzetü ikram etmişler, güzelce yıkadıktan sonra sileceklerle sarmışlar ve koltuğuna girerek dışarı çıkarmışlar.

Uşaklar, koşarak bohçasını önüne getirmişler, güzelce giydirmişler. Hamamcı da para kesesini getirip adama teslim etmiş.

Adam, iyice giyindikten sonra keseyi açarak üç lira hamamcıya birer lira da tellaklara vermiş.

Hizmetkârlar, tekrar koltuğuna girerek kapıya kadar götürmüşler. Derken adamın kendi uşakları gelmişler:

— Buyurun efendim, diyerek önüne bir at çekmişler. Adam şaşırmış, fakat hiç bozmayarak üzerine binmiş ve atı serbest bırakmış. At gide gide bir konağın önüne gelmiş ve uşaklar kapılan açmışlar, bey içeri girerek attan inmiş, şaşkın şaşkın etrafına bakmaya başlamış. Uşaklar:

— Selamlığa mı çıkacaksınız, yoksa hareme mi, diye sormuşlar.

Bey, sertçe cevap vererek:

— Selamlığa, demiş.

Selamlıkta bir müddet oturduktan sonra, uşaklar tekrar gelmişler:

— Yemeğinizi burada mı yiyeceksiniz, yoksa harem tarafında mı? diye sormuşlar. Bey:

— Burada, demiş.

Hemen yemekler gelmiş, sofraya kurulmuş. Bey de bir güzel karnını doyurmuş. Biraz daha oturmuş. Uşak:

— Vakit geldi, hareme girmeyecek misiniz, diye sormuş.

Bey:

— Gireceğim, cevabını vermiş.

Uşak hemen sofa kapısını açmış, bey de içeri girmiş.

Fakat adamcağız, ne yapacağını şaşırmış, bütün kapıları açmaya başlamış. Nihayet son kapıyı açınca hanımı karşısında bulmuş. Hanım, beyi görür görmez ayağa kalkmış, zavallı adam bu vaziyet karşısında şaşırıp kalmış. Oturup biraz konuşmuşlar. Adam korkmaya başlamış ve kadına:

— Haydi yatağı yap da yatalım, demiş.

Kadın bu sual karşısında şaşırmış ve kocasına:

— Bey, bugün bir misafir geldi, senin ismini sordu, ben hatırlamadım, hâlâ da hatırlayamıyorum, ismin ne idi, diye sormuş.

Bey buna kızmış:

— Canım hiç böyle şey olur mu? Bunca senedir geçinip gidiyoruz da ismimi nasıl unutuyorsun, diye söylenmiş.

Kadın ısrar etmiş. Adamcağız da birçok isimler saymış, fakat foyası meydana çıkmış. Hemen hanımın ellerine sarılarak:

— Beni affet, diye yalvarmış ve vakayı olduğu gibi anlatmış.

Kadın da:

— Peki, affederim amma benim beyim hünkârın meddah başısı idi, şimdi çağırmağa gelecekler, o vakit ne yapacaksın, demiş.

Tam o sırada da yaverler gelmişler, çabuk beyi hünkâr istiyor, demişler. Kadın da:

— Haydi bakalım hazırlan, demiş.

Adam, şaşkına dönmüş:

— Ben orada ne yapacağım ki? demiş.

Kadın, insafa gelerek adamın imdadına yetişmiş:

— Hünkârın karşısında iki sandalye vardır. Birinin üstünde incili çevre, diğerinin üstünde altın asa vardır. Çevreyi omzuna atar, asayı da eline alırsın:

— Yâ dost, diye başlarsın; artık ötesini söyleyemem, demiş.

Adam yaverlerle beraber arabaya binmiş, sarayın önünde inmiş. Harem ağalarından fena halde korkmuş. Hünkârın karşısına çıkmış.

Çevreyi omuza atmış, asayı da eline almış:

— Yâ dost, diye başlamış...

Fakat o sırada karnı ağrımış, yüznumarayı aramış, bulmuş ve işini görmüş. Bir de uyanmış ki rüya imiş...

Kahvedekiler:

— Ulan burası yüznumara mı, diye adamı döve döve sokağa atmışlar...

KÖROĞLU

Âşık hikâyelerinden biri olan Köroğlu'nun çeşitli kolları (değişik başkahramanları olan ve ayrı mekânlarda geçen serüvenleri) olduğunu biliyoruz. Bunlardan biri de "İstanbul kolu"dur. Öykü Köroğlu'nu İstanbul'a getiriyor.

Mahmut Kemal Yanbey, Türk Folklor Araştırmaları dergisinin Temmuz 1953 tarihli sayısında bu olgudan söz edip öyküyü yayınlıyor.

Yanbey, öyküyü, olduğu gibi, Bayburt'un Tuzcuzade mahallesinden Kahri Çavuş'tan aldığını söylüyor. Kahri Çavuş, 80 yaşında bir halk şairidir. Yazar, Kahri Çavuş'un Koroğlu'nun yedi kolunu çok iyi bildiğini İstanbul kolunu ise 15 Ağustos 1951'de Bayburt'ta kendisinin dinleyip yazdığını kaydediyor.

KÖROĞLU İSTANBUL'DA

İsabalinin İstanbul'da vezir kızı Döne Hanım adında bir sevgilisi vardır. Onu görmek için Koroğlu'ndan izin istedi. Koroğlu, Şihoğlu Abbas'ı yanına katarak İsabali'yi İstanbul'a yolcu etti. Aradan iki ay geçtiği halde kendisinden bir haber alamadı. Derken ortalığa bir haber yayıldı: Vezirin kızı Döne Hanım'ı Bolubeyi Acar Ali'ye vereceklermiş. Bu havadisten Koroğlu'nun sabrı tükendi. Kıyafet değiştirerek İstanbul yolunu tuttu; fakat eloğlu durur mu, Bolubeyi Acar Ali peşine gözcüler koymuş; Koroğlu, Üsküdar'a varır varmaz yakaladılar, Paşakapısı'ndaki zindana attılar. O zamanki kapılar, büyük değirmen taşlarından imiş. Yedi karış kalınlığı varmış...

Koroğlu'nun zindanda olduğunu haber alan Döne Hanım, her gün zindana bir sofa yemek gönderiyor. Koroğlu'ndan haber alıyor. Kendisi de ayrıca Koroğlu'nu ziyaret ediyordu. İsabali, Döne Hanım'ın (konağında) olduğu için meseleden haberi vardı. Fakat Acar Ali Bey'in gözcülerinden ötürü taşraya çıkamıyor, kimse ile görüşemiyordu. Döne Hanım zindanda Koroğlu'na: Nasılsın rahat mısın, diye sorduğunda Koroğlu, diyor ki: Sen benim rahatımı sorma. Rüyamda kıratın kişnemesini ve keleşlerimi gördüm. Benim rüyalarım doğru çıkar. Sen bana kırattan, keleşlerimden haber ver... Döne Hanım, Koroğlu'na: "Sen de yalan, gördüğün rüya da yalan" diyerek yanından ayrıldı. İş İsabali'ye anlattı. İsabali dedi ki: Bu kılıç, kalkan ve yayın sahibi nerededir? Belli onun sahibini kayıp ettiler ki kıratı öge.

Döne Hanım dedi ki: Senin sorduğun adamı, sazı al gel, zindanın başında sana göstereceğim. İsabali ile zindanın bacasına çıktılar.

Döne Hanım bir ipek puşuya sazı bağlayarak Köroğlu'na uzattı. Sazın küpünden tuttuğu gibi, Köroğlu bir ah çekti. Bu saz, benim 777 keleşin baş sazıdır. Bursa'da Kâmil Usta yapmıştır. Ben sana dedim ki benim rüyalarım muvazenelidir (dengelidir). O zaman Köroğlu, sazın kulaklarını bükerek düzen verdi. Bakalım ki zindanda ne dedi:

Bugün keleşlerim düştü yadıma;
Ağalar ağası yanında gerek,
Bir büküşde yedi geyim nalkıran,
Demircioğlu yanında gerek...

Biraz Döne Hanım'la sohbet ettikten sonra tekrar sazı eline aldı, bakalım ne dedi:

Hazaran kılıçlım kolu kuvvetlim,
Böbür aslan döşlüm,
Kaplan suratlım,
Şimdi İsabali yanımda gerek!..

Döne Hanım dedi ki: Sen de doğru, rüyan da doğru! İsabali doksan gündür benim yanımdadır, merak etme şimdi gelecek. Yanında bulunan İsabali'ye yüzünü döndü: Eğer Köroğlu'nun dediği keleş isen bu değirmen taşını çek, zindana girelim. Allah için vaad olsun, ben de sana nikâhlanacağım.

O zaman İsabali, besmeleyi çekti, çuha-çekmeyi sıyırdı, Ya Resulullah sana sığınmışım dedi, taşa göğüs verdi, taşı devirdi kendisini ağasının üstüne atacak oldu. Döne Hanım, İsabali'yi belinden kaptı, niçin kendini helak edersin, ben sizi şimdi Köroğlu ile görüştürürüm. Emretti, kırk cariye ipek halatları atıldılar, Köroğlu, ipek halatlardan tutunca zindanın bacasından yukarı aldılar. İsabali, Köroğlu iki hasret birbirine kavuştular. Köroğlu, kırıttan haber ver dedi. İsabali ağa kırat benden düzgündür, doksan gündür burdayım.

Köroğlu, kılıç, kalkan, Esat-İsfahan kılıcımı rüyada gördüm, Döne Hanım'a sordum, bunun sebebi nerededir, onu denize mi attılar, bilmem haberim yoktur, dedi, dedim ki benim rüyalarım muvazenelidir, hem kır atı tarlada gördüm. Gözlerinden öptüm. O zaman yemin

ettirdim, haberim yok dedi. Hâlbuki bu işi herkes duymuş. Padişah demiş ki yaverin kızı Dağıstan'dan gelen şair ile düşüp kalkıyormuş, hâlbuki kızı Bolubeyi Acar Ali'ye vermişler, ne kadar adam geldiyse Döne Hanım, İsabali'yi ele vermedi. Döne Hanım, işi kurnazlığa döktü. Cariyeler ile Bolubeyi'ne, arkadaşlarına iki sofa yemek gönderdi. Baş cariyeye tembih etti ki, dikkat et bak, İsabali için ne diyorlar? Kızlar, sofraları götürdüler, işlerine döndüler. Baş cariyeye Döne Hanım'a dedi ki: Bolu Beyi'nin kalabalık adamları var, dediler ki: Akdeniz'den gelen Çifte-Hamılları vezirin konağı önüne çekelim, İsabali'yi turalım, alamazsak Üsküdar önüne kement açalım.

Köroğlu, İsabali'nin yüzüne baktı. İsabali: Ağa şeriatla ar olmaz, kırk gündür Döne Hanım benim helalimdir dediği gibi, Köroğlu, ne duruyoruz, dedi. Kıratı çektiler. İsabali, Döne Hanım'ı terkisine aldı, bir kuş gibi uzaklaştı. Köroğlu, peşlerinden yola çıktı, nihayet Çamlıbel'e geldiler, kırk gün kırk gece düğün yaptılar. Döne Hanım'ı tekrar İsabali'ye nikâh ettiler. İsabali, muradına erdi, İstanbul kolu da bitti...

(Mehmet Kemal Yanbey, Türk Folklor Araştırmaları Dergisi, Temmuz 1953)

FIKRALAR

Fıkralar da masallar ve söylenceler gibi sözlü geleneğin ürünlerinden sayılır. Bunların en ünlüsü Nasrettin Hoca hikâyeleridir. Nasrettin Hoca Hikâyeleri, Sivrihisar, Akşehir ve dolaylarında geçtiğinden Anadolu kaynaklıdır.

Sözlü geleneğin dışında XVI. yüzyılda şair Lamii'nin derlediği *Letâifnâme* adlı bir fıkra kitabı vardır. Bu kitap, Letaif-i Lamii, Mecmaü'l Letaif adlarıyla da tanınır. Beş bölüm olan kitapta, peygamberlere, din uluslarına, şairlere, bilgin ve şeyhlere, çeşitli mesleklerden olanlara ait fıkralar bulunmaktadır. Nasrettin Hoca fıkralarının yer aldığı en eski kaynaklardan biri sayılır. Sonradan Nasrettin Hoca'ya mal edilmiş fıkralara da bu kitapta rastlanmaktadır.

Lamii'nin oğlu Lamiizade Abdullah Çelebi, babasının yarım bıraktığı bu kitabı tamamladığını ve yeni fıkralar eklediğini *Letaif* (Latifeler) adlı kitabında belirtir.

XVI. yüzyılda yazılı kaynaklarından biri de, şair Zati'nin *Letaif* (Latifeler) adlı kitabıdır.

Doğrudan doğruya İstanbul'la İstanbul yaşayışıyla ilgili fıkralara İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi yaşadıkları bilinen ya da söylenen "nüktedan" (şakacı) kişilerin hikâyeleriyle Bektaşilere mal edilen Bektaşî fıkralarında rastlarız. Bunlara Abdülhak Şinasi Hisar'ın derlediği "Geçmiş Zaman Fıkraları"ndaki ünlü kişilerin yaşanmış hikâyeleri ile Reşat Ekrem Koçu'nun *Hasan Nüzhet Efendi'nin Letaifi Esnaf* adlı kitabından derlediği esnaf ve sanatkârlarla ilgili hikâyeleri eklemek gerekir.

Lamiizade'nin 'Letaif'i

XVI. yüzyılda Lamii'nin oğlu Abdullah Çelebi tarafından yazılmış olan bu kitap beş bölümden oluşur. Birinci bölümde: İlim ve hikmet sahibi kimselerin karşılıklı şakalaşmaları anlatılır. İkinci bölüm: Delilerin şaka ve fıkralarına ayrılmıştır. Üçüncü bölüm: Dönemin ünlü kişilerinin söyleşmelerini kapsar. Dördüncü bölümde: Aile ve evlilikle ilgili fıkralarla şakalaşmalar yer almıştır. (Bu bölümdeki fıkralar çok müstehcen kaba ve küfürlüdür.) Beşinci Bölümde de hayvanlarla ilgili fıkralar vardır. "Hatime" denen sonuç bölümünde ise, ateş, duman, gölge, rüzgâr gibi doğa güçleri, akıl ve devlet gibi soyut kavramlarla ilgili hikmet söyleyen fıkralar yer almaktadır.

Nasrettin Hoca ve sonradan Nasrettin Hoca'ya mal edilmiş fıkralar, İkinci Bölüm'e: "Delilerden ve akıllı kıt olanlardan çıkan fıkralar" diye alınmıştır. Yalnız çoğunun sözlerinin hikmetli nüktelerden ve ince düşünceden uzak olmadığı da belirtilmiştir.

Düzyazı olarak yazılmış olan bu fıkraların her birine mısra, beyit, kıta, şiir ve nazım adı altında manzum parçalar da eklenmiştir.

Yaşar Çalışkan bu kitabı Latin harflerine aktarırken mensur parçaları da açıklamıştır:

(*Latifeler*, Lamiizade Abdullah Çelebi, Hazırlayan: Yaşar Çalışkan)

Kitaptaki 'Latife'lerden (Fıkralardan) İki Örnek

Sultan Mahmud'un da bulunduğu cennet sahası gibi bir yerde deliler toplanmışlar perişan, dağınık ve laubali bir şekilde dolaşıyorlar ve etrafa bakınarak saçma sapan laflar ediyorlardı. O anda padişahın gözü bir deliye takılır. Hacıbelerini gönderip deliyi yanına çağırır:

- Gönlün ne ister? diye sorar. Deli:
- Gönlüm, bir pişmiş koyun kuyruğu ister, der.

Beyt

Acep mi kuyruk olsa derde derman
Ki şimdi kuyruk ile oldu ferman

(Kuyruk derde derman olsa şaşılır mı? ki şimdi kuyrukla ferman oldu)

Sultan Mahmut, deliyi imtihan etmeyi düşünür. Ve bu maksatla emreder. Bir pişmiş şalgam getirirler. Deli, şeker helvası gibi tam bir iştahla o pişmiş şalgamdan yemeğe başlar.

Kıt'a

Bilmişem ben bu hali kendümden
Aça nân-ı cevin gelür helva
Gül şekerdür fakire her ne yise
Şehd-i şâfi ganiye derd ayva
Aça buy-ı piyaz kuvvet-i dil
Toka elma şarabıdır ayva
(Ben bu hali kendimden bilirim.
Aça arpa ekmeği helva gibi gelir
Fakir her ne yese gül ve şekerdir.
Şifa verici bal zengine dert ve zahmet

Derviş acı ot köklerini yer de tatlı canından korkmaz.
Aça piyaz kokusu gönül kuvveti,
Toka ayva elma şarabıdır.)

Nihayet, Sultan Mahmut dönüp seslenir:

— Nicedir divane, kuyruk istediğin gibi mi? Ve arzu ettiğin şekil-
de pişmiş mi?

Divane cevap verir:

— Evet güzel pişmiş, amma sen bu vilayete şah ve bu ülkeye padi-
şah olalı, kuyruğun bile yağı, tadı ve lokmanın hiç lezzeti kalmamış.

Şiir

İtse şeh-i Vilâyet zulm u cefâyı âdet
Olur taâm şerbet bi-lezzet ü halâvet
Adi iledür cihânda iklimi fer ü sıhhat
Bi-sıhhat olsa âdem sinmez taâm u şerbet

(Vilayetin şahı zulmü ve cefayı âdet ederse yiyecek ve içecek
lezzetsiz ve tatsız olur.

Dünyada ülkeye sıhhat ve parlaklık adaletledir. Sıhatsız adama
yediği içtiği yaramaz.) (Yemek içmek fayda vermez)

Bir kızı babası ere verir. Yenge ve sağdıç kapıya gelin almağa gelir.
Kız bunları görüp ağlamaya başlar. Kadınlar:

— Ağlama kadını! deyip başını bağlamaya başlar. Baba kızın
ağladığını görüp rahatsız olur. Yanına gelir ve kızına nasihat yollar:

— Hay kızım, yok yere ağlarsın ve benim yüreğimi dağlarsın.
Ben seni zorla ere vermiyorum ve gönlünü zerrece de kırmıyorum.
Eğer er istemezsen otur evde, gitme! Kendini perişan edip bizi in-
citme, der.

Kız:

— Hay babacığım, şimden sonra bir iştir oldu n'ideyim? Ko beni
şöyle ağlaya ağlaya gideyim, der.

Bu fıkra sonradan deyim haline gelen “hem ağlarım, hem giderim” sözünün kaynağıdır.

Zatî'nin 'Letaif i

XVI. yüzyıl şairlerinden Zatî'nin fıkralardan oluşan bu kitabı, düzyazı olarak yazılmıştır. Kimi fıkralarla ilgili manzum parçalar da bulunmaktadır, Kitap, Latifehâ-yı Mevlânâ Zati başlığını taşımaktadır; Zatî'nin kitabını notlar ve açıklamalarla yayınlayan Mehmet Çavuşoğlu'na göre, kitap: “Keşfî, Çakşırı Şeyhî, Feridî, Visâlî, Mihrî, Ferruhî, Ahî gibi edebi ve Ali Paşa (Hadım), İsa Paşa, Mehmet Şah Çelebi gibi tarihi şahsiyetlerle Zati arasında geçen nükteleri içine almaktadır. Bunlardan bir kısmı müstecen ve oldukça kabadır.”

Kitaptaki 'Latife'lerden (Fıkralardan) Bir Örnek

Amasiyyeli bir şaire var idi. Mihri Hatun dirlerdi, İstanbul'da olurdu, karımı (yaşlanmış) gitmiş ere varmamışdı, bakire idi. Paşa Çelebi dirler bir aziz var idi, Ebu Eyyub-ı Ensârî medresesinin müderrisi idi, bir gün Mihri Hatun istemiş ki ala, hatun idine. Ol dahi kail olmamış. Ben dahi işitdüm, bu kıt'ayı didüm.

Kıt'a

İşitdük istemiş Mihriyi Paşa
O pire kendüyi râm eylesün mi
O miskin bunca yıl oruç tutupdur
Eşek si. iyle bayram eylesün mi
Bu kıt'ayı işidüp, Mihri Hatun merhume ziyade safa sürüp,
nolaydı bu kıt'ayı ben dimiş olaydum dimiş.
(*Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Atilla Özkırımlı)

İNCİLİ ÇAVUŞ FIKRALARI

İncili Çavuş'un asıl adı, Mustafa Çavuş'tur. Ölüm tarihi 1632-33'tür. Padişah I. Ahmed'in musahiplerindendir. 1615'te İran'a elçi olarak gönderilmiştir. Naima Tarihi'nde adından söz edilmektedir.

İncili Çavuş özellikle saray çevresi ve İstanbulluların yaşamındaki çelişkili ve aksak yanları alaya alan nokteleriyle tanınmıştır.

İNCİLİ ÇAVUŞ FIKRALARINDAN ÖRNEKLER

Çobanın Münecimliği

İncili Çavuşla padişah Birinci Ahmet Kâğıthane’de gezintiye çıkmışlardı. O sırada karşılarında bir koyun sürüsü çıktı. Sürünün ardından da eşğine binmiş olan çoban geliyordu. Padişah, İncili Çavuş’a,

— Var git, şuna sor bakalım, yağmur yağacak mıymış, dedi. Çobanlar bu işten anlar.

İncili Çavuş, çobanın yanına yaklaşp sordu. Çoban eşğinin kuyruğunu tutup gökyüzüne bir süre baktıktan sonra cevap verdi.

— Yağmur yağmayacak!

İncili Çavuş, dönüp padişaha:

— Yağmayacakmış, dedi.

Az sonra hızlı bir sağanak bastırdı. Ortılığı seller götürüyor. Çabucak bir ağacın altına sığındılar. Padişah, İncili Çavuşa:

— Hani yağmur yağmayacaktı? diye sordu.

İncili Çavuş, gülerek:

— Çobanın münecimliği ile merkebinin kuyruğunun hava tahmini bu kadar olur padişahım, dedi.

Marsık Üflüyorum

İncili Çavuş, sıcak bir yaz günü, sarayda dolaşırken Kızlar Ağası’nın yanına gitmiş. İri yarı bir zenci olan Ağa, üzerine üşüşen sinekleri kovalamak ve serinlemek için elindeki yelpazeyi sallamaktan bitkin bir haldeymiş.

Bunu gören İncili Çavuş, Ağa’nın elinden yelpazeyi almış.

— Aman Ağa hazretleri, bırakın da sizi ben yelpazeleyeyim, siz de biraz dinlenin, demiş.

İncili Çavuş, yelpazeyi sallaya dursun, içeriye vezirlerden biri girmiş. Gülerek:

— Kolay gelsin Çavuş, demiş. Ne yapıyorsun öyle?

İncili Çavuş, durur mu, cevabını hemen yapıştırmış:

— Görmüyor musun, marsık üflüyorum.

BEKRİ MUSTAFA FIKRALARI

Bekri Mustafa Ağa, sarhoşların piri sayılmıştır. İstanbul'da yaşamış, nüktedan bir halk adamıdır. İçki yasağı uygulayan IV. Murat'la ilgili birçok fıkrası olan Bekri Mustafa, eskiden meyhanelerin pek bol olduğu Balıkpazarı yöresinde gömülüdür. Türbesi, Eminönü, Haliç kıyısındaki Zindan Han'ın yanında bulunmaktadır.

BEKRİ MUSTAFA FIKRALARINDAN ÖRNEKLER

Biriniz Allah Biriniz Peygamber Olacak

Bekri Mustafa, Üsküdar iskelesinde kayıkçılık yaparken, yanına kıyafet değiştirmiş olarak Sultan Murat ile Sadrazam Bayram Paşa gelir. Karşıya geçmek için Bekri'nin kayığına binerler. Kayık, kıyıdan epeyce açıldıktan sonra, kayıkçı, rakı testisini çıkarıp kafasına dikip birkaç yudum içer. Sultan Murat:

— Baba destiyi uzat da bir yudum da ben içeyim, der.

Bekri Mustafa gülerek:

— İçindeki su değil rakıdır, sen içemezsin, diye cevap verir.

Padişah, yanındaki sadrazamı da kastederek:

— Niye içmeyelim? deyince, Bekri:

— Kaldıramazsınız da ondan, der. Sarhoşluğunuzu belli ederseniz, o zaman hem kendinizi, hem beni yakarsınız!

Beriki üsteleince testiye uzatır. Kayık, yol aladursun, testi elden ele dolaşır. Bir ara Sultan Murat:

— Baba, sen padişah yasağından korkmaz mısın? diye sorar.

Bekri Mustafa:

— Korkmasına korkarım da, padişah derya ortasında beni nerden görecektir? diye cevap verir.

Padişah da o zaman:

— Ya ben haber veririm? deyince, Bekri:

— Veremezsin, der. Çünkü sen de içtin, üçümüzün de kellesi gider, o vakit.

Bunun üzerine çakır keyif hale gelmiş olan padişah:

— Ya ben padişahsam, yanımdaki de sadrazamsa ne yaparsın? deyince, Bekri Mustafa kürekleri bırakıp kahkahayı patlatır:

— Ben size içkiyi kaldıramazsınız demedim mi? Şunun şurasında iki yudumcuk bir şey içtiniz, biriniz padişah, biriniz vezir olmaya kalktı. Allah vermeye, biraz daha içerseniz biriniz Allah, biriniz peygamber olmaya kalkacaksınız.

Bana Ne Dedirtmek İstediğini Anladım

Bekri Mustafa, içkili olarak yakalandığı için tutuklanır. Nezarete atılır. Sabahleyin birçok tutuklu ile birlikte Bostancı başının karşısına çıkarılır. Bostancı başı, gelenleri, sıraya dizip teker teker sorguya çeker:

— Kimsin?

— Yeniçeriyim.

Bostancıbaşı:

— Ben de Yeniçeri Ağasıyım, diyerek yanındaki kollukçulara adamı falakaya yatırmalarını emreder.

Sıra bir sonrakine gelir:

— Sen kimsin?

— Kalyoncuyum, ağa hazretleri.

— Ben de Kaptan Paşayım. Bunu da yıkın!

Daha sonraki:

— Ben cebeciyim, efendim, der.

Bostancıbaşı:

— Ben de cebecibaşıyım, deyip öfkeyle:

— Yıkın! diye bağırır.

Bekri Mustafa, kendisine sıra gelinceye kadar içinden bir çözüm yolu düşünür: “Acaba kim diyeyim?”. Sırası gelip Ağa:

— Sen kimsin? diye sorunca, Bekri:

— Balat’taki havranın hademesiyim, der.

Ağa güler:

— Ben adam, bana ne dedirtmek istediğini anladım... Tez yıkıl karışımından!

Kaptanı Derya Karışır

Bekri Mustafa bahçeli bir meyhanede kafa çekiyormuş. Meyhane kollukçuların baskınına uğramış. Onları gören Bekri, kendini bahçenin ortasındaki havuza atmış. Kollukçubaşı:

— Çık oradan! diye bağırmış. Bizimle geleceksin!

Bekri Mustafa:

— Çıkamam efendim, demiş. Ben deryadayım. Buraya siz karışamazsınız, Kaptan-ı Derya karışır.

BEKTAŞİ FIKRALARI

Bektaşî edebiyatının halka halk diliyle seslenişi, taassup ve yobazlıkla alay edişi birçok fıkra ya yansımıştır.

Daha çok dünyacı bir düşünüş olan Bektaşîliğin taassupla çatışmasından Bektaşî fıkraları ortaya çıkmıştır.

BEKTAŞİ FIKRALARINDAN ÖRNEKLER

Bugünlerde Parası Yok Galiba

Yoksul Bektaşinin biri hamamdan çıkarken parasını vermek için elini cebine atmış, bakmış ki cebinde beş kuruş yok. O zaman son ku-

ruşuna kadar bütün parasını dün akşam meyhaneye verdiğini hatırlamış. Hamamcının yakasını bırakmayacağını bildiğinden Tanrı'ya yalvarmaya başlamış:

— Yarabbi, bana hemen bir kuruş gönder, yoksa şu hamamın kapısını yık!

Rastlantı bu ya, o sırada şiddetli bir deprem olmuş. Bektaşî, hamamın öteki müşterileriyle birlikte kendini dışarı atmış. Kendisi çıkar çıkmaz da hamamın kubbesi çökmüş. Bektaşî oradan uzaklaşırken yolda:

“Yarabbi, bana on bin kuruş ihsan eyle,” diye Tanrı'ya dua edip yalvaran bir adama rastlamış.

Adamın ensesine bir tokat aşkettikten sonra:

— Çabuk kalk ordan be adam, demiş. Bugünlerde parası yok galiba... Bir kuruş için koskoca hamamı yıktı, on bin kuruş için dünyayı yıkar valla. Hepimiz mahvoluruz.

Ben Hesabı Denkleştiririm

Bektaşî, karısının sürekli olarak üstelemesine dayanamayarak Ramazan'da bir gün oruç tutmuş. Ramazan geçmiş, bayram gelmiş. Bir toplulukta konuşulurken söz dönmüş dolaşmış, oruç konusuna gelmiş. Orada bulunan sofulardan biri, içini çekerek:

— Yarın, ahrette hesabını nasıl vereceğim bilmem, demiş. Bu ramazan bir oruç kaçırdım.

Bektaşî, sofuya dönerek:

— Sen hiç tasalanma, erenler, demiş. Senin kaçırdığın orucu ben tuttum. Yarın ahrette hesap verirken dara düşersen, bana bir haber sal. Ben gelir, senin hesabını denkleştiririm.

GEÇMİŞ ZAMAN FIKRALARI

Abdülhak Şinasi Hisar, *‘Geçmiş Zaman Fıkraları’* kitabının önsözünde şöyle diyor:

“Bazılarını kitaplarda okuduğumuz, bazılarını başkalarından duyduğumuz, bazılarını da kendi aramızda işittiğimiz bu küçük fik-

ralar, önce, bizden evvelki yaşanmış zamanlar, sonra da, bizim yaşadığımız zamanların birer portresi, birer minyatürü sayılabilir. İşte bütün bu geçmiş zaman fıkralarından her cinsinden kaydettiğimizden her türlüşünü de duymuş olacaksınız.”

GEÇMİŞ ZAMAN FIKRALARI'NDAN ÖRNEKLER

Aralarındaki Fark

Sultan Aziz, bir gün, zamanındaki üç sadrazamın aralarındaki farkların ne olduğunu sormuş. Fuat Paşa da: “Bir dere kenarında karşı yakaya geçmek için bir köprü bulunsa, derhal köprüden geçerim. Ali Paşa besmele okur, köprünün sağlam olup olmadığını tetkike başlar ve Rüştü Paşa ise besmele çeker, üç tabur asker geçirir, sonra köprüye ayak basar!” diye cevap vermiş.

Âli Paşa'nın Bir Sözü

Mahşer Midillisi denmekle tanınan teşrifatçı Kâmil Bey, Avrupa'da tahsil ederek memlekete dönen oğlunu Âli Paşa'ya takdim ederken: “Bu sayenizde birkaç lisan tahsil etti. Vaktiyle bizi bu yolda teşvik etmezlerdi. Bilâkis ecnebi lisanı tahsil etmemize mâni olurlardı,” deyince Âli Paşa: “Peki, Türkçe tahsil etmenize de kim mâni oldu?” demiş.

ESNAF FIKRALARI

Letaif-i Esnaf, Hasan Nüzhet Efendi'nin esnafar üstüne yazılmış ve basılmış 64 sayfalık mizahi bir kitabıdır. Hasan Nüzhet Efendi'nin 1890 yılında öldüğü bilinmektedir. Kitapta 29 fıkra vardır. Fıkraların başlıkları şöyledir: Ekmekçi, Kasap, Bakkal, Sebzeci, Pirinççi, Manav, Şekerci, Aşçı Kadın, Mektep Kalfası, Suyolcu, Kanun Ustası, Oduncu, Kömürcü, Saka, Attar, Tütüncü, Çorbacı, Hattat, Saraç, Terzi, Berber, Hamamcı, Saatçi, Yorgancı, Sarraf, Dülger, Kürkçü, Sahhaf, Kayıkçı.

LETAİF-İ ESNAFTAN BİR ÖRNEK

Kömürcü

— Efendim, Allah nice senelere yetiştirsin.

— Cemian (cümlemizi, hepimizi) Ahmet Reis, hoş geldiniz, nasılsınız, iyi misiniz?

— Elhamdülillah...

— Kayık Harem iskelesinde mi?

— Hayır, daha gelmedi, birkaç güne kadar Çatladı'ya yanaşacak.

— Allah vere tozsuz ve marsıksız olaydı...

— Efendim, marsıgı yok ama şu eski hesapların tozunu sükseniz güzel olacak, zira bu yıl kömür ateş pahasına, artık kül olduk...

— Canım Ahmet Reis, ayağının tozu ile sıcakı sıcakına akçe istenir mi, hem canım insafın yok mu, bu kadar yanıp yakılacak ne var?

— Maşallah beyim peh peh... Bizim mangırlar, Derviş Mercan gibi üç erbain (kış) çıkardı, daha çilesi dolmadı mı? Şimdi para isteyince baştan savulmak insafsızlık olmuyor, ben kış kışla gider soğuklardan değilim, kömürü elleyerek ve pahasının vaktini belleyerek almalı, beni görünce kül kedisi gibi sineceğinize ateş püskürüyorsunuz, darası alınanlardan ve kalbur üstüne gelenlerden olduğunuzu bu sefer anladım, bundan böyle mangal tahtası, bayram haftası demeyüp para istememeli.

DEYİM OLMUŞ FIKRALAR

İstanbul fıkraları arasında deyim haline gelmiş birçok fıkra vardır. Ya da birçok deyim ve özdeyiş fıkralaştırılmıştır: Arapça değil mi uydur uydur söyle; Ateş pahası; Bize de mi lo lo; Buyrun cenaze namazına; Çalış adam ol baban gibi eşek olma; Çıkar ağzındaki baklayı; Çizmeden yukarı çıkma; Dediği dedik; Dost başa düşman ayağa bakar; Gözünü boyamak; Hem ağlar hem giderim; Işıgı gören geliyor; Kırk yıllık Kani olur mu Yani; Kuyruk Acısı; Münasebet-siz Mehmet Efendi; Ölür müsün öldürür müsün; Ört ki ölem; Özü

kabahatinden büyük; Papaz her gün pilav yemez; Rüfailer karışır; Şahtın şahbaz oldun; Tilki tilkiliğini ispatlayana kadar; Verme-yince Mabut neylesin Mahmut; Ya hiç sopa (dayak) yememiş; Yaya kaldın tatar ağası; Yol olur gibi deyim ve özdeyişler fıkra olarak anlatılır.

DEYİM OLMUŞ FIKRALARA ÖRNEKLER

Münasebetsiz Mehmet Efendi

Padişah, adını sıkça duyduğu Münasebetsiz Mehmet Efendi'yi huzuruna çağdırır.

— Senin münasebetsizliğinden çokça söz ediliyor, göster bakalım münasebetsizliğini de görelim, der.

Adam,

— Ferman padişahımdır, deyip saygıyla eğilir.

Padişah, adamın bu saygılı tavrı karşısında: “Bu adamın nesi münasebetsiz, pekâlâ adam işte” diye düşünürken Münasebetsiz Mehmet Efendi, birdenbire:

— Padişahım, pederiniz zurna çalar mıydı? diye sorar.

Padişah, şaşkınlıkla:

— Hayır, neden sordun? deyince,

— Babam da çalmazdı, diye cevap verir.

Özrü Kabahatinden Büyük

Padişah, bir gün İncili Çavuş'la sohbet ederken:

— İncili Çavuş, dedi, bana öyle bir kabahat işleyip özür dile ki özrün kabahatinden büyük ola...

Aradan uzunca bir süre geçti. Bir gün, padişah, sarayın merdivenlerinden dalgın olarak çıkıyordu. Etrafını görececek hali yoktu. İncili Çavuş, arkasından gizlice yaklaşıp padişaha hatırı sayılır bir çimdik attı. Padişah, olduğu yerde sıçrayarak:

— Ne yapıyorsun be hey gafil, dedi.

İncili Çavuş, ezilip büzülerek:

— Bağışlayın hünkârım, sizi Sultan Hanım sandım, diye cevap verdi.

Padişah, buna çok kızdı.

— O ne biçim özür dilemektir bre Çavuş, diye bağırdı.

İncili Çavuş, hiç istifini bozmadan:

— Bu emriniz üzre kabahatten büyük olan özürdür, dedi.

TARİHSEL KİŞİLERLE ÜNLÜLERİN FIKRALARI

Birçok fıkra tarihsel kişiler, ünlü sanat ve edebiyat adamları ile şakacılar arasında geçer. Tarihsel kişiler arasında başlıca: Fatih Sultan Mehmet, IV. Murat, II. Mahmut, Abdülaziz, Ahmet Vefik Paşa, Koca Ragıp Paşa, Keçecizade Fuat Paşa anılabilir.

Fıkralara konu olmuş ünlülerle şakacıların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Abdurrahman Şeref, Abdülbaki Gölpınarlı, Abdülhak Hamit, Ahmet Mithat, Aziz Nesin, Borozaan Tevfik, Can Yücel, Çallı İbrahim, Elif Naci, İbnülemin Mahmut Kemal, Kavuklu Hamdi, Namık Kemal, Nefi, Neyzen Tevfik, Rıza Tevfik, Süleyman Nazif, Şair Eşref, Şair Fitnat Hanım ve Şair Nigar Hanım.

TARİHSEL KİŞİLERLE ÜNLÜLERİN FIKRALARINDAN ÖRNEKLER

Adem'in Çocukları

Fatih Sultan Mehmed'in yoluna, bir gün, bir derviş çıkar. Padişaha kardeşi olduğunu söyleyerek servetinden pay ister. Fatih, şaşırarak, dervişe nereden kardeş olduklarını sorar.

Derviş:

— İkimiz de Adem ile Havva'nın çocukları değil miyiz? diye cevap verir.

Padişah, gülümser. Dervişe bir altın uzatır.

— Bunu al, git. Öteki kardeşlerimiz duyarsa payına bu da düşmez, der.

Eşek Kâmilmiş

İzmir Valisi Kâmil Paşa, bir denetleme gezisi sırasında Kırkağaç ilçesine uğrar. Kasabaya girerken kaymakam Şair Eşrefi görür. Eşrefin onun geleceğinden haberi yoktur. Eşeğine binmiş ağır aksak gidiyormuş.

Kâmil Paşa, arkasından seslenir:

— Eşref Bey, eşek sizi düşürmesin?

Eşref, Paşayı ardında görünce şaşırır, bozuntuya da vermez. Üstelik hemen orada dilinin ucuna gelen nükteyi de savurmaktan geri kalmaz:

— Merak buyurmayınız paşam, eşek pek kâmilidir! (olgudur)

Şişe Çek

Neyzen Tefvik, bel ağrılarından yakınıdır. Tanıdık doktorlardan biri Neyzen'e:

— En iyisi şişe çekmektir, der. Ağrılarından hemen kurtulursun.

Ertesi gün, bir dostu, Neyzen'i kaldırımın üstüne uzanmış, elinde ki rakı şişesini tepesine dikmiş olarak görür.

— Üstad, der. Hani rakıyı bırakacağını söylüyordun. Sen azaltacağına büsbütün artırmışsın.

Neyzen, yattığı yerden dostunu şöyle bir süzdükten sonra:

— Bu sefer doktorun tavsiyesine uyarak içiyorum, der. Doktora belimin ağrıdığını söyledim, o da, bana, “şişe çek” dedi.

SÖYLENCELER

İstanbul'la ilgili söylencelerde Osmanlı-Bizans inanış ve öğeleri birbirine geçmiştir. İstanbul'la ilgili pek çok söylence vardır. Nec-

det Sakaoglu, bu söylencelerin en ilginçlerini derleyerek, çevirerek yayımlayan araştırmacılardandır. Kentin semtleri, tarihsel yapıları, ermiş sayılan kişilerle doğal güzellikleri birçok söylencenin konusu olmuştur.

İstanbul'un Kuruluşuyla İlgili Söylenceler

İstanbul'un kuruluşuyla ilgili olarak da birçok söylence vardır. Örnek olarak şunları sıralayabiliriz:

Megaralı Bizans'la İlgili Söylence

Bu söylenceye göre, İstanbul, Megaralı Bizans adlı biri tarafından kurulmuştur.

Megaralı Bizans, kendi halkı için bir kent kurmaya niyetlenir.

Delf bilincisine başvurarak ondan bir yer bulmasını ister. Bilici ona şöyle der: “Körler ülkesinin karşısında bir yer vardır. Sen kentini git oraya kur.”

Bunun üzerine Bizans, hazırlıklara girişip bilincinin söylediği yeri bulmak için halkıyla birlikte yola koyulur. Günün birinde Sarayburnu'na varırlar. Bizans, buradan çevreyi seyrederken Kadıköy'de kurulu olan kenti görür. “Bu kenti ne diye bizim bulunduğumuz bu yere değil de karşığı çorak yere kurmuşlar, kör müydü bu adamlar” diye düşünür. Birden bilicinin “Körler Ülkesinin karşısından” söz ettiği aklına gelir. Aradığı yer burasıdır. Kentini kıyısında bulunduğu yemyeşil yedi tepesi olan bu yere kuracaktır. Kısa sürede kurulan bu kente Bizans adı verilir.

Hazreti Süleyman'la İlgili Söylence

İstanbul'u Hazreti Süleyman'ın kurduğuna dair söylence Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinin birinci cildinde rastlıyoruz.

Buna göre: Hazreti Süleyman tüm evrene egemendir, ama Okyanus'taki Ferendûz Adası'nın padişahı Saydun'a bir türlü söz geçiremez. Günün birinde sayısız asker ve vahşi hayvanlarla adaya saldırır, her yeri yakar, yıkar, ateş saçan kılıcıyla Saydun'u öldürür.

Saydun'un Alina adlı çok güzel bir kızı vardır. Hazreti Süleyman bu kızı savaş armağanı olarak alıp evlenir. Atina'yla birlikte Rumeli'ne gelir. Kız sürekli ağlamakta, babasının ve ülkesinin yasını tutmaktadır. Bir gün, Hazreti Süleyman'a: "Şurada bana bir saray yaptır, ömrümün kalan yıllarını Tanrı'ya yakarak geçireyim," der. "Sarayda bir de babamın resmi bulunsun, onu gördükçe gözyaşlarım dinsin." Hazreti Süleyman, karısına, Atina'da Temâşâlık diye anılan benzersiz bir saray yaptırır. Kendisi de İstanbul'a gelir. Sarayburnu'nda bir gece geçirir, buranın havasını, suyunu çok beğenir. Büyük bir saray yaptırır. "Kıyamete kadar bayındır kalsın" diye de İstanbul için dua eder. Atina'ya döndüğünde babasının resmine taptığını gördüğü karısı Atina'yı öldürür. Kendisi de Hazreti Davut'un yarım bıraktığı Mescid-i Aksa'yı tamamlatırken ölür. Yerine oğlu geçer. Oğlunun döneminde de Sarayburnu'na birçok yapı kurulur, burası merkez olur. Süleyman'ın oğlundan sonra, bir kısıktan doğduğu söylendiği için Madiyan oğlu denilen Yanko, padişah olur. Yaşamının bir bölümünü Kudüs'te bir bölümünü Rumeli'nde geçiren Yanko, bir gün, şarap içip sızar. Gözünü açınca kendini tahtıyla birlikte Sarayburnu'nda bulur. Çevreyi çok beğenir. Vezirlerini toplayarak buraya bir kale yaptırır. Yanko, sarayında huzur içinde yaşarken, Yahya'nın dinini yaymak isteyen Buhtunnasır'ın ülkesinin birçok yerini ele geçirdiğini, zenginleşip güçlenerek kendisine başkaldırmaya kalkışacağını öğrenir. Kardeşi emrindeki askerlerle Karaman ovasında onu yener. Buhtunnasır'ın bütün mallarına el koyar. Bunlarla "Hazreti Süleyman'ın makamıdır" diyerek İstanbul'un çevresini surlarla çevirtir. Yedi iklimdeki yedi yüz vezirine haber salar, tümünden İstanbul'un bayındırlığı için çalışmalarını ister. Böylece benzersiz bir kent kurulur.

Timaos'un Oğlu İstanbul

İstanbul'un kuruluş öykülerinden birine Râvilerin (rivayet edenlerin) anlattıklarına dayalı geleneksel bir Arap tarihi olan ve Halife Hazreti Ömer dönemindeki (634-644) İslâm fetihlerini içeren Fütühüş Şam (Şam'ın Fethi) adlı kitapta rastlıyoruz:

“Diyarbakır’ı kuran Roma İmparatoru Timaos’un İstanbul adında bir oğlu vardı. İstanbul, babası Timaos’a, yeni bir kent kurmak ve kendi adını vermek istediğini açıkladı. Amacının dünya durdukça adının unutulmaması olduğunu bildirdi. Timaos, oğluna izin verdi, sen bilirsin dedi. İstanbul, babasından bu izni alınca hâzinesini açtı, ustalar, mimarlar getirtti. Altı fersah uzunluğunda bir sur yaptırıp kendi adıyla anılan büyük bir kent kurdu. Dört yıl padişahlık edip öldü. Yerine oğlu Konstantin geçti, bu kez, yarım kalan kenti, Konstantin tamamlattı. Bu nedenle kente hem İstanbul, hem Konstantin derler.” (Necdet Sakaoğlu, İstanbul, sayı: 9)

Madiyan Oğlu Yanko'nun İstanbul'u

Eseri elimizde bulunan en eski Osmanlı coğrafyacılarından olan Gelibolulu Ahmet Bican'ın *Dürr-ü Mecnûn* (Gizli İnciler) kitabında İstanbul'la ilgili şu ilginç öykü anlatılır:

“Bu kenti Madiyan oğlu Yanko, iki deniz arasındaki üçgen biçimli yerde kurmuştur. Topladığı mimarlar, temelleri kazdırmışlar, yer yer ayaklar örüp üzerlerine çanlar asmışlar, temel atmak için uğurlu bir saati beklemeye başlamışlar. Allahtan olacak kaptığı yılın boynuna dolanan bir leylek, çanlardan birine çarpınca çanlar çalmış. O an, tüm işçiler, uğurlu saat işareti verildiğini sanarak hazırladıkları harç ve taşlarla temel atmışlar. Müneccimler, bu aksiliğe üzülmüşler, çünkü o an, tam tersine çok uğursuz bir saatmiş. Yanko, ne yapalım, bozalım mı? diye sormuş. Fakat, olan oldu! denilmiş. İşte bu yüzden o gün bugün kentte veba salgını, zelzele, ayaklanma eksik olmaz. Uzun yıllar harap olmuş, yırtıcıları, ejderhaları barındırmıştır. En son Konstantin imar etmiştir. Ama âhir zamanın daha nice kötülükleri görülmeye devam edecektir.” (Necdet Sakaoğlu, İstanbul, sayı: 9)

İstanbul'un Fethiyle İlgili Söylenceler

İstanbul'un fethiyle ilgili bazı söylenceleri yine Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde buluruz.

Yâvedut Sultan Söylencesi

Fatih, Bizans'ı kuşatmış, Bizans, tüm gücüyle direnmekte. Kuşatma başlayalı on gün olduğu halde kalenin düşmemesi üzerine Fatih, şeyhleri topladı.

— Kale gittikçe kuvvetleniyor, işimiz zorlaşıyor, bunun sonucu ne olacak? diye sordu.

Soruyu Akşemsettin yanıtladı:

— Hiç tasa etmeyin hünkârım, bu kalenin fatihi siz olacaksınız. Kalenin içinde bulunan Şeyh Maksut halifelerinden Yâvedut'un dualarıyla kale ayakta durur. Yâvedut ölmeyince İstanbul alınamaz, o da ellinci günde ölecektir.

Gerçekten de elli gün tamam olduktan sonra kale düştü. Türk ordusu İstanbul'a girdi. Fatih, askerlerinin önünde doğru Ayasofya'ya gitti. Peygamberin sancağını mihraba dikip ezan okudu. İki rekât namaz kıldıktan sonra Ayasofya'yı dolaşmaya başladı. Terleyen Direk'in yakınında bir aydınlık dikkatini çekti. O yana gittiğinde ışıklar içinde ak bir gövdenin kibleye yönelik olarak yattığını gördü. Göğsünde al renkte Yâvedut yazısı vardı.

Fatih, cesedin yıkanmasını buyurdu. Terleyen Direk'ten: "Merhum yıkanmıştır, defnedin" diye bir ses geldi. Cesedi şehit kapısına gömmek için götürülenler kendilerini Eminönü iskelesinde buldular. Orada bir kayığın beklediğini gördüler. Ona bindiler. Kayık, onları kendiliğinden Eyüp yakınlarına götürdü. Orada tabut, kayıktan çıkıp yeri hazırlanmış olan bir mezarın başında durdu. Mezarda "Yâvedut" diye bir ses yükseldi. Gelenler, Yâvedut Sultan'ın cesedini mezara gömmüş oradan ayrıldılar.

Rumelihisarı Söylencesi

Bizans döneminde, Rumelihisarı'ndaki tepelerden birinde bir kilise vardı. Kilisenin papazı gizlice İslam dinini kabul etmiş, kendisi gibi İslamlığı kabul etmiş olan üç yüz dervişin başına geçmişti. II. Murad'ın ölüm yerine Fatih Sultan Mehmed'in geçtiğini duyunca:

“İstanbul’u fethedecek ulu emir sensin. Anadoluhisarı’nın karşısında bir kale yaptırıp Boğaz’ı iki yandan kesersen burada kıtlık olacaktır. Bundan sonra sayısız askerle bu ülkeyi şereflendir.” diye kendisine bir mektup yazdı. Mektubu alan Fatih, harekete geçti. Avlanmak bahanesiyle Terkos yöresine geldi. Terkos Kalesi Beyi’ne armağanlar verip Bizans İmparatoru’na da avlarından gönderdi. Aralarında iyi ilişkiler kurulunca Rumelihisarı’nın bulunduğu yerde bir av köşkü ve saray çiftliği yaptırmak için toprak istedi. Bir sığır derisinden çok yer tutmaması koşuluyla izin çıktı.

Fatih, sığır derisini ince ince kestirip bir şerit haline getirdi. Bununla çevrelediği alana, Edirne’den getirttiği ustalarla Rumelihisarı’nı yaptırmaya koyuldu. Bu arada Burgaz’dan getirdiği 40-50 topu, gizleyerek kıyılara yerleştirtti.

Kalenin yapımına başlanınca papaz: “Padişahım adınız Muhammet’tir. Kitabımız Bizans’ı sizin alacağınıza yazar. Bu kaleye üstten bakıldığında adınız okunmalıdır. İzin verirsiniz ben bunu yaparım” der. Çevresine topladığı ustalarla kûfi yazıyla Mehmed’in yazılışına uygun biçimde kaleyi yaptırır. Daha sonra da hisarın dizdarı olur.

Cibali İle İlgili Söylence

Bugünkü Cibali ile ilgili söylence de fetihle ilgili söylencelerdendir.

Fatih’in İstanbul’u fethi sırasında, ön saflarda çarpışanlardan biri de Cebe Ali’dir. Mısır’da Sultan Klavun’un şeyhi olan Cebe Ali, İstanbul’un alınışında bulunmak için Anadolu’ya gelmiştir. At çulundan bir cebe (zırh) giydiği için Cebe Ali diye çağrılır.

Cebe Ali, Osmanlı ordusuyla İstanbul önlerine gelince, ordunun ekmekçibaşılığını üstlenir. Yüz binlerce kişinin ekmeğini bir tek fırından hiç aksatmadan sağlar. Bu sırrını kimseye söylemez.

Fatih, gemileri, karadan Haliç’e indirdiğinde Cebe Ali bu gemilere binmez. Üç yüz dervişle birlikte postlarını denize yayarak üstlerine binip Haliç’i geçerler, surların önüne varırlar. Bunu gören Bizanslılar, korkuyla kaçırlar. Bugünkü Cibali kapısının bulunduğu

yerden kente girerler. Cebe Ali, açıkça keramet gösterdiği için şehit olur. Buraya onun adını verirler. Bu ad zamanla Cibali'ye döner.

Hazreti Halit'in Mezarının Ortaya Çıkarılması ile İlgili Söylenceler

Bir Arap Komutanı olan ve daha önce İstanbul'u fetheden Eba Eyübel Ensari (Hz. Halit), Bizanslılarla savaşırken, Eğrikapı surlarının önünde, başına atılan bir taşla yaralanıp şehit düştü. Arap Orduları, Bizanslılarla barış yapıp çekilirken Eba Eyübel Ensari'yi Eğrikapı yakınlarındaki bir meşelikte hazırladıkları mezara gömdüler. Üstüne de ölüm tarihini belirten bir taş koydular.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul önlerine geldiği sırada ve İstanbul'u aldıktan sonra bu ünlü komutanın mezarını araştırmaya başladı.

Hz. Halit'in bulunduğu semte adını veren (Eyüp Sultan) mezarının bulunuşuyla ilgili iki söylence vardır:

“İstanbul alındıktan sonra, bir gün, Ak Şemsettin, padişaha:

— Müjdelersün hüñkârım, Eba Eyyub burada gömülüdür, diyerek bir ormanlığa girdi, bir seccade üzerinde iki rekât namaz kıldı, namazdan sonra yeniden secde ederek gözlerini yumup uykuya daldı. Padişahın çevresindekiler:

— Şeyh efendi Eyyub'un kabrini bulamadığı için utancından uykuya vardı, dediler.

Aradan bir saat geçtikten sonra Ak Şemsettin, secdeden başını kaldırdı. Gözleri kan çanağına dönmüştü. Fatih'e:

— Hüñkârım, hikmeti hüda seccademizi Eba Eyyub'un kabri üzerine sermişler, hemen burayı kazsınlar, dedi.

Fatih de heyecanlanmıştı. Üç kişi ile birlikte Ak Şemsettin'in secadesinin altını kazmaya başladılar. Kazılan yer, iki üç kulaç kadar derinleşince üstünde kufi yazı ile “Haza kabri Halit İbni Zeyd” yazan bir mermer görüldü. Taş kaldırılınca Eba Eyyub'un safranla boyanmış cesedi, hiç bozulmamış olarak ortaya çıktı. Cesedin sağ elinde bir tunç mühür vardı. Mezar bulunmuştu, taş yerine konup, üstü saygı ile örtüldü.” (Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*)

“Fatih, İstanbul alındıktan sonra bir gece, Ak Şemsettin’in Okmeydanı sırtlarında kurulmuş olan çadırına gitti. İsteğini hocasına anlattı. Ak Şemsettin hakanla birlikte çadırın dışına çıkarak Haliç kıyısında ve İstanbul surlarına yakın bir yerde gecenin yoğun karanlığı içinde parlayan bir noktayı gösterdi ve aranan mezarın bu noktada olduğunu söyledi.

Ertesi gün, Fatih, Ak Şemsettin’le gece uzaktan gördükleri yere gittiler. Ak Şemsettin eline iki çınar dalı alarak bunları aralıklı bir biçimde toprağa dikti.

— İşte Zeyd oğlu Halit’in kabri burasıdır, dedi.

Fatih, Ak Şemsettin’in mezarı kolayca bulmasından şüphelendi. Gece olunca silahtarını çağırarak Ak Şemsettin’in gündüz diktiği çınar dallarının yirmi adım kible yönüne alınmasını buyurdu. Silahtar, padişahın buyruğunu yerine getirdi. Ertesi sabah, Fatih, Ak Şemsettin’i yanına alarak yeniden mezarın olduğu yere gitti. Şeyh, çınar dallarının yerlerinin değiştirildiğini söyleyerek bir gün önce işaret ettiği yerin Eba Eyyub’un mezarı olduğunu, gösterilen yer bir iki arşın kadar kazılınca beyaz bir mermer çıkacağını anlattı. Orası kazıldı, Ak Şemsettin’in söylediği beyaz mermer ortaya çıktı, üstünde ‘Haza kabri Halit İbni Zeyd’ yazılıydı.

Mezarın yeri böylece belli olunca, silahtar, yerlerini değiştirdiği çınar dallarının ne yapılacağını Ak Şemsettin’den sordu. Ak Şemsettin, çınar dallarının sonradan dikildiği yerin Eba Eyyub’un yıkandığı yer olduğunu söyledi. Dalların orda kalmasını istedi. Burası, Eyüp türbesinin hacet penceresinin karşısında etrafı demir parmaklıkla çevrilmiş olan yerdir. Çınar dallarından yetişmiş iki büyük çınar, bugün, hâlâ orada durmaktadır.” (Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*)

İSTANBUL’UN SEMTLERİYLE İLGİLİ SÖYLENCELER

İstanbul’un semtlerinin her biri bir özelliğiyle ünlüdür. Bu ortaoyununda bile tekrarlanan bir deyimle anılır: “İstanbul’un birçok semt-i meşhuru vardır.” Bu semtler, söylenceleriyle de anılırlar. Söy-

lenceleriyle bilinen bu semtlerin başlıcaları arasında: Beşiktaş, Cibali, Unkapanı, Yenikapı sayılabilir.

Yenikapı'yla İlgili Söylence

IV. Murat, kılık değiştirerek halk arasında dolaşmaktan çok hoşlanırdı. Yine kılık değiştirdiği bir gün, Üsküdar'dan bir kayığa bindi. Kayıkta bir kişi daha vardı. Denizde yol alırlarken yanındakinin adını sordu. Adam:

— Bana Üsküdarlı Remmal Ahmed Ağa derler, dedi. Padişah, ne iş yaptığını sordu. O da, remil atıp gaiten haber verdiğini söyledi. Bunun üzerine IV. Murat, adamın remil atıp padişahın yerini söylemesini istedi. Adam remilini attı.

— Deniz üstünde görünür, dedi. Yeniden bakınca:

— Sultan Murat bu kayıkta, bizimle beraberdir, Sultan sizsiniz, diye bağırdı. Padişah:

— Aferin sana, hüner sahibiymişsin, dedi. Şimdi bir remil daha atacaksın, benim İstanbul'un hangi kapısından gireceğimi söyleyeceksin, bilersen seni ödüllendiririm, bilemezsen gerisini sen düşün...

Adam, remilini attı. Ama cevabını hemen söylemedi. Bir kâğıda yazıp padişaha verdi. Kâğıdı kapıdan içeri girdikten sonra okumasını istedi. Padişah, kâğıdı cebine koyup kayığın kıyıya çekilmesini buyurdu. Karşısına gelen sur bedeninde nöbet tutan dizdara, bulunduğu yerden hemen bir kapı açılmasını istedi;

Kapı açılıp padişah, bu kapıdan içeri girince kâğıdı cebinden çıkarak okudu: Kâğıtta: "Padişahım, yeni kapınız hayırlı olsun" yazılıydı. Bu yüzden kapının açıldığı bu yere Yenikapı adı verildi.

İSTANBUL'UN TARİHSEL YAPILARIYLA İLGİLİ SÖYLENCER

İstanbul'un Bizans dönemiyle Osmanlı dönemi yapılarının birçokları söylencelere konu olmuştur. Bunların başlıcaları: Ayasofya, Süleymaniye Camisi, Kız Kulesi, Fatih'teki Kız Taşı, Sultanahmet'te-

ki dikili taşlardan Burmalı Sütun ve Alibeyköyü'ndeki su kemerlerinden Moglova Kemeridir. Her birinin yapıları, işlevleri konusunda ilginç öyküleri vardır:

Burmalı Sütun:

Bu sütunun Delf mabedinin kazan ayağı olduğu söylenir.

Burmalı sütun, aslında, birbirine dolanmış yılan heykelleriymiş. Bu heykel, bulunduğu alanı yılanlardan korumuş. Hatta burada birini yılan soksa bile, zehri etkili olmazmış. Bizans döneminde Hipodrom'a (Sultanahmet Meydanı) dikilen bu sütunun yılan başları kırıldıktan sonra gücü kalmayışı yüzünden İstanbul'u yılanların bastığı söylenir. Sütun bugün kırık olarak Sultanahmet Meydanı'nda durmaktadır.

Kız Kulesi:

Bu kulenin, sevgilisi Hero'ya kavuşmak için Leandros'un denizde boğulduğu yere kurulduğu söylenir.

Yıllar sonra, Bizans İmparatorlarından biri, tacını, tahtını bırakacağı biricik kızının bir yılan tarafından sokularak öleceğini öğrenmesi üzerine bu kuleyi onartıp kızını oraya yerleştirir. Böylece prenses, deniz ortasında, yılanlardan korunmuş olacaktır. Bir gün köylünün biri imparatora bir sepet üzüm getirir. İmparator çok beğendiği bu taze üzümleri kuleye kızına gönderir. Kulede, üzüm sepetine gizlenmiş olan bir yılan kızı sokup öldürür. Kulenin adının, prensesin anısına Kız Kulesi olarak kaldığı anlatılır.

Kız Taşı:

Bugün Fatih'te Kıztaşı semtinde bulunan İmparator Markianos sütununun olduğu yerde bir sütun daha vardı. Bugün Kıztaşı diye anığımız Markianos sütununun benzeriydi. Bu sütunun üstünde aşk ve sevgi tanrıçası diye bilinen Afrodite'in heykeli bulunuyordu. Bu taşın bir

özelliği vardı. Taşın altından geçen genç kızlar, evli kadınlar, eğer bir günah işlemişlerse, analarından, babalarından, kocalarından habersiz erkeklerle yasak ilişkiler kurmuşlarsa taş, hemen eğilip bu günahkârları belli ederdi. Bu özelliği yüzünden de Kız Taşı diye anılır oldu. Bugün orda bulunan sütuna da bu yüzden Kız Taşı denmektedir.

Moğlova Kemerı:

İlginç öykülerden biri de bugün bir bölümü Alibeyköyü barajının suları altında kalan Sinan yapısı Moğlova Kemerı'nin öyküsüdür.

Kanuni Sultan Süleyman, Belgrat ormanlarında avlanırken atının ayağı sürçer. Açılan çukurdan su fışkırır. Bu Bizans döneminden kalma eski bir su yoludur. At buradaki bir su künkünü kırmıştır: Kanuni, o sırada, susuzluk çekmekte olan kente su getirtebilmek için Mimar Sinan'ı görevlendirir. Sinan da bu vadiye ünlü Moğlova Kemerı'ni yapar. Sinan'ın başyapıtlarından olan bu kemere, su yollarıyla bağlanan bin gözlü, upuzun bir kemer zinciri oluşur. Bu yolla kente ulaşan su, her mahalleye yapılan yeni çeşmelerden gürül gürül akmaya başlar. Halk, bu yeni çeşmelere, her yere yapıldığı için, kırk çeşme adını takar.

İçimi çok güzel olan bu su, Kırkçeşme suyu olarak uzun yıllar, İstanbulluların gereksinimini karşıladı. Eski çeşmeler battal edildikten sonra, bu su da yok olup gitti.

AYASOFYA İLE İLGİLİ SÖYLENCELER

Ayasofya'nın yapımıyla ilgili pek çok söylence vardır. Biz bunlardan üçünü kısaca anmak istiyoruz.

Ayasofya'nın Yapılışı:

Bugünkü Ayasofya'nın 27 Aralık 537'de açılışını yapan İmparator Jüstinyanus, depremlere, yangınlara dayanıklı bir tapınak yaptırmak istiyordu.

Söylenceye göre, İmparatorun güvenini kazanmış iki mimar: Aydınlı Antiemus ile Miletli İsidoros Ayasofya için çizdikleri planlarla resimleri imparatora bir türlü beğendiremezler.

İmparator, bir gece, düşünde yaşlı bir adam görür. Adam, ona gümüş bir levhaya kazınmış bir resim verir. Bu Jüstinyanus'un hayalinde tasarladığı tapınağın resmidir. Yaşlı adam, resmi verip uzaklaşırken, imparator ihtiyara bu tapınağın adının ne olacağını sorar. İhtiyar, "Ayasofya" diye cevap verir. İmparator, yaşlı adamın sesi, kulaklarında cınlayarak uyanır.

Öte yandan, mimarlar, o gece, eski planlarla resimleri atıp yeni plan ve resimler hazırlamışlardır.

İmparator, uyanır uyanmaz, mimarları saraya çağırır. Düşünde gördüğü resmi uzun uzun anlatır. Bunun üzerine Antiemus, yeni hazırladıkları resmi ortaya çıkararak İmparatora: "Gördüğünüz resim bu muydu?" der.

Düşte gördüklerinin etkisini hâlâ üzerinden atamamış olan imparator, aniden ortaya çıkan resmi görünce, düşte gördüğünün aynısı olduğuna karar verir ve Ayasofya'nın yapımına başlanır.

Ayasofya'yı Kıyamete Kadar Bekleyen Melek:

Ayasofya'nın mimarları, Ayasofya'nın temeli atılıp duvarlar biraz yükseldikten sonra, inşaatı yarım bırakarak başka bir kente yeni bir kilise yapmak için giderler. İmparator, Ayasofya'nın yarım kalmasına çok üzülür, mimarları buldurup yapıyı yüzüstü bırakmalarının nedenini sorar, mimarlar, temelinin oturması gerektiğini söylerler. İnşaata bakıldığında temel duvarlarının gerçekten de oturduğundan alçaldığı görülür. İmparator da, bunun üstüne, mimarları, yapıyı bildikleri gibi sürdürmelerinde serbest bırakır.

Ayasofya'nın duvarları bir adam boyunu bulduğunda, bütün ustalar ve işçiler, bunu kutlamak için imparatorun verdiği yemeğe giderler. Araç gereçleri de inşaat alanında koruması için genç bir işçiye emanet ederler. Bir süre sonra, inşaat alanında ortaya çıkan bir adam, işin çok uzun süre bırakıldığını, artık ustaları çağırması gerektiğini söyler. Delikanlı, araç ve gereçleri bırakıp gidemeyeceğini belirtince, adam, "Ben, sen gelene kadar onları korurum, burdan bir yere ayrılmam" der. Delikanlının inanması için de yemin eder.

Delikanlı, yemeğe gidip bunu mimarlarla ustalara anlatınca, İmparator, delikanlıya gördüğü adamlarla ilgili sorular sorar ve bunun bir melek olduğuna inanır. Delikanlıyı İstanbul'a dolayısıyla Ayasofya'ya bir daha hiç dönmeyeceğine dair söz alarak Anadolu'ya gönderir.

Böylece melek, delikanlı dönmeyeceği için, kıyamete kadar Ayasofya'yı bekleyip koruyacaktır.

Ayasofya'da edilecek duaların kabul olunacağına dair olan inanç da bu meleğin varlığına bağlanır.

Ayasofya'nın Kubbesi:

Prof. Süheyl Ünver'in aktardığı Ayasofya ile ilgili bir söylence de şudur:

Hızır, bir gün, Ayasofya'nın bir türlü tutturulamayan, daima yıkılan büyük kubbesine, çare bulduğunu, derviş kılığına girerek rahiplere söyler: "Ahırzaman peygamberinin tükürüğü olmadıkça bu kubbe tutmaz" der. "Eğer onu zemzem suyu ile karıştırıp kubbenin hamuruna katarsanız, kubbe sabitleşir, yıkılmaz."

Rahipler, Mekke'ye giderler. Peygamberin amcası Ebu Talib'in aracılığı ile peygamberle görüşüp isteklerini söylerler. Bir hokka içine tükürüğünü alırlar. 70 deveye Mekke toprağı, 70 deveye de zemzem suyu yükleyip getirirler. Ayasofya'nın içinde Terleyen Direk'in dibinde Mekke toprağı ile zemzemi harç ederler, tükürüğü de bu harca katarak kubbeyi tuttururlar.

Fatih, İstanbul'u alınca, peygambere bir saygı nişanesi olarak bu büyük kubbeye altından bir top kandil astırır. Bu top kandilin içinin 50 okka buğdayı rahat rahat alabileceği söylenmiştir.

Dediklerine bakılırsa, Hızır, Terleyen Direk'te (Ağlayan Direk de denir) bulunan deliğe parmağını sokarak yapının yönünü kibleye çevirip kiliseyi cami haline getirmiştir.

Onun için, sözü geçen top kandilin altını kendine ibadet yeri olarak seçmiştir. Kadir geceleri, top kandilin altında, namaz kılanların arasına katıldığına inanılır.

Bu yüzden, kırk sabah, orada namaz kılıp dua edenin dünyada ve ahrette her istediği yerine gelir.

SÜLEYMANİYE İLE İLGİLİ SÖYLENCE

Mimar Sinan, Süleymaniye'nin yapımına başlamadan uzun bir süre İstanbul'u dolaşarak uygun bir tepe aradı. Sonunda İstanbul'un üçüncü tepesi olan Beyazıt yöresinde karar kıldı.

Ardından temel kazılmasına girişildi. Temellerde o kadar derine inildi ki, Haliç'e kadar kazıldığı söylenir. Temel kazılıp temel duvarları örüldükten sonra Sinan işi paydos etti. Aradan koca bir kış geçti. Caminin yarım bırakıldığı konusunda dedikodular aldı yürüdü. Padişahı bile bu konuda kandırıp Sinan'ın aleyhine çevirmeye çalışıyorlardı. Ama padişah, Sinan'ın bir bildiği vardır diye dedikodu edenlere aldırımıyordu. Sinan'sa temellerin yerine oturmasını bekliyordu, tıpkı Ayasofya'nın mimarlarının yaptığı gibi.

Caminin yarım kaldığı, yapımından vazgeçildiği dedikodusu dış ülkelere de yayıldı. Bu yüzden İran Şahı Tahmasb Han, Kanuni'nin parasının tükendiğini sanarak, çok değerli mallarla değerli taşlardan oluşan bir sandık dolusu mücevher gönderdi. Yazdığı mektupta, bunlarla caminin tamamlanmasını istiyordu.

Oysaki o sırada Sinan, temellerin iyice oturduğuna karar vermiş, yapıma yeniden başlamıştı.

Kanuni, gönderilen armağanlarla mektuba çok sinirlendi. Elçinin yanında mücevher sandığını Sinan'a vererek:

— Bunları öteki taşların arasına katıp caminin yapımında kullanasınız, dedi.

Şaşkına dönen elçi, ertesi gün, yapım yerinde, Sinan'ın mücevherleri taş havanlarda dövdürerek kummuş gibi harca kattığını hayretle izledi. Durumu Şahına bildirmek için alelacele memleketine döndü.

Derler ki, Sinan, gelen mücevherlerden bazılarını minarelerden birinin taşları arasına süs olarak yerleştirdi. Bu yüzden o minare, güneşte, parıl parıl yanmaya başladı, Onun için de Mücevherli Minare adını aldı.

İSTANBUL'UN ERMiŞ SAYILAN KiŞİLERİYLE İLGİLİ SÖYLENCER

İstanbul'un ermiş sayılan kişilerinin söylenceleri pek çoktur. Bunların başlıcaları arasında: Baba Cafer, Nalıncı Dede, Çifte Sultanlar. Yavuz Er Sinan, Yuşa Hazretleri, Sümbül Efendi, Merkez Efendi, Aziz Mahmud Hüdayi, İsmail Maşukî, Selami Ali (Selami Dede), Şeyh Yahya, Baba Haydar sayılabilir.

Yuşa Hazretleri:

Yuşa Hazretleri'nin Yuşa peygamber olduğu söylenmektedir. Yuşa Hazretleri, İsrailoğullarının başında savaşırken, akşama doğru, savaşın kaybedilmekte olduğunu görünce, güneşin batışını bir saat geciktirerek savaş İsrailoğullarının kazanmasını sağlamıştır.

Söylenceye göre Yuşa, İstanbul'da da savaşmıştır. Boğaziçi'nde Sötlüce köyü yakınında vurulunca gövdesi ikiye ayrılmıştır. Belinden aşağısı Sötlüce köyünde kalmış, üst yanı şimdi mezarının bulunduğu Beykoz'daki Yuşa Tepesi'ne kadar gelip orada ruhunu teslim etmiştir. On yedi metre uzunluğundaki mezarında gövdesinin üst kısmının yattığına inanılır. Ayaklarının kaldığı yerden fışkıran suyun da şifalı olduğu söylenir. Bu yüzden bu suya Ab-ı Hayat suyu denmiştir.

Merkez Efendi ile Sümbül Efendi:

Merkez Efendi ile Sümbül Efendi, tekkeleri Kocamustafapaşa yöresinde bulunan iki ermiştir.

Söylenceye göre Merkez Efendi, Sümbül Efendi'nin kızı Rahime ile evlenmek isteyince Sümbül Efendi, öğrencisi Merkez Efendi'ye kırk deve yükü altın getirmesini söyler. Merkez Efendi, şimdiki türbesi yanındaki bir yeri kazdırarak çıkan toprakları çuvallara doldurtup Sümbül Efendi'ye gönderir. Çuvallar, Sümbül Efendi'nin önünde boşaltılırken çil çil altın olur. Merkez Efendi'nin kazdığı yer, bugün de bir dehliz olarak durmakta ve burada bir dilek kuyusu bulunmaktadır.

Sümbül Efendi, altınlarla yetinmez. Merkez Efendi'yi ikinci kez sınamak ister. Sümbül Efendi çiçekleri çok sevdiğinden müritleri ona hep çiçek getirirlermiş. Merkez Efendi'den de aynı istekte bulunur. Merkez Efendi, hocasına kurumuş bir dal getirir. Sümbül Efendi, bunun nede-nini sorunca, Merkez Efendi: "Yolda gördüğüm bütün çiçekler canlıydı. Yüzlerini güneşe dönmüş, Tanrı'nın adını andıklarını görünce onları koparmak, canlarına kıymak benim haddim değildir diye düşündüm, onun için bu dalında kurumuş olan çiçeği getirdim" der.

Sümbül Efendi, bu cevap karşısında Merkez Efendi'nin yetiştirip ol-gunlaştığına inanarak kızını ona verir.

İsmail Maşukî:

İsmail Maşukî on iki dervişiyile 1528'de Atmeydanı'nda (Sulta-nahmet) idam edilmiş ermişlerdendir. Sultanahmet'te idam edilen İsmail Maşukî'nin türbesi Rumelihisarı'ndadır.

Söylenceye göre idamdan sonra İsmail Maşukî ve on iki dervişinin cesetleri, Ahırkapı'dan denize atılır. O sırada dönemin padişahı Kandilli'de bağda bulunuyormuş. İsmail Maşukî ve on iki dervişiyi yüze yüze Kandilli bahçelerinin önüne gelirler. Padişah-ı şikâyetle bulunurlar. Padişah, bu duruma çok üzülür. Hüngür hüngür ağlar. Maşukî ve dervişleri denizde bir saat zikrettikten sonra akıntı ile Durmuş Dede tekkesinin önüne varırlar. Buraya gömülürler.

Evliya Çelebi'ye göre: Üstlerine on gece nur inmiş, mezarları ılık içinde kalmıştır.

Şeyh Yahya:

Şeyh Yahya, Kanuni'nin sütkardeşi diye bilinir. Döneminin en ta-nınmış müderrislerindendir.

Ortaköy'de, günümüzde kendi adıyla anılan yerde, bir ev, med-rese, mescit ve çeşme yaptırır. Fatih Sultan Mehmet Medresesi'ndeki müderrislik görevini bırakıp buraya yerleşir.

Söylenceye göre en yakın arkadaşı Hızır'dır. Bahçesinde bulunan asmayı onunla birlikte dikmişlerdir.

Kanuni, sütkardeşiyle Hızır arasındaki dostluğu bildiğinden, bir gün de, kendisini Hızır'la görüştürmesini ister.

Günün birinde padişahın saltanat kayığı Ortaköy önlerine gelir. Şeyh Yahya'ya Kanuni'nin geldiği haberi gider. Şeyh Yahya, yanına Hızır'ı alıp padişahın kayığına biner. Arkadaşını Kanuni'ye tanıtmaz! O da bir şey sormaz. Kayık, denizde ilerlerken Hızır, padişahın parmağındaki yüzüğü işaret ederek kendisine vermesini ister. Padişah, uzatır, Hızır, yüzüğü denize atar. Kanuni bir şey demez ama çok kızmıştır. Kuruçeşme önlerine geldiklerinde Hızır elini suya sokup yüzüğü çıkarır, padişaha verir. "Buyrun hünkârım, çok üzümlü öfkelen din ama yüzük kaybolmadı, denizde duruyordu," der.

Kıyıya çıktıklarında Yahya, yanındakinin kim olduğunu padişaha söyler. Kanuni, daha önce söylemediği için sütkardeşine çıkıştır. Arkasına dönüp adamı arar, ama ortada kimse yoktur. O zaman Yahya: "O sana kimliğini kayıkta belli etti. Ama sen anlamadın," der.

SEYİRLİK OYUNLARI

Türk seyirlik oyunları arasında: Hokkabaz, çengiler, köçekler, curcunabazlar, meddah, kukla, karagöz ve ortaoyunu sayılabilir. Bu oyunlar da: Hokkabaz, meddah, kukla, karagöz ve ortaoyununda anlatılan öyküler ortaktır. Bunlara fasıl denir. Bunların başlangıç (mukaddime ya da öndeyiş) ve bitişleri de ortaoyunuyla benzerlikler gösterir.

HOKKABAZ

Türk seyirlik oyunları içinde hokkabazların ayrı bir yeri vardır. Bunlar bir yandan el çabukluğu, gözbağcılığı gibi hünerler gösterirken öte yandan usta ile yamağı arasındaki güldürücü söyleşilerle dramatik bir oyun ortaya koyarlar. Bu oyunlar, Karagöz ve ortaoyunundaki gibi doğaçlama (tuluat) oyunlardır.

Hokkabaz, hokkalarla oynayan anlamına gelir. Hokka oyunu gözbağcılığı ile el çabukluğu oyunlarının en eski ve yaygın olanıdır. Oyun şöyledir: Tersine çevrilmiş üç kap ve küçük, yuvarlak bir topçuk vardır. Yerine göre bu leblebi ya da fındık olabilir. Oyunda, altı boş gösterilen hokkadan topun çıkması ya da içine top konulduğu sanılan hokkanın açılınca boş olması seyircileri şaşırtır. Hokkabazların diki-ne eğik tutulan sopa üzerinden yukarıya doğru yumurta yürütüp sıçratmak, paraları yok edip değiştirmek, oradan buradan bakır paralar çıkarmak, hiç yoktan torba dolusu darı akıtmak, sehpa üzerindeki boş tasta su dökmek gibi oyunları da vardır.

Çağımıza kadar gelen hokkabazlar, sahneye yordak ya da yordakçı dediğimiz yardımcılarıyla çıkıp söyleşirlerdi. Hokkabazın ustasına “usta” ya da ortaoyunundaki gibi “pişekâr” da denirdi. Ustanın elinde pastav (şakşak) bulunurdu. Söyleşme sırasında yamak yanlış bir şey söylediğinde, usta pastavla kendine gelmesi için, ona vururdu.

Metin And, “*Türk Tiyatrosunun Evreleri*” adlı kitabında bir hokkabaz gösterisini şöyle anlatıyor:

“Eski metinlerden eski hokkabazların yaptıkları oyunlar üzerinde bir fikir ediniyoruz. Yakın çağlara kadar gelen hokkabazlar ortaya bir masa getirir, üzerine bir örtü örterler, üç sandalye dizilir, biri düz giyinmiş, biri kova şalvarlı, beli kuşaklı başındaki fesin üzerine siyah hafif bir sargı sarılmış, bir elinde pastav (şakşak) vardır. Birincinin omzunda takım cilbendi (çantası), üçüncünün başında kaveza dedikleri aşağısı dar, yukarısı geniş, tepesi bezden yapılmış bir toplu külah, beş on parçadan yapılmış mintan ve ona uygun şalvar gibi koca bir don, elinde tef vardır. Hep birden meydana ve doğru masanın başına gelirler; pehlivan denilen hokka ustası, iki yamağın arasında durur. Büyük bir şeytan minaresinden düdük ile birkaç teneke tepsiyi masaya bırakırlar. Ellerini kaldırarak hep birden dua ederler gibi yapar, ellerini yüzlerine sürerek önce şarkıya sonra oyunlarına şöyle başlarlar:

Yamak - Aman benim pehlivanım.

Usta - De, buyur benim pehlivanım.

Yamak - Usul benden, marifet senden, başlayalım.

(...)

Oyunlarının sonunu da şöyle getirirler.

— Hoş olsun pehlivanım, bu fasılda tiz kurtuldun elimden, bundan sonraki fasıllarda elbette elime geçeceksin, o zaman kozumuzu pay ederiz (Dört yana selam vererek, cilbendi omuzlayarak geldikleri gibi meydana çıkarlar.)”

Karagöz oyunlarından “Sünnet” oyununda ve Kavuklu Hamdi’nin oynadığı “Büyük Sünnet Düğünü” adlı ortaoyununda hokka-baz ve yordakçısını da görürüz.

Musahipzade Celal, “*Eski İstanbul Yaşayışı*” adlı kitabında hokkabazlar için: “Bu Musevilere mahsus bir sanattı ve sekiz, on kişiye münhasır (özgü) gibiydi. Portakal-oğlu, Karanfil-oğlu, Yaprakçı-oğlu, Bezaz-oğlu, Endam-oğlu, Çiçekçi-oğlu gibi meşhurları vardır. Yalnız Karanfil-oğlu denilen Ermeni olup yordakçısı Musevi idi.” diyor.

Gösterdikleri oyunları da şöyle anlatıyor: “Bunlar ekseri sünnet düğünlerinde icra-yı sanat ederlerdi (sanatlarını gösterirlerdi). Sünnet düğünlerinde kalın sedirlik kumaştan mamul, alt tarafı içeriye, üst tarafı dışarıya çıkık bir perde içerisine usta girer, perdenin dışında elinde şakşakla yordakçı oturur, usta ağzına aldığı düdükle cırlak bir ses çıkararak siyah ipliğe dizili kuklaları oynatırdı. Bu arada da yordakçı kuklalarla konuşur, kavga eder, suratına çarpanları şakşağıyla döverdi.”

Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Yazıları* adlı kitabında hokkabazları şöyle anlatıyor: “Eski oyunlarının hangileri duruyor, hangileri araya kaynadı bilmem. Şimdi burada o vakitki numaralarının aklıma gelenlerini ve başlıcalarını hatırlatacağım.

Malum a bir kenara masa konur; arkasında dalavereler olacağı için muhakkak üstü yere kadar örtülüdür. Hokkabazla yordağı önüne geçer. Ustalar önce hırkalı, mintanlı, şalvarlı imişler, ceketle pantolonu sonraları giymişler.

Yardağın başında çevresi dapdaracık, kıpırdasa düşecek bir külâh; sırtında beli kaytan kuşaklı basma entari, altında basma don. Bir kenarda da çalgıcılar.

Gaygaylı türküler, makamlı bağırtilar, def cıfcafları, ala ala heylerle işe girişirlerdi.

Siftah, hokka oyunu. Masanın üstünde tenekeden üç hokka; mantardan, kapkara üç de yuvarlak. (Hokka da üç, yuvarlak da üç!.. Ne sihirdir ne keramet, el çabukluğu marifet! Bir onun altına, bir şunun altına, bir ötekinin altına!) derken, ‘Esepeta, mestepeta!.. Püf, püf!..’lerle hepsi bir tanesinde topyekûn oluverirdi (toplanırdı).”

Hokkabaz, şehzadelerin görkemli sünnet düğünlerinden 1980’li yılların ortalarındaki sıradan sünnet düğünlerine kadar gelmiştir.

Yaşları bugün 60'ı aşanlar çocukluklarının bayram yerlerinde son kalanlarını seyretmiştir. En son temsilcilerinden ikisinin adları, 80'li yılların gazetelerine verdikleri "Sünnet düğünlerine gidilir," ilanlarında kaldı. Kendileri, gösterdikleri hünerleri, oynadıkları oyunları, ellerindeki pastaları, renkli giysileri ve kuklaları ile silinip gittiler. Zaten artık ne o bayram yerleri, ne o sünnet düğünleri kaldı. Sünnet, hastanelerde gerçekleştirilen operasyonlara dönüştürülünce sünnet düğünü demode oldu. Bayram yerleri de.

ÇENGİLER, KÖÇEKLER, CURCUNABAZLAR

Türk seyirlik oyunlarında köçek ve çengilerin özel bir yeri vardır. Bunlar, göbek atma dışında, dramatik özelliği olan, bale gibi artistik sahne dansı gösterileri de yaparlardı. Eski kaynaklarda köçek deyiminin yanı sıra rakkas deyiminin de geçtiğini görüyoruz. Çengi ve köçeğin yanı sıra türlü adlarla anılan başka dansçılar da vardı. Biz bunların içinden tavşan ya da tavşan oğlanı ve curcunabaz denilen dansçılardan söz edeceğiz.

İlk başlarda kadın, erkek ayrımı yapılmadan bütün dans edip taklitli oyunlar yapanlara çengi denirdi. Sonra da bu, yalnız kadın oyunculara verilen bir ad oldu. Erkek oyunculara da köçek ya da tavşan denildi.

Çengi, köçek ve tavşanlar, öteki oyuncular gibi kollar kurmuşlardı. Her kolun sarı çizme giyen bir kolbaşı, kolbaşının da bir yardımcısı vardı. Oyuncuların sayısı bir düzineyi bulurdu. Ayrıca sıracı adı verilen dört kişilik bir çalgı takımı ile yordakçılar ve aynacılar olurdu.

Çengilerin çoğunluğu eşcinseldiler, erkek kılığına girip zeybek, kilci, kalyoncu gibi oyunlar oynarlardı. Tavşan oyunlarına da çıkıp köşeden köşeye sekerek yapılan bir oyun tutturlardı.

Kız gibi giyinen köçeklerin saçları uzundu. Üstlerine sırma işlemeli saçaklı ipek kumaştan bir fistan, sırtlarına ipekten, sıçandışı işlenmiş gömlek, onun üstüne som sırma ile işlenmiş kadife ya da al çuhadan dilme denen ceket giyerler, bellerine tokası ipek kumaşla süsü, altın suyuna batırılmış bir kemer takarlardı. Başlarına da hasır fes

üstüne ipekten sırmalı çevre bağlarlardı. Köçeklerin de çoğu çengiler gibi eşcinseldi. Bunların yüzünden kavgalar çıkar, öldüresiye dövüşler olurdu. Bu yüzden 1856 tarihli bir yasayla çalışmaları yasaklandı, birçoğu Mısır'a Mehmet Ali Paşa'nın yanına kaçtı. Köçek takımları, Sultan Abdülaziz'den (1861- 1876) sonra dağıldı. İkinci Abdülhamid döneminde (1876- 1909) ise ilgi görmedi.

Köçeklerin etek giymesine karşılık tavşanlar, ayaklarına çuhadan şalvar, üstlerine camadan denilen bir tür yelek giyerek bellerine alacalı renklerde şallar sararlardı. Başlarına da süslü işlemeli ufak sivri bir külah geçirirlerdi. Sonradan çuha şalvar yerine atlas şalvar, şal yerine de kemer kullanıldı.

Curcunabazlara gelince, bunlar, daha kaba, gülünç giyimli, gürtlü, gürcü dansçılardı. Bazıları öteki dansçılarla birlikte oyun meydanına çıkıp onları beceriksiz bir biçimde taklit ederek seyirciyi güldürürlerdi. Yüzlerinde çirkin, yüzlük adı verilen maskeler bulunurdu.

Burada dans ile güldürüyü bir arada görüyoruz. Ama bunlar hiçbir zaman birbiriyle kaynaşmaz, dans ile güldürü, eş zamanlı iki ayrı öğe olarak karşımıza çıkarlar.

Çengi, köçek ve tavşanların dansları, göbek atma, topuk çarpma, ayak parmakları ucunda koşarcasına yürüme, gerdan kırma, omuz titretme, kendini geriye atma, bedenini hoplatarak sallanma, kıvrıma gibi hareketlere dayanır. Dans ederken çalpara, çengâne, zil gibi tartım çalgıları da kullanırlar. Tanınmış oyunları arasında: Kaytan oyunu, tura oyunu, fes oyunu vardır.

Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Yazıları* adlı kitabında bir çengi kolundan söz eder: "Çengi kolu, biri baş olmak üzere iki veya daha ziyade çengi, bir keman, bir ud ve tefli 'sıracılar' dan mürekkep (oluşur). Hepsi kadın. Kemancılar, bostan dolabı gibi kemanını gıcırdadır, udcular göğüs tahtasına vura vura udunu zimbırdatır, sıracılar tefferini darbuka gibi gümbürdete gümbürdete çalarlar, daire denen sedef kakmalılıları ele almışlar gibi aheste aheste tüm te ka tek'lere girişmezlerdi.

Çengilerin numaraları çeşitli: Köçekçeler, ardından çoban, zeybek, arabis, acem, koç bilezik, gemici, hora..."

Yazar bütün bu oyunların parti parti oynandığını söyledikten sonra şunu ekliyor: “En mühim noktalardan biri de kaçgöç keyfiyetinin hiç kale alınmayışı (düşünülmeyişi): Çengi hanımlar, baş, göğüs, kollar açık, erkek meclisinde de aynı tertip üzere kıvrırırlardı...”

Bugün Anadolu’da bazı köy düğünlerinde, para karşılığı oynayan eteklikli köçeklere rastlanıyor. Metin And’a göre: “Yakın bir çağa kadar Çankırı’da esnaf geçit alaylarında adına hayrat kazanı denilen sıırıklarla omuzlanarak taşınan kazanlar içinde köçekler dans ederlermiş.”

İstanbul’da da Sermet Muhtar Alus’un sözünü ettiğı son çengi kollarının yerini, düğünlerde ve gazinolarda, zaman zaman da televizyonlarda göbek havasıyla kıvrıran dansözler aldı.

Köçeklerdense, bir zamanlar onların danslarına eşlik etmiş olan kıvrak musiki parçaları kaldı.

MEDDAHLAR

Türk seyirlik oyunlarının en başta gelenlerinden biri de meddah-tır. Meddah, bir anlatı sanatı olarak Karagöz, Ortaoyunu gibi dramatik türlerden ayrılır. Yalnız, öykünün arasında, söyleşmeli, taklitli, kişileştirmeli bölümler olduğu için dramatik bir tür de sayılabilir.

Musahipzade Celal, meddahları, Meddah Şükrü Efendi’nin bir öyküsüne dayanarak üçe ayırır: “Birincisi kitaptan okuyarak veya ezberden Hamza, Battal Gazi gibi kahramanların cesaret ve kahramanlığından bahseden hikâyeler anlatan veya o kahramanların menkıbelerini (kahramanlık öykülerini) söyleyen meddahlardır. İkinci kısım sazlar ile destanlar, ahenkli, vezinli methiyeler (övgüler) çalıp çağırان meddahlardır. Bunlar ekseri Erzurum ve civarı kazalardan yetişegelmektedir. Üçüncüsü, taklitli hikâye ve menkıbeler söyleyenlerdir. Bunlar İstanbul’da yetişmekte idi.”

Meddah, Acem, Arap, Anadolu, Çerkeş, Arnavut, Yahudi gibi konuşturduğu kişilerin yalnız ağızlarını taklit etmez çeşitli hayvan ve doğa sesleri de çıkarırdı. Musahipzade’ye göre, Meddah Şükrü Efendi: “... kız, kadın, kocakarı ve çocuk seslerinin konuşma, ağlama, gülme

sedalarının aynını yapardı. Değirmen ve çıkırık, bez tezgâhları, bostan dolapları ve hayvan seslerinin taklitlerinde de, istidat (yetenek) ve ustalığıyla da seçkindi.”

Meddahların taklitlerinde yararlandıkları iki araçları vardı. Biri omzuna attığı ya da boynuna doladığı mendili, ötekisi de sopasıdır. Meddahın sopası, döşemeye vurup oyunun başladığını haber vermek, kapının çalındığını bildirmek gibi çeşitli sesler çıkarmanın aracı olduğu gibi yerine göre onun sazı, süpürgesi, tüfeği yerine de geçer. Mendiliyle ise çeşitli başörtülerini ve başlıkları yansıtır.

Meddahlar, öykülerine başlarken ve bitirirken çeşitli söz kalıplarına başvururlar. Geleneksel başlangıç şudur:

Sühansaz-ı gülistan-ı nezahet
Nihal-i gonce-i bağ-ı zarafet
Söyledikçe sergüzeşti verir bezme letafet
Dinle imdi bende-i acizden bir hikâyet

(Temizliğin, saflığın gülbahçesinin söz ustası
İncelik bağının gül fidanı
Başından geçenleri söyledikçe toplantıya hoşluk verir
Dinle şimdi aciz kulundan bir hikâye)

Anlatılan öykü düşle ilgiliyse şöyle bir dörtlük söylenir:

Aşınamı gördüm bu şeb manada giymiş hareler
Ol dehen içre dizilmiş lü'lü-i şehvareler
Lal-i reng olmuş kızarmış ol sefid ruhsareler
Gel muabbir eyle tabir var mı derde çareler

(Sevdiğimi bu gece düşümde gördüm
menevişli kumaşlar giyinmiş
Ağzının içine iri taneli inciler dizilmiş
Bembeyaz yanakları kızarıp lal rengine dönmüş
Gel düş yorumcusu yorumla var mı bu derde çareler)

Eğer öykünün öğüt veren bir yönü varsa meddah, onu şu sözlerle belirtir:

Edeyim meclise bir kıssa beyan
Kıssadan hisse ala arif olan

(Topluluğa bir kıssa söyleyeyim
Kıssadan payını alsın anlayışlı olan)

Bazen bir öğüdün öyküden çıktığı olur. O öykü de öğüt belirtilerek şöyle bağlanır:

“Bundan anlaşılıyor ki, herkesin dengi dengiyle evlenmesi lazımdır. Bu ihtiyar kimsenin genç bir kadınla evlenmesi de böyle mahzurlu olur”

Meddah, eskilerden günümüze gelişini de şöyle belirtir: “Raviyan-ı ahbar ve nakılan-ı asar ve muhaddisan-ı ruzi- gâr şöyle rivayet ve buğuna hikâyet ederler ki...”

(Haberleri verenlerle eserleri aktaranlar ve dönemlerin anlatıcıları şöyle anlatır ve bu biçimde hikâye ederler)

Olayın geçtiği yer ve öykünün kahramanı tanıtıldıktan sonra, bugünkü kimi romanlarla dizilerin başında yapıldığı gibi, kişilerin karakterleri ve öyküde olan bitenden kimsenin alınmaması için: “İsim isime, kisib kisbe, iş işe, semt semte benzer, geçmiş zaman söylenir, yalan gerçek vakit geçer” denerek gönül alınır. Bazen çeşitli ağızlardan kısa taklitler yapılarak öyküye başlanır. Bazen de bir tekerleme söylen-dikten sonra asıl öyküye geçilir.

Bu tekerlemelerden iki örneği Küçük Ali’den alıyoruz:

“Hak dostum hak! Yanıldım bir çırak aldım yanıma
eve gelmez külhani dükkânda yatır
kovsam o da düşmez şanıma
kibardır çarşafsız yorganda yatır
hâşâ huzurdan ustası çırağını sever

eşek aldı pazardan
eşek göze geldi çatladı nazardan
eşek çıktı mezardan
eşegin aşkından ormanda yatır
bizim çırak da hırtıyı pırtıyı toplamış
külhanda yatır
Zamanı evâilde... (Evvel zaman içinde)

Öteki tekerleme de şöyle:

“Lâleli minaresi kabakulak sepetini mezada verip atlıkarınca huzurunda tevellud eden (doğan) zerzevatçı küfeleri aklına hiffet getirip (aklını kaçırıp) dârüşşifaya (hastaneye) bend-i zincir olmuşlardır (zincire vurulmuşlardır), dahi hatta geçen ayın çarşambasından bu ayın perşembesine yedi buçuk metre kısa gelmiş, bilmem ki bunlar ne kadar kayısı pestili idare eder, bunu herhalde Yemiş iskelesindeki manavlardan sormak gerek. Biz gelelim hikâyemize...”

Meddah, öyküyü bitirdikten sonra onun bütün doğru ve yanlışlarını kaynağına bağlayarak dinleyenlerden özür diler:

“Bu kıssadır bir mecmua kenarında kaydolunmuş, biz de gördük söyledik. Sakiye sohbet kalmazmış baki. (İçki sunana sohbet sürekli olmazmış) Her ne kadar sürç-i lisan ettikse (dilimiz sürçtüyse) affola, inşaallah gelecek defa daha güzel bir hikâye söyleriz.”

Meddahlar, öykülerini, genellikle Ramazan günleri kahvelerde söylerdi. Musahipzade Meddah Şükrü Efendi için: “Ramazan gecelerinde Parmakkapı’da, Yolgeçen Hanı’nın kahvesinde, cuma ve pazar günleri Sandıkburnu’nda hikâye söylerdi” diyor.

İsmet Efendi’nin öykü anlattığı yer ve zamanlarıysa şöyle özetliyor: “Bu zat, Ramazan geceleri Çarşıkapı’da simitçi fırınının bitişiğinde büyücek bir arsada ve kış geceleri de Divanyolu’nda Arifin kıraathanesinde, diğer mevsimlerde sayfiyelerde ve mesire yerlerinde hikâye söylerdi.”

Son meddahlardan Aşkî, Muhsin, Borozan Tevfik, Kadri, Süruri ve daha başkaları Direklerarası'nın Şehzadebaşı kahvehanelerinde öykülerini deyip geçtiler.

Onların sanatlarını yeni metinlerle tekrarlayan Yılmaz Gruda gibi aktörlerin gösterileriye televizyon ve Ramazanla sınırlı kaldı.

KUKLA

Türk seyirlik oyunları içinde kuklanın da önemli bir yeri vardır. Türkiye'de yüzyıllar boyunca çeşitli kukla türlerinin olduğu ve oynandığı bilinmektedir. Kukla daha çok XVII. Yüzyılda yaygınlaşmıştır. Daha önceleri kullanılan hayalbaz, şebbaz, suretbaz, lu'betbaz, piyade çadırları, ayak kuklası gibi deyimlerden birçok kukla türünün olduğunu anlıyoruz.

Bir görüşe göre, kukla XVI. yüzyılda Yahudiler tarafından İspanya ve Portekiz'den getirilmiştir. Nitekim Yahudilerin Türkiye'de hokkabazlık ettiklerini ve komedi gösterisi sırasında kukla oynattıklarını eski kaynaklarda buluyoruz.

1675 yıllarında Türkiye'de bulunan Cornelio Magni güncesinde şunları yazıyor: "Türklerin evine çağrılınca, şarap içilmediği için sofrası faslı çabuk biter ve konukları eğlendirmek için tuhaf tavırlarla olağandışı danslar gösteren genç kızlar içeri girerler. Bundan başka kendi dillerinde şarkı ve sözlü bin bir türlü soytarılık gösteren kukla oyunları var."

Evliya Çelebi de çağının seyirlik oyunlarını sayarken: "Pehlevan-ı kuklabaz, pehlevan-ı başkuklabaz"dan söz ediyor.

1720 yılında III. Ahmet'in çocuklarını sünnet ettirmek için düzenlenen şenlikteki gösteriler şenlikname adını alan resimli metinlerle saptanmıştır. Bu şenlik resimlerinden birinde ilginç bir kukla oyununa tanık oluyoruz. Altın yaldızlı köşk biçimindeki bir arabanın içinde, Acem giysilerine bürünmüş kuklalar, araba yürüdükçe, tef çalıp dans ediyor ve fırıl fırıl dönüyorlar.

Yakın çağlarda kukla da Batı etkisinde kalmıştır. Ahmet Rasim seyirlik oyunlarını sıralarken kukla maddesinde Alaturka ve Alafranga kukladan söz ediyor.

Bize göre Ahmet Rasim, alaturka kukla deyimiyle el kuklasını, alafranga kukla deyimiyle ipli kuklayı işaret etmiş olmalı.

Eski bir metinden Batı kuklasının Türkiye'ye XVIII. yüzyılda geldiğini öğreniyoruz: Bu metne göre kukla oyununu İstanbul'a III. Ahmet zamanında elçilikle Paris'e gitmiş olan Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin adamlarından biri getirmiştir. Bu oyun önce Damat İbrahim Paşa'nın eğlence âleminde gösterilmiştir. Hatta zamanın şair vezirlerinden İzzet Paşa kukla seyrine davetini de mizahi bir biçimde kaleme almıştır.

Metin And, "*Türk Tiyatrosunun Evreleri*" adlı kitabında yakın çağlarda üç tür kukla olduğundan söz ediyor:

"İskemle kuklası: Avrupa'da Jigging Puppets veya Marionettes a la planchette diye bilinen bir kukla türüdür. Göğüslerinden yatay biçiminde bir ip geçen bu kuklalar gayda ve benzeri çalgıların eşliğinde aşağıdan ipleri çekilerek sıratılıp dans ettirilir. Bu türlü kuklaları daha çok sokak eğlendiricileri gösterirdi.

El kuklası: Bu daha yaygındı. Bunların İtalya'dan gelmiş oldukları düşünülebilir. Bunların başları ve kolları mukavva veya tahtadan, gövdeleri bezdendir. Kuklacı elini kuklanın giysilerinden içeri sokar, işaret parmağı ile başı, baş ve orta parmaklarıyla da kolları oynatır.

İpli kukla: Bu kukla tarihçe çok daha yeni olmalı. Yarım yüzyıl önce İstanbul'a gelen İngiliz kuklacılarından Thomas Holden, Beyoğlu'nda Tokatlıyan Oteli yerinde, sonra yanmış olan Fransız Tiyatrosu'na da göstermiş. Holden'den sonra muzika-i hümayundan Halim Bey adında biri de Padişah önünde ipli kukla oynamayı başarmış. Öyle ki Holden'in gösterilerinden İskelet oyununu bile yapabilmıştır. Fakat el kuklası ipli kukladan daha kolay ve ucuz olduğu için daha yaygın kalmıştır. El kuklasıyla (M. 1882-1891/92) yılları arasında Oseb Sivacıyan'ın kimi Tuluat oyunları gösterdiğini öğreniyoruz."

Holden, 1882 yılında İstanbul'a ilk gelişinde 20 Mart'ta Kül Kedis masalını kuklalarla oynatmıştır. 24 Mart'ta çeşitli oyunlardan oluşan bir temsil daha vermiştir. 1884 yılında İstanbul'a yeniden gelen Holden, Tepebaşı Tiyatrosu'nda bir temsil, 1890 yılında Yeni

Fransız Tiyatrosu, Verdi Tiyatrosu'nda temsiller, 1892'de ise Verdi Tiyatrosu'ndan başka Concordia Tiyatrosu'nun yazlık bölümünde, Anfi Tiyatrosu'nda temsiller vermiştir. Ünlü oyunları arasında İskelet ve Elektrikli Niyagara Şelalesi yer alır.

Holden'den etkilenen Türk kuklacılardan Emin Bey, 1896'da Tepebaşı ve Odeon Tiyatrolarında verdiği temsillerde 10 tabloluk Binbir Gece Masalları'nı kuklalarına oynatmıştır.

Bir başka Türk kuklacısı olan Cemil Mehmet Bey, 1897 ve 1898'de verdiği temsillerde Holden'in oyunlarını tekrarlamıştır.

İpli kuklanın Direklerarası eğlencelerine kadar uzadığı bir gerçek. Çünkü Direklerarası'nda kukla tiyatrolarının olduğunu ve ipli kukla oynatıldığını biliyoruz.

Musahipzade Celal, “*Eski İstanbul Yaşayışı*” kitabında sokakta bir kukla gösterisini bize şöyle aktarıyor:

“Yol kenarında kalabalık arasında kuklacı, dört ayaklı iskemlesinin köşelerinde, kamış masuralar üzerinde iplik ile oynattığı kuklalarına Nazlı, Sünbül, Şeker, Güllü isimleriyle hitap ederek:

Nazlım düştü bayıldı,
Sırma saçlar yayıldı,
Gül yanaktan öpünce,
Bir ah edip ayıldı.
Aman gıdı gıdı da gel gel gel
Canım gıdı gıdı da gel gel gel

türküsünü arkadaşının çaldığı kemençe ile kıvrak kıvrak söylüyor, ip-
liği çekerek bebekleri oynatıyordu.”

Biz 2000'li yıllarda 60'ını aşanlar çocukluğumuzda daha çok el kuklasıyla ipli kukla seyretmişizdir. Bayram yerlerinde, bir de sünnet düşünlerinde hokkabaz eşliğinde el kuklası oynatılırdı; ipli kukla oynatanlarsa okulları dolaşır, çocuklara, okullarda temsiller sunarlardı. Bizim seyrettiğimiz her iki kukla oyununda hem tipler, hem oyunlar Türk kimliğine uyarlanmıştı.

2000’li yıllarda da kuklayı (Karagözle birlikte) çocuklara açıkla-
yıp anlatan bir iki usta var.

Türk kuklasının genel özelliklerini Metin And’ın “*Türk Tiyatro-
sunun Evreleri*” adlı kitabından aktarıyoruz:

“Türk kuklasında kişilerin özellikleri Karagöz ve Ortaoyunun-
daki gibi kesin çizgilerle belirtilmemiştir. Kukla tiyatrosunun sözlü
bir seyirlik oyun olarak gelişimi çok daha geç olduğundan burada ge-
rek kişiler, gerek oyunlar daha çok tuluat tiyatrosuna büyük yakınlık
göstermektedir. Kukla metinleri incelendiğinde tıpkı Karagöz’deki
Karagöz ile Hacıvat, Ortaoyundaki Kavuklu ile Pişekâr gibi iki
birincil kişi buluruz. Bunlar ‘İbiş’ ile ‘İhtiyar’dır. İbiş, tuluat tiyatrosu-
nda olduğu gibi hep uşak olur, adı efendisine bağlılığından ötürü
Sadık’tır. Tuluat tiyatrosunda İbiş, tür olarak ‘grand comique’tir ve
gene Tuluat tiyatrosunda adı çoğu kez ‘Fırıldak’ olur. Ayrıca ‘Dur-
muş, Tombul, Fıstık, Kıvrak, Kışkış, Gaytan, Guguk, Gelecek, Kö-
tebek, Altın Bülbül, Toplu, Cümbüş, Mutlu’ gibi adlar alırlardı. İbiş,
İhtiyar’ın uşağıdır. İhtiyar da varlıklı, çiftlik çubuk sahibi bir kişidir.
Tuluatta baba, ‘pere noble’ gibi adlar alır, eğer sahnede ölecekse adı
‘tirit’dir. Ayrıca ‘parçacı’ veya ‘moruk’ da denilirdi. İbiş, kurnazdır, ha-
zır cevaptır, biçimsiz bir fesi vardır, püskülü sağa sola oynar. Kaba bir
dil kullanır, yanlış anlamalar, açık saçık sözler, çifte anlamlı deyimler
kullanır. Bu ikisinden başka kimi ikincil kişiler vardır. Bunlardan
genç âşık delikanlı ki Tuluat tiyatrosunda buna Ermenice ‘sırar’ veya
‘Jeune premier’ denir. Bunun sevgilisi kız vardır. Hain, dolapçı, çoğu
kez ihtiyarın kâhyası olan, çevirdiği dolapları başaramayınca öç alma-
ya kalkışan kötü kişiye ‘tiran’ denir. Göstermelikte ‘dessas bir adam’,
‘hain bir şahıs’ olarak geçerdi. Kadınlara ‘gaco’ denilirdi. Bunlardan
başka ‘cadaloz’ denilen kadın veya kızın annesi, çoğu kez oyun sonun-
da İbiş’le evlenen ve adı ‘Fatma’ olan hizmetçi kız, Arap, şeytan, dal-
kavuk, efe, Yahudi, Laz balama gibi taklitler de bulunurdu. Oyundaki
adlar hep uydurmaydı: ‘Ceylan, Turna, Şatrap, Zerda, Baber, Darha,
Çalha, Solta, Gül, Fidan’ gibi. Dayak, paraklama sahneleri boldur.
Ancak başta, Karagöz’le Ortaoyununda olan ‘mukaddime’ pek azdı,
‘fasıl’da da taklitlerin sayısı çok azdır.

Kukla oyunları ya Karagöz, Ortaoyunlarından alınır veya halk efsaneleri, aşk hikâyeleri işlenir.”

Kuklanın son temsilcilerinden biri Talat Dumanlı’dır. 1970’li yılların ortalarına kadar Gülhane Parkı’ndaki çay bahçesinde, küçük bir sahnede, akşam saatlerinde, hem el kuklası, hem ipli kukla oynatırdı. Kendisi, bu gösteriyi “Elektrikli Kukla” diye ilân ediyordu. Kuklanın elektrikli oluşu, İbiş’in kızı görünce gözlerinde yanıp sönen küçük ampullerden ibaretti. Belki de Holden’in Elektrikli Niyagara Şelalesi oyunundan esinlenmişti. 2000’li yıllarda banka ve belediye koruyuculuğunda çocuklara gösteri yapan kuklacı/ Karagözcü bir iki usta var. Bu yıllardaki kukla festivallerinde yabancı ekipler arasında Türkiyeli genç modern kukla tiyatroları da gösteri yapıyor.

KARAGÖZ

Hayal ya da gölge oyununun ortaya çıkışı çok eski bir Çin söylencesine dayanır. İmparator Wu (MÖ II. yüzyıl) eşinin ölümü üzerine büyük bir üzüntüye kapılır. Bir Çinli sanatçı ölen kraliçeye benzeyen bir kadını beyaz bir perdenin ardından geçirip gölgesini bu perdeye düşürerek bunun kraliçenin ruhu olduğunu söylemiş ve kralı avutmaya çalışmıştır.

Bizde Karagöz’ün ortaya çıkışı benzer bir söylenceye dayanır: Osmanlı padişahlarından Orhan Bey, Bursa’daki camisini yaptırırken Karagöz’le Hacivat bu yapıda işçi olarak çalışmışlar, ama ikisinin şakalaşmaları işçileri çalışmaktan alıkoyuyormuş. Camisinin yapımının gecikmesinin bu iki kişiyle ilgili olduğunu öğrenen Orhan Bey, öldürülmelerini buyurmuş. Bunun üstüne iş büsbütün durmuş. İşçiler Karagöz’le Hacivat’ı yeniden aralarında görmek istemişler. O zaman Şeyh Küşteri Karagözde Hacivat’ın resimlerini yapıp gölgelerini beyaz perdeye yansıtarak hem işçilerin işe dönmesini sağlamış, hem de onları öldürttüğü için pişmanlık duyan padişahı üzüntüden kurtarmış.

“Hayal Oyunu,” İslâm dünyasında XI. yüzyıldan beri bilinmektedir. Bu oyun, XII. yüzyıldan bu yana Mısır’da oldukça yaygınlık kazanmıştır.

Gölge Oyunu için kullanılan zıll-ı hayal deyiminin (zıll-ı evvel Tanrı, zıll-ı sani Dünya olduğuna göre) tasavvufi bir anlamı vardır. Buna göre, evrende bütün gördüklerimiz, tek gerçek varlık olan Tanrı'nın bir yansımasıdır. Nitekim karagöz oyunlarının perde gazellelerinde de bu görüş yansıtılır:

“Gösterir yüz bin hayal âlemde suret (dış görünüş) perdesi - Şem-i siyetle ziyalandıkça (iç görünüşün ışıyla aydınlandıkça) hikmet perdesi.”

Sabri Esat Siyavuşgil, “İstanbul’da Karagöz ve Karagöz’de İstanbul” adlı broşüründe Karagöz’ün ortaya çıkış yeri Bursa olarak gösterilse de daha önce de Osmanlı Türklerince hayalin bilindiğini söylemektedir. Aynı kitapta Karagöz’ün İstanbul’a getirilişini başta Yavuz Sultan Selim’e bağlar. 1517’de Mısır’ın alınışından sonra padişah Mısır’da izlediği bir hayaliyi (Karagözcüyü) İstanbul’a sarayına getirir. Kanuni’nin şehzadeleri için yaptırdığı sünnet düğününde (1539) hayal (gölge oyunu) oynatılır. Üçüncü Murad’ın oğlu Mehmed’in sünnet düğününde (1582) oynatılan gölge oyunu bir Alman gezgininin kitabında yer alır.

On yedinci yüzyılda gölge oyunu ile ilgili açıklamaları, Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde buluruz. Evliya Çelebi, dönemin ünlü gölge oyuncusu Mehmet Çelebi’den söz ederken onun Yıldırım Beyazıd’ın nedimlerinden Kör Hasan’ın torunlarından olduğunu söyler. Mehmet Çelebi taklitlerin yanı sıra üç yüz adet oyun bilirmiş. Anlaşıldığına göre bu üç yüz oyun hem tasavvufi anlamda, hem de gerçekçi anlamda oyunlarmış. Evliya Çelebi, Mehmet Çelebi için şunu da yazıyor: “Hayali zil (gölge oyunu) perdesi içinde bir küçük perde daha kurup gayet hurda tasvirlerle (resimlerle) hayali zil oynatmak onun icadıydı.”

Bir Fransız gezginine göre 1640’ta Sultan İbrahim’in tahta çıkışında yapılan gösteriler arasında gölge oyunu da vardır. Ali Rıza Bey’in “İstanbul Eğlenceleri” makalesinde yazdığına göre bu dönemin en ünlü gölge oyuncusu 1659’da ölen Bekçi Mehmet’tir.

1652-1657 yılları arasında Doğu’yu dolaşan Thevenot adlı bir Fransız gezgini, İstanbul’da gölge oyununun çok yaygın olduğunu söylemiştir ve Karagöz adını kayda geçiren ilk Avrupalı da odur.

IV. Mehmet döneminde 1675'te Edirne'de yapılan sünnet düğününde Karagöz oynatıldığını Abdi'nin *Surnamesi*'nden öğreniyoruz. Abdi'ye göre İstanbul'da bulunan bütün karagözcüler, kuklacılar, taklitçiler hanende ve sazandelerden oluşan oyun takımları, padişahın fermanı ile Edirne'deki gösteriye katılmıştır.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda da Karagöz oyunu yaygındır. Şerbetçi Emin, on sekizinci yüzyılın ünlü Karagözcülerindendir. Yüzyılın imamelerinde Karagözle ilgili kayıtlara rastlandığı gibi kimi tarihçiler de Karagöz'den söz eder. Örneğin Tarihi Raşid'de İkinci Mustafa dönemindeki bir yeniçeri ayaklanmasından söz edilirken Karagöz'ün *Yazıcı* oyununa da değinilir. Yazıcı oyunu, günümüze kadar gelen oyunlardandır.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Ahmed'in yedi yaşındaki kızının evlenmesi dolayısıyla yazılan *Surname*'de dört yerde perde kurulup Karagöz oynatıldığı yazar. Bundan on bir yıl sonra bir sultanın doğumu dolayısıyla yapılan şenliklerde Karagöz oynatıldığının kaydına rastlıyoruz. Üçüncü Selim döneminin ünlü Karagözcüsü Kasımpaşalı Hafız Bey'dir. Ulaştığı şöhret konusunda hakkında fıkralar üretilmiştir. İkinci Mahmut döneminin ünlü Karagözcüsü ise Sait Bey'dir. Ahmet Rasim, Sait Bey için şunu yazar: "Musahib Said Efendi'nin Sultan Mahmud'a oynadığı Karagözlerin hoşluğu hakkında pek çok fıkralar söylenir."

Selim Nüzhet, 1856'da şehzadeler için Kâğıthane'de yapılan sünnet düğünlerinden söz eden bir Surnamede Karagöz'le Hacivat'ın görünüşleriyle sünnet olanları çok eğlendirdiğini yazar.

Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde Karagöz hem Saray'da hem de halk arasında çok yaygındır. Her iki padişahın özel Karagözcüleri vardır; Ahmet Rasim, "*Muharrir Bu Ya*" kitabında şunları yazıyor:

"... Abdülaziz'in Rıza Efendi adlarında hayalcileri olduğunu ve Abdülhamit devrinde ünlü Mehmed Efendi'nin Hademe-i Şâhâne'ye (padişah hizmetine) alınarak Karagöz oyunu için görevlendirildiğini bilirim.

Mehmet Efendi, oğluna şöyle bir hatıra nakletmiştir (anlatmıştır):

Bir gece, hayal oynanması (Karagöz oynanması) hakkında Padişah iradesi geldi. Perdeyi kurdum... Oynatmaya başladım. Sıra gelmişti. Şarkısına başladık:

Aya bak yıldıza bak

Şu karşıki kıza bak

diye okuyacaktık. Tam ‘Aya bak’ dediğim sırada bir de perdenin sağ tarafına bakayım ki Sultan Hamid, bizi kenarda gözetlemiyor mu? Bir anda, hatırıma, ‘yıldız’ kelimesinin böyle bir yerde ağza alınmasından dolayı sonra uğrayacağım akıbet (son) geldi.

Aya bak havaya bak

Karşıki, tavaya bak

dedim, işin içinden sıyrıldım.”

Abdülhamit döneminde büyük ün kazanan Karagözcüler arasında Şeyh Fehmi Efendi ile Kâtip Salih de sayılabilir.

Kâtip Salih, Ahmet Mithat Efendi’nin de desteklemesiyle Karagöz oyunlarının konu ve tekniklerinde birçok yenilikler yapmıştır.

Önceleri perde yerine buzlu cam kullanılması düşünülmüş, ama bunun Karagöz resimlerini (tasvirlerini) çabuk yıprattığı görülerek vazgeçilmiştir.

Kâtip Salih, perdeye storla çalışan bir tiyatro perdesi ekleyerek perde içinde perde açmıştır. Oyunlarda dekorlu perdeler kullanarak kantolar, düettolar söyletmiş, baletler ve başka ayak oyunları oynatmıştır. O dönemin çok tutulan tuluat sahnesinin bir bölümünü Karagöz’e aktaran yine Kâtip Salih’tir. Tuluat sahnelerinin şakacı uşağı İbiş’in rolünü Karagöz’e yaptırmıştır.

Bu arada şem’a (mum) ve meşalelerin yerini çeşitli lambaların aldığı görülmüştür.

Karagöz, Balkan Savaşı’na kadar yüzlerce yıllık şöhretini ve güncelliğini sürdürür. Birinci Dünya Savaşı sonrasında tiyatro ve sinemanın da etkisiyle yavaş yavaş unutulmaya yüz tutar.

Karagöz, İstanbul’da, tekerlemelerinde tasavvufa bağlılığını sürdürürken konularında tasavvufun yerini hiciv alır. Böylece hayal

dediğimiz gölge oyunu, İstanbul'un fethiyle, İstanbul'da Karagöz'e dönüşür. Karagöz, İstanbul'u bütün tipleri, bütün gelenek ve görenekleriyle yansıtmıştır. Hiçbir çarpık olay ve tip Karagöz'ün elinden de dilinden de kurtulamaz.

Karagöz İstanbul'un güncel olaylarını daima izlemiştir. Evliya Çelebi'den öğrendiğimize göre: On yedinci yüzyılın ünlü Kırli Nigâr'ı ile Bekri Mustafa'sı, deve derisinden birer şekle bürünüp Mehmet Çelebi'nin perdesinde ortaya çıkarlar. Surnamelerde garip hallerinden ve gülünç korkularından söz edilen afyon tiryakileri de perdeye yansır. On yedinci yüzyılda zorbalar, bir akşam, kadın hamamını basarlar; ertesi akşam Karagöz, Gazi Boşnak'la ya da Tuzsuz Deli Bekir'le perdede alay eder. Saray'ın anlı şanlı cüceleri, Karagöz'de şamaroğlanı Beberuhi kesilir, alay konusu olur.

On dokuzuncu yüzyıl Fransız şair ve yazarlarından Gerard de Nerval, *Muhteşem İstanbul* adlı kitabında Karagöz'e de değinir: "Modern piyeslerde Karagöz hemen hemen daima bir muhaliftir. Ya müstehzi bir burjuva, ya sağduyusu ile ikinci derecedeki otoriteleri tenkit eden bir halk adamıdır. Emniyet makamlarının 'Akşam karanlığından sonra kimse fenersiz sokağa çıkamaz' şeklinde emir çıkardıkları devirde, Karagöz perdede, elinde sallayıp durduğu yanmayan bir fenerle görünür, hiç çekinmeden resmî makamlarla alay eder ve 'talimatnamede, fenerin içinde bir de mum bulunacağı yazılı değil' der. Bunun üzerine bekçiler onu yakalar, fenerin içinde bir de mum bulundurması gerektiğini bildirirler. O da öyle yapacağını söyleyerek bir mum alır, fenere koyar fakat yakmaz..."

Çünkü emirde sokakta fener taşımak zorunluluğu vardır ama mum yakılıp yakılmayacağı belirtilmemiştir.

Karagöz, kadın, erkek giyim kuşamında da güncelliği izleyerek kıyafetlerin geçirdiği evreleri tasvirlerle işlemiştir.

Karagöz'de İstanbul'un bütün toplumsal olayları, neredeyse günü gününe saptanıp perdeye yansıtılmıştır. İstanbul'un bugün artık tarihe karışmış tablolarını bütün canlılığı ile Karagöz'de görebiliriz.

Sabri Esat Siyavuşgil, "İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul" adlı broşüründe, bu konuda şunları yazıyor: "İstanbul'un hiçbir

hali yoktur ki -bütün gizli tutulmak endişelerine rağmen- ya bir muhaverenin (karşılıklı konuşma) yahut bir faslın mevzuunu (oyunun konusunu) teşkil etmesin. Esir pazarlarında köle ve cariyeye alım satımını Ağalık'ta görüyoruz. (...) Hamam, muayyen (belirli) bir devrin karışık ahlakı hakkında bizi tenvir ediyor (aydınlatıyor). Orman, suru aşınca bizi bekleyen tehlikeleri anlatır. Şairler, son zamanlara kadar Tavukpazarı'ndaki kahvelerde sürüp giden halk şairlerini ve bunların karşılıklı söyleşmelerini canlandırır. Kayık, Haliç'le Boğaziçi'nin günlük macerasıdır. Bahçe ile İstanbul'un bin bir safaya (eğlenceye) melce olan (yer veren) mesirelerine ayak basarız. Baskın, merhum Ahmet Rasim'in uzun uzun anlattığı garip bir âdetin hicvidir. Cambazlar, bize loncanın çok pitoresk merasimlerini gösterir. Kanlı Kavak'ta cin, peri hurafelerine (boş inançlarına) Karagöz'ün nasıl balta savurduğuna şahit oluruz. Kanlı Nigâr'da ise eski batakhaneleri seyrederek. Mal Çıkarma oyununda define arayıcılığından sıtkımız sıyrılır. Salıncak, bayram yeri olan her arsanın olağan sergüzeştidir (serüvenidir). Ödüllü'de ve Sünnet'te pehlivanlığın bütün ananeleriyle (gelecekleriyle) tanışır ve sünnet düğünlerini bir daha yaşarız. Tahmis, Tahtakale'deki kahve dövücülerinin halidir.”

Karagöz ile Hacivat birbirinin karşıtı iki tip olarak belirir.

Muhittin Sevilen (Hayali Küçük Ali) *Karagöz* adlı kitabında ikisini şöyle karşılaştırır: “Hacivad oldukça bilgilidir. Bununla beraber Karagöz'ü daima elinde bir oyuncak gibi oynatır. Karagöz ise tahsilsizdir. Bununla beraber özü sözü doğru bir Türkü temsil eder. Hacivad'ın o tumturaklı (karmakarışık, külfetli) diline atar tokadı. Hacivad'ın:

— Anlamıyorsun ilm-i hikmetten! demesine karşılık, Karagöz:

— Kim kaldırmış o kilimi mektepten? ve yine Hacivad'ın:

— Şimdi sana kilimi mektepten kaldırdılar diyen oldu mu a eçhel-i cühela. Buna karşılık Karagöz:

— Kim doldurmuş o reçeli çuvala? der tokadı yapıştırır!”

Karagözdeki öteki tipler ise zenne (kadın) tipleri, Çelebi tipi, Tiryaki, Beberuhi, Tuzsuz Deli Bekir gibileri eski Türk, özellikle de eski

İstanbul mahallelerinde benzerlerine çokça rastlanan halk zekâsının işlediği yüzde yüz yerli tiplerdir. Bunlara gene halk zekâsının dikkatinden kaçmayan çizgileriyle övüngeç ve katı düşünceli Arnavud'u, para ve mal düşkünü Yahudi'yi ve Laz'ın yerinde duramayan taşkın kişiliği ile hızlı konuşmasını katabiliriz.

Hayali Küçük Ali, Karagöz oyunlarının on iki kadar olduğunu, sonraları otuza kadar çıktığını söylüyor.

Karagöz perdesinde genel olarak İstanbul'un orta halli bir mahallesinden bir meydanda, bir sokak başında sağda yalnız Karagöz'ün evi görülür. Solda da Hacivat'ın ve öteki kişilerin evleri varmış gibi sayılır.

Karagöz'de oyun başlamadan önce perdede göstermelik adı verilen bir resim bulunurdu. Tıpkı bugün, televizyonların ilk yıllarında program kesilince ekrana gelen manzara vb. görüntüleriyle televizyon açılmadan önceki amblem gibi.

Karagöz'de oyun başlayınca göstermelik kalkardı. Genellikle oyunun konusuyla ilgili olmayan göstermelikler: Dalyan, saksıda limon ağacı, gemi, denizkızı, çalgıcılar, kediler vb.'dir

Karşılıklı konuşma (muhavere) bitip sıra fasla (oyuna) gelince, perdeye oyunun gerektirdiği dekorlar iliştilirdi: Çeşme, ağaç, küp, hamam, vb.

Bir Karagöz oyunu Mukaddeme (Giriş) denilen bölümle başlar. Bu bölümde Hacivat bir semai okuyarak gelir. Ardından:

— Of, hay Hak! diye bağırarak perde gazelini okumaya girişir. Perde gazelleri çeşit çeşittir. En çok bilinenleri:

“Evvela resmeylemiş resmeyleyen resm-i zilal

Perde kurdum, şem'a yaktım gösterem zıll-ı hayal”

(Ressam [Tanrı] önce gölgelerin resmini çizmiş / Ben de gölge oyununu göstermek için perde kurup mum yaktım)

diye başlayan gazel ile;

“Nakş-ı sun'un remzeder hüsnünde rüyet perdesi

Hace-i hükm-i ezeldendir hakikat perdesi”

(Görüş perdesi güzelliğinde [Tanrının] eserinin resmini simgeler / Hakikat perdesi ezeli yargının gereğidir) diye başlayan gazeldir!

Hacivat'ın: “Yar bana bir eğlence!” yaygarası ile Karagöz gelir ve muhavere (karşılıklı konuşma) bölümü gelişir.

Konuşma bitince fasıl dediğimiz konusu belli olan asıl oyuna geçilir. Bu bölümde çeşitli tipler, kendilerine yakışan şarkı ve türkülerle perdeye gelirler.

Oyunun sonunda perdedekiler dağılırlar. Ortada Hacivat'la Karagöz kalır. Karagöz, Hacivat'a bir kez daha dayak attıktan her vuruşunda da Hacivat'ın sözlerine tekerleme gibi cevaplar verdikten sonra Hacivat:

— Hoş olsun Külhani, yıktın perdeyi eyledin viran, varayım sahibine haber vereyim heman, deyip gider.

Karagöz, karşılık olarak:

— Hoş olsun, Kel Hacivat, tez kurtuldun elimden. Bir daha elim geçersen, bak sana neler ederim. Her ne kadar sürç-i lisan ettikse affola. İnşallah yarın akşam Kanlı Kavak oyununda sizleri beklerim, deyip temenna çakarak geri geri gider ve çekilir.

Hayali Küçük Ali'ye göre: Karagöz oyunları, bundan yüz elli - yüz altmış yıl öncesine kadar, Ramazan'ın on beşinden sonra başlanmış: “15'inde Hırka-i Şerif ziyaret edilir, ertesi akşam da eğlenceler başlardı! Hatta minarelerde kurulan mahyalar 15'ine kadar dini yazılar (Merhaba, safa geldin) yazarlar, 15'inden sonra da resimler (gül, gemi, kayık gibi) yaparlardı.”

Hayali Küçük Ali, 60 yıl Karagöz oynatarak bu seyirlik oyununu günümüze kadar ulaştırmıştır. Bugünün Karagözcüleri arasında Hayali Küçük Ali'nin torunlarından Turhan Tanboğa, Erhan Ergüler ile Metin Özlen ve Tacettin Diker sayılabilir.

Eski ramazan eğlencelerinden olan Karagöz, artık bir bakıma tarihe karışmıştır. Gene de Sabri Esat Siyavuşgil'in dediği gibi: “Karagöz, beş asra yakın bir zamandan beri İstanbul'a kurduğu perdede

küçükleri eğlendirerek, büyükleri düşündürerek, halkın her devirdeki endişelerine, tenkitlerine, sevgi ve nefretlerine en samimi bir tercüman olmuştur.”

ORTAOYUNU

Karagöz’ün yanı sıra, benzer bir üslupta gelişen, Karagöz’den farklı olarak canlı oyuncularla oynanan; çalgı, dans, taklit, güldürü karışımı bir oyun olan ortaoyunu meydan oyunu, kol oyunu, zuhurî gibi adlarla da anılır.

Pertev Naili Boratav’a göre: Karagöz’ün “görünmeyen tek aktörlü” ve “görünen cansız çok aktörlü” olmasına karşılık, ortaoyunu, “çok aktörlü çalgılı bir oyundur.”

Ortaoyununun ortaya çıkışı:

Metin And’a göre: Eski yüzyıllarda Osmanlılarda dramatik türden oyunlar vardır. Daha Yıldırım Bayezit döneminde sarayda çalgıcı, dansçı, şarkıcı takımlarının yanı sıra taklitçi oyuncular (mimus oyuncular) bulunuyor. Çenginin “çeng çalan dansçı” anlamının, yanında “komedyaya oyuncusu” anlamına geldiğini de söylüyor.

Pertev Naili Boratav’a göre de: Türkler arasında canlı aktörlerin rol aldığı “söyleşmeli oyunlar” epey eskiye dayanmaktadır. “Bunların en eskisi XII. yüzyıla çıkar: *Bizanslı Prenses Anna Komnena* kitabında, babası imparatorun hastalığını taklit eden sahnelerle Türklerin eğlendiklerini bildirir; bu belki de taklitli söyleşmeli bir oyundu.”

Nihal Türkmen’in *Orta Oyunu* adlı kitabında yazdıklarına bakılırsa: Ortaoyuncularla halk arasındaki yaygın bir söylenceye göre, ortaoyunu, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Süleymaniye Bimarhanesi’ndeki akıl hastalarını avutmak için “curcunabaz ve acıbbüşşekil (acayip biçimli) cüceler”le birlikte, önce iki kişi (bir bekçi kıyafetli, bir mahalleli) sonra daha başka tiplerle, erkekten kadın taklidi (zenne) eklenmesiyle daha geniş bir oyuncu topluluğu tarafından oynanırdı.

Yine aynı kitaptan edindiğimiz bilgiye göre, Ahmet Kutsi Tecer şunları yazıyor: “... 1758’de yapılan Hibetullah Sultan’ın doğum şenlikleri (Haşmet-Surname) yahut 1582’de yapılan III. Mehmet Sünnet Düğününde gördüğümüz temsilli eğlenceler hep birer fars örneğidir. Kökleri belki de çok uzak bir geçmişe dayanan bu halk sanatının, ‘maşeri vicdan’da (kamu vicdanında) dini bir destekten yoksun kalmasına rağmen XV. yüzyıldan itibaren müstakil bir mahiyet (Bağımsız bir özellik) bir sanat şekli olmak, kısaca tam manasıyla bir tiyatro olmak için çalıştığını görüyoruz. Halk Tiyatrosunun yarattığı bu sanat şekli Orta Oyunu’dur.”

Nitekim Pertev Naili Boratav bu konuda şöyle diyor: “XVI hele XVII. yüzyıldan sonra yerli Türk kaynakları da bol bol taklitçi mudhik (güldürücü)lerin katıldığı oyunlardan söz ediyorlar.”

Ortaoyununun ortaya çıkışı konusunda şu tarihsel sıralamayı yapabiliriz:

Evliya Çelebi, çağının on iki oyuncu kolunu sıralarken onların oynadıkları şu oyunlardan da söz eder: Keştiban oyunu, Arnavut Kasım taklidi, Bahçe taklidi, Haraççı taklidi, Gümüş arayıcı taklidi, Yuva-ta taklidi, Çingene taklidi. Bunlardan birinin konusunu özetlerken verdiği bilgilerden Çelebi’nin “taklit” olarak adlandırdığı oyunlarda “söyleşme”lerin yer aldığını, kuruluşlarının da daha sonraki ortaoyunlarınıninkine yakın dramatik yapıda olduğunu anlıyoruz.

Ortaoyunu bugünkü biçim ve özelliğini XIX. yüzyılın başlarında kazanmaya başlamıştır. II. Mahmut döneminde yazılmış Enderun Tarihi’nde 1825’te Şehzade Abdülmecid’i eğlendirmek için gösterilen bir oyunda pişekâr, zenne gibi temel tiplerin yanı sıra “Türk”, “Yahudi” taklitlerine rastlıyoruz. Pişekârın elindeki pastavı (şakşakı) oyunun bir aracı olarak kullandığı, curcunabazların curcuna teptikleri (dans ettikleri) de söyleniyor.

Ortaoyunu adı ilk olarak 1834 yılında Saliha Sultan’ın düğününü anlatan Surname’de kullanılmıştır. 1836’da Şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz’in sünnet düğünlerini anlatan Surnamede de Karagöz ve ortaoyunu dağarcıklarında yer alan oyunların adları sıralanmıştır.

1839'dan sonra ortaoyununun tiyatro sahnesinde de oynandığını görüyoruz. 1846'da Kasparyan adlı bir Ermeni'nin kurduğu topluluğun da Beyoğlu'nda bir tiyatrodan ortaoyunu gösterdiğini öğreniyoruz.

XIX. yüzyıl sonlarında iyice yaygınlık kazanan ortaoyunu en çok İstanbul'da oynanırdı. Yazın açık yerlerde kışın hanlarda ve kıraathanelerde temsil edilirdi.

Bu yıllarda ortaoyunu tuluatla kaynaşma eğilimi gösterir; hem ortaoyununda, hem tuluatta oynayan aktörler bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Bu konuda, Pertev Naili Boratav şunları yazıyor: “Tanzimat çağına da Türkiye'ye giren ‘metinli tiyatro’, şehirli halk geleneğinde yerleşmiş olan ortaoyunu ile karşılaşmıştı. Türk Tuluat tiyatrosu, bu iki ‘uzlaşmaz gibi görünen’ seyirlik sanat çeşidinin birine ötekini aşılması ile son belirgin şeklini almış olmalıdır. Yerine göre, ya ortaoyunu Avrupa tarzı tiyatrodan bir şeyler alıyor, ya da bu tiyatro ortaoyununun halkça tutulan yöntem ve konularından yararlanarak seyircilerine kendini sevdirmeye çalışıyordu. Kavuklu Hamdi, Kel Hasan, Naşit gibi sanatçıların hem tuluat aktörü, hem de ortaoyuncuları olmaları, sadece ortaoyunun önemini yitirmesiyle açıklanamaz; bu olgu iki oyun türünün yakınlıklarını, birden ötekine geçmenin kolay olabileceğini de ispatlar.”

Ortaoyunu Sahnesi:

Ortaoyununda oyun yeri “palanga” adı verilen yuvarlak bir alandır. Seyirciler, bunun çevresinde yer alır. Seyircilerle oyun yeri, ip gerilmiş kazıklarla ayrılır. Meydanın sağ yanı kadınlara ayrılmıştır. Eskiden buraya kafes de konurmuş. Sol yan erkeklerindir. Çalgıcılar, seyircilerin tam önünde yer alırlar. Çalgı takımı en azından bir zurna ile bir “çifte-nâra”dır. Dekor yoktur. Dekor yerine Yeni Dünya denilen çift kanatlı bir paravan kullanılır. Bu evdir. Bir de dükkân denilen daha kısa iskemleli bir nesne kullanılır. Ayrıca sahnede bir iki iskemle de bulunabilir.

Ortaoyununun Oynanışı:

Ortaoyunu Kavuklu Hamdi, Küçük İsmail, Abdürrezzak gibi ustaların elinde son şeklini almıştır. Oyunun iki önemli kişisi Pişekâr ile Kavuklu'dur. Oyun bu ikisinin üstünde, aralarındaki çatışmada gelişir.

Oyun, zurnanın pişekâr havasını çalmasıyla açılır. Pişekâr ortaya gelir, iki eliyle temenna ederek halkı selamladıktan sonra zurnacıyla konuşur:

Pişekâr - Efendim cümleten safalar geldiniz. (Zurnacıya) Amma benim pehlivanım!

Zurnacı - Buyur benim pehlivanım!

Pişekâr - Bu da hesap değil.

Zurnacı - Nedir hesabın?

Pişekâr - Borcu sıkıyor kasabın. Filanca oyunun (oyunun adını söyler) taklidini aldım. Çal da oyunumuz başlasın, tenezzülen teşrif buyuran zevat-ı kiram zevkiyab olsunlar.

Zurna, bunun ardından genellikle Kavuklu havası çalar. Kavuklu ile ‘kavuklu arkası’ dediğimiz cüce gelir. Kimi zaman zenne takımı ya da Çelebi gibi başka kişiler de gelir. Pişekâr’la konuşur. Oyuna Kavuklu gelince Kavuklu ile cüce arasında kısa bir söyleşme olur. Çoğunlukla Kavuklu ile cüce, Pişekâr’ı birdenbire karşılarında görünce korkarlar birbirinin üstüne yuvarlanıp yere düşerler. Bu oyunun giriş bölümüdür.

Bundan sonra Pişekâr ile Kavuklu arasındaki konuşma başlar. Bu bölüme Söyleşme denir. Pişekâr’la Kavuklu’nun konuşmaları iki bölümdür. İlki iki tanıdığın hoş beşidir. Birbirlerinin sözlerini ters anlayarak aralarında güldürücü bir konuşma geçer. İkincisi tekerlemedir. Kavuklu, başından geçen garip bir macerayı hikâye eder. Pişekâr bunu gerçekmiş gibi dinler. Sonunda bunun bir düş olduğu anlaşılır. Gülünç durumlar ortaya çıkar. Adları bilinen on beş kadar tekerleme vardır. Buraya Metin And’ın “*Türk Tiyatrosunun Evreleri*” adlı kitabından bir tekerleme özetini alıyoruz:

“Kayık Tekerlemesi: Kavuklu, bir Hintli’den bir kabak tohumu alır, diker. Kabak öyle büyür, öyle kol salar ki, bahçenin yarısını kaplar, saplarına çocuklar salıncak kurarlar, tahterevalli oynarlar. Teskereyle ancak dört kişi üç günde kesebilmektedir. İçini konu komşu yer, kabuğundan kayık yaparlar, on altı kişi kayığa kürekçi olur, kayık hızla giderken birden gevşer, yumuşar, kayıktakilerin hepsi su üzerine yayılır. Tek başına bir kavuklu su üstünde kalır, boyuna yüzer, birisiyi-

le yarışır, o da Kavuklu'ya bir şamar atar. Oysa uyurken yanında yatan teyzesinin oğlunun üstüne düşmüş o da şamarı basmıştır.”

Tekerleme bitince “fasıl” denilen asıl oyuna geçilir. Bu fasılların, çoğunun konuları, Karagöz fasılları ile ortaktır. Bunların başlıcaları: Hamam, Pazarcılar, Fotoğrafçı, Gözlemeci, Yazıcı, Kâğıthane Sefası, Tahir ile Zühre, Ferhad ile Şirin. Ödüllü ve Büyük Sünnet Dügünü'dür. Oyunun bir bölümü dükkân denilen yerde Kavuklu'yla diğer kişiler arasında gelişirken Pişekâr'la zenneler arasındaki olaylar ve konuşmalar da, ev kiralama bahanesiyle, Yeni Dünya'da sürmektedir.

Oyun bitince Pişekâr'la Kavuklu arasında son bir konuşma geçer. Karagöz'de olduğu gibi Pişekâr: “Her ne kadar sürc-i lisan ettikse af-fola!” dedikten sonra “Bir dahaki oyunumuzda Dügün'e bekleriz,” diyerek oyunun yerini ve zamanını bildirir, seyircileri iki eliyle selamlar. Geldiği gibi gider. Bu sırada zurna, dağılmaya başlayan seyircileri “Ey Gaziler yol göründü” havasını çalarak uğurlar.

Ortaoyununda sahneye gelecek kişilerin her biri ayrı bir hava ile çıkardı. İsmail Dümbüllü'nün anlattığına göre: “... Kimine semai, kimine peşrev, kimine curcuna havası, kimine oyun havası çalınır. Kavuklu “Paşa havası” ile çıkar. (Nana nay nana nana nay nana nay...) Taklitçiler de hangi taklide çıkacaklarsa, zurnacı onların memleketinin havasını çalar. Kürt çıkacaksa (Noh nini hoh nini noh noh nini...) diye çalar. Laz çıkacaksa (ninniri ninni ninnin nim tittiri titti tittit tim...) diye çalar; hepsinin ayrı havası vardır.” (Sadi Yaver Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*)

Ortaoyununun Kişileri:

Oyunun temel kişileri olan Kavuklu Karagöz'ün, Pişekâr da Hacıvat'ın işlevini yüklenmiştir; öteki kişiler: Kadınlar (zenneler), Çelebi, Tiryaki, Beberuhi (Cüce). Bunlar İstanbul ağzıyla konuşurlardı. Anadolu ağzıyla konuşan kişiler: Laz, Kastamonulu, Kayserili, Eğinli, Harputlu, Kürt'tür. Bunlardan başka: Rumelili, Arnavut, Arap, Acem ve Müslüman olmayan: Rum, Frenk, Ermeni, Yahudi'ler vardı.

Bir de kabadayılar ve sarhoşlar arasında: Efe, Zeybek, Matiz, Tuzsuz, Sarhoş, Külhanbeyi bulunurdu.

Ünlü ortaoyuncu ve tuluatçılar:

XIX. yüzyıl sonlarında ortaoyuncuların ünlü kolları vardı. Bu kollar şunlardı: Sepetçi Ali Rıza, Kör İmam, Ayı Mehmet, Çifte Kam-burlar, Misyacı İzzet, Demirci Ethem, Kâmil Ağa, Ağâh, Küçük Ayı Mehmet, Hacı Bekçi, Saffet, Dalgın Şakir.

Bunların arasında ayrı çalışanlar da vardı: Zincirlikuyulu Küçük İsmail, Üsküdarlı Büyük İsmail, Paçavracı İsmail, Eyüplü Kavuklu Hamdi (Küçük İsmail, Kavuklu Hamdi'nin pişekârıydı). Bunlardan başka tuluat ve ortaoyuncululuğunda ünlenmiş Abdürrezzak Efendi, Kavuklu Ali, Pişekâr Asım Efendi'yi sayabiliriz. Şehzadebaşı ve Direklerarası'nda temsil vermiş olan ünlü Kel Hasan'la Naşit'i de hemen hemen son tuluatçılar olarak bunlara ekleyebiliriz.

Kavuklu Hamdi, çarşıda tellallık yapardı. Abdürrezzak Efendi de bıçak bileycisiyken Güllü Agop'un isteğiyle Tuluat oyuncusu olmuştur.

Ortaoyununun Son Temsilcisi:

Ortaoyunu ve Tuluat tiyatrosunu günümüze kadar getirerek yaşatan Dümbüllü İsmail Efendi olmuştur. Dümbüllü, Kel Hasan'ın yanında yetişti. O dönemin ünlülerinden başta Kel Hasan olmak üzere Naşit Bey, Kavuklu Ali Efendi, Şevki Bey'le birlikte oynamıştır. Üsküdar'da Dilküşa Tiyatrosu'nda ilk olarak sahneye çıkan Dümbüllü, profesyonel olarak Kel Hasan'la çalıştı. Bu sanata elli yılı aşkın süre emek verdi. İsmail Dümbüllü'nün 1973'te ölümüyle ortaoyunu geleneği de son buldu. O da unutulmuşlar arasına karıştı.

Buraya, İsmail Dümbüllü'nün oynadığı oyunlardan birinde Pişekâr Hüseyin Erişen ile İstanbul'un Aksaray semtiyle ilgili yaptığı karşılıklı konuşmayı alıyoruz:

(İsmail Efendi, arkasında Cüce Adnan, Pişekâr'la karşılaşmalar. Bunlar Pişekâr'dan korkup yerlere yuvarlandıktan sonra kalkarlar. Konuşma başlar.)

- “Pişekâr;
- Efendim böyle nereden koptunuz?
- Kavak ağacından koptum.
- Nerede tünediniz?
- İncir ağacında tünedim.
- Öyle değil efendim, oturduğunuz mahal neresidir?
- İstanbulluyum efendim.
- İstanbul’un neresinde, göbeğinde misiniz?
- Hayır, kabuğunun kenarında oturuyorum.
- Canım öyle değil, meselâ Bayazıt’ı ele alalım. Bir tarafı Edirne-kapı’ya gider, bir tarafı Topkapı’ya.
- Hah... Beyazıt’tan aşağı in, sağ tarafta Laleli camii.
- Camide ne var?
- Mevlut var, buyrun siz de şeker almaya gelin.
- Canım öyle değil, oturduğum yerin semti meşhuru neresidir?
- Yeşil Tulumba.
- Tulumbanın neresinde?
- Çıkrığının üstünde.
- (...)
- Anladım... Valde camiini geçtik, sağ tarafa saptık, biraz ileride Şekerci sokağı, Şekercinin neresinde?
- Latilokum kavanozunun içinde.
- Onun yanında turşucu dükkânı var, turşucunun neresinde?
- Lahana fiçisinin içinde.
- Ondan sonra Horhor... Hooor... Hooooor...
- (taklit ederek ve köpek gibi hırlayarak) — Hooor hııı- ıırr... Hıırr.
- Canım öyle ne yapıyorsun. Köpek gibi ne hırlıyorsun.
- Oturduğum yeri mi soruyorsun, yoksa köpek gibi ne öyle hoorr hıırr... Dedik ya, ileride çıkmaz bir sokak vardır.

- Çıkamaz sokaktaki hangi ev?
- Efendim, Şekerci sokağına gir, sol tarafta tahini boyalı ev.
- Haa, tanıdım, şimdi tanıdım, meşhur kasa hırsızı Cinalı Bey'in evi?
- Yok canım, biraz daha ilerideki ev.
- Onu da bildim, çarşı hırsızı Emine Hanım'ın evi değil mi? Desene bu mahallede hep asilzadeler toplanmış?
- Hah... İşte o evin yanındaki ev.
- Hah şimdi anladım. Sakalı top.
- Evet, sakalı top da burnu mavzer.
- Canım öyle demek istemedim, yâni babanızı anlatmak istedim, adı neydi hele?
- Zeynelabidin efendi.
- Tamam... Tamam şimdi iyice tanıdım, pek muhterem bir zatdı. Demek sen o zatın oğlu Sidikli İsmailsin.
- O adı değiştirdim. Şimdi amonyak İsmailim.
- Peki sen beni tanıdın mı?
- Yook, tanımadım.
- Yahu, seninle ikimiz mahalle mektebine giderdik. Muhtar Remzi Bey'in oğlu değil miyim?
- Haa... Şu bizim Tavuk Hırsızı Huriye hanımın oğlu sünepe Hüseyin. (Birbirlerine sarılıp öpüşürler)

(Sadi Yaver Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*)

KANTOLAR, DÜETTOLAR, KANTOCULAR

Kanto, tiyatrolarda, oynanarak bir şantöz tarafından söylenen ve oyunla ilgisi olmayan hafif şarkılara deniyordu.

Şehzadebaşı'nda Direklerarası'ndaki Tuluat tiyatrolarında kanto söylenmesi çok yaygındı. Hem dans, hem müzik zevkini birlikte sunması açısından çok tutulurdu.

Kantocular, daha çok Rum ve Ermeni kadınlarından oluşurdu. En ünlü kantocular: Peruz, Şamram, Büyük Virjin, Küçük Virjin, Kamelya, Büyük Amelya, Hayganuş (Minyon Virjin), Agavni, Mari, Ferha, Küçük Eleni, Araksi, Anjel'di.

İsmail Dümbüllü, o dönemde tanıdığı kantocuların sayısını otuza kadar çıkarıyor.

Ahmet Rasim, "*Muharrir Bu Ya*" kitabında, seyircilerin çoğunluğunun tiyatroya yalnız kanto için geldiklerini ve bunu bir çapkınlık aracı olarak kullandıklarını yazar. Kanto ve kantocuların tutkunları arasında: "... Tophaneli Fevzi, Boğazkesenli Abdi, Çurçur Emin... gibi lâkapları üstünde; Tepegöz Mistik gibi gözünü budaktan esirgemeyen kabadayı, zorba, kumarbaz, kel, dazlak, tek gözlü, bodur, şişman, iri boy, safi sinir, burunsuz, yarık dudak, her ucuna bir adam asılır yastık bıyık, nane çöpü ense-kalıp kimseler, kişiler" vardır.

Kanto söyleyenleri ve seyircilerin coşkusu şu satırlarla belirtir: "Mesela Büyük Amelya denilen iri yarı, etine dolgun, beyazca, kara kaş, kara göz, Ermenice hoşur deyimine uygun otuz, otuz beşlik kantocu bir kız oğlan kızın her sınıftan, her millettten, kısacası her çeşit insandan çeşitli âşıkları vardı. Bu kız, sahneye çıkıp da Rumca şivesi, falso sesi ile:

Üstü açık faytonda
Gezerim piyasada
Harf atarım kızlara
Bırakırım merakta

dedi mi, el vurmalarıyla gürültüler kopar, perde iner inmez, ısıklar, ayaklarla tepinmeler, baston patırtıları, nerede öğrenildiği anlaşılmayıp 'Bir daha!' anlamına olan 'Bis! Bis!' sesleri yükseldi."

Seyircilerin arasında biri daha vardır ki Ahmet Rasim, ona özel bir yer veriyor: "Benim en çok hoşuma giden bir dilsiz vardı ki zavallı, karının sesini işitmediği halde hem gözden, hem kulaktan âşık idi. Amelya kantoya çıktı mı, kalkıp oturur; elleriyle, gözleriyle türlü işaretler yapar, garip ve acayip sesler çıkarır, bütün tiyatroyu güldürür idi!"

Ahmet Rasim, öteki kantocuların söyleyiş biçimleri ve söyledikleri kantolardan da örnekler verir: “Küçük Amelya’nın gemici elbisesi giyerek kasketasının (şapkasının) kurdelasını uçura uçura, gerdanı açık, sımsıkı pantolon ile çıkarak,

Kalkın tayfalar
Gemi yapalar (yalpalar)
İçelim şarap
Olalım harap
Lariçgom, trelelli hahahay!

kantosunu okudu mu, kalkan kalkana idi... Peruz’un o ermeni kırıtmaları (nağmeleri, can alıcı bakışları, hele tombul kolları, baldırları... kimde can bırakırdı?

Mısırimi kavururken
Dumanını savururken
Ayaklarım yoruluyor
Sokak sokak dolaşırken
Mısır buğday kıtır kıtır, mısır buğday çıtır çıtır!

veyahut:

Ayna gibi süpürgelerim var benim
diye boynunda ciciler, biciler, ufak ufak aynalarla süslenmiş olduğu halde göründü de bir de bacak kaldırıp havaî bir çelme attı mı kopan gürültüden tiyatro yıkılıyor sanılırdı.”

Uzun süre unutilan kanto ve kantocuları tiyatro aktrislerinden Nurhan Damcıoğlu nostaljik bir havayla, Şamram’ın ünlü “Yangın Var” kantosuyla anımsatıp yaşattı. Doksanlı yılların ortasında kanto da kantocular da yeniden tarihe karıştı.

Düetto (kısaca düet) karşılıklı söylenen bir çeşit kantoydu. Çoğunlukla söyleyenlerden biri erkek olurdu.

İsmail Dümbüllü, Peruz Hanım’ın düet yapmadığını ama Şamram Hanım’la düettoya çıktığını söylüyor. Turşucu, Bozacı, Ketan Helvacı, Ocakçı, Kabakçı, Dondurmacı gibi Anadolu’dan gelmiş kişilerin yaptığı işlerle ilgili, taklitli düetlere birlikte çıktıklarını anlatıp Leblebici düetinden bir örnek veriyor:

“Leblebici kızları göstererek:

Köyden indim şehire

Şaşırdım birdenbire

Vış gökdeki melekler

İnmişler hepsi yere

Leblebüyü gavuram

Dumanını savuram

Kızlar:

Leblebici... Leblebici

Taze mi kalburun içi

Üzüm ile karışık

Tartsana yüz dirhemcik

Bici bici leblebici... Ah canım leblebici”

(Sadi Yaver Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi*)

Yine İsmail Dümbüllü’nün tanıklığına göre düeti “Anadolu” denilen danslar ve müzik izlermiş.

PANDOMİMA

Sözsüz oyun anlamına gelen ‘pandomima’yı bugün pandomim/mim diye anıyoruz. Musahipzade Celal’in “*Eski İstanbul Hayatı*” adlı kitabında yazdığına göre: Pandomima bir orkestra eşliğinde oynanırdı. Çoğunlukla orkestrada iki birinci keman, iki klarnet, bir flüt, bir obua bulunurdu. Başoyuncusu “Paskal” denilen yüzü gözü boyalı bir palyaçoymuş. Pandomima “tamamen dilsiz işaretiyle” oynanırdı. Orkestra piyesin özelliğine, aktörlerin alacakları durum ve hareketlere uygun olarak çalardı, bu arada eli süpürgeli Paskal da tuhafliklar yaparak seyircileri güldürürdü.

Pandomimanın kendi oyun dağarcığı olduğu gibi Shakespeare, Moliere gibi ünlü oyun yazarlarının oyunlarını da oynarlardı. Pandomima alanında ünlü Andon’un Kumpanyası, Galata’daki Amerikan ve Avrupa tiyatrolarında, yazları da Üsküdar’da, Bağlarbaşı’nda, Sarıyer’de, Hünkâr Suyu’nda kurulan sahnelerde temsiller verirdi.

Pandomimanın sonunda Çalak İbrahim adlı bir komedyen bir perde komedi oynardı. Pandomim öncesinde Peruz, Büyük, Küçük Amelyalar ve Eleni kantoya çıkarlardı.

Bunlardan başka genellikle ramazanlarda Yunanistan ve İtalya'dan gelen pandomima kumpanyaları Sultanahmet'te Millet Bahçesi'nde oynarlardı.

Tuluat kumpanyalarının çoğalmaya başlamasıyla pandomima gözden düşüp unutuldu.

CAMBAZLAR

Cambaz (canbaz), canıyla oynayan, canını tehlikeye atan anlamına gelir. İp üstünde ya da başka tehlikeli yerlerde gösteri yapan kişiler bu adla anılır.

Herkesin kendi haddini bilmesi anlamına gelen atasözü cambazlarla ilgilidir: “Cambaz ipte balık dipte gerek,” Bir de hileli bir işte iki kişinin başarılı olamayacağı anlamına gelen: “Bir ipte iki cambaz oynamaz” atasözü vardır.

Cambazlar, eskiden beri artık kalmayan bayram yerlerinde, büyük boş meydanlarda, mesire yerlerindeki çayırarda, şehzadelerin sünnet düğünleriyle sultanların evlenme törenlerinde gösteri yaparak tarihte iz bırakmışlardır.

Evliya Çelebi, İstanbul esnafından söz ederken cambazların “on üç nefer” olduklarını söylüyor. Bunların her birinin ipten kement atarak gökyüzüne doğru çıkarken orada İsa Peygamberle konuşmaya çıktıklarının sanıldığını anlatır.

Seyyid Vehbi, 1720 yılında III. Ahmed'in oğullarının 15 gün süren sünnet düğünlerini anlattığı ünlü “Surname”sinde Şahin adlı bir hokkabaz ve cambazdan söz eder. Bu cambaz, Okmeydanı'nda arkadaşının tuttuğu bir çemberin içinden uzaktan ok gibi fırlayarak geçer. Sonra bu çembere cambazın beli inceliğinde dört çember daha eklenir. Cambaz, bu kez dördünün içinden birden geçer. Ertesi gün, cambaz Hacı Şahin, bu çemberlerin içini firdolayı hançerlerle donatır,

üstüne de içleri su dolu fincanlar dizer, bunların arasından da hiçbirine dokunmadan, birini bile yerinden oynatmadan geçmeyi başarır. Bu arada yamaklarından on yaşında bir oğlanı bir sırığın tepesine çıkartır. Çocuğun eline su dolu bir testi verir. Ve sırığı yerden kaldırıp başına koyarak dolaşır. Ne sırık kıpırdar, ne de çocuğun elindeki testiden bir damla su dökülür. Seyyid Vehbi şunu da yazıyor: “Düğünün üçüncü gecesi ip canbazlarından altı yaşında bir kız, ip üzerinde vücudunun her uzvunu (organını) bir tarafa bükerek hayvan taklitleri yaptı.” (*İstanbul Ansiklopedisi*)

Tarihi Kaşifte Raşit Efendi, bu sünnet düğününe 50 sayfa ayırmıştır. O da şu ilginç gösteriyi anlatır. “Haliç’te Aynalıkavak iskelesinden karşısındaki Fener iskelesine kalın, sağlam ve yüksek direk dikildi, ortalarında kalan denize de yan yana iki kalyon çekildi; Aynalıkavak ve Fener iskelelerindeki direklerin tepeleri kalyonların direk tepeleri arasına, deniz üstünde palamar tabir edilen kalın halatlar çekilip gerildi ve bağlandı. Sabık Mimarbaşı (İbrahim Ağa) atları kukladan sanatlı bir araba yapmıştı, arabanın içine biri kadın kıyafetinde biri arabacı kılığında iki canbaz bindi yine bir sanat ile arabacı o kukla beygirleri sürerek araba ile ip üstünden denizi bir yakadan öbür yakaya aştılar. Sonra o ip üstünde rakkaslar oyun oynadı, bunlardan bir rakkas oğlan, kendilerini Aynalıkavak kasrından seyreden padişahın huzurunda güzel bir perende ile denize atladı...” (*İstanbul Ansiklopedisi*)

III. Selim, eğlenceyi seven bir padişah olduğu için “ip cambazları” ile “menzil cambazları”nın gösterilerini sık sık izlerdi. Menzil ipleri bir tepeden bir tepeye ya da bir ovadan bir tepenin üstüne gerilirdi. Cambazlar, bunun üstünde gösteri yaparlardı.

II. Mahmud da cambazlara meraklıydı. 1837 yılında Silistre’de gördüğü Avusturyalı bir cambazı İstanbul’a getirtti. Bu cambaz, o yıl içinde, hünerlerini padişahın verdiği ziyafetlerde yerli, yabancı devlet adamlarına gösterdi.

Osmanlı sarayında çeşitli sanat ve eğlence kolları arasında cambazlar da yer alıyordu. Bunlar, padişahı eğlendirmekle görevliydi. Bu cambazları “cambazcıbaşı” denilen görevliler yönetirdi.

1900'lü yıllarda (XX. yüzyılda), İstanbul'da, cambazlar bahar aylarında gösterilerine başladılar. O zamanlar, Taksim alanı geniş ve bu işe elverişli olduğu için gösterilerin çoğu burada yapıldı. Ayrıca Galata ve Beyoğlu'nda da cambaz seyrine gidilirdi.

Cambazlar ve cambazlık, XX. yüzyılın birinci yarısının sonuna kadar sürdü. "Hüner sahibi" birçok cambaz yetişti. Akıl almaz gösteriler yaptılar. Yüzyılın birinci yarısının sonlarına doğru, değişen eğlence anlayışıyla sayısı artan plajlar ve bahçe sinemaları cambazların seyirci sayısını azalttı. Onlar da kenar mahallelerin dar gelirli insanlarıyla çocuk takımına gösterilerini sunmak zorunda kaldılar. Reşat Ekrem Koçu'ya göre: "Bu durum karşısında cambaz, ne kadar hüner sahibi olsa şatafatlı dekorlar temin edemediği için, zengin tabakayı seyirci olarak celb edemedi (kendine çekemedi)" (*İstanbul Ansiklopedisi*) Çünkü onların yerini, büyük ve zengin sirklerle sirk cambazları almıştı.

Son cambazhane, İstanbulluların en son 1960'lı yılların başlarına kadar seyretmek mutluluğuna eriştikleri Rıfat Telgezer Cambazhane ve Tiyatrosu'dur. Rıfat Telgezer, 1950'li yıllarda, Büyükkada'da Çınar Meydanı'nda temsiller verdiğinde, kendisi artık tele çıkmıyordu. Bir çeşit tuluat tiyatrosuna da dönüşmüş olan cambazhanenin telinin altındaki alanda Otello, Nötre Dam'ın Kamburu ve Zavallı Necdet piyeslerinde başrol oyunculuğu yapıyordu.

O tarihler, İstanbul içinde alanların, boş arsaların kalmadığı, parsellenip çok katlı apartmanlarla tıka basa dolmaya başladığı yıllardı.

Onun için Rıfat Telgezer, yazları, daha yapsatçının elinin uzanmadığı Adalar, Suadiye, Bostancı gibi yazlıklarda çadır kuruyordu.

1960'lı yılların başlarında Telgezer Cambazhanesi Adalara da, Suadiye, Bostancı'ya da uğramaz oldu. Büyük Ada'daki Çınar Meydanı yok olmuş, silme apartmanlarla dolmuştu.

İşte o yıllarda, Rıfat Telgezer'in Kasımpaşa'da bir yerde, belki o tarihte daha apartmanlaşmamış eski Bayram Yeri'nde, çadır kurduğu söylendi. Bir daha da sesi sedası duyulmadı. Yalnız Rıfat Telgezer'in bir iki filmde figüran olarak oynadığı görüldü. Ama cambazhane cambazlarıyla birlikte yok olup gitmişti.

SİNEMANIN İSTANBUL'A GELİŞİ, TİYATROLAR VE İSTANBUL'DA TİYATRONUN KISA TARİHİ

İstanbul'a sinemanın gelişini, Beyoğlu Tiyatroları'yla yazlık tiyatroları o günleri yaşamış olan Sermet Muhtar Alus'un (1887-1952), gazete yazılarından oluşturulan “*İstanbul Yazıları*” adlı kitabına dayanarak, o güncelliğin sıcaklığını aktararak anlatmayı deneyeceğiz:

SİNEMANIN İSTANBUL'A GELİŞİ

Edison'un 1894'te keşfettiği yüksek ve büyük bir sandıktan ibaret olan kinetoskop, arası çok geçmeden İstanbul'a getirilir. Kinetoskop, üstündeki deliğinden bakılan, altındaki lambanın aydınlığı ile bir buzlu cama yansıyan hayallerin canlı gibi görüldüğü bir dakikalık bir gösteriydi. İlk önce Beyoğlu'nda gösterilmiş, daha sonra Direklerarası'nda halka seyrettirilmişti. Bir süre sonra bu koca sandığın yerini alan motoskoplar, çekmece kopardı ve bir kolla çevrilirdi.

Lumiere Kardeşlerin sinematografına gelince bu da canlı fotoğraf adıyla İstanbul'a gelir. İlk gösterimi, “bütün yeni icatlar gibi” Beyoğlu'nda yapılır.

Sinematograf da öbürlerinde olduğu gibi, bir süre sonra İstanbul yakasına geçer. İlk gösterildiği yer, Direklerarası'nın sonunda Çukurçeşme'ye sapan yolun köşesinde Fevziye Kırathanesi'dir.

Yaygınlaşmaya başlayınca Komik Büyük Şevki'nin, Kel Hasan'ın, Küçük İsmail'in tuluat tiyatrolarında kantoların arkasından gösterilir. Ardından da bütün salaşları boylar. Sermet Muhtar Alus:

“O vakitler elektrik melektrik ne gezer; ılık kallavi oksijen, asetilen depolarından bin zahmetle ediniliyor. Patlama, cana okuma tehlikesi de cabası” diyor.

BEYOĞLU TİYATROLARI

İstanbul'daki tiyatro salonlarının çoğu Beyoğlu'ndaydı. Beyoğlu Tiyatroları diye adlandırdığımız bu salonlar Tünel'den Taksim'e doğru, sırayla, şunlardı: Tepebaşı Kışlık, Tepebaşı Anfisi, Konkordiya, Halep Çarşısı, Odeon Tiyatrosu.

Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu, en güzeliydi. Yazları işlemez, kışları da sürekli çalışmazdı. Avrupa'dan, özellikle Fransa'dan Cezayir'e, Mısır'a, Tunus'a turneye çıkan gruplar, gelip dört beş gün, bir hafta süreyle oynarlardı.

Bahçenin sağında bulunan Tepebaşı Anfi Tiyatrosu'nda açılışından itibaren Castelfano'nun trupu opera temsilleri vermiştir. Bunlar ünlü İtalyan operalarıdır: Traviata, Rigoletto, Seville Berberi vb. Sinema modası başlayınca bu salona Pathe Kardeşler'in sinematografi konarak opera ve operetçileri kapı dışarı eder.

Sermet Muhtar Alus, o günlerdeki sinema programını şöyle tanımlıyor: “En başta buzlu denizler, Alp Dağları, Como Gölü nevinden bir manzara. Sonra Napoli'de mercancılık, Lizbon'da balık konserveciliği, Lyon'da ipek dokumacılığına dair fenni bir kordela (bilimsel film, dokümanter film). Arkasından bir veya iki kısımlık külostür komedi. Beş dakika ara verilir. Şimdi seyrine en doyum olmaz filmlere sıra gelmiştir. Aman efendim aman, dört veya beş kısımlık ne dramlar da ne dramlar (...) Nihayet bir kısımlık komikten sonra Pathe firmasının horozu, kafa uzatarak, kanat silkerek ötüş hareketlerinde bulunurken lambalar yanar, sinema paydos olurdu.”

Konkordiya Tiyatrosu, bugünkü Saint Antuan Kilisesi'nin yerindeydi. Gepgeniş kat kat locaları olan salaş bir binaydı. Bahçesinde de yazlık bir sahnesi vardı. Önceleri opera ve operetler oynanırdı. Daha sonra varyeteciler temsiller vermeye başladı.

Halep Çarşısı'ndaki tiyatro, aslında bir at sirkiydi. Cambazhaneler gelmez olunca ve sinematograf da yaygınlaşınca oraya da bir beyaz perde kurulur. Sermet Muhtar, ilk sesli sinemayı burada gördüğünü yazıyor: “Sözüm yabana ilk sesli sinemayı burada gördük. Mesela dalgalı deniz gösterilirken perde arkasından çinko levhalar sallanır; atlar koşarken dizlere avuçlar vurularak nal sesleri taklit edilir; vapur, şimendifer gözüktü mü boru, düdük öttürülür; silah milah patlarken kapsüllü tabancalar atılırdı.”

Odeon, öteki adıyla Verdi Tiyatrosu'na Rum kumpanyaları gelir, komediler, dramlar, operetler temsil ederlerdi. Karnaval zamanlarında bu tiyatro, büyük maskeli balolara sahne olurdu.

YAZLIK TİYATROLAR

Yaz gelince, İstanbul'un demirbaşı dört tiyatro yazlıklarda temsiller verirdi. Bunlar: Manakyan'ın “Osmanlı Dram Tiyatrosu”, Kel Hasan'ın “Meserrethane-i Osmani” tiyatrosu, Küçük İsmail ile Şeyh Hakkı'nın “Handehane-i Osmani” tiyatrosu ile Şevki'nin “Eğlencehane-i Osmani” tiyatrosu. Kadıköy'ünde cuma ve pazar günleri Kuşdilinde, Papazın Bahçesinde, Söğütluçeşme'de, Zamboğlu bahçesinde temsiller verirdi. Ayrıca Kısıklı Millet Bahçesi, Bağlarbaşı, Üsküdar İcadiye, Göksu Çayırı, Bakırköy Millet Bahçesi, Sarıyer'de Çırçır Suyu, Küçük Çamlıca'da Libade, Merdivenköy'ünde Mama'da “padavra tahtalarından yapılmış salaşlarda oynanırdı.

Salaşların alt katındaki localarla sıralar erkeklerle, üst katındaki kafesli localarla “mevkiler” kadınlara ayrılmıştı.

Sermet Muhtar, bu salaşları şöyle anlatıyor: “Çıtaları seyrek kafeslerin arkasındaki nazeninim, şivekârlarımla, alt kattaki iki dirhem bir çekirdek burma bıyıklıların hali bir âlemde. Kimi birbirinin yavuklusu kimi de bal aylarında, turfanda karı koca. Gelsin karşılıklı işa-

retler: Baygın baygın bakışlar, göz süzüşler, kaş oynatışlar; renk renk mendilleri yüze tutuşlar; biteviye yelpaze sallayışlar; sigara yakmak bahanesiyle boyuna kibrit çakarak (Ben böyle yanıyorum) demeye getirişler; alev derunu (içini) cayıır cayıır tutuşturduğundan ceketin düğmelerini birden çözüşler...”

İSTANBUL'DA TİYATRONUN KISA TARİHİ

Musahipzade Celal'in "*Eski İstanbul Hayatı*" adlı kitabında verdiği bilgiye göre: İstanbul'a ilk tiyatro, Sultan Abdülmecid zamanında Dolmabahçe Camii'nin karşısındaki Kabataş Seddinin altında, sebi-lin yanına Saray Tiyatrosu olarak yaptırıldı.

İlk olarak bir Avusturya trupu Belle Helene (Güzel Helen) Operasını padişahın huzurunda oynamıştır. Tiyatro, ahlaka aykırı görüşler Şeyhülislamın fetvasınca yıktırılmıştır.

Beyoğlu'nda açılan tiyatrolara karşılık Güllü Agop, Gedikpaşa'da bir tiyatro yaptırmış, burada Fransız ve İtalyan oyunlarını Türkçeye çevirterek oynamıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere'den tercümele-ri, Âli Bey, Şemsettin Sami, Ahmed Mithat ve Namık Kemal'in oyun-ları bu tiyatroda oynanmıştır.

Abdülhamid döneminde Ahmed Mithat Efendi'nin "Çerkez Öz-denleri" adlı oyunu dolayısıyla çıkan dedikodular yüzünden bu tiyat-ro da yıktırılmıştır.

Güllü Agop'un arkadaşlarından Fasulyacıyan, Beyazıt'ta ahşap bir tiyatro yaptırarak Gedikpaşa Tiyatrosu'nun artistleriyle burada ope-ret temsillerine başlamıştır. Çuhacıyan'ın ünlü "Leblebici Horhor" opereti bu tiyatroda oynanmıştır. Daha sonra Manakyan bu artistleri toplayarak Osmanlı Dram Kumpanyası'nı kurmuştur.

21. yüzyılı yaşayan İstanbullu yazarlar olarak, İstanbul'da sinema ile tiyatronun geçmişine bakınca aklımıza bir soru takılıyor: "Bugün, değil yazlıklardaki, İstanbul'un ta ortasındaki, Şehzadebaşı'ndaki, Beyoğlu'ndaki bu sinemalarla tiyatrolara ne oldu? Seyircileri nereye gitti?"

KAYNAKÇA

- Adivar, Halide Edib: *Sinekli Bakkal*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1980.
- Ağa, Hafız Hızır İlyas: *Tarih-i Enderun - Letâif-i Enderun, 1812, 1830* Haz.: Cahit Kayra, Güneş Yay. A.Ş., 1987
- Aktaş, Prof. Dr. Şerif: *Ahmed Rasim'in Eserlerinde İstanbul*, Kültür Bakanlığı Yay., 1988.
- Alangu, Tahir: *Billur Köşk*, Afa Yay. 1990.
- Âli Bey: *Letafet*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.
- Alus, Sermet Muhtar: *İstanbul Yazıları*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay. 1994.
- And, Metin: *Türk Tiyatrosunun Evreleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.
- Ataman, Sadi Yaver: *Dümbüllü İsmail Efendi*, Yapı ve Kredi Bankası.
- Baylav, Naşid: *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul, 1968.
- Bayrı, Mehmet Halit: *İstanbul Folkloru*, A. Eser Yay. 1972, İstanbul.
- Boratav, Pertev Naili: *Az Gittik Uz Gittik*, Adam Yay., Haziran 1992.
- Boratav, Pertev Naili: *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınevi, Ocak 1982.
- Boratav, Pertev Naili: *Zaman Zaman İçinde*, Adam Yay., Mart 1992.
- Çelebi, Evliya: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler I*, Atsız, M.E.B., İstanbul, 1990.
- Çelebioğlu, Âmil: *Türk Ninniler Hâzinesi*, Ülker Yayınları, İstanbul, 1982.
- Dilçin, Cem: *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1983.
- Elçin, Prof. Dr. Şükrü: *Halk Edebiyatına giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Elçin, Prof. Dr. Şükrü: *Halk Edebiyatı Araştırmaları II*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1988.
- Ertuğrul, Sara: *Geçmiş Zaman Olur ki...*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.
- Gökyay, Orhan Şaik: *Dede Korkut Hikâyeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.
- Hisar, Abdülhak Şinasi: *Boğaziçi Mehtapları*, Varlık Yayınları, İstanbul, Temmuz 1967.
- İşmen, İsmail: *İnsanlar ve Köprüler*, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1972.
- İz, Fahir: *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, 1964.
- Karadeniz, M. Ekrem: *Türk Musikisinin Nazariye ve Esasları*, T. İş Bankası Kültür Yay.
- Kaygılı, Osman Cemal: *Argo Lügati*, Selis kitaplar, 2003.
- Kaygılı, Osman Cemal: *İstanbul'un Semai Kahveleri Meydan Şairleri (1937)*
- Koçu, Reşat Ekrem: *Patrona Halil*, Mehmed Koçu Yayınları
- Koçu, Reşat Ekrem: *İstanbul Tulumbacıları*, Ana Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Koçu, Reşat Ekrem: *Osmanlı Tarihinde Yasaklar*, Şaka Matbaası, İstanbul, 1950.
- Kut, Günay: *Tabiat-Nâme ve Talklar Üzerine Bir Yazma Eser: Et-Terkibat fî Tab-*

- hi'l-Hulviyyât*, Anadolu Sanat Yay., İstanbul, 1985.
- Lemii-zade Abdullah Çelebi: *Latifeler*, Hazırlayan: Yaşar Çalışkan.
- Lewis, Raphaela: *Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat (Âdetler ve Gelenekler)* İstanbul, 1973.
- Mantran, Robert: *XVI. ve XVII. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul, 1991.
- Musahipzade Celal: *Eski İstanbul Hayatı*, 1946.
- Neave, Dorine L.: *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev. Osman Öndes, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul. 1978.
- Nerval, Gerard de: *Muhteşem İstanbul*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1974.
- Neyzi, Ali: *Hüseyin Paşa Çıkmazı No: 4*, Karacan Yayınları, Nisan 1983.
- Nutku, Özdemir: *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara, 1976.
- Özelli, Cahit: *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, Mart 1976.
- Pekin, Ersu - İ. Gündoğ Kayaoglu: *Eski İstanbul'da Gündelik Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Bşk. Yay., İstanbul, 1992.
- Rasim, Ahmed: *Fuhs-i Atik*, Arba Yayınları, İstanbul, 1992.
- Rasim, Ahmed: *Hamamcı Ülfet*, Arba Yayınları, İstanbul, 1987.
- Rasim, Ahmed: *Muharrir Bu Ya*, M.E.B. Yayınları, Ankara, 1969.
- Saz, Leyla: *Harem'in İç Yüzü*, Milliyet Yay., Haz. Sadi Borak, 1974, İstanbul.
- Sevilen, Muhittin: *Karagöz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, Ankara.
- Siyavuşgil, Sabri Esat: *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul*, CHP Yayını, Eminönü Halkevi, 1938.
- Tezel, Naki: *İstanbul Masalları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1938.
- Türkmen, Nihal: *Ortaoyunu*, İstanbul, 1971
- Ulunay, Refii Cevad: *Sayı Fırtınalar*, Arba Yayınları, İstanbul, Haziran 1994.
- Uşaklıgil, Halid Ziya: *Aşk-ı Memnu*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.
- Uşaklıgil, Halid Ziya: *Mai ve Siyah*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koli. Şti., İstanbul, 1977.
- Ünver, Prof. Dr. Süheyl: *Fatih Devri Yemekleri*, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1952.
- Ünver, Prof. Dr. Süheyl: *İstanbul Halkının Ölüm Karşısındaki Duyguları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1938.
- Ünver, Prof. Dr. Süheyl: *Tarihte 50 Türk Yemeği I*, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1948.
- Zati'nin Letaiifi*: Haz.: Mehmet Çavuşoğlu, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1970.

Süreli Yayınlar:

Halk Bilgisi Haberleri, çeşitli sayılar.

İstanbul Dergisi; 1-10. sayılar.

III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri; I-V. ciltler.

Türk Folklor Araştırmaları; çeşitli sayılar.

Ansiklopedi:

Özkırımlı, Atilla; *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cem Yayınları.

Reşat Ekrem Koçu; İstanbul Ansiklopedisi.

KOZ

Sennur Sezer ile Adnan Özyalçiner'in söylediği üzere, İstanbul geçmişinden bugüne hep bir kültür ve inanç mozaïği niteliğini taşımıştır. Yaşama biçiminden beslenmeye, ulaşımından günlük yaşam ve inançlarına kadar içinde birçok çeşitliliği barındırmıştır. Konumu itibarıyla de değışime en çok olanak tanıyan kent İstanbul, Türkçe'nin gelişiminden değışimine, damak tadından eğlence anlayışına kadar birçok duruma etki edebilmiştir.

Bünyesinde zengin bir kültürü besleyen bu şehrin kültür birikimi, kapsamlı yönüyle bizlere aktarılması ne yazık ki ya yarım kalmış veyahut da kitaplaşmamıştır. Sennur Sezer ile Adnan Özyalçiner bu çalışmayla İstanbul'u anlamak adına güzel bir adım atmış.

Günümüzde metropole evrilmiş ve griye boyanmış bir İstanbul'la yüz yüzeyiz... Bitmek bilmeyen trafik çilesi, yükselen dev binalar ve gün geçtikçe artan nüfus... Büyükle bir ah çeker, gençler de içten içe sorar: "Nerede o eski İstanbul?" Zamanında adına methiyeler düzülmüş bu masalsi şehir nerede? Bir Zamanların İstanbul'u sizlere bu sorunun cevabını bulmanızda sadık bir kılavuz olacak. Eskiye tanımak, öğrenmek ve günümüzü anlamak isteyen tüm İstanbul meraklılarına...

ISBN-978-605-2283-08-0

